Könyv és könyvtár

XXVI. 2004

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

XXVI

DEBRECEN, 2004

DEBRECENI EGYETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁR

BIBILIOTHECA
UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS

E 215:K/37

KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR

YETEM
EGYETEMI ÉS NEMZETI
KÖNYVTÁRÁNAK ÉVKÖNYVE

XXVI. kötet, 2004
Alapítás éve: 1953

ANNALS OF THE UNIVERSITY
AND NATIONAL LIBRARY,
UNIVERSITY OF DEBRECEN

Vol. XXVI. 2004
Year of Foundation: 1953

Professzori szerkesztőbizottság:

Barta János, Beck Mihály (elnök),
Bitskey István, Lampé László,
Prugberger Tamás, Szász Gábor

Editorial Board of Professors:

János Barta, Mihály Beck (chairman),
István Bitskey, László Lampé,
Tamás Prugberger, Gábor Szász

Szerkesztik:

KUN ANDRÁS
SZESZÁKNÉ TAKÁCS ELEONÓRA
(technikai szerkesztő)

Editors:

ANDRÁS KUN
ELEONÓRA SZESZÁK
(Technical Editor)

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtár (DEENK)
Debrecen, Egyetem tér 1.
4010 Debrecen, Pf. 39.

Editorial Office:

University of Debrecen
University and National Library
Debrecen, Egyetem tér 1.
H–4010 Debrecen P.O.B. 39.

Tel./Fax: +36 (52) 410–443
E-mail: office@lib.unideb.hu

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap Könyvtári Kollégiuma

© DEENK
© szerzők

02760/2011

A periodikum elektronikus változata:
http://konyveskonyvtar.lib.unideb.h

HU ISSN 0139–1305

Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta (PhD) főigazgató
Készült 250 példányban a Debreceni Egyetem
Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának sokszorosító üzemében
Felelős vezető: Korcsinszky Györgyné
Terjedelem: 36 A/5 ív

06–95

TARTALOM – CONTENTS

TANULMÁNYOK – ARTICLES

HAVAS László: A Szent István-i Intelmek szöveg-hagyományozódásához – À LA TRADITION TEXTUELLE DES *ADMONITIONS* DE SAINT ÉTIENNE 5

FAZAKAS Gergely Tamás: Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában (A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése) – LAMENT AND COMFORT IN JÁNOS KEMÉNY'S *GILEAD BALSAMUM* (QUESTIONS OF GENRE IN THE PRAYERS OF 17TH CENTURY HUNGARIAN LITERATURE) 27

TASI Réka: 17–18. századi katolikus prédikációk küzdelme a kimondhatatlannal (A távolban maradó transzcendencia és a távolság megszüntetésének vágya a nyelvben) – STREIT MIT DEM „UNAUSSPRECHLICHEN" IN DEN KATHOLISCHEN PREDIGTEN DER FRÜHEN NEUZEIT (DIE UNERREICHBARE TRANSZENDENZ UND DIE SPRACHLICHE BEGIERDE NACH DEM ABBAUEN DIESER DISTANZ) 65

SEBESTYÉN Attila: Népszerű irodalom, mesterkedő költészet, popularitás, poetica classisok (Vázlat a 18. századi debreceni diákköltészet irodalomtörténeti helyéről) – NOTES ON THE ROLE OF POPULAR AND OCCASIONAL POETRY IN THE 18TH-CENTURY HUNGARIAN LITERATURE – ON THE BASIS OF THE MANUSCRIPTS IN THE COLLEGE LIBRARY OF DEBRECEN 87

KÁNTOR Sándorné Varga Tünde: Egy ismeretlen gyöngyszem a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának ritkaságai közül. Tobias Mayer Matematikai Atlasza (Augsburg, 1745.) – UNKNOWN GEM FROM THE LIBRARY OF THE REFORMED COLLEGE OF DEBRECEN 111

VELKEY Ferenc: Köri mozgalmak. Pest kulturális-közéleti egyesületei a pártalakulás előszelében (1845–46) – „BEWEGUNGEN DER KULTURELLEN KREISE" – DIE KULTURELLEN VEREINE DES ÖFFENTLICHEN LEBENS IM VORZEICHEN DER PARTEIENBILDUNG (1845–46) 133

KÖZLEMÉNYEK – CONTRIBUTIONS

BURAI Erzsébet: A császárkori görög próza új műfaja: az erotikus és mimétikus fiktívlevél – EROTIC AND MIMETIC FICTITIOUS EPISTLES AS NEW GENRES OF THE GREEK PROSE OF THE GREEK SPEAKING ROMAN EMPIRE 165

DARAB Ágnes: A Korinthosi bronz, avagy egy aitiológiai anekdota születése – THE BRONZE OF CORINTH, OR THE BIRTH OF AN ANECDOTE OF AITIOLOGIA 189

OROSZ Ágnes: Az európai regény kezdetei Kharitón Kallirhoé című művéről – THE BEGINNINGS OF THE EUROPEAN NOVEL ON CHARITON'S CHALLIRHOE 203

LŐKÖS Péter: A brassói falikrónika – DIE KRONSTÄDTER WANDCHRONIK 211

BUJTÁS László Zsigmond: Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai – DIE UNGARISCHE UND UNGARN BETREFFENDE BÜCHER UND LESESTOFFE BALTHASAR BEKKERS 225

PUSZTAI Gábor: Rágalomhadjárat vagy kordokumentum? Székely László Őserdőktől az ültetvényekig című művének fordításai és hollandiai recepciója – LÄSTERKAMPAGNE ODER ZEITDOKUMENT? DIE DEUTSCHE, ENGLISCHE UND NIEDERLÄNDISCHE AUSGABE VON *ŐSERDŐKTŐL AZ ÜLTETVÉNYEKIG* VON LÁSZLÓ SZÉKELY UND DIE KRITIK IN DEN NIEDERLANDEN 267

BAKÓ Endre: A Nadányi-életmű utóélete – DAS NACHLEBEN DES NADÁNYI-LEBENSWERKES 283

ADATTÁR – NOTES AND DOCUMENTS

UDVARI István: Hodinka Antal levelei Csontosi Jánoshoz – Письма Антона Годинки к Яношу Чонтоши 301

MADAI Sándor: Újabb adatok egy elfeledett jogász professzor életművéhez (Kiss Géza (1882–1970) – Neue Angaben zum Lebenswerk eines vergessenen Professors 311

KÖNYVTÁRI MŰHELY

GOMBA Szabolcsné: Könyvtári menedzsment. Vázlat a tantárgy oktatásához – Library Management. Sketch for the Instruction of the Subject 319

KÖNYVTÁR ÉS KATEDRA

Születésnapi interjú a 90 éves Borzsák István professzor emeritus akadémikussal (Beszélgetőtárs: TEGYEY Imre) 331

VÉLEMÉNY – HOZZÁSZÓLÁS – VITA – FURTHER COMMENTS AND DISCUSSIONS

SZENDREI László: Szegény avarok! Gondolatok Tóth Gyula: A magyar krónikák és a kitalált középkor c. könyve kapcsán – Poor Avars! Thoughts on Gyula Tóth's A magyar krónikák és a kitalált középkor [Hungarian Chronicles and the Invented Middle Ages] 337

SZEMLE – REVIEWS

VISKOLCZ Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia, a Bisterfeld könyvtár. Budapest–Szeged, OSzK, Scriptum Rt. 2003 *(Mihala Vera)* 351

BORVÖLGYI Györgyi: Ráday Pál (1677–1733) könyvtára. Bp., OSzK, 2004. 300 l. (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 7.) *(Csorba Dávid)* 354

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században, Tanulmányok, Argumentum Kiadó, Budapest, 2003, 280 l. (Irodalomtörténeti füzetek, 151 l.) *(Mercs István)* 359

Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntése (szerk.: P. VÁSÁRHELYI Judit, OSzK, 2003.) *(Gomba Szabolcsné)* 365

IN MEMORIAM

FEKETE Csaba: Módis Lászlóra emlékezem – Remembering László Módis 373

KOROMPAI Gáborné: Pákozdy Ferenc (Könyvtáros pályák – könyvtáros sorsok) – Ferenc Pákozdy (1904–1970) 389

HAVAS LÁSZLÓ

A SZENT ISTVÁN-I INTELMEK *SZÖVEG-HAGYOMÁNYOZÓDÁSÁHOZ*

A magyarországi latin nyelvű irodalom egy olyan alkotással indul, mely műfaját tekintve, ma már csak a múltból ismert, minthogy napjainkban már nem készül „királytükör", amely megjelölés egyébként a *speculum regium* latin terminus technicus tükörfordítása.[1] Az ilyen típusú alkotások onnan kapták nevüket, hogy bennük a mindenkori szerzők az eszményi király személyét kívánták felvázolni mint valami tükörképet. Az első ilyen alkotások még a klasszikus antikvitásban fogalmazódtak meg, ám az első nagy korszak a királytükrök keletkezése szempontjából a Meroving- és a Karoling-korszak volt, úgyhogy sokan ezt a periódust tekintik e műfaj igazi bölcsőjének, s nem is teljesen indokolatlanul. Ekkor íródnak ugyanis azok az első buzdító és tanító levelek, amelyekben többnyire magasrangú egyházi személyiségek vázolják fel az uralkodói feladatokat egy olyan személy számára, akire ilyen szerepkör vár. Az első igazi „királytükör"-nek mégis az a 811 és 814 között készült mű tekinthető, amely Jámbor Lajos számára készült, aki akkor még csak Aquitania alkirálya volt. A szerző pedig a Szent-Mihiel-i Smaragdus, akinek *Via regia*ja a műfaj mintája lett, rögzítve a királyi erényeket

[1] Az antik és a koraközépkori királytükörhöz az újabb szakirodalomból l. J. MANUEL SCHULTE, *SPECULUM REGIS.* Studien zur Fürstenspiegel-Literatur in der griechisch-römischen Antike, Münster, 2001; Fr. SEDLMEIER, Die laienparänetischen Schriften der Karolingerzeit, München, Univ., Diss. 1999, München, 2000 (további gazdag irodalommal); I DEUG-SU, Gli *specula,* in: G. CAVALLO – C. LEONARDI – E. MENESTÒ (szerk.), Lo spazio letterario del medioevo, I/2, Roma, 1993, 515–534. – A műfajhoz általánosságban l. még: P. HADOT, RAC, VIII, Stuttgart, 1972, 555–632, ill. O. EBERHARDT, *Via regia.* Der Fürstenspiegel Smaragds von St. Mihiel u. seine literarische Gattung, München, 1977, 271 skk.; H. H. ANTON, s.v. «Fürstenspiegel», in: Lexikon des Mittelalters, IV, 1040 skk. (gazdag bibliográfiával – 1048–1049), IDEM, Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit, Bonn, 1968; J. CANNING, A History of Medieval Political Thought, 300–1450, London, 1996. L. még N. STAUBACH, *Rex Christianus.* Hofkultur und Herrschaftspropaganda im Reich Karls des Kahlen, I–II, Köln, 1992–1993. A korszak uralkodói ideológiájához legfrissebben l.: L. KÖRNTGEN, Königsherrschaft und Gottes Gnade. Zu Kontext und Funktion sakraler Vorstellungen in Historiographie und Bildzeugnissen der ottonisch-frühsalischen Zeit, Berlin, 2001. Már jobbadán a későbbi fejedelemtükör-irodalom szellemiségébe ad bepillantást, de a Kr.u.-i első ezredfordulót tanulmányozó számára is hasznos szempontokat nyújtva: I. COGITORE – F. GOYET (szerk.), Devenir roi. Essais sur la littérature adressée au prince, Grenoble, 2001, mert végülis e kötet íve Augustus Rómájától Mussolini Rómájáig terjed, ahogy F. GOYET is leszögezi (p. 7).

(*virtutes regiae*). Az Orleans-i Jónás püspök *De institutione regia*-ja 831-ben készült az aquitaniai Pippin király számára, megalkotva a *concilia*-n alapuló fejedelemtükör válfaját. A 9. században még születnek további és újabb királytükrök, mint pl. Sedulius Scottusé ill. a Reimsi Hinkmaré, ám azután megszakad ez a sorozat, hogy csak a 12. században szülessen újjá az említett irodalmi *genus*. Ilyen módon némiképpen meglepőnek tűnik, hogy Magyarországon az irodalom a 11. században mégis éppen egy királytükörrel kezdődik, amikor pedig éppen szünetel ez a műfaj. Ezt talán azzal magyarázhatjuk, hogy miközben Nyugaton mind a püspöki, mind a királyi hatalom egyfajta válságát élte a kezdődő feudális széttagoltság megindulása miatt, addig Magyarországon a királyság létrejöttével mindkettő még friss erővel és lendülettel rendelkezett. Ez persze annak lehetőségét is fölveti, hogy Magyarországon a királytükör mintegy a fáziskésés jeleként is felfogható, ám a valóság az, hogy a magyarországi királytükör, amelyet a hagyomány Szent István nevéhez kapcsol, nem egyszerűen a Karoling fejedelemtükör leképzése, hanem egy új változat: a királyatya tanítása fiának, úgy, ahogy az az ezredforduló tájékán Bizáncban volt elterjedt[2], s ahogy ez századok-

[2] A bizánci királytükör irodalomhoz: W. BLUM, Byzantinische Fürstenspiegel, Stuttgart, 1981, (további irodalommal az 1. jz.-ben). Vö. H. HUNGER, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I, München, 1978, in: «Handbuch d. Altertumswiss., XII,5.1 = Byz. Handbuch», V,1 p. 157 skk. A témához általánosságban is hasznos kiegészítéseket ad még R. ROMANO: Retorica e cultura a Bisanzio: due *Fürstenspiegel* a confronto, Vichiana, 14, 1985, 299–316. – Az egyes szerzőkhöz és szövegkiadásokhoz: *Synesios* PG, LXVI, 1053–1108, l. még: Synesii Cyrenaei orationes et homiliarum fragmenta ad codd. mss. fidem recognovit et adnotationes criticas adiecit J.G. KRABINGER, Landshut, 1850, 3–77; újabban: N. TERZAGHI, Synesii Cyrenensis opuscula, Roma, 1944, 5–62; francia fordításban és magyarázattal: C. LACOMBRADE, Le discours sur la royauté de Synésios de Cyrène à l'empereur Arcadios, Paris, 1951 (33–76 ford.); ill. D. ROQUES, Synésios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire, Paris, 1987. – *Agapétos* MIGNE, PG, LXXXVI/1, coll. 1164–1186; A. BELLOMO, Agapeto Diacono e la sua *Scheda regia*. Contributo alla storia dell'imperatore Giustiniano e dei suoi tempi, Bari, 1906; I. ŠEVCENKO, Agapetus East and West: The Fate of a Bizantine «Mirror of Princes», Revue des Ét. Sud-Est Européennes, 16, 1978, p. 3/ 1. jz.; l. még: R. ROMANO, Un'inedita parafrasi metabizzantina della *Scheda regia* di Agapeto Diacono, Atti Accad. Pontaniana, 22, 1973, 235–249; IDEM, Note alla *Parafrasi della Scheda regia* di Daniele di Patmos, Annali Fac. Lett. Filos. Univ. di Napoli, n.s. 3, 1972–73, 63–69, vö. továbbá: Fr. FUSCO PACIARELLI, Per l'edizione degli scolî alla *Scheda regia* di Agapeto Diacono, Κοινωνία, 2,1978, 199–210; R. ROMANO, Note filologiche I 1: Per l'edizione degli scolî recenti ad Agapeto Diacono, Δίπτυχα, 3,1982–83, 124 sk.; s főleg: K. PRAECHTER, Der Roman Barlaam und Joasaph in seinem Verhältnis zu Agapets Königsspiegel, BZ, 2, 1893, 449 skk. Agapétosnak kiterjedt utóélete volt Kelet-Európában Bizáncon kívül is – a mű egyik szláv verziója pl. régebbi 1076-nál, l. ehhez A. CAMARIANO–CIORAN, Parénèses byzantines dans les Pays roumaines, Ét. byz. et post-byz., 1, 1979, 117–13 1979, 117–133; I. ŠEVCENKO, im., p. 5 és l. még a 21–36-ot. Agapétos «fejedelemtükre» nem maradt hatás nélkül Nyugat-Európában, a latin világban sem, amihez l. I. ŠEVCENKO, i. m., pp. 9–21; W. BLUM, i. m.,

kal később majd Nyugat-Európában is megjelenik. Így az Istvánnak tulajdonított *Intelmek* valójában inkább úttörő jellegűnek számít a műfaj nyugat-európai történetében.

Mint a fentebbiekből is nyilvánvalóan kitűnhetik: a kutatók túlnyomó többsége ma azon az álláspontón van, hogy a Szent István neve alatt fennmaradt *Intelmek* mégsem közvetlenül magának az apostoli uralkodó királynak a kezétől származik, hanem azt egy egykorú művelt egyházi személy rögzítette, ekképp öntve formába az első magyar koronás uralkodó gondolatait. Azaz a munkának ennek alapján a 11. sz. első harmadában kellett íródnia, vagyis Imrének 1031-ben bekövetkezett halála előtt. Ugyanakkor magát a művet csak 15–16. századi kéziratokból ismerjük, amelyek közül legrégebbi a Thuróczi-, ill. az Ilosvai-kódex, s így érthetően fölmerült a gyanú, hogy valójában az írás csak későbbi humanista

---

35–39. – I. Basileios *Kephalaia parainetika*-ját, in: PG t. CVII, 21–56, de a legjobb kiadás: K. EMMINGER, Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln III, Programm des K. Litpold-Gymnasium in München für das Studienjahr 1912/1913, München, 1913, 50–73. A mű alapos vizsgálatához l. C. C. ЧИЧУРОВ (I. Sz. CSICSUROV), Традиция и новаторство в политической мысли Византии конца IX в (Место «Поучительных глав» Василия I в истории жанра), VizVrem., 47,1986, 95–100. – *VI. (Bölcs) León gyászbeszéde I. Basileios felett* A. VOGT – I. HAUSHERR, SJ: Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 128, Orientalia Christiana vol. XXVI, nr. 1 (fasc. 77) Vö. még: J. M. HUSSEY, The Orthodox Church in the Byzantine Empire, Oxford History of the Christian Church, Oxford, 1986, pp. 102–108. GY. MORAVCSIK, Sagen u. Legenden über Kaiser Basileios I, DOP, 15, 1961, 59–126. A. VOGT, Basile Ier, empereur de Byzance (867–886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle, Paris, 1908. – *Kónstantinos Porphyrogennétos* elismert szövegkiadása MORAVCSIK GY.-tól: Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, J. H. JENKINS angol fordításával, Washington, 1967[2]. A magyar fordítás legutóbb: Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása (OLAJOS T. bevezető tanulmányával), Szeged, 2003; vö. még: A. RAMBAUD, L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète, Paris, 1870 = New York, 1963. Újabban: A. TOYNBEE, Constantine Porphyrogenitus and His World, London, 1973; J. RIPOCHE, Constantin VII Porphyrogénète et sa politique hongroise au milieu du Xe siècle, SüdostF. 36, 1977, 1–12. Vö. még P. LEMERLE, Byzantine Humanism, Canberra, 1986. – *A «Barlám és Jozafát» regény*hez l.: F. DÖLGER, Der griechische Barlaam-Roman, ein Werk des H. Johannes von Damaskos, Ettal, 1953. A legfrissebb kutatások ugyanúgy nem támasztották teljesen alá Ióhannés Damaskénos szerzőségét, akárcsak az iveroni Euthymiosét, vagy egy bizonyos Mar Saba-i Ióhannését, aki talán a 9. sz.-ban élt. A történet a *Legenda aurea*-ba is bekerült, s onnan fordításban a magyar irodalomba is eljutott, ahol «Barlám és Jozafát legendája» címmel ismert. A teljes szöveg a Kazinczy-kódexben maradt fent, míg a példák egy része megtalálható a Lobkowitz- és a Bod-kódexben. – *Stephanités és Ichnelatés.* Jól használható kiadás: L. O. SJÖBERG, Stephanites und Ichnelates, Überlieferungsgeschichte und Text, Stockholm – Göteborg – Uppsala, 1962, l. a szöveget: pp. 151–244. A népkönyv orosz fordítása O. P. LIHACSEVA-tól és Ja. S. LURIE-től olvasható, Leningrád, 1969; H.-G. BECK, Geschichte der byzantinischen Volksliteratur, München, 1971, pp. 41–45.

hamisítvány. Ez ellen szól azonban az a körülmény, hogy az ún. *István-legendák*[3] már mind tudnak István ama iratáról, amelyben az uralkodó fiához fordult, hogy felvilágosítást adjon neki a hitről, az egyházi személyek tiszteletben tartásáról, a főemberek és a vitézek megbecsüléséről, a türelmes magatartásról, a vendégek szeretetteljes marasztalásáról, a tanácsra való figyel-mezésről, az uralkodó elődök példájának követéséről, az imádkozás és az erények gyakorlásának elkerülhetetlen szükségességéről. Mivel mindez lényegében megegyezik az *Intelmek* tartalmával, ezért a legendák szerzőinek már ismerniük kellett az István szájába adott könyvecske szövegét. Tekintve, hogy a legkorábbi, az ún. *Nagylegenda* 1077 körül keletkezhetett, mert ez az írás még nem említi István 1083-as szentté avatását, ezért az *Intelmek*nek már ez előtt az időpont előtt készen kellett lennie. Nem szól ez ellen, hogy az *Intelmek* kéziratos hagyományában található *incipit*ekben *Sanctus Stephanus* szerepel, hiszen ezek az *incipit*ek aligha tarthatnak igényt a történeti hitelességre, legalábbis teljes szövegükben semmiképpen sem. Legföljebb az *In nomine Domini nostri Iesu Christi* imaformula tekinthető esetleg autentikusnak, amire azután az *explicit* záró *Amen*-je felel, de még ez sem feltétlen bizonyosság. Magának az *Intelmek*nek a szellemisége azonban olyan, hogy korábbi keletkezést feltételez, mint a legendáké, különösen mint a Hartvik-féléé. Ez utóbbi munka ugyanis a Szent László-féle politikának is megfelelően egy erősen Mária-központú gondolatot fogalmaz meg, amennyiben már Szent István Mária oltalmába ajánlotta volna az országot. Ezzel szemben az *Intelmek* koncepciója teljesen Jézus Krisztus és a Szent Péterre alapozott Egyház körül mozog mint irányító tengely körül. Ilyen módon tehát nincs kellő alap arra vonatkozólag, hogy az *Intelmek*et elvitassuk Szent Istvántól és uralkodása idejétől.

Az azonban már inkább vita tárgya lehet, hogy ezen belül hogyan helyezhető el a munka megszületése. A vizsgált mű hitelesnek tekinthető szövegében ugyanis nem szerepel Imre herceg neve, úgyhogy akár egy másik fiú is lehet az eredeti címzett, vagyis Ottó, akiről szintén hallunk István megszületett gyermekei között (bár ezt egyesek későbbi koholmánynak tartják, mint pl. VEKERDI J.). Persze valószínűbb, hogy az írás mégiscsak Imrének lett ajánlva, ám neki is bizonytalan a születési ideje (1000 v. 1007 körül), s mivel az *Intelmek* gyermekként aposztrofálja, nem tudjuk, hogy ez hány éves koráig lehet rá érvényes. Itt sok múlik azon, hogy kinek is tulajdonítjuk a mű lejegyzését, mert ennek akkor kellett történnie, amikor az illető Magyarországon tartózkodott. Ebben a vonatkozásban egyaránt felvetődött már Asztrik (Anasztáz) érseknek (GYÖRFFY GY., SZŰCS J, vö. SZOVÁK K. szakirodalmi összefoglalásával is), Szt. Gellért püspöknek (főként SZEKFŰ L., régebben: BATTHYÁNY I., BÉKEFI R.) vagy Thancmar

[3] Az István-legendákkal kapcsolatos kutatások jó összegzését adja SzK = SZOVÁK Kornél az SRH, II reprint kiadásához írt függelékben: 771–776; vö. VESZPRÉMY L., Szent István és az államalapítás, Bp., 2002, 591.

korveyi bencés szerzetesnek, a hildesheimi püspöki iskola és káptalan elöljárójának (CSÓKA J. L.[4]) személye, akik mellett újabban Bonipert pécsi püspök neve is szóba jött (HAVAS L.). Mindezek a kísérletek egyelőre nem lépik túl a próbálkozás szintjét. Ezáltal az időbeli behatárolás nagyjából az 1010/15–1025 körüli időszakra történhetik, mert később már nehezebben illenék rá a felnőtt Imrére az *Intelmek*ből kirajzolódó kép. Ezzel nagyjából egykorú kézirat nem maradt fent, de hogy kellett ilyennek lennie, arról a legendák alapján van tudomásunk.

Mindenesetre némiképp meglepő, hogy míg a Nagy- és a Kislegenda 12. sz.-i kéziratban is fennmaradt (OSzK), a Hartvik-legenda pedig 14–15. sz.-i kódexekből ismert, addig az *Intelmek* kéziratos hagyománya igazából csak a 15. század legelejétől ragadható meg számunkra. Az eddigi két kritikainak minősíthető kiadás a 20. sz. folyamán készült el, előbb ZÁVODSZKY Leventének, majd BALOGH Józsefnek köszönhetően, akik mindketten a már korábban kiemelt két legkorábbinak tartott kézirat kollacionálására alapozták szöveg-megállapításukat. A különbség alapvetően az volt közöttük, hogy bár mindketten a *T*-vel jelzett Thuróczi-kódexet értékelték a legtöbbre mint legrégibb fennmaradt másolatot, addig Závodszky valamivel mégis nagyobb jelentőséget tulajdonított az *I*-vel jelzett Ilosvai-kéziratnak, főleg a helyesírás tekintetében. Ezenkívül Závodszky mind a főszöveg, mind az apparátus vonatkozásában nagyobb pontossággal járt el, mint Balogh, aki viszont a műfaji és a szövegpárhuzamok tisztázásában ért el jelentősebb eredményeket. Azóta a kutatásokban lényeges előrelépés csak JÁNOSI Monika[5] részéről történt, aki viszont viszonylag rövid életében nem jutott el magáig a szövegközlésig, csak a kéziratok felkutatását és alapos megvizsgálását végezte el, bár ezt olyan precizitással és gonddal, hogy megállapításai minden további vizsgálat alapját kell hogy képezzék.[6] Érvényes ez saját szövegkritikai tanulmányaimra is, úgyhogy a továbbiakban a kéziratos hagyomány előtárásában JÁNOSI nyomában haladok, annak ellenére, hogy az ő megállapításai elsősorban nem az *Intelmek*re, hanem a *Decreta*ra, vagyis a Szent István-féle törvényekre vonatkoznak. A két tárgy persze aligha választható el egymástól, mert végül is a 15. századra – úgy látszik – a két eredetileg nem összefüggő szöveg hagyományozódása szorosan összefonódott egymással. Bár van egy olyan tradíció, amely a *Decreta*t az *Intelmek*től függetlenül tartalmazta, úgy, ahogy er-

[4] L. erről CSÓKA J. L., A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században, Bp., 1967, 11 skk., ahol a korábbi nézetek összefoglalása is megtalálható.

[5] JÁNOSI, A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek, MKSz, 94, 1978, 225–254.

[6] Ez volt érvényes SZOVÁK Kornélnak a Bollók János Emlékkonferencián elhangzott előadására is (2003. nov.), amely azóta nyontatásban is megjelent, sok újabb adattal egészítve ki a felolvasott dolgozatot. Vö.: Egy kódex két tanulsága, in: ΓΕΝΕΣΙΑ, Tanulmányok Bollók János emlékére, szerk. HORVÁTH L., LACZKÓ Kr., MAYER GY., TAKÁCS L., Bp., 2004, 145–167. A munka a Kollár-kódex alapos feldolgozását adja, és helyesen mutat rá az eddig kellőképp nem hasznosított kéziratanyag vizsgálatának szükségességére.

re az eddigi gyakorlatban A-val jelzett Admonti kódex a bizonyság, bár ez is utólagos megszerkesztés[7]. Ez azonban elszigetelt hagyomány maradt, szemben azzal a másik ugyancsak későbbi redakcióval, amely az *Intelmek*et úgy fogta fel, mint a *Decreta* elméleti bevezetését, s ezért az előbbi szöveget a „Törvénykönyv" első könyveként közölte, bár az Admonti kódex bizonysága szerint az *Intelmek*et önálló egységként kell kezelnünk. A *Libellus* ugyanis nem jogi munka, semmiképpen sem törvénykönyv, hanem részben államelméleti mű, részben pedig személyes tanítás egy olyan uralkodó számára, aki *gratia Dei* látja majd el a földi kormányzást. A középkor – mint már elöljáróban láttuk – elég világosan el is különítette egymástól az efféle „királytükröket", azaz *specula regia*-t a *decreta*-tól vagy *corpora legum*-tól. Mindazonáltal számolnunk kell azzal, hogy ez a szétválasztás a 11. sz.-ban még nem volt éles, hiszen például a „fejedelemtükör" elnevezés ekkor még meg sem jelent, másfelől Platón és Cicero nyomán is eléggé közismert volt ekkoriban, hogy milyen szoros kapcsolat van a tágabb értelemben vett politika-elméleti munkák és a konkrétabb törvények között. Miként egykor Platón előbb felvázolta a maga ideális államát a *Politeia*ban, s csak élete végén szánta el magát a gyakorlatiasabb *Nomoi* elkészítésére, ugyanúgy Cicero is előbb rögzítette a maga államelméletét a *De re publica*ban, mint ahogy megírta annak folytatását, a *De legibus*t. Ennek a mintának megfelelően születhetett meg egyfelől az istváni *Intelmek*, úgy, mint a királyi hatalom elméleti megalapozása részben az utód, részben a korabeli Európa politikai irányítói számára, hogy a magyar állam megalapítója a klasszikus irodalmi hagyományokra támaszkodva bizonyítsa be a Magyar Királyság betagolódását a korabeli keresztény karizmatikus királyságok közé. Másfelől főleg bajor példára, ill. korábbi intézkedésekből összeállították az utóbb két törvénykönyvvé szerkesztett azon normarendszert, amely a királyság tényleges szabályozását kívánta szavatolni. Nyilván ez volt az alaphelyzet. Ám a fentebb már jelzett előzmények alapján könnyen felvetődhetett az a megoldás is, hogy a két eltérő szöveget célszerű lehet egymás mellé helyezni, mert így az ország szent rendjének igazolására kellően megformált ideológiai megalapozás is rendelkezésre áll majd. Így jött létre az istváni szellemi hagyaték kétféle redakciója. Az egyik az a változat volt, amely csak az istváni törvényeket tartalmazta, egy olyan egybeszerkesztett változatot, amelyet kiegészítettek még az első törvénykönyv (Δ_1) néhány olyan *articulus*-ával, amely a másik redakcióba már nem került be (vö. az Admonti kódex 16. és 17. cikkelyével[8]). Ezzel szemben a másik

[7] Vö. BARTONIEK Emma, Szent István törvényei 12. századi kéziratai az Admonti kódexben, hasonmás kiadás, Bp., 1935. Újabb kiadása GYÖRFFY GY. bevezetőjével, Bp., 1988; The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, I, 1000–1301, transl. and ed. BÓNIS, GY., Bakersfield, 1989, Idyllwild, 1999[2].

[8] JÁNOSI, Első királyunk törvényei, in: Az államalapító, Bp., 1988, 231 skk.; EADEM, Gondolatok az Admonti kódexből hiányzó kapitulumokról, AUSzAH, 82, 1985, 37–51.

szerkesztés az *Intelmek*hez (Λ) hozzákapcsolta a *Decreta* szövegét is (Δ), de úgy, hogy ebbe az összeállításba viszont a második törvénykönyv (Δ_2) egyes olyan *articulus*-ai is bekerültek, amelyek a másik redakcióból hiányoztak (ezek a 48-tól 53-ig terjedő *articulus*-ok[9]). Ekképp alakult ki az *Intelmek* és a *Decreta* olyan párosítása (λ), amely azután alapul szolgált mind a kéziratos hagyományozódásnak, mind a nyomtatásban megjelenő szövegközléseknek. A magam részéről ugyanis úgy vélem – JÁNOSI Monikától némiképp eltérőleg –, hogy a Thuróczi- és az Ilosvai-kódex nem két külön megszerkesztés eredménye, hanem valójában ez a két ág egyetlen közös alapszövegre megy vissza, amelyben viszont elég sok lehetett a sorok feletti illetve a marginális beírás, ami azután kettős olvasatokat eredményezett. Ez okozhatta mind a két változat különbségeit, mind pedig az időnként feltűnő átfedő egybeeséseket. Hogy azonban ezt kellő konkrétsággal bemutathassuk, át kell tekintenünk a ma ismert teljes kéziratos hagyományt, mert csak így állapíthatjuk meg a kéziratok helyét a kódexek családfájában (*stemma*), s tisztázhatjuk értéküket, szerepüket a legrégibb és leghitelesebb szöveg megállapításához.

JÁNOSI Monika kimutatta, hogy valójában jóval több kézirattal rendelkezünk a Szent István-i törvényekről és az *Intelmek*ről is, mint amennyivel korábban számoltunk, még akkor is, ha időközben több olyan kézirat eltűnt, amely a 19. sz. elején még rendelkezésére állt Kovachich József Miklósnak.[10] Nem számolva az *Intelmek*et nem tartalmazó 12. sz.-i **Admonti kódex**szel (*A*), a fiatalon elhunyt szegedi kutatónő az alábbi kéziratokat tartja nyilván a ma elérhetők közül, megadva keletkezési idejüket, korábbi, ill. jelenlegi lelőhelyüket. Mindehhez még hozzájárul az a betűjel, amellyel már JÁNOSI is élt kéziratos disszertációjában az egyes kéziratokra vonatkozóan, s amelyre a kritikai apparátusban magam is utalni fogok:

Budai J.-féle kódex (β) **W**	1406	Bécsi császári kvt. 414	Másolat: MOL, 1/7. Kollár-gyűjtemény „Weiss 152 (267)" r.sz. 55
Thuróczi-kódex **T**	15. sz. v.	Bécsi császári kvt. 3455	OSzKK. cod. Lat. 407

[9] JÁNOSI, uo.

[10] KOVACHICH Josephus Nicolaus, Notitiae praeliminares ad Syllogen decretorum comitialium, Pest, 1820.

Kollár-féle I. kódex	16. sz. első f.	Bécsi császári kvt. 157	MOL[11], 1/7. Kollár-gyűjtemény „Blau 85 (250)" r. sz. 32
K			
Ilosvai-kódex	1544–1567	Bécsi császári kvt.	OSzKK. Fol. Lat. 4023
I			
Nádasdy-féle nagyobb kódex	1558	Pesti Egy-i kvt.	Bp-i Egy-i Kvt. Kézirat. G 39
N			
Debr.-i Ref. NKvt. Kódexe	1578	Debr.- Ref. Koll.	Debr.-i Ref. Koll. Kvt. R 466
D			
Festetics-kódex	1583	gr. Festetics családsági Kvt-a	OSzKK. Fol. Lat. 4355
F			

JÁNOSI viszonylag elég részletes leírást is ad a kódexekről, többük esetében fontos megállapításokat téve. A rejtélyes **Budai-kódex** esetében pl. feltételezi, hogy István törvényeire vonatkozólag az Admonti kódex után valószínűleg ez volt a legrégibb ismert kézirat. Ez minden bizonnyal az *Intelmek*re is vonatkozik, éspedig abban az esetben, ha itt most eltekintünk a legendákban olvasható, fentebb már jelzett közlésektől, amelyek ugyancsak sejtetni engednek egy nagyon korai elveszett másolatot. A Budai-kéziratnak a végén ugyanis Kollár még olvasta a bejegyzést, hogy lapjainak teljes teleírására 1406. ápr. 17-én került sor, és az összeállítást Budai Jánosnak, az esztergomi egyház kanonokjának gondjaira bízták. Ez persze nem zárja ki azt, hogy az *Intemek* már jóval előbb és egy talán még régebbi kéziratról lett ide bemásolva. Ezt pontosan azért nem tudjuk megmondani, mert Kollár igazgatósága alatt eltűnt az eredeti kódex. Az emennek hagyatékában szereplő **„Weiss 152 (267)" r.sz. 55** /*W*/ viszont kétséget kizárólag erre az eltűnt kéziratra megy vissza, ahogy azt épp az *Intelmek* élén álló bejegyzés igazolja. Ebből az tűnik ki, hogy a *W* egy olyan kézirat másolata, amely a bécsi császári könyvtárba Esztergomból került.

[11] JÁNOSI hivatkozott tanulmányában (A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek) még az OLT rövidítést használta.

[13] JÁNOSI, uo.; SZOVÁK K., i. m.

Ami a **Thuróczi-kódex**-et */T/* illeti, ez bár az Ilosvai- és a Budai-kézirathoz hasonlóan ugyancsak a bécsi császári könyvtárban volt, mégis az előbbiekkel ellentétben – úgy látszik – egyik régebbi kiadáshoz sem szolgált alapvetően forrásul. Igazi felhasználása kétségkívül ZÁVODSZKY és BALOGH érdeme, akik közül főként az utóbbi tekintette mércének a *T* szövegét, miután a kézirat 1932-ben a velencei osztrák-magyar megegyezés alapján az OSzK tulajdonába került.

A **Kollár-féle első kódex** */K/* keletkezési ideje – JÁNOSI helyesnek tűnő megállapítása szerint – feltehetőleg a 16. sz. eleje, s lehet, hogy korábban a pozsonyi levéltár tulajdonában volt.[13] Bizonyos vonatkozásban szoros érintkezésben áll a „Weiss 152" jelzetű összeállítással, bár épp az *Intelmek* tekintetében attól jelentős mértékben el is tér, noha kétségtelen, hogy a kétféle kézirat ennek a textusnak a vonatkozásában végül is hasonló szövegtípusra vezethető vissza, ahogy azt alább majd igazolni fogjuk. Nem zárható ki, hogy ez az összeállítás alapul szolgált Kollár forrásközlésének is.[14]

Az **Ilosvai-kódex** */I/*, amelynek keletkezése 1544–1567 közé esik, régóta forrásul szolgált a szövegkiadóknak, miként arról pl. a Mossóczy-Telegdi-féle CJH-kiadás alapján alkothatunk képet, s amire majd még részletesebben kitérünk. Ez a fontos kézirat ugyancsak Bécsből, a császári könyvtárból került az OSzK tulajdonába a már említett velencei egyezmény alapján.

A **Nádasdy-féle nagyobb kódex** */N/* 1558 tájáról való, miként azt már KOVACHICH megállapította, s e feltevés mellett JÁNOSI még újabb nyomós érvet is felvonultatott. A kézirat Nádasdy Ferenc nádor tulajdonából a loretói szerviták kolostorába került, s csak amikor II. József e rendet feloszlatta, helyezték el a pesti Egyetemi Könyvtárban, ahol ma is van, miközben a minden bizonnyal róla másolt vagy legalábbis felhasználásával készült az a **Festetics-kódex** */F/*, amely valószínűleg 1583-ból való, s jelenleg az OSzK tulajdona.

Ugyancsak a 16. sz. második feléből származik az a nagy negyedrét alakú **Debreceni kódex** */D/*, amelyet Tóth Mihály könyvtáros vásárolt meg a Református Kollégium Nagykönyvtára számára 1813. szept. 4-én, s ebben az összeállításban is a *Decreta et Constitutiones Regni Hungariae* között lehet olvasni az *Admonitio*t. Ezen gyűjtemény történetéről IVÁNYI Béla[15] és JÁNOSI tájékoztatásai óta nem sikerült semmi újabbat kinyomozni. Ez tehát ugyanúgy további vizsgálatot igényel, akárcsak a ma nem található további kéziratok újbóli fellelé-

[14] KOLLAR, Adamus Franciscus, De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Ungariae, Vindobonae, 1764, amelyet FLORIANUS később K.-val jelöl a maga kiadásának apparátusában, vö. JÁNOSI, in: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek, MKSz, 94, 1978, 225–254, főként 228. l. 14. jz./).

[15] IVÁNYI B., Mossóczy Zakariás és a magyar *Corpus Iuris* keletkezése, Bp., 1926, 57–60 valamint a 101. jz. Vö. JÁNOSI, A Szt. Ist. törvényeit tartalmazó..., 250 valamint a 122–124. jz.-ek.

se, már amennyiben valóban lappanganak, és az esetleges további másolatok megtalálása úgyszintén várat magára.

Ez utóbbi egyáltalán nem lehetetlen, mert előbb MADAS Edit szíves szóbeli tájékoztatásából szereztem tudomást egy olyan müncheni kódexről, ahol az *Intelmek* egy olyan változata szerepel, amely a MOL-ban őrzött másolati példányokkal áll rokonságban, s ezt a kéziratot a régebbi szakirodalom nyomán KERTÉSZ Balázs vizsgálta meg, JÁNOSI-nak azonban még nem állt módjában tanulmányoznia. Később KERTÉSZ B. volt is szíves megküldeni nekem az *Intelmek* szóbanforgó példányának másolatát, néhány kísérő információt is adva. Eszerint a kézirat – idézem KERTÉSZt – a „Bayerische Staatsbibliothek-ben" található. „Jelzete: Clm 13 192. A kézirat 16. századi. Az *Intelmek* mellett alapvetően törvényszövegeket tartalmaz Szent Istvántól II. Ulászlóig." Ezenkívül „leveleket és egy rövid magyar krónikát is találhatunk a kéziratban... Az *Intelmek* (f. 1ro–7ro) a kézirat első tartalmi egységét képezi." Magam kollacionáltam a szöveget, amely számos jellegzetes közös hibát mutat a *K*-val, miközben ahhoz hasonlóan többször megegyezik az *NF* szövegváltozattal is. A továb-biakban erre a kéziratra az *M* jelzetet fogom felhasználni, várva, hogy a müncheni manuscriptum további összefüggéseire KERTÉSZ B. derítsen fényt.

Van még továbbá legalább egy olyan kézirat is, amelyről mindenképpen szót kell ejtenünk, ugyancsak bevonva az új kritikai kiadás szövegének és apparátusának megállapításába, összeállításába. Ez a kézirat Gregorianczi Pál kéziratos törvénygyűjteményét tartalmazza a 16. sz. közepéről, amelyet JÁNOSI sokáig eltűntnek vélt, jelezve, hogy Kovachich idején még Nürnbergben őrizték a régi Bibliotheca Ebnerianában, majd pedig az Apponyiak könyvtárába jutva, onnan Apponyi Sándor ajándékaként az ő halála után 1925-ben az OSzK tulajdonába került. A kéziratot BARTONIEK Emma tanulmányozta, hírt is adva róla[16], JÁNOSI azonban már csak a kódexről készült mikrofilmet tudta tanulmányozni, s így próbálta meg helyét és jelentőségét tisztázni a többi, az istváni törvényeket is tartalmazó manuscriptumok rendszerében. Időközben azonban az ún. *Gregorianczi-kódex* (a továbbiakban: *G*) ismét eredetiben is hozzáférhetővé vált, úgyhogy magam már ekképp tanulmányozhattam, felhasználva a róla készült másolatot is. Mindebben ÉRSZEGI G., MADAS E. és KERTÉSZ B. voltak se-

[16] BARTONIEK E., Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből (kézirat gyanánt), sajtó alá rendezte R. SZALAY Á., Bp., 1975; JÁNOSI, Gregorianczi Pál kéziratos törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről, MKsz, 104, 1988, 54–64, aki szerint ez a kézirat alapvetően a Kollár-kódex másolata, miként ez Jánosi sztemmájából is kitűnik (p. 64). Ezért a magunk részéről mint *codex descriptus*-t előbb mellőztük vizsgálataink során, de azután ÉRSZEGI G. figyelmeztetése nyomán úgy látszott, hogy ebben elhamarkodottan jártunk el. Utólag tehát a *G*-re vonatkozó adatokat is bevontuk kutatásainkba, s készülő kritikai kiadásunk apparátusába fölvettük olvasatait. L. még EADEM, Törvényalkotás a korai Árpád-korban, Szeged, 1996.

gítségemre. Az autopszia voltaképpen igazolta JÁNOSI feltételezését. Bebizonyosodott, hogy a *G* a *K*-hoz kapcsolódik leginkább eredetét tekintve, ám ugyanakkor maga is befolyásolta az *NF*-hagyományt. Ezen túlmenőleg magunk még azt is tapasztaltuk, hogy a *G* a *K* szövegének ellenőrzésére ugyanakkor felhasználta a *D* viszonylag erősen eltérő szövegét is, nem riadva vissza a humanista konjektúráktól sem. Mindezt azonban majd alább igazoljuk részletesebben.

Ezek tisztázása után azt kell megvizsgálnunk, miként is állapítható meg az eddig felvázolt kéziratos hagyomány lehetséges *stemma*-ja, vagyis a manuscriptumok családfája, összefüggési rendszere.

Az *Intelmek*nek a *Decreta*val összekapcsolt alapszövege mindenképpen két ágra oszlik, miként már lényegében JÁNOSI is hasonló eredményre jutott, aki azonban inkább két redakcióval számolt. Az egyikbe a *TDW*-t sorolva, míg a másikhoz szerinte az *IKNF* tartoznék. Ennek kimutatásához a jeles jogtörténész-filológus alapvetően az általa megvizsgált egyes kéziratgyűjtemények tartalmi összetételének elemzése révén jutott, s nem is egészen indokolatlanul. Mi az *Intelmek* szövegének kollacionálásával mégis részben más eredményre jutottunk. Mindenekelőtt az nyilvánvaló, hogy az *errores communes,* ill. az *errores separativi* és az *errores coniunctivi* szisztematikus ellenőrzése révén végül is az alábbi csoportosítás végezhető el. Egyfelől ott van a *TD* együttese, amelynek közös előzménye (*t*) nem maradt ránk, akárcsak az a másik elveszett kódex (*b*), amely *INFKW*-nek volt végső soron a forrása. Nézzük tehát a mindezt igazoló tényeket.

A *t*-tradíciónak a *b*-hagyománytól való elválását az alábbi közös elválasztó ill. összekötő hibákkal tudjuk bizonyítani. A *TD* szövege világosan elválik az *INFKW*-től az alábbi esetekben: ***Praefatio:*** **se** *recte hab. INK, om. TD* (praef., 5) ¶ Capitulatio. *post* praef. *add. TD,* Recapitulationes *add. INFK, at post* R- *add. NFK* siue locorum insignium /i- *om. K/* Elencus */sic N,* elencus *F/*), *postea* Liber primus *add. I,* Primus liber *add. NFK, at om. TD,* Incipit Liber de obseruanda Catholica fide, capitulum primum *add. W*

I 1: **Quoniam** *INFKW,* Quia *TD* ¶ **bonis** *TD,* in bonis̃ *IKFN* /in Bonis *N/W* ¶ ***2:*** **armis mentis** *TD* armamentis *IKNFW* ¶ ***3:*** **prophetas** *INFKW,* profetas *sic TD Z Bal.* ¶ ***4:*** **ne** *post* defendas *INFK,* nec *sic TD* ¶ **dissipabunt** *INFKW,* dissipant *TD* ¶

II 1: **statum** *TD,* locum *INFKW* ¶ ***3:*** **diuinum** *sic TD,* diviamque *I,* divinam *NF*/diuina *K/W,* Dominicum *Leg. eccl. /Endl. Flor./*

IV1: **nihil eleuat, nisi humilitas, nil** *om. TD,* nil nisi humilitas eleuat, et nihil *N/F?/K/at* nichil *semper scr.K/,* nil eleuat nisi humilitas, nil *I,* nichil eleuat, nisi humilitas, et quod nichil *sic W Leg. eccl. Endl. Flor.,* nil eleuat nisi humilitas & nihil deiicit *Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606* ¶

VI 2: **Regna** sic *TD,* regiam *INFKW* ¶

VIII 1: **fily sunt** *sic TD,* sunt filii *INKW* ¶ **parentibus** *TD,* patribus *INW,* panibus *K* ¶ *2:* **est** *hic hab. TD,* est *post* regni *transp. IN, ante* totius *tansp. W* ¶

IX 1: **semper Rex** *TD,* Rex semper *INKW* ¶ *3:* **subleuamentum** *sic TD,* sublementum *W,* supplementum *INK* ¶

X 1: **in cassum** *sic TD,* incassum *IKW* ¶ *4:* **Sis quoque humilis – hic et in futuro** *hab. INKW, attamen om. TD* ¶

Mindezek a kiemelt példák, amelyek közelről sem tartanak igényt a teljességre, egybehangzóan alátámasztják, hogy az *Intelmek* szöveghagyományán belül valóban két nagyjából egyenrangú ág található. Ezek a *t* és a *b,* amelyek azonban ténylegesen nem túl sokban különböznek egymástól, úgyhogy mindenképpen egyetlen redakcióból eredeztethetők, s ezt a kikövetkeztethető, mára elveszett közös előzményt kívánjuk mi *λ*-val jelölni. Ebben a kéziratban már együtt szerepelt a *Libellus* a *Decreta*-val, éspedig valószínûleg a *Törvények* első könyveként feltüntetve.

Ami most már magát a *t*-hagyományt illeti, koránál fogva a *D* lehetne ugyan a *T* másolata. Ez azonban kizárt, mert a két kódex közti nagy hasonlóság ellenére a *D* nagyfokú önállóságot mutat a *T*-hez képest, úgyhogy közvetlenül a *t*-re vezethető vissza, megőrizve annak kettős olvasataiból több olyat, amely a *T*-ben már nem élt tovább. Ezért érintkezhetik a *D* gyakran a *b* ill. az *I* tradíciójával. Ennek igazolásául álljanak itt a következő adatok:

praef. 3: **fili** *DIN,* fily *TKW* ¶ *4:* **plasmator** *DINFK,* plasmatori *T* ¶ **inuicem** *sic recte DI,* in invicem *TW* ¶ *II 3:* **quem** *codd. ex. gr. DINW,* quam *T* ¶ **petram** *sic DINK,* petrum *TW* ¶ **Crismate** *sicDI,* Chrismate *NKF? Leg. eccl. Endl.,* carismate *TW* ¶ *4* **infelix** *DINFKW,* in febre *T* ¶

Mindezek az adatok arra figyelmeztetnek, hogy a *t*-hagyományon belül a *D*-t valamivel nagyobb jelentőségűnek kell tartanunk, mint a *T*-t, hiszen egy annál archaikusabb szövegállapotot látszik képviselni, amit a közös előzményre visszavezethető *b*-kéziratokkal való érintkezései mutatnak.

Ami a *b*-csoportot illeti, ez bonyolultabb a *t*-nél, aminek már csak az is nyilvánvaló oka, hogy ide több fennmaradt kézirat tartozik, mint a *t*-hez. Valamilyen módon ezen *b*-manuscriptumok mindegyike kapcsolatban áll a már korábban jelzett és mára elveszett Budai-kódexszel, de a tőle való függés megállapítása nem éppen könnyű feladat. Mivel ehhez az elveszett kézirathoz időben az Ilosvai-kódex áll a legközelebb, ezért ezt lehetne tartani a legjobb fennmaradt másolatnak. Ám ez nem felel meg a valóságnak, ami arra utal, hogy az *I* eltéréseit legtöbbször másolási hibák okozzák, amelyek elég nagy számban fordulnak elő,

gyakran interpoláció következtében. Ez a torzítás magyarázza meg végső soron a helyesírás egyszerűsödését is, főleg az *ae* ill. az *æ* valamint az *e* elhagyását, pontosabban *e*-vel való helyettesítését, ahogy a *t* helyére is gyakran kerül *c* ott, ahol ezt a korabeli ejtés indokolta. Az *I*-nek a többi *b*-kézirattól való, többnyire negatív eltérésére, megannyi példa tárható elő:

Praef., 1: **amplitudine** *sic TDNFKW,* altitudine *I, fortasse recte, cf. infra* amplissimis *vel* aptissimis ¶ **amplissimis** *sic DNFK*^{1}*, ex* aptissimis */sic fortasse K/ corr. K*^{1}, aptissimis *TK?W, om. I* ¶ **siue Iurisditionibus** (*sicDNF,* iurisdicionibus *TK,* siue iurisditionibus *om. W Leg. eccl. Endl. Flor.,* iurisdictionibus *habetur in Bonf. 1606 et in apparatu PL, fortasse recte*)**, partim** *add. INFKW, praeterea etiam* ore *add. I, at om. NKW* ¶ **Ciuilibus** *sic D,* c- *TNFKW,* ciuilioribus *I* ¶ ***7:*** **accola** *TDNFKW,* acola *I* ¶

Ante Cap. I: De obseruanda fide catholica *sic I,* Catholica fide *TDNFKW*

I: **nostris** *TDNFKW,* ministros *I* ¶

III: **sint tibi** *recte hab. TDNFKW, at delere vult N*^{1}, s- t- *om. I* ¶ *ante* **monita** *add.* secreta *I, hoc est* tunc secrete rennuerit audire secreta moneta *scrib. I, aliter cett.* ¶ **sunt sibi** *sic bene TDNFKW,* sibi sibi sunt */alsо scr. I,* sibi sunt *Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606,* tibi sunt *PL*¶

IV: **tuum** *hic recte hab. TDNFKW,* tuum *post* regnum *transp. I Vienn. 1628 PL* ¶

VII: ¶ **Iuuenes non sunt** *sic DTNFKW,* non sunt iuuenes *I* ¶ **a** *ante* **Consilys** *add. DNFKW,* consiliis *post* expellendi *tansp. T,* a consilys *post* depellendi *transp. W Leg .eccl.,* expellendi de consiliis *hab. I,* expellendi a consiliis *Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 Vienn. 1628 PL* ¶

A *b*-ágon belül ugyancsak jól elkülönülő csoport az *NF*-é, amelynek megvannak a maga jellegzetes, a többi ide tartozó kézirattól elhatárolódó közös hibái, anélkül, hogy tagadni lehetne az összes ebbe a kategóriába tartozó kéziratnak egy megegyező alapszövegre való visszavezethetőségét. Ennek igazolására elegendő mindössze néhány példát kiragadni:

Incip.: incipit Decretum (*plerique,* decretum *ex. gr. W*) Sancti Stephani (*post* regis *transp. IT*) Regis (*incipit adhuc hab. TW*) (primi Vngariae *add. NF*) (*post* Incipit: Prefatio ad Sanctum Emericum Ducem *add. NF)*

II: **annichiletur** *T Leg.eccl. Endl. Flor. Z Bal.,* anichiletur *ID,* annihiletur *NF PL,* anichiletur *KW* ¶ **diuinum** *sic TD,* diviamque *I,* divinam *NF*/diuina *K/W*

Ugyanakkor az *NF* kéziratok elég sok érintkezést mutatnak a *t*-hagyomány legarchaikusabb változatát megőrizni látszó *D*-kódexszel is, ami vagy a két tradíció utólagos kontaminációja mellett szól; vagy pedig azt támasztja alá, hogy mindkét ágon belül az alapszöveg bizonyos feltételezett kettős vagy többes olvasatai öröklődtek tovább, ami ugyancsak megmagyarázná a *D*- és a *NF*-vonal érintkezését. A két lehetőség között nem könnyű dönteni, annál is inkább, mert egyik megoldás sem zárja ki a másikat, úgyhogy valójában mindkét eshetőséget célszerű figyelembe venni. Bizonyos olvasatok elszigeteltsége mégis talán inkább az első feltételezést erősíti meg, ám ugyanakkor az *N*-kéziratban található számos utólagos bejegyzés inkább a kontamináció mellett szól, bár nem annyira a *t* felé, hanem inkább az *I* felé mutatva, amelynek több egyedi olvasata később bekerült az *N*-be. Mindennek igazolására álljanak itt az alábbi példák.

praef. 1. **amplissimis** *sic DNFK*[1] *et PL, ex* aptissimis */sic fortasse K/ corr.* *K*[1], aptissimis *TK?W Decr. 1584 Bonf. 1606 Leg. eccl. Endl. Flor. Z Bal. fortasse recte, om. I* ¶ ***3.*** **inobedientium** *TIK/hic difficile legitur K/W PL Endl. Z Bal.,* inobedientiam *sic DNF Decr. 1584 mendose ut editor PL iuste censet, attamen haec lectio invenitur in Leg.eccl. et pariter scrib. Flor.* ¶ ***7.*** **mihi** *sic DNF Sambucus (qui hoc pronomen post* fili *hab.) cf. Samb. 1581 Decreta 1584 Bonf. 1606 Leg. eccl. Endl. ego,* michi *TW et sic Z Bal.,* m- *postea delere vult N, om. IK Flor., post* fili *transp. PL* ¶

I 4. *post* **plebem** etiam *add. DNF?, cf. verb. sequ..* im (im- *om. INK*) miserabiliter *codd.*¶

Van természetesen olyan eset is, hogy az *NF* a *TD*-vel egyezik meg, amennyiben a T is megtartotta egy régi többes olvasat nyomát, vö. ***IV 2.*** **cingulati** † *TDNF* hapax legomenon *acceptum a Z Bal., cf.* Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae, vol. II, Budapestini, 1991, p. 115, angulati *IW Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 Leg. eccl. Endl. Flor. in hoc sensu* hapax legomenon *in Latinitate regni Hungariae, cf. ibid.,* vol. I, fasc. 2, Budapestini, 1988, p. 170, iugulati *K,* insigniti*? fortasse proponere velim ego, etc.*

Kétségkívül az átlagosnál szorosabb összetartozás van a *b* csoportba tartozó kódexek körében a *KW* között, anélkül azonban, hogy ennek a kapcsolódásnak a mértékét eltúloznók, pl. úgy, hogy az egyiket a másik másolatának tartanók.

praef. 1. **intelligentiae** *sic D et Bonf. 1606 Vienn. 1628 PL,* intelligentie *NF,* intelligencie *T,* intelligam ac *IKW Leg. eccl. Endl. Flor. et sic ipsi Z Bal., pro hac lectione pugnat editor Leg.eccl., ubi commentarius legitur:* In editis

desideratur *ac,* haec ipsa particula confirmat lectionem M. S., sane vehementior et rectior expressio est dicere *ratione intelligo ac funditus sentio, quam dicere* ratione intellegentiae funditus sentio. *p. 48* ¶ **2. nec** *sic T, post* me *hab. D,* nec *om. IKW* ¶ **3. fili** *DIN,* fily *TKW* ¶ **4. totiusque** *KW Decr. 1584 PL ego,* totisque *I et sic scr. ipse Bal. haud recte,* et cuiuscunque *DN?, at N postea mut. in* totiusque, id/em/ cuiusque *T ut bene legunt Z Bal.,* tociusque *scr. Endl. Z in suo textu* ¶ **7. mollitiæ** *sic ego, cf.* mollitie *Leg.eccl. Bal. fortasse recte,* mollicie *sic TDKW,* mullitie *primum sic scripsit N ex quo in* mullities *mut. N*[1], mollitie *F,* mollicies *I,* mollities *multi ex. gr. PL,* puluinar mollitiei *Decr. 1584 Bonf. 1606, at* puluinarium mollities *hab. Samb. 1581.* ¶ ***I 4.*** **Spiritum** *KW et PL,* s- *sic plerique* ¶ ***II.3.*** **atque** *sic TDN /F?/,* et *KW* ¶ **annichiletur** *T Leg.eccl. Endl. Flor. Z Bal.,* anichiletur *ID,* annihiletur *NF PL,* anichiletur *KW etc.*

A bőségesen szaporítható példatár azonban – mint az adatok egy részéből kitűnhetett – nemcsak a *KW* elkülönülését mutatja a *b*-kéziratok sorában, hanem azt is, hogy ennek a csoportnak ugyancsak voltak olyan közös olvasatai is hol *I*-vel, hol *TD*-vel, vagyis az utóbbi esetben *t*-vel megegyezőleg, amelyek ismételten arra figyelmeztetnek, hogy a közös előzményben, az általunk feltételezett λ-ban meglehetősen szép számban voltak kettős vagy többes olvasatok, amelyek részben folytatódtak a *KW* közvetlen közös előzményében, s ez alighanem nem más volt, mint a JÁNOSI által meghatározott Budai-kódex. A *K* és a *W* azután főleg abban különbözik egymástól, hogy miközben ezt az említett elveszett kéziratot a *W* hol nagyon pontosan másolta (l. bejegyzését az *Intelmek* előtt), hol nagyon is önkényesen kiegészítette lakúnáit, addig a *K* másolat készítője jobban ragaszkodott a szöveg bizonyos konvencióihoz, amelyek elsősorban a legáltalánosabban használt *I* alapján terjedtek el. Ebben az esetben tehát nagy valószínűséggel számolhatunk még egy *I*-vel történő kontaminálódással is.

Már korábban jeleztük, hogy a *M* igen szoros kapcsolatban áll a *K*-val, amire megannyi *errores communes* utal. Álljanak itt a következő példák:

praef., 3.: *post* **patris** *add. I/et partim K/:* tui et ne dimittas legem matris tue (*adhuc K convenit I, at postea discrepat eo*), ut multiplicentur tibi (*huic pronomini addito consentit ipse Sambucus, cf. app. apud Flor.*) anni vite tue. Ex hac ergo sentencia animadvertere poteris. *Primum haec verba scripsit, postea autem delevit I sec. app. Z, vide infra!, in KM post* matris tue *et ante* ut multiplicentur... poteris *haec verba interponuntur:* ut addatur gratia capiti tuo, *cf. comm. Leg.eccl., ubi etiam legitur:* «Sambucus consentit MS». *Idem textus ex* libro proverbiorum (1,9) *habetur in marg. N. Post* poteris *sic continuat KM:* si ea, que paterna pietate tibi precipio comptemseris /contempseris *M/* (quod absit) *etc. Hic transpositio sive dimissio verborum sive lacuna seu forte*

suprascriptio in codice descripto esse suspicitur. ¶ ***5:*** ¶ **quoque** *cett. praeter KM:* vero, partemque *propon. in app. suo Flor. Hanc lectionem nusquam alibi video praeter Decr. 1584.* ¶ ***6:*** **pacifica uerba** *cett. ex. gr. Sambucus et codd., praeter KM et Leg. eccl. Endl. Flor.:* v- p- ¶ ***7:*** **puluinarum** *sic TDN Z Bal.,* pulvinaris *IN/F: post* pulinar *spatium invenitur/ et ex. gr. Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 PL Nagy Fitz cf. app. apud Flor., at lectionem priorem delet et corrigit N,* perliminarum *W,* plurimarum *KM /error communis!/ et sic ipse editor Leg.eccl. (quem imitantur Endl. Flor.que) qui in commentis ait:* In editis legitur *delitiarum vernula, pulvinaris accola,* quae sequuntur, ostendunt lectionem MS. esse meliorem. *Plurimarum* subaudi: *gentium, accola* consentit Sambucus. Non ergo *pulvinaris accola,* sed *gentium plurimarum accola. Explicatio haud recta, cf. infra.* ¶ **quod est** *cett., om KM, in quibus autem interpunctio /:/ invenitur.* ¶ **praecipio** *sic ex. gr. DW,* prec- *plerique,* dico *KM ut primum sic scripsit N, at postea in* pr- *mut.* N^1. ¶

ante **I** Recapitulationes *add. INFKM, at post* R- *add. NFKM* siue locorum insignium /i- *om. KM/* Elencus */sic NK,* elencus *F,* Elenchus *M/* ¶ ***I,1:*** **falso** *TIFKM /*falsò *KM?/W et sic ipsi Z Bal., lectionem priorem quae certo legi non potest in* falsè *mut.* N^1 *et sic scrib. Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 PL Nagy Fitz,* falsa *sic D* ¶ ***I,2:*** **nisi** *om. KM /error communis!/, at recte hab. cett. ex. gr. NFW* ¶ **qui** *add. codd. cf. supra 2 Tim., 2,5.*¶ **legittime** *sic DNKW Z fortasse recte,* legitime *cett. ex. gr. M PL Bal.,* non *add. KM post* legitime, *cf. supra om.* nisi *in KM /error communis!/* ¶ ***I,3:*** **caeli et terrae** *sic D, cf. Ps., 133,3:* benedicat tibi Dominus ex Sion factor caeli et terrae; *v. etiam ibid., 120,1-2:* unde veniet auxilium mihi // auxilium meum a Domino qui fecit caelum et terram (*vel* factore caeli et terrae) ... ; *ibid., 123,8:* adiutorium nostrum in nomine Domini // qui fecit caelum et terram... ; *ibid., 135,5–6:* qui fecit caelos in sapientia // quoniam in aeternum misericordia eius // qui firmavit terram super aquas... ; *Is., 51,13:* et oblitus es Domini factoris tui // qui tetendit caelos et fundavit terram... ; *ibid., 44,24:* ego sum Dominus faciens omnia // extendens caelos solus stabiliens terram... ; *ibid., 42,5:* haec dicit Dominus Deus creans caelos et extendens eos // firmans terram... ; *Za., 12,1:* dixit Dominus extendens caelum et fundans terram et fingens spiritum hominis in eo... ; *supplemento addatur etiam: Gn., 1,1:* In principio creavit Deus caelum et terram...; *Ex., 20,11:* sex enim diebus fecit Dominus caelum et terram...; totius *vel* tocius facture *sic TINW Leg.eccl. PL Endl. Flor. Z Bal. fortasse recte /ex* facture *in* creature *corr.* N^1/, tocius *vel* totius creature KM, *cf.* N^1 *et sic scrib nonnulli edd. (ex. gr. Nagy Fitz) Sambuco concordante, (fortasse bene – ego). Humanista vero dictus modo* creaturae (*Samb. 1581*), *modo* facturae (*Decr. 1584 Bonf.*

1606) scrib. Supplemento addatur Idt., 9,17: Deus caelorum creator aquarum et dominus totius creaturae // exaudi me miseram... ¶

II,1: *ante* **seminata** celebrata et *add. KM /error communis!/* ¶ ***II,3:*** **diuinum** *sic TD Z Bal.,* diviamque *I,* divinam *NF/*diuina *KM/W et sic Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 Vienn. 1628 PL Nagy Fitz et ante hanc vocem interpunctionem /,/ hab. Nagy Fitz,* Dominicum *Leg. eccl. /Endl. Flor./, ubi in commentis legitur:* In editis erronee habetur *divinum gregem. Falso. Supplemento addatur:* gentem electam, diuinam, gregem fide doctum, Baptismate lotum, Chrismate vnctum... *Samb. 1581;* gentem electam, diuinam gregem, fide doctam, baptismate lotam, chrismate vnctam... *Decr. 1584 Bonf. 1606* ¶ **appellat** *ante* ecclesiam *transp. KM et v. commentum in Leg. eccl. habitum, quod ait:* In MS. – *sc. ab editore Leg.eccl. collato* – extrita sunt aliqua, quae in editis ita supplenda: *super se aedificatam Ecclesiam dixit et appellat... Haec lacuna in MS. habita ordinem verborum incorrectum in KMW, codicibus descriptis contaminatisque, bene explicat, necnon textum deformatum qui apud Sambucum invenitur et in app. Leg. eccl. repetitur, v. hic supra – Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606.* ¶

III,2: **sanas** *sic recte cett. praeter KM:* saluas */error communis!/* ¶ ***2:*** **atque** *sic cett. praeter KM:* et ¶ ***3:*** *post* **te** *transp.* mi fily *KM (error communis!),* fili *transp. F,* fili mi *transp. N, eadem transpositione non utuntur cett.* ¶

IV,3: **cingulati** † *DNFT* hapax legomenon *acceptum a Z Bal., cf.* Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae, vol. II, Budapestini, 1991, p. 115, angulati *IW Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 Leg. eccl. Endl. Flor. Nagy Fitz in hoc sensu* hapax legomenon *in Latinitate regni Hungariae, cf. ibid.,* vol. I, fasc. 2, Budapestini, 1988, p. 170, iugulati *KM,* insigniti*? fortasse proponere velim ego* ¶

VI,3: **habitent** *KM Leg.eccl. Fitz,* abitent *sic D* habeant *TIW,* habitant *male cett.*¶ **aedificaui** *sic DKM Vienn. 1628 PL,* edificaui *plerique Z Bal.* ¶ **maximum** *plerique,* magnum *KM (error communis!),* maxime *W Leg.eccl. Endl. Flor., qui om.* detrimentum ¶

VII,3: **et cum uiro innocente innocens** (innocuus *W*) **eris et cum electo electus eris** *om. KM (error communis!),* innocente – electus eris *transp. post* peruerteris *D* ¶

IX,1: *post* dignitatis **caput** *non hab. TIW,* caput *add. D,* capite *add. NKM /error communis!/* ¶

X,2: **siue diuitibus** *sic cett. praeter W:* si dominantibus, *fortasse error scriptoris, aliter Leg. eccl. (et Endl. Flor.), ubi* sive Ducibus *invenitur hac cum notula:* In editis: *sive Ducibus sive divitibus seu vicinis. Ego: et sic hab. etiam in KM.*¶ **incolis** *cett. praeter KM:* Incolis ¶ *4:* **faetores** *ego cf. KM,* fetores *cett. praeter K:* fetores, faetores *M Samb. 1581 Vienn. 1628,* foetores *Decr. 1584 Bonf. 1606 Fitz* ¶

Ami a *G*-t illeti, ez valóban lehet a *KM*-hagyomány követése, de bizonyos eltérésekkel. A *KM*-vonallal való egyezést számos *error communis* támasztja alá, ahogy azt az alábbi kiemelt példák bizonyítják:

praef., 6: **pacifica uerba** *cett. ex. gr. Sambucus et codd., praeter KMG et Leg.eccl. Endl. Flor.:* v- p- ¶ *7:* **praecipio** *sic ex. gr. DW,* prec- *plerique,* dico *KMG ut primum sic scripsit N, at postea in* pr- *mut.* N^1. ¶

IV,3: **cingulati** † *DNFT* hapax legomenon *acceptum a Z Bal., cf.* Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae, vol. II, Budapestini, 1991, p. 115, angulati *IW Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 Leg. eccl. Endl. Flor. Nagy Fitz in hoc sensu* hapax legomenon *in Latinitate regni Hungariae, cf. ibid.,* vol. I, fasc. 2, Budapestini, 1988, p. 170, iugulati *KMG,* insigniti*? fortasse proponere velim ego* ¶

IX,1: *post* dignitatis **caput** *non hab. TIW,* caput *add. D,* capite *add. NFKMG /error communis!/* ¶

X,2: **siue diuitibus** *sic cett. praeter W:* si dominantibus, *fortasse error scriptoris, aliter Leg. eccl. (et Endl. Flor.), ubi* sive Ducibus *invenitur hac cum notula:* In editis: *sive Ducibus sive divitibus seu vicinis. Ego: et sic hab. etiam in KMG*¶

Az is megállapítható persze, hogy *G* ugyanakkor a *KM* sok jellegzetességét elhagyja, ami arra utal, hogy az ilyen jellegű szöveget vagy más hagyomány alapján is ellenőrizte, vagy pedig a másoló javítással élt. Az is elképzelhető, hogy a *G scriptor*-a közvetlenül a *Budai-kódex*et használta, amelyben ezek szerint több esetben is többes olvasat lehetett. Ez megmagyarázná, hogy a *K*-val ellentétben a *G* néha miért a *W* variánsát tartalmazza. A legfontosabb azonban az, hogy a *G* pl. egy nagyon fontos ponton nem is a *b*-tradícióhoz csatlakozik, hanem a *t*-textushoz. Érvényes ez a praef., 1-re is, ahol a *G*-ben a *TD*-vel egyezőleg *intelligenti(a)e* áll, nem pedig *intelligam ac,* ahogy az az *IKMW*-ben szerepel. Ugyanakkor a *G* variánsa a *b*-hagyományon belül még *NF*-ben is előfordul, amit viszont leginkább a *G* hatása magyaráz meg, mert *NF* időben későbbiek *G*-nél. E

három kódex közvetlen összetartozásának egy nagyon jellegzetes közös hiba az igazolója.

A VIII. caputban a legtöbb kéziratban, a *t*- és a *b*-hagyományban egyaránt ezt a szövegezést találjuk: *Graue enim tibi est huius climatis tenere Regnum, nisi imitator consuetudinis ante Regnantium extiteris Regum,* vagyis „Mert a *földnek* ebben az övezetében nehéz az uralkodói hatalom megtartása, hacsak már előbb nem úgy léptél fel, mint aki a korábban országló királyok szokásának nyomdokán halad." Mindez a Kárpát-medencében a *translatio imperii* gondolatát látszik hirdetni, vagyis azt, hogy az itteni uralkodónak a római és a frank kormányzási hagyományt kell folytatnia. A *GNF* szövegében azonban egy más változat szerepel: *Graue enim tibi est huius climates tenere Regni,* azaz „Nehéz számodra e királyság klímáit kezedben tartanod ..." Ez a változat az előbbivel ellentétben mindenekelőtt az ország sajátos éghajlati viszonyaira hívja fel a figyelmet, ahogy arra a humanista történetírás igyekezett ugyancsak gyakran rámutatni. Mindez arra figyelmeztethet, hogy e textus esetében aligha eredeti istváni gondolattal állunk szemben, hanem inkább egy jellegzetes humanista átfogalmazással.

Azt a tényt, hogy a *W* másolója sok esetben valóban nagyon szorosan követte az elveszett Budai-kéziratot, megerősítik azok a meglehetősen gyakori *TDW* egybeesések is, amelyek valójában nem e három kézirat közvetlen rokonságára utalnak, miként JÁNOSI gondolta, hanem csupán arra, hogy az áttételes közös kiindulási alapban több kettős olvasat volt, s ebből az elveszett Budai-kódex még maga is többet megőrzött, ahonnan azután sok minden átkerült a *W-be.* Mindennek illusztrálására álljanak itt a következő szöveghelyek:

Praef. 2 **nec** *sic T, post* me *hab. D,* nec *om. IKW* ¶ **me** *sic TDW,* me ne *ante* piget *hab. NFIK,* me non *ante* piget *hab. PL, fortasse recte* ¶ **condita** *INFK,* condilata *TDW et sic Leg. eccl. Flor., fortasse* collata *legi debet secundum me, attamen secundum commentatorem Leg. eccl.* conditoris lata *forte scribere voluit librarius, et sic scrib. Endl..* ¶

II 3.: **doctum** *TDW sic Samb. 1581,* doctam *IN/at in* -tum *mut.* N^1*/FK et sic Decr. 1584 Bonf. 1606* ¶ **lotum** *TDW edd.,* lotam *IN/at in* -tum *mut.* N^1*/FK, cf. supra s.v.* diuinum. ¶ **unctum** *vel* **vnctum** *sic TDW,* unctam *IN/at in* -tum *mut.* N^1*/FK, cf. supra s.v.* diuinum. ¶

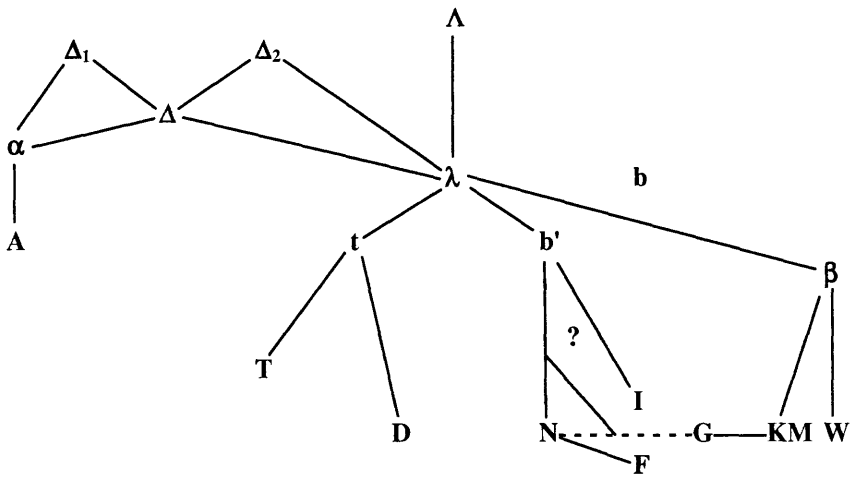
VII 1. **determinantur** *sic TDW Leg. eccl. (ubi hic commentariolus habetur:* In editis *gubernantur regna.* Determinare regna iuxta ea, quae apud optimi comatis auctores legimus, est regni fines ponere, hic procul dubio sonat regiae auctoritati terminos ponere.*) Z Bal. recte v. regulam lectionis difficilioris,*

gubernantur *INFK et itidem scrib. Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 Vienn. 1628 PL* ¶ ***4.*** **Ac per hoc** *TDW Z Bal.,* Ad hoc *INFK Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 Vienn. 1628 PL ,* ac Preter hoc *sic Leg.eccl., pariter Endl. Flor.* ¶

IX 1. **contigua** *TDW Z Bal.,* continua *INW Samb. 1581 Decr. 1584 Bonf. 1606 Vienn. 1628 Leg. eccl. PL Endl. Flor.* ¶ **Salomone** *sic TDW edd. ex. gr. etiam Endl.,* Solomone *I,* Salamone *NK Leg.eccl. Flor.* ¶

Mindezek után az *Intelmek*et megőrző kéziratok *stemma*-ját vagyis családfáját szkématikusan a következőképp vázolhatjuk fel összefoglalóan:

stemma codicum

A Szent István-i *Libellus de institutione morum* szövegét tartalmazó kéziratok összefüggési rendszere tehát elég jól megállapítható. Ezek után teljesen egyértelmű, hogy mivel a fennmaradt hagyomány nagyjából két egyenrangú ágra oszlik, ezért az eredeti szöveg megállapítása csak a két tradíció gondos kollacionálásával, egybevetésével, az egyes olvasatok alapos mérlegelésével történhet meg, figyelembe véve a szövegkritika olyan eredményesnek bizonyuló alapelveit, mint a *lectio difficilior* szabályának alkalmazása, ill. a kontextualitás megfelelő figyelembe vétele. Mi magunk főleg ezen szempontok alapján igyekeztünk elkészíteni sajtó alatt lévő új kritikai kiadásunkat, felhasználva persze a megelőző több mint négyszáz év szövegkiadói gyakorlatát is.[17]

[17] A korábbi kiadások jegyzéke az apparátus utalásai alapján a következő:

Samb. 1581 = Antonii Bonfinii RERVM VNGARICARVM DECADES QVATTVOR CVM DIMIDIA. His accessere Ioan. SAMBVCI aliquot appendices. Omnia nunc denuo recognita et aucta per Ioan. SAMBVCVM, Francofurti, apud Andream Wechelum, MDLXXXI;

Decr. 1584 = MOSSÓCZY Zakariás – TELEGDI Miklós: *DECRETA, CONSTITVTIONES ET ARTICVLI REGVM INCLYTI REGNI VNGARIAE, Tirnaviae, MDLXXXIIII;*

Bonf. 1606 = Antonii Bonfinii RERVM VNGARICARVM DECADES QVATTVOR CVM DIMIDIA. His accessere Ioan. SAMBVCI aliquot appendices et alia una cum priscorum Regum Vngariae DECRETIS... Tertium omnia recognita, emendata et aucta per IOANN. SAMBVCVM... cum indice copioso, Hanoviae, Typis Wechelianis apud Claudium Marnium,MDCVI;

Vienn. 1628 = in: Index seu ENCHIRIDION OMNIVM DECRETORVM ET CONSTITVNIONVM REGNI VNGARIAE ad Annum 1579 usque... , Viennae Austriae, MDCXXVIII;

Kollár = Adamus Franciscus KOLLAR, De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae, Vindobonae, 1764

PL = in: *Patrologia Latina,* Patrologiae cursus completus, ser. sec., accurante I.–P. MIGNE, tom. CLI, Lutetiae Parisiorum, 1853, Saeculum XI, pp. 1233/34–1243/44 (MONITA Quibus Stephanus filium Emericum instruxit, ut regnum recte pieque administraret);

Leg.eccl. = *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae et provinciarum adiacentium,* opera et studio IGNATII COMITIS DE BATTYÁN, episcopi Transsilvaniae, *collectae et illustratae.* Tomus secundus, Claudiopoli, MDCCCXXVII, pp. 54–68;

Endl. = *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana,* edidit Stephanus Ladislaus ENDLICHER, Sankt Gallen, 1849, unveränderter Neudruck, 1931, Verlag K. W. Hiersemann, Leipzig;

Flor. = M. FLORIANUS (másképp Mátyás Flórián): Vita Stephani Regis et Emerici Ducis, ad fidem codicum saeculi XII, XIII et XV-i recensuit, nonnulla eiusdem aetatis monumenta, disquisitionesque *criticas* adiecit M. FLORIANUS, Quinque-Ecclesiis, 1881, in: Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Pars Prima, Scriptores, 102-;

Nagy = Magyar törvénytár, 1000–1526. évi t. czikkek, ford., jegyz. NAGY – KOLOSVÁRI – ÓVÁRI, Bp., 1899;

Z = ZÁVODSZKY L., A Szent István-, Szent László- és Kálmán-korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai /függelék: a törvények szövege, élen az *Intelmek*-kel/, Bp., 1904 – újrakiadása: a pápai Jókai M. Városi Könyvtár kiadványa, 2002, ÉRSZEGI Géza bevezetőjével;

Fitz = FITZ J., Libellus Sancti Stephani regis *DE INSTITUTIONE MORUM* ad Emericum ducem – Szent István király *INTELMEI* Szent Imre herceghez SPANGÁR András fordításában, Bp., 1930.

Bal. = in: SCRIPTORES RERUM HUNGARICARUM tempore Ducum Regumque stirpis Arpadianae gestarum, edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY, Budapestini, vol. I, MCMXXXVII, vol. II, MCMXXXVIII, 611–627 (ed. Iosephus BALOGH), iterum ediderunt SZOVÁK K. – VESZPRÉMY L., II, 792–794 (SzK).

LASZLO HAVAS

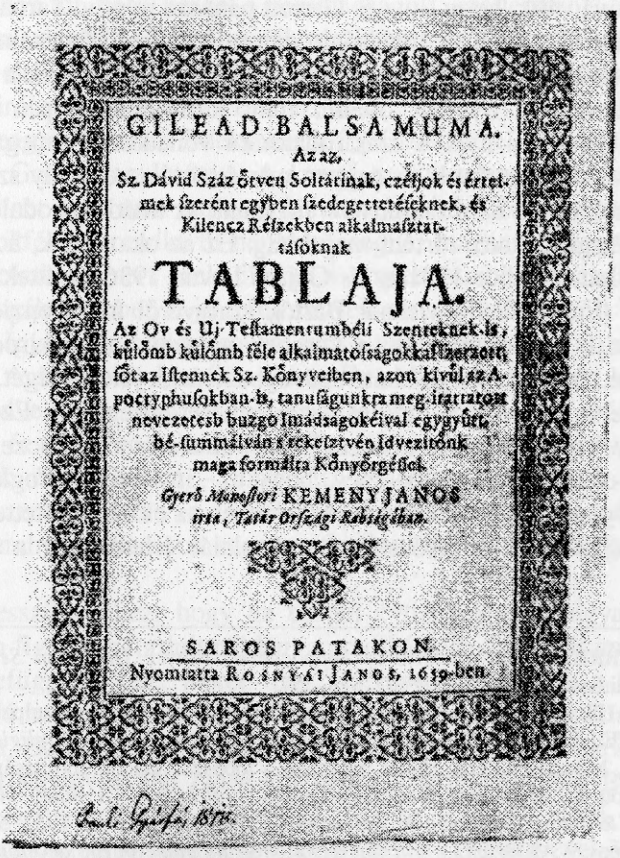
A la tradition textuelle des *Admonitions* de Saint Étienne

Les éditions critiques précédentes du texte des *Admonitions* de Saint Étienne ont été préparées surtout à partir de deux sources collationnées, de celles qui se trouvent dans les manuscrits nommés *codex Turoczianus* et *codex Ilosvaianus*. Par contre, de nos jours, pour établir le texte, il existe une dizaine de manuscrits à la disposition de la recherche. Les manuscrits se subdivisent en deux branches (*t* et *b*) qui sont approximativement équivalents (cf. *stemma codicum*, p. 20 dans notre étude).
En effet, la corrélation des manuscrits contenant le *Libellus de institutione morum* de saint Étienne peut être bien établie. Il est donc évident que, pour reconstruire le texte original, il faut minutieusement collationner toutes les variantes des deux traditions, examiner de près les différentes leçons, en tenant compte des principes de base de la critique textuelle, qui nous exige d'utiliser la règle sur la *lectio difficilior* et de mettre en considération la contexture.
Nous avons préparé l'édition du texte dernièrement parue suivant les critères mentionnés, n'oubliant pas la pratique éditoriale de plusieurs centaines d'années.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

PANASZ ÉS VIGASZTALÁS KEMÉNY JÁNOS GILEAD BALSAMUMÁ*BAN*

A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése

GILEAD BALSAMUMA.

Az az,

Sz. Dávid Száz ötven Soltárinak, czéljok és értelmek szerént egyben szedegettetéseknek, és Kilencz Részekben alkalmaztatásoknak

TABLAJA.

Az Ov és Uj Testamentumbéli Szenteknek-is, külömb külömb féle alkalmatosságokkal szerzett, sőt az Istennek Sz. Könyveiben, azon kívül az Apocryphusokban-is, tanuságunkra megirattatott nevezetesb buzgó Imádságokéival egygyütt, bé-summálván a' kegyelmes Idvezitőnk maga formálta Könyörgéssel.

Gyerő Monostori KEMENY JANOS *irta, Tatár Országi Rabsága-ban.*

SAROS PATAKON.

Nyomtatta Rosnyai Janos, 1659-ben.

Az utóbbi két évtizedben Eckart Conrad Lutz-tól[1] Cynthia Garrett-ig[2] többen kiemelték, hogy a nemzetközi irodalomtudomány nem fordított kellő figyelmet

Köszönöm témavezetőm, Imre Mihály tanácsait és kiegészítéseit. A kutatást a Magyar-Brit Közös Felsőoktatási, Kutatási és Kulturális Program (Magyar Ösztöndíj Bizottság) keretében támogatott nagy-britanniai ösztöndíj segítette.

[1] Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica divina. Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin–New York, 1984.

az imádságirodalom, s különösen az imádság retorikájának történeti áttekintésére. Megállapításaikat követően azonban éppen az említett kutatók próbálták törleszteni ezt a deficitet. Ha viszont akár csak egy pillantást is vetünk a nyugati tudományosságban már a 20. század elejétől jelen lévő, elsősorban imádságtörténeti, de azért a régi imádságelméleteket is érintő kutatásokra (például Paul Althaus[3] és Friedrich Heiler[4], illetve Gordon Stevens Wakefield[5] és Faye L. Kelly[6] munkáira), és ezeket összevetjük a vonatkozó magyar kutatástörténettel, akkor láthatóvá válik, hogy Lutz és Garrett panasza relatív. Tarnai Andornak[7] és Bartók Istvánnak[8] a magyar imádságirodalom retorikai kérdéseinek eddigi áttekintésére vonatkozó hiányérzete érthetőbb, hiszen itthon ennek a kutatási iránynak jóval kevesebb nyomát találni, mint külföldön. Éppen ezért Cynthia Garretnek – az angol nyelvű szakirodalomra vonatkozó – megállapítása talán még fokozottabban érvényes a magyar kutatástörténetre, mely szerint – néhány jelentős részelemzést nem számítva – magának az imádságirodalomnak a szisztematikus vizsgálata sem történt meg idáig. Ez az oka annak, hogy Bartók István is csak Incze Gábor 1931-es és Gajtkó István 1936-os áttekintéseire tudott hivatkozni.[9] (Imre Mihály viszont Bartók könyvéről írt recenziójában kiemeli Incze munkája szempontjainak, a korabeli nemzetközi szakirodalomban való jártasságának, óriási és megbízható szövegbázisának jelentőségét, vagyis szerinte „aligha lehet beszélni a 'terület hazai ismeretlenségéről'. Ezért jegyzi meg Imre Mihály, hogy „bátrabban használhatta volna a szerző" Incze könyvét.[10])

Szigeti Jenő is azt állapítja meg, hogy az „imádsággal foglalkozó magyar nyelvű teológiai irodalom is szegényes", hiszen az előbb említetteken kívül csak egyetlen nagyobb és jelentősebb összefoglalás jelent meg a témában[11], az

[2] Cynthia GARRETT, *The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-Century England*, Renaissance Quarterly, 1993/2, 328–357.

[3] Paul ALTHAUS, *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur*, Leipzig, 1914.

[4] Friedrich HEILER, *Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, München, 1918. Heiler munkája, a többször kiadott fordításának köszönhetően, hatást gyakorolt az angolszász tudományosságra is: *Prayer – A Study in the History and Psychology of Religion* (transl. and ed. Samuel MCCOMB), New York, 1932.

[5] Gordon Stevens WAKEFIELD, *Puritan devotion – its place in the development of Christian Piety*, London, 1957.

[6] Faye L. KELLY, *Prayer in Sixteenth-Century England*, Gainesville (Florida), 1966.

[7] TARNAI Andor – CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai, I. Rendszerek*, Bp., 1981, 142.

[8] BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk" – Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, 150.

[9] INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Bp., 1931; GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936.

[10] IMRE Mihály, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről*, Irodalomtörténet, 2001/1, 139.

[11] CSIKY Lajos, *Imádságtan (Euchetika) a protestáns lelkészi kar, de különösen a hittanhallgatók számára*, Debrecen, 1886.

„egyetlen, újabbkori magyar nyelvű imádságtan (euchetika)"[12], ráadásul ez is több mint egy évszázada. A református teológusok számára korábban tankönyvként is használatos Csiky Lajos-féle könyv elméleti részében elsősorban az imádság dogmatikai és etikai szerepét vizsgálja. Számba veszi bibliai megjelenéseit és a filozófiatörténet néhány gondolkodójának az imádsággal kapcsolatban megfogalmazott véleményét. Ezeken kívül részletes bibliográfiát is ad a 16–20. századi magyar nyelvű imádságoskönyvekről. A könyv második, gyakorlati része azon túl, hogy beszél a közimádságok „szelleméről", nyelvezetéről és elmondására vonatkozó szabályairól, részletesen szól az imádságokat felépítő legfontosabb elemekről. (A munka imádságszerkezeti kérdésekre vonatkozó megállapításairól még szó lesz az I. fejezetben.)

Az újabb magyar kutatási érdeklődés hiányának okára is valószínűleg választ adhat Cynthia Garrett tanulmánya. A szerző szerint ugyanis az irodalomkritika és a vallástörténet azért nem mutatott különösebb érdeklődést a reformáció után amúgy igen sokféle és rendkívül népszerű angliai magánimádságokkal (private prayer) kapcsolatban, mert ezek, illetve a praeceptumokként szolgáló „prayer guide"-ok vizsgálata éppen a jelenleg művelt diszciplínák között kellene hogy megtörténjen. Így sem a teológusokat, sem a vallástörténészeket, sem az irodalomtudósokat nem érdekli igazán a téma. Ez utóbbiak – Garrett szerint – meg vannak győződve arról, hogy az imádság, a többi reneszánsz prózatípushoz, a prédikációhoz és a meditációhoz képest, irodalmi szempontból jóval jelentéktelenebb.[13] Ezek után Garrett – történeti, vallásfenomenológiai és irodalmi-retorikai módszerrel kutatva az 1600 és 1660 közötti angol imádságelméleteket – nagy ívű tanulmányában sok szempontból pótolja a bemutatott tudományos lemaradást.

Ha hozzátesszük ehhez, hogy az utóbbi évtizedekben Magyarországon is egyre nagyobb figyelem fordult például a prédikációirodalom és annak retorikatörténeti összefüggései felé, akkor még nyilvánvalóbbá válik a Garrett leírta helyzethez való hasonlóság. Miután felhívta a figyelmet a magyar szakirodalom hiányosságaira, Bartók István megpróbál behozni valamit a lemaradásból. Imre Mihály szerint Medgyesi Pál *Doce nos orare*...-járól szóló rész Bartók kötetének „egyik legszínvonalasabb fejezete".[14] Ám ha e könyv többi, különösen a magyar ars concionandiról írott, imponálóan gazdag elemzésével összehasonlítjuk, látható, hogy az ars orandiról szóló rész ezekhez képest kevésbé terjedelmes.[15]

---

[12] SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve (X)*, szerk. PETRŐCZI Éva, Bp., 2002, 81–103.

[13] GARRETT 1993, 328.

[14] IMRE 2001, 140.

[15] Persze, talán az egész korszakra érvényesíthetjük Imre Mihálynak azt a *Doce nos orare*...-hoz fűzött megjegyzését is, hogy „ugyan részben integrálódik kora retorikai elméleteibe, azonban egyáltalán nem beszélhetünk egy komplexitásában jelen lévő tanrendszerről". (IMRE 2001, 141.)

Bartók 1998-as monográfiája óta – nyilván inspiráló hatása miatt is – született néhány olyan magyar nyelvű tanulmány, amely komplex módon vizsgálta a 17. századi imádságirodalom bizonyos retorikai és kegyességtörténeti kérdéseit. Ilyen például Tóth Zsombor Bethlen Miklós *Imádságoskönyv*éről írott dolgozata.[16] Részben hasonló szempontokat igyekeztünk alkalmazni Vitéz Zsuzsanna 1684-es kéziratos imádságoskönyvéről írott tanulmányunkban is.[17] Ugyancsak Bartók monográfiája után jelent meg Szigeti Jenő jelentős imádságtörténeti összefoglalása. Bár e tanulmány nem a minket elsősorban érdeklő 17. századra koncentrál, és az imádság műfaji kérdéseiről is viszonylag keveset szól, dolgozatunk számára fontos, hogy tárgyalja a 18. századi imádságelméleti munkákat is.[18]

Jelen dolgozat azt tűzi ki célul, hogy az imádságelméleten belül elsősorban a – retorikai kutatás által kevésbé érintett – műfaji jellegű problémákat és a kapcsolódó reflexiókat tekintse át, a korszak néhány imádságelmélete, illetve főként Kemény János *Gilead Balsamuma* című könyve alapján. Az is kérdés továbbá, hogy milyen műfaji jellegű hagyományra utal, illetve milyen konvenciók felőli értelmezési lehetőséget jelöl ki Kemény imádságoskönyve a benne összegyűjtött zsoltárokra vonatkozóan.

I. A magyar szakirodalom megállapításai az imádságirodalom műfaji jellegű kérdéseiről

A régi magyar imádságirodalom bizonyos fejezeteit elemző, amúgy sem túl nagy számú feldolgozások legnagyobb része nem tér ki a műfaji jellegű kérdésekre. Sőt, azok a szakmunkák, amelyekben olvashatunk a témára vonatkozó megjegyzéseket, sem foglalkoznak szisztematikusan a műfaji problémákkal, és nincsen igazán kidolgozva az a szempontrendszer, amely alapján megfogalmazhatóak lennének a legfontosabb kérdések. Ez az oka annak, hogy nincs precíz fogalmi hálónk sem, amely lehetővé tenné a leírást és a művek csoportosíthatóságát.

Például a *tágan értelmezett imádság* képlékeny fogalma helyett – éppen az e megnevezés alá rendelhető szövegtípusokra utaló terminussal (*szűken értelmezett imádság*) való átfedést elkerülendő – célszerűbb a legátfogóbb kategóriára más nevet alkalmazni. Ilyen például az Erdei Klára által összefoglalóan hasz-

Így még inkább érthető lehet, hogy miért rövidebb Bartók könyvében az imádságirodalomról írott rész.

[16] TÓTH Zsombor, *Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós* Imádságoskönyv*ében*, Irodalomtörténet, 2000/2, 210–234.

[17] FAZAKAS Gergely Tamás, *Vitéz Zsuzsanna 1684-es kéziratos imádságoskönyvének filológiai és retorikai elemzése*, Könyv és könyvtár (XXV), 2003, 39–63. Klny. is.

[18] SZIGETI 2002.

nált„ emocionális töltésű, introvertált műfajok"[19] fogalma, vagy az egyszerűbb, a külföldi szakirodalomban is ismert „devóciós irodalom"[20] terminus. Az e megnevezés által előhívott hatalmas szövegkorpusz műfajok szerinti tipizálása igen nehéz feladat. A magyar kutatás az idáig viszonylag legpontosabb, hiszen nagyrészt szisztematikus igénnyel közelítő műfaji meghatározásokat a kontempláció, a soliloquium, és főképp a meditáció kapcsán tette meg. Ennek az iránynak az egyik legjelesebb képviselője éppen Erdei Klára, aki minden vonatkozó munkájában komparatív igénnyel, komoly nemzetközi szakirodalmi és primer szövegismerettel, illetve érzékeny elemzési készséggel kísérli meg leírni a magyar meditációs irodalom műfaji jellemzőit. Ez a megállapítás érvényes mind a német nyelven megírt, a 16. századi európai meditációs irodalmat tárgyaló 1990-es monográfiájára, mind az Ecsedi Báthori István meditációit feldolgozó tanulmányaira.[21] Rajta kívül még Uray Piroska Pécsi Lukács Ágoston-fordítása kapcsán, Hopp Lajos, Tüskés Gábor és Reisinger János pedig II. Rákóczi Ferenc vallomásait, fohászait és elmélkedéseit elemezve[22] tettek jelentős lépéseket a meditáció, kontempláció, soliloquium és vallomások elkülönítésére és körülírására.[23] Bár a legtöbb hivatkozott tanulmány e műfajoktól távolabbiként értelmezi az imádságot[24], Erdei Klára ez esetben is úttörő módon próbálja bemu-

[19] ERDEI Klára, *Pécsi Lukács: Szent Agoston doctornac, elmelkedö, magan beszellö, es naponkent valo imadsagi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990/4, 566. (recenzió)

[20] A témára vonatkozó külföldi szakirodalomból példaként Cynthia Garrett-et idézzük: „For the English *devotional writers*, Anglican or Puritan, *prayer* represents the single most important *form of private devotion* [...]" GARRETT 1993, 330. (Kiemelés: F. G. T.) Garrett láthatólag e kategórián belül és azonos szinten lévő csoportként értelmezi a meditációt és az imádságot pl. Samuel HIERON *A Helpe Unto Devotion* (London, 1612) című műve bemutatásakor (340). Máshol az imádságot, a meditációt és a prédikációt „reneszánsz prózaforma"-ként említi (328).

[21] ERDEI Klára, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert – Eine funktionanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, 1990. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 8.); Uő, *Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1980, 55–64; Uő, *Modellfejlődés Ecsedi Báthori István prózájában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 620–626. L. a szövegkiadást is: *Ecsedi Báthory István meditációi*, s. a. r. Uő, KEVEHÁZI Katalin, utószó: KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1984.

[22] PÉCSI Lukács, *Szent Ágostonnak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*, Nagyszombat, 1591, a facsimilét közzéteszi KŐSZEGHY Péter, bev. URAY Piroska, Bp., 1988. (BHA XVII); HOPP Lajos, *A keresztény fejedelem fohászai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 613–628, különösen: 621; *II. Rákóczi Ferenc fohászai* (DÉRI Balázs, KOVÁCS Ilona, HOPP Lajos), Bp., 1994; TÜSKÉS Gábor, *A meditációíró Rákóczi*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994/3, 382–401, különösen: 385–387; REISINGER János, *Rákóczi vallomásai*, Vigília, 1977/7, 454–463.

[23] URAY Piroska Nyéki Vörös Mátyás és Hajnal Mátyás művei kapcsán állapítja meg, hogy a meditációval szemben a kontempláció „nyugodtabb" és „elragadtatottabb". URAY 1988, 29.

[24] „[...] az Istennel nem beszélő elmélkedés, meditatió, a bölcselkedés semmiképpen nem nevezhető imádságnak." (CSIKY 1886, 136.) URAY Piroska szerint a meditációkban jellegzetes rapszodikus logika működik, sajátos szerkezeti megformáltság, nem racionálisan kapcsolódó gondolatok, hanem szómágia, illetve allegória, szimbólumok és szóképek egymásból táplálkozó halmo-

tatni a meditációnak és a többi rokon műfajnak az imádsággal való műfaji érintkezéseit.[25] (Lukácsy Sándor ugyancsak tesz e problémára vonatkozó megjegyzéseket Pázmány Péter imádságoskönyve kapcsán.[26]) Mindazonáltal az említett kutatók mindegyike éppen a viszonylagosan nagyobb műfaji távolság miatt kevesebbet foglalkozik a minket jelen esetben érdeklő, *imádságirodalmon belüli* elméleti, tipológiai kérdésekkel. Ezért a meditációkkal, kontemplációkkal, soliloquiumokkal kapcsolatos, pontosan kidolgozott terminusokat használó műfajelméleti gondolkodáshoz képest az imádságirodalom műfaji jellegű csoportjainak leírására alkalmas fogalmi háló sokkal szakadozottabb.

Bár a szakirodalom valóban kevéssé foglalkozott a problémával, viszont az imádságirodalmon belül értelmezhető műfaji vagy ahhoz hasonló kategóriák nyomaira bukkanhatunk néhány olyan feldolgozásban, amelyek a dispositios kérdéseket vizsgálják, s az elemzés során – főként implicit módon – utalnak a műfaji jellegű összefüggésekre is.

Csiky Lajos 19. század végi euchetikai tankönyvének egyik legfontosabb fejezete *A közimádságok általános tartalmának alkotó elemei részletezve*, melyben bibliai példák segítségével tárgyalja az imádság legfontosabb részeit: megszólítás, magasztalás, bűnbevallás, hálaadás, kérés. Csiky elöljáróban leszögezi, hogy „ezen alkatrészekből többnek, vagy kevesebbnek, bár természetesen mindenikből csak nehány, épen a tárgyra, vagy az alkalomra tartozó gondolatnak, minden közimádságban benne kell lenni".[27] Később röviden szól a közimádságok „különböző nemeiről", jelezve, hogy oly sokféle van, hogy „mind felsorolni merő lehetetlenség". Példaként előbb a különböző alkalmakra vonatkozó kategóriákat említ: „köznapon, vasárnapon, ünnepnapon, valamely ünnepély vagy keresztelés, esketés, temetés" alkalmával mondott imák, illetve „elő- vagy utóimádság", „előfohász", „megáldás", úrvacsorai stb. Ezután ugyan előbb a következőt állítja: „Kivétel nélkül mindeniknél szemünk előtt kell tartanunk, hogy meglegyenek bennök az imádság szükséges alkatrészei", de úgy folytatja, hogy „természetesen az egyiknél az egyik, a másiknál a másik alkatrész lépvén inkább előtérbe. Az urvacsoraosztás alkalmával mondandó *bűnvalló imádság* [műfaji jellegű megnevezés] például már neve szerint is *főként bűnvallást* [szer-

zása jellemzi e szövegeket. (URAY 1988, 19.) URAY idézi SZELESTEI N. László – véleményünk szerint vitatható – „szíves szóbeli közlését": „Ha pedig az eredeti értelemben vett meditáció vagy kontempláció többször megjelenik az irodalomban, elveszíti személyes tartalmát és automatikusan imádsággá válik". (URAY 1988, 21.) Cynthia GARRETT már hivatkozott mondatában is elkülöníti a meditációt az imádságtól (GARRETT 1993, 328) Hasonlóan jár el pl. Effie BOTONAKI, *Seventeenth-Century Englishwomen's Spiritual Diaries: Self-Examination, Covenanting, and Account Keeping*, Sixteenth Century Journal, 1999/1, 3–21, különösen: 4, 10.

[25] ERDEI 1980, 57, 60, 69.

[26] LUKÁCSY Sándor, *Pázmány Péter Imádságos könyve* = Uő, *Isten gyertyácskái*, Pécs, 1994, 38–53, különösen: 43, 46.

[27] CSIKY 1886, 122.

kezeti egység] foglal magában és mégis ott vannak benne a többi alkatrészek is, bármelyik ágendát vegyük is elő. A gyermekkeresztelés alkalmával mondandó rövid imádságban *leginkább a kérő elem* lép előtérbe, de ott van benne például a bűnbevallás is [...]. Hogy például bő aratás alkalmával *inkább a magasztalás és a hálaadás*, árviz, vagy más csapás alkalmával *inkább az esedezés*, a bűnbánati hetek alatt pedig *inkább a bűnbevallás* foglal el imádságainkban *főhelyet*, az nagyon természetes és könnyen indokolható dolog."[28]

Oláh Szabolcs monográfiájában is időnként érintkezni látszanak az imádságok retorikai (dispositios) szempontjai a műfaji jellegű kérdésekkel. A szerző például Batizi András *Catechismvs...*-át elemezve megállapítja, hogy Isten szimpátiájának felkeltésében szerepet játszik a vallástétel és az ígérettétel. Vagyis „ebben a szerepkörben a könyörgés teológiai és lélektani feladata közel kerül ahhoz, amit a 17. századi retorikai imádságelméletek szerint a vallástétel és az ígérettétel szerkezeti egységének kell betöltenie".[29] Oláh Szabolcs a Luther-féle *Kirchenpostille* alapján leírja az imádságok egyes részeit és azok jellemzőit, illetve mindezt szembesíti a 16–17. századi magyar (Batizi-, Martonfalvi-, Medgyesi-féle) szóhasználattal. Alaposan vizsgálja a terminusokat, így rá tud mutatni (Károlyi Gáspárnak a Vizsolyi Bibliába tett lapszéli megjegyzései kapcsán) a „fogalmi átfedés"-ekre és „elnagyoltság"-okra.[30]

Szigeti Jenő már hivatkozott jelentős tanulmányának egyik fejezete (*Az imádságról mint irodalmi műfajról*) címe szerint az általunk vizsgált kérdésről szólna, de elsősorban nem megjelölt tárgyáról beszél. Viszont a 18. század eleji imádságelméleti kézikönyvek bemutatásakor, így Szakmári Pap János könyve[31] elemzésénél az imádság felépítése és műfaji jellegű besorolhatósága közti különbség kérdésére vonatkozó említést tesz: „A formai kérdésekre csak a könyv harmadik fejezete utal, melyben az imádság nemeit veszi sorra, és megkülönbözteti a könyörgést, a kérést, a hálaadást és a kívánságot. Nem beszél viszont az imádság belső részeiről, stilisztikailag jellemző formáiról."[32]

Gyenis Vilmos Bethlen Miklósról írott 1957-es tanulmányában kitér az imádságirodalom egymásra ható műfaji csoportjainak kérdésére is. Bethlen *Imádságoskönyvét* elemezve például azt állapítja meg, hogy „művének [...] *a szokásos imádságforma csak műfaji keretét alkotja* [...] az ima formáinak helyenkénti eltúlzása csak elenyészően kicsiny mértékben van az egész mű kárára

[28] CSIKY 1886, 148–149. (Kiemelések: F. G. T.)
[29] OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés – Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata*, Debrecen, 2000, 168.
[30] OLÁH 2000, 164–168.
[31] SZAKMÁRI PAP János, *Kegyes Ajakak Áldozó Tulkai, és azok meg-áldozásának Igaz Tudománya. Mellyet azokról, az-az, az Imadsagról, Annak Mivóltáról, Hasznáról, és mindennapi elkészitésének Módgyáról, az Isten beszédéből öszve szedegettetett, [...]*, Kolozsvár, 1707. (RMK I 1727)
[32] SZIGETI 2002, 94. (Kiemelés: F. G. T.)

[sic!]".[33] Igazat adhatunk Tóth Zsombornak, aki bírálja ezt az utóbbi megjegyzést, és fontosnak tartja figyelembe venni a kor imádságretorikájának hatásait Bethlen művére[34], úgy, hogy mindezt a *Doce nos orare...* szabályai alapján mutatja be. Ám azért Gyenis nyomán is érdemes lenne jobban körüljárni azt a problémát, hogy *műfaji tekintetben* mennyiben térnek el Bethlen imádságai (a retorikai szabályoknak való megfeleltethetőség ellenére is különösen például a *Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom magam személyem és hozzátartozóimért* című szövegben), illetve magának az *Imádságoskönyv*-nek a felépítése a kor többi, első pillantásra hasonlónak tűnő szövegeitől. Vagyis: mennyiben olvashatók mégiscsak éppen a Gyenis által hangsúlyozott[35] vallomás- és önéletírás-irodalom hagyományai felől is Bethlen imái.[36]

Van ellenpélda is: a dispositios és műfaji kérdéseknek még érintőleges összekapcsolása sem történik meg a Világirodalmi lexikon *ima, imádság* szócikkében. A szerzők, Komoróczy Géza és Lázár György – egyébként ókori imákat elemezve, így a régi magyar imádságirodalomhoz csak közvetve kapcsolhatóan – ugyan éppen műfaji szempontokat vesznek figyelembe, és írják le különböző terminusokkal az imádság műfajait, illetve reflektálnak a műfajok közötti, nem túl „éles választóvonalak"-ra.[37] Ám a kategóriák keveredését bemutatva nem beszélnek arról, hogy ezek az elvileg különböző műfaji jellemzők egy imaszövegben tulajdonképpen az imádság – *retorika* hagyományai által meghatározott *dispositios* szabályok szerinti – részeiként értelmeződtek.

Az imádság retorikájának legjelesebb hazai kutatója, Bartók István – vizsgálatának jellegéből adódóan – a magyarországi ars orandikat tárgyalva természetesen a dispositiora helyezi a hangsúlyt. Emiatt ugyan műfaji jellegű szempontok szerint nem vizsgálhatja az imádságokat, viszont éppen Bartók interpretációiból kiindulva mutathatóak meg legjobban a 17. századi imádságelméletek minket érdeklő megjegyzései. Bartók nyomán az imádság típusai és részei közötti kapcsolatról és a terminológiai hasonlóságokról a dolgozat utolsó fejezetében szólunk.

A kérdés kapcsán érdemes figyelembe venni, és az imádságirodalom vizsgálata során is érvényesíteni Imre Mihálynak a prédikációkra vonatkozó megjegy-

[33] GYENIS Vilmos, *Bethlen Miklós imádságoskönyve,* Irodalomtörténeti Közlemények, 1957, 77, idézi: TÓTH 2000, 224.
[34] TÓTH 2000, 224.
[35] GYENIS 1957, 65.
[36] GYENIS Vilmos RÁDAY Pál *Lelki Hódolás* című imádságoskönyvéről írva az *imádságok* és a 17–18. századi *vallomásirodalom* rövid összevetésével viszont határműfajokra, „a 'vallomásos-imádságok'-nak nevezhető közbülső formák"-ra hívja fel a figyelmet. L. GYENIS Vilmos, *Ráday Pál és az irodalom = Ráday Pál 1677–1733, Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Bp., 1980, 76.
[37] KOMORÓCZY Géza – LÁZÁR György, *Ima, imádság = Világirodalmi lexikon (5)*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., 1977, 7–9.

zését. Bartók könyvének recenzenseként arra hívja fel a figyelmet, hogy a monográfia szerzője azért használja a „műfaj" elnevezést a prédikáció esetében, hogy „a prédikációirodalmat emancipálja, visszahelyezze az 'irodalom' kompetenciájába, ahonnan hosszú ideje száműzetésbe kényszerítették. Ez azonban túlzásra is csábíthat, amellett nyomatékkal kell hangsúlyozni, hogy a prédikáció *nem a romantika utáni értelemben szuverén 'irodalmi műfaj' – s nem is szabad ezt a látszatot keltenünk* –, hiszen éppen abban áll a sajátossága, hogy az irodalmi tudat történelmileg rétegzett s általa definiált szektorához tartozik, ennek alapján írható le." Minden bizonnyal Imre Mihály emiatt az óvatosság miatt használja idézőjelben a műfaj kifejezést az imádságra is, és fogalmazza meg az alábbi megjegyzéseket, melyek nemcsak a fentebb tárgyalt meditációs irodalommal való kapcsolatokat mutatják meg, hanem a 16–17. századi imádságirodalom további kutatási területeit is kijelölik. „[...] az imádság erősen rejtőzködő 'műfaj', amely primer módon is jelen van a korszakban, de számos más religiózus műfajban – velük szimbiózisba fonódva – kereshető. A káté- és ágendairodalom a liturgikus szabályozás szintjén majdnem mindig rendelkezik róla, a kátékból készült prédikációkban is megtaláljuk; ugyancsak gyakran fordul elő az elmélkedő-meditációs irodalomban, itt azonban nehezen különíthető el; könnyen alakulnak-áramlanak át egymásba e bensőséges, interiorizált lelkiség nyelvileg manifesztálódó részmozzanatai."[38]

A fentebb idézettek mellett Kecskeméti Gábor dolgozata is (mely – egyébként egészen más összefüggésben – „műnem"-ként értelmezi a klasszikus genusokat[39]) felhívhatja arra a figyelmet, hogy szükséges lenne a terminológiai problémák megoldása, így a genusok rendszere és a jóval később létrejövő műfajelméleti fogalmak viszonyának átgondolása. Egy ilyen alapos tisztázás hiányában az imádság (vagy a prédikáció) műfaji leírása mindig idézőjeles, vagyis bizonytalan lesz. A dolgozatban vizsgált kérdések kapcsán ezért pillanatnyilag – ugyancsak óvatosan – csak a *műfaji jellegű* kifejezést tudjuk használni.

Az eddigiek alapján látható, hogy az imádságirodalommal kapcsolatos műfaji jellegű kérdéseket két szinten lehet (illetve az ilyen típusú értelmezések viszonylagos hiánya miatt: kellene) vizsgálni. Egyrészt a legtágabban értett devóciós irodalmon belüli, talán egy szinten lévő, de egymásra mégis erősen ható és sokszor nehezen elválasztható műfajok (?), típusok (?) szintjén (ilyenek: a meditáció, kontempláció, soliloquium, esetleg vallomás, illetve az imádság). Másrészt pedig az ezeken belüli, számunkra most különösen fontos, hogy az *imádságon belüli* szövegtípusok szintjén, mint láttuk, az imádság felépítésével szoros összefüggésben. E vizsgálatot segítő kora újkori elméleti megjegyzéseket többféle szövegkorpuszban kereshetjük. Elsősorban természetesen a korszak

[38] IMRE 2001, 141–142; illetve 140. (Kiemelés az eredetiben.)

[39] KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/3–4, 259.

imádságelméleteit, illetve bizonyos imádságoskönyvek (főként praeliminária-áinak) vonatkozó passzusait vizsgálhatjuk, s jelen tanulmányunkban is ezt a gyakorlatot folytatjuk. De a későbbiekben fokozottan figyelembe kell vennünk Imre Mihálynak az imádságirodalom általános kutatására vonatkozó, már idézett figyelmeztetését, s fontolóra kell vennünk jelenlegi, a műfaji jellegű kérdéseket előtérbe helyező vizsgálataink során is. Ezek szerint szükséges lesz kiterjeszteni a kutatást a káté- és ágendairodalomra, valamint egyes prédikációk imádságról szóló rendelkezéseire.[40]

Jelen dolgozatban Kemény János *Gilead Balsamuma* című imádságoskönyvének elméleti megjegyzéseit és megszerkesztésének módját előtérbe helyezve járjuk körül a korszak imádságirodalommal kapcsolatos műfaji jellegű tudatosságának kérdését, bevonva a vizsgálatba néhány, szűkebb értelemben vett imádságelméleti kézikönyvet is.

II. A zsoltárok/imádságok tipologizálására vonatkozó tudatosság Kemény János Gilead Balsamumában

A *Gilead Balsamuma*[41] című munkát Kemény János kétszer írta meg, az erdélyi seregek szerencsétlen lengyelországi hadjáratát követő tatár fogságba kerülése után, a Bakcsiszeráj fölött lévő Csufut-Kálek[42], vagy ahogy ő emlegeti, Kaloda[43] nevű várbeli rabságában. Először nem sokkal a fogságba esése után, 1657 őszén[44], ám ez a példány elveszett. Fontosnak tarthatta a könyvet, hiszen 1658-ban újra nekilátott megírásához, s miután decemberben elkészült vele, hazaküldte kiadásra[45], és 1659-ben Sárospatakon valóban meg is jelent.[46] A II. Rá-

[40] Jelen dolgozatban tehát nincs lehetőségünk kitérni az imádságok liturgikus szerepére. Legutóbb egy jelentős szövegkiadás (illetve bevezetője) mutatta meg, hogy a szertartáshoz nemcsak például a posztillás kötetek prédikáció előtti és utáni imádságai, hanem önálló imádságoskönyvek is nagyon szorosan hozzátartozhattak. L. FEKETE Csaba, *Az Imádkozó könyv, az imádságok értelmezése, liturgikus betagolódása egykor és ma* = HUSZÁR Gál és HUSZÁR Dávid: *Imádkozó könyv (1561, 1574, 1577)*, s. a. r., bev., FEKETE Csaba, Debrecen, 2000, XIV–XV.

[41] KEMÉNY János. *Gilead Balsamuma. Az az, Sz. Dávid Száz ötven Soltárinak, czéljok és értelmek szerént egyben szedegettetéseknek, és Kilencz Részekben alkalmasztatásoknak Tablaja. Az Ov és Uj Testamentumbéli Szenteknek-is, külömb külömb féle alkolmatosságokkal szerzett, söt az Istennek Sz. Könyveiben, azon kivül az Apocryphusokban-is, tanuságunkra meg-irattatott nevezetesb buzgo Imádságokéival egygyütt, bé summálván s' rekesztvén Idvezitönk maga formálta Könyörgéssel*, Sárospatak, 1659. (RMK I 947)

[42] V. WINDISCH Éva, *Életrajzi adatok* = *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, s.a.r., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 391.

[43] KEMÉNY János, *A „Gilead Balsamuma" előljáró beszéde* = KEMÉNY János *Önéletírása és válogatott levelei*, vál., s.a.r., bev., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., 1959, 391.

[44] MALÁRTSIK Lajos szerint Magyarországra akarta kijuttatni a fogságba esés (1657. július 31.) után negyed évvel. (*Kemény János „Gileád Balsamuma"*, Bölcsészdoktori értekezés, Sátoraljaújhely, 1911, 28.)

[45] V. WINDISCH Éva, *Kemény János* [előszó] = KEMÉNY 1959, 28–29.

kóczi György menekülése óta fővezér, s a rabságban a fogolytábor vezéreként[47] számon tartott Kemény azonban – a műhöz írott elöljáró beszéde szerint – főképp a vele „együtt sanyarú rabságot viselő magyar vitézlő rendek" számára állította össze könyvét.[48]

Nem mondhatjuk, hogy akár a *Gilead Balsamuma* (legalábbis a Kemény által írt szövegei) modern kiadásainak száma, akár a Keménnyel foglalkozó szakirodalom elenyésző számú lenne. Sőt, magát a *Gilead*ot is többen tárgyalták. Csabai István például Kemény irodalmi munkásságáról írt 1911-es monográfiájában önálló fejezetet szentel a műnek[49], Malártsik Lajos pedig bölcsészdoktori értekezése tárgyául választotta a *Gilead*ot, s munkáját egy 38 lapos tanulmányban jelentette meg, ugyancsak 1911-ben.[50] Mindkét munka igen alapos, főként filológiai szempontokat érvényesítő dolgozat, és különösen Csabainál található néhány igen jól hasznosítható megjegyzés. Mind ezeken a korai feldolgozásokon, mind az 1959-ben megjelent, V. Windisch Éva-féle Kemény-kiadás előszaván érezhető, hogy – például az Önéletírással összehasonlítva – kevésbé tartják jelentékeny és főként önálló munkának a *Gilead Balsamumát*. Ennek az az oka, hogy a kötet nagy részét valóban nem Kemény írta. Ugyanis az 1659-ben megjelent mű úgy épül fel, hogy csupán a – kiadó[51] előszavát követően, a 6–11. lapokon álló – elöljáró beszédet, illetve a kötet végére helyezett (a 238–240. lapon álló) *[...] raboknak buzgó imádság*át írta maga Kemény János. (V. Windisch Éva ráadásul csak ez utóbbi szöveget elemzi valamivel alaposabban, mint a *Gilead* többi részét, az elöljáró beszéddel is kevéssé foglalkozik.) Kemény János említett imádságát, miután „nem régen kez[é]hez érkezet", Medgyesi Pál is kiadta, már 1658-ban, *Ötödik jajj*ának prédikációi után illesztve.[52]

---

[46] „Kemény, leveleiben sehol sem emliti e munkáját; Krimből jegyeséhez, Lónyay Annához irott leveleiből kiolvashatjuk gondolatait, kiérezhetjük hangulatát és érzéseit, melyek hatása alatt jött létre e munka, de kifejezetten sehol sem emliti irodalmi munkásságát." MALÁRTSIK 1911, 11. A szerző az alábbi kiadásra hivatkozik: *Kemény János és Lónyai Anna levelezése (1656–1662)*, közli TÓTH Ernő = *Történelmi Tár*, szerk. KOMÁROMY András, 1900, 161–218. (51 levél Kemény Jánostól, 12 Lónyai Annától.)

[47] KEMÉNY 1959, 22. [V. WINDISCH előszava]

[48] KEMÉNY 1959, 389–390. (Az elöljáró beszédet, valamint Keménynek a raboknak írt imádságát e kiadásból, a mű más részeit az 1659-es szövegből idézzük, ugyanis azok nem szerepelnek a modern edíciókban.)

[49] CSABAI István, *Kemény János erdélyi fejedelem irodalmi munkássága*, Bp., 1911, 19–35.

[50] MALÁRTSIK 1911. (Egyik szerző sem hivatkozik a másikra, minden bizonnyal párhuzamosan dolgoztak a témán.)

[51] MALÁRTSIK (1911, 4) *A Nyomtatás igazgato, az Olvasohoz* című előszó szerzőjének az impresszumban nyomdászként feltüntetett ROSNYAI Jánost tartja.

[52] MEDGYESI Pál, *Ötödik Jaj, Es Siralom. Mellyel Szegény csak nem el-fogyott, lelkében el-fojlódott Magyar nemzetet, minapi amaz ö megsirathatatlan s' váratlan nagy Romlasaban [...]*, Sárospatak, 1658, O[1a]–[O3a]. (RMK I, 936) Tévesek azok a megjegyzések a szakirodalomban (CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza*, Studia Litteraria, 2003, 134, 140, 135), amelyek arról szólnak, hogy Medgyesi több Kemény-imát

Lukács Zs. Tibor ez utóbbi megjelentetés kapcsán úgy fogalmaz, hogy „[a]z udvari pap tehát saját gyűjteményes kötetében biztosított fórumot a raboskodó politikus-hadvezérnek", vagyis II. Rákóczi Györggyel szemben Keményt támogatta. Lukács Zs. azt sem tartja véletlennek, hogy Kemény elöljáró beszédében Lorántffy Zsuzsannának ajánlotta a kötetet, „s nem valahol Erdélyben, hanem épp Sárospatakon nyomtatta ki. [...] Aligha kétséges, hogy a Patakon kiadott könyvek [tehát Medgyesi munkájáról is szó van] előállítási költségeit nem Medgyesi és nem is Kemény, hanem az idős fejedelemasszony fedezte. Az, hogy Kemény János a propagandában Lorántffy Zsuzsannával kívánt bizonyos fokig együttműködni, azt sejteti, hogy politikai törekvéseiknek a fejedelemmel szemben lehettek közös pontjai. Maga Kemény is utalt jó kapcsolataira Sárospatakkal Önéletírásában."[53]

Csabai István és Malártsik Lajos, egymástól függetlenül, részletes összehasonlítás során tárják fel, hogy a kötet legnagyobb hányadát kitevő, közel 230 lapos részt a Szent Biblia 1645-ös amszterdami kiadásából állította össze Kemény.[54] V. Windisch szavai szerint ez a rész a bibliai zsoltárokat „tárgy szerinti csoportosításban"[55] közli. Máshol így fogalmaz: „a Gilead Balsamuma a zsoltárok *egyszerű,* kilenc *téma* köré csoportosított közlése". V. Windisch szerint Kemény „nem gondol önálló vallásos mű írására", bár a „csoportosítás önálló munka".[56] Kemény a 150 bibliai zsoltár csoportosítását a könyv első részében, vagyis *I. Tablá*jában végzi el. Ezen kívül mást is tartalmaz a könyv. A 150 zsoltár csoportosítása után közöl még egy másik fejezetet, a *II. Tablát*, amelyben három alrészben, vagyis *karban* ír le ó- és újtestamentumi, illetve apokrif könyvekből származó imákat, ugyancsak az 1645-ös Bibliából. Végül a kötetet lezáró *Bé-rekesztés* fejezet alatt közli egyrészt az *Idvezitö Christusunk maga formálta Imádságát*, a Miatyánkot, másrészt a már említett, maga írta imádságot.

A következőkben azt szükséges bizonyítani, hogy miért kell hangsúlyt helyeznünk V. Windisch-nek arra a kissé leértékelőnek szánt megállapítására, hogy Kemény „önálló munká"-jának csupán a zsoltárok csoportosítása tekinthe-

adott volna ki az *Ötödik jaj*-hoz csatolva, hiszen csupán azt az egyet közölte, amely aztán a *Gilead*ban is megjelent. Így nem helyes az a megállapítás sem, hogy Kemény a *Gilead Balsamumá*ban a saját könyörgéseit (többes szám!) adta volna közre, hiszen – mint a főszövegben a továbbiakban bemutatjuk – e könyvben a bibliai zsoltárokat közli Kemény, s ezekhez csatol *egyetlen* saját imádságot. Továbbá Kemény nem a tatár rabságból való *hazatérése után* írta újra az elveszett *imákat* (helyesen: egyetlen imát), hanem, – mint már a főszövegben említettük –, könyvét *másodszorra is* rabságában írta meg. (A Lorántffy Zsuzsannának írt Kemény-ajánlás végén ellenőrizhető ez az adat, és V. WINDISCH is – helyesen – ezt veszi át előszavában. KEMÉNY 1959, 28–29.)

[53] LUKÁCS ZS. Tibor, *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése*, Aetas, 1995/1–2, 76.

[54] CSABAI 1911, 21; MALÁRTSIK 1911, 31–36.

[55] V. WINDISCH 1980, 392.

[56] KEMÉNY 1959, 27–28. [V. WINDISCH előszava] (Kiemelés: F. G. T.)

tő.[57] Malártsik hasonlóan fogalmaz: „nem eredeti munka, sőt szembetűnőbb írói jelességek sem csillámlanak ki belőle".[58] Később viszont pozitívabb összefüggésben említi a csoportosítás kérdését, mint V. Windisch: „Ami a zsoltárok Gilead-Balsamumabeli csoportosítását illeti, ez hihetőleg Kemény önálló munkája. Szakavatott helyről [nincs jegyzet, honnan] kértem erre nézve felvilágositást, mely szerint legalább is a Gilead Balsamuma megjelenésének idejéig hasonló munka nem jelent meg. De hiszen Kemény theologiai képzettségével és a szentirásban való jártasságával könnyü szerrel elvégezhette ezt a csoportosítást."[59]

V. Windisch azzal indokolja Kemény azon döntését, hogy a *[...] raboknak buzgó imádság*a mellett más „vallásos művet" nem írt, hogy „maga is érzi a képzettség, gyakorlat hiányát". Mivel azonban – folytatja V. Windisch – „írói és vallásos hajlamai egyaránt arra ösztönzik Keményt, hogy ezen a területen tovább tevékenykedjék", és ha már úgyis „rabsága nyugtalanságait, gyötrődéseit a zsoltárok olvasásával csitította", elhatározta, hogy „egyszerű" csoportosításban írja le a bibliai szövegeket.[60] Valóban igaz, hogy elöljáró beszédében szól arról, hogy a munkához nem illő „világi hivatal"-a és a munkára „való elégsége" mások általi ítélet alá eshet. Mégis, a következőkben két kérdést kell körüljárni. Egyrészt: valóban nem érezte Kemény magát kompetensnek a mű elkészítéséhez? Másrészt: a szerző alacsonyabb rendűnek tartotta-e munkáját, vagy mégis volt jelentősége a maga írta imádság mellett a könyv legnagyobb részét kitevő, „egyszerű" „csoportosítás"-nak[61] tűnő szövegkorpusznak is?

A kérdésekre adandó válaszokat körvonalazhatja, illetve az olvasási irányt a kor legtöbb kötetéhez hasonlóan a *Gilead* esetében is egy fontos praeliminaria, Kemény elöljáró beszéde jelölheti ki. (E szövegrészt Csabai és Malártsik szinte kommentár nélkül foglalta össze, és V. Windisch is nagyon röviden tárgyalta.)

1.) Kemény János ugyan egymás után háromszor is utal néhány lapos előszavában a maga műveltségének és az általa végzett munkának a viszonyára, de egyszer sem abban az összefüggésben, ahogyan V. Windisch érti. Elsőként a már említett módon, vagyis esetlegesen egy őt kompetenciahiánnyal vádolóval szemben fogalmazza meg azt a mentséget, hogy a rabságban a „henyélés" és „haszontalan" töprengés helyett olvasta és vizsgálta a zsoltárokat, és készítette el kiadását. Ezután kijelenti, hogy nem szégyelli és nem irigyli, ha valaki „hivatalja", vagy Istentől való „bővebb felruháztatása miatt" „helyesben munkálódik ezen szent dologban". Végül pedig újra visszatér erre a kérdésre: „Én pedig az olvasókat kérem, ezekben történhetett fogyatkozásokról bocsánatosok

[57] KEMÉNY 1959, 27–28. [V. WINDISCH előszava]
[58] MALÁRTSIK 1911, 4.
[59] MALÁRTSIK 1911, 15.
[60] KEMÉNY 1959, 27. [V. WINDISCH előszava]
[61] KEMÉNY 1959, 27. [V. WINDISCH előszava]

legyenek, úgy mint ki gyermekségembéli tizenöt esztendős koromtól fogva nem a' tudományoknak tanulásában, hanem katonai, udvari és egyéb világi, külső dolgokban töltöttem időmet s gyakorlottam magamat. Egyébiránt is pedig efféle munka csendes elmét, szívet, jó eszközöket és alkalmatosságot kívánván, mindazokat Isten elrekeszteté mostan éntőlem a' rabi sanyarúság és azt nevelt sokféle gyötrődések által".[62]

Vagyis nincs arról szó, hogy, miként V. Windisch fogalmazott, Kemény „a képzettség, gyakorlat hiánya"[63] miatt „csoportosít", és nem önálló imádságokat ír. Ráadásul a szerző sehol sem említi a két tevékenység egymáshoz való viszonyát, hierarchiáját. Hanem inkább ahhoz az írói hagyományhoz kapcsolódik, amely a kiadott mű esetleges hibáival szembeni ítéletet elhárítandó, maga mentségeként *minutio*-t alkalmaz.[64]

Hogy valóban inkább e hagyomány felől érthető Kemény elöljáró beszéde, egyértelműbbé teszi a könyve elé – a kiadó által – írt, *A' Nyomtatás igazgato, az Olvasohoz* című előszó (az 1659-es kiadás 3–5. lapján).[65] E szöveg megcáfolni igyekszik azt a magyar közvélekedést, mely szerint „Theologia s-afféle és egyéb materiáról valo Könyv-irogatás, s-Könyv-ki-botsátás, Politicus Rendhez, kiváltképpen az Méltóságosbakhoz illetlen volna". Ezért fölsorol több bibliai királyt, illetve ezt követően néhány magyar „Meltoságos"-t: Balassit és Rimayt, Rákóczi Györgyöt és feleségét, akik könyveket írtak, tudós munkát végeztek. Ehhez a hagyományhoz köti Kemény Jánost is, akit ezzel nemcsak a nagy fejedelem örökösévé tesz, hanem – bibliai mitizációval élve – az ószövetségi személyekhez is hozzákapcsol: „Im el-utoljára már, ez Nagy Úr Embernek, szép lelki Balsamumja-is mellyel igazán Esdrássa volt a' kegyetlen Pogányok között, a' nagy lelki fogyatkozásban, magával együt rabságban esett szerelmes édes Husinknak Csontinknak, azoknak nagy jo szerencséjekkel, világra jö".[66] A szöveg a továbbiakban írottakkal is alátámasztja, hogy szó sincsen valami „egyszerű" munkáról: „Bizonnyal álmélkodásra valo dolog, hogy [...] sanyaru Rabságban, Vasok és Csincsérek közt, az egy Szent Bibliát marasztván Isten, kiváltképpen valo gondviseléséből keze között, illy bölcsen és istenessen profetalhatot!"[67]

---

[62] KEMÉNY 1959, 390.

[63] KEMÉNY 1959, 27. [V. WINDISCH előszava]

[64] Vö. még SÓVÁRI SOÓS Kristóf mentegetőzését prédikációskötetei megjelentetésével kapcsolatban, aki ugyancsak arra utalt, hogy „deáktalan", „külső világi ember". (Hivatkozza: BENCZE Imre, *Adalék Sóvári Soós Kristóf életéhez és műveihez*, Magyar Könyvszemle, 1971/2–3, 196.)

[65] Furcsa módon V. WINDISCH részletesebben beszél erről a részről (bár kiadásában nem közli), mint Kemény elöljáró beszédéről, ám mégsem kapcsolja össze a két szöveget. KEMÉNY 1959, 28. [V. WINDISCH előszava]

[66] *A Nyomtatás igazgato, az Olvasohoz* = KEMÉNY 1659, 3–4.

[67] Uo., 5.

2.) Kemény János nemhogy alacsonyabb rangúnak tartja az általa végzett munkát az önálló mű írásánál (még egyszer hangsúlyozzuk, egyáltalán nem merül fel a kettő viszonya), hanem igenis tisztában van könyve jelentőségével. Az elöljáró beszéd szövege ugyanis az imádságok, ez esetben *a bibliai zsoltárok vonatkozásában műfaji jellegű tudatosságról tesz tanúbizonyságot.* (Érdekes módon a kötet többi imádságára, az Ó- és Újszövetségből, illetve az apokrif könyvekből kiszedegetett imádságokra nem reflektál előszavában.)

Kemény elöljáró beszédének már az eleje is olvasható úgy, mint ahol utalás történik bizonyos műfaji jellegű kérdésekre, bár itt még csupán arról értekezik, hogy Szent Dávid király annak ellenére, hogy az Úr kedves embere volt, nem volt mentes emberi gyarlóságoktól és indulatoktól, testi próbáktól és nyomorúságoktól. Így tudta megírni a *sokféle* énekét, „melyekben néhol maga esetit, gyarlóságit, bűneit megvallja, azokból való felserkenésével, poenitentiájával és kegyelemkérésével együtt. Másutt sok nyomorúságit számlálja és nyilván- s titkon való ellenségi ellen is könyörög. Sok helyeken az Istennek kegyelmével, irgalmas voltával magával együtt biztat, hatalmát, csudálatos voltát hirdeti és az isteni dicsíretre buzgólkodásra serkenti." Éppen ezért Kemény a zsoltárokat „minden lelki s testi szükségeinkben" alkalmasnak találja. Azonban ezt követően fogalmazza meg azt a problémát, amely okként szolgálhat ahhoz, hogy a *Gileadhoz* hasonló típusú művek szülessenek. Ugyanis míg Szent Dávid „az maga ügyének és szükségeinek mivolta, ideje és helye szerént írta s éneklette" e szövegeket, addig „némely egyigyű keresztyének csak folytában olvasván avagy énekelvén, magoknak megfogyatkozhatnak". Ám Kemény – eljutva előszava kulcsgondolatához, és hivatkozva a Korinthusiakhoz írt páli levél megfelelő passzusát (14:40) – hangsúlyozza: amiképpen „az ecclesiákban mindeneknek szép illendőséggel és rendességgel" kell történnie, „úgy szükséges minden imádkozásokkal, isteni szolgálatokkal és ez szent zsoltárokkal való élésnek is lenni; nem pedig visszáson, avagy úgy mondva, tővel-hegyvel öszve".[68]

[68] KEMÉNY 1959, 388–389. Nem mellékes, hogy akár Keménynek e mondatai is legitimálhatják azt a nemzetközi és hazai szakirodalomban elterjedt, nyilvánvalóan a bibliai és irodalmi hagyomány által is intencionált gyakorlatot, mely szerint a zsoltárok, illetve az énekelt himnuszok és gyülekezeti énekek igen szoros viszonyban vannak a prózai imádságokkal, ezért minden ide tartozó szöveg, mint imádság, hasonló – retorikai és műfaji jellegű – szempontok szerint elemezhető. (Ilyen elemzésre l. pl. OLÁH 2000, 155–168.) Az sem mellékes, hogy a korszakban általában miként értelmezik a prózai és énekelt imák közötti különbségeket, s ezekről hogyan nyilatkoznak például a latin nyelvű szövegek (oratio libera, oratio ligata). Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség a zsoltárok, prózai és verses imádságok (énekek) különböző típusainak, akár csak műfaji jellegű szempontjaink összefüggésében releváns számbavételére sem. A kérdéshez l. elsősorban: OLÁH Szabolcs, *Líra, trópus, szubjektum és valóságképzet (A líra előtörténete a kora újkori lelki éneklés kultúratudományi távlatában)*, 2003, kézirat. (Itt köszönöm meg Oláh Szabolcsnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta tanulmányát.) Fekete Csaba a Huszár Gál- és Huszár Dávid-féle imádságok és énekek liturgián belüli egyensúlyáról írt. (FEKETE 2000, XV.) A zsoltárok és az imádságok kapcsolatáról a kora újkori irodalomban l. még legújabban pl.: Hannibal

Hogy valóban a *Gilead* megírásának okaként értelmezhetjük a fentieket, arra maga Kemény szolgáltat példát. Leírva az általa ismert gyakorlatot, fontos adalékot szolgáltat a 17. századi kegyességi szokások megismeréséhez. Ezek szerint maga tapasztalta, hogy „némely egyigyűvek elővévén valamely egyébiránt szép imádságokkal teljes könyvecskét és folytában olvasván, reggelre avagy délre rendelt könyörgéseket estve, estvélit reggel mondják: néha [– folytatja ironikusan –] asztali háladásokat és imádságokat olykor, mikor kenyeret sem láttak [...]. Némelykor a' nagy záporeső leszakad, s esőt kérnek [...]".[69]

Az „egyébiránt szép imádságokkal teljes könyvecskék", amelyekre itt utal, minden bizonnyal nem mások, mint azok az imádságoskönyvek, amelyeket a magyar szakirodalomban explicit módon Révész Imre különített el az általa ugyancsak leírt másik imakönyv-típustól.

Excursus: Az imádságoskönyvek csoportosítási lehetősége

Révész Imre 1924-es, a *Régi magyar imádkozók és imádságaik* című, igen jelentős tanulmányában – hiányolva a magyar egyháztörténeti és egyházi irodalmi kutatásból a kegyességtörténeti irányt – szinte programszerűen fogalmazta meg a következőket. Hangsúlyozta, hogy a „magyar református lélek imádkozó kegyességének" megismeréséhez nem azokat az imádságokat tartja fontosnak, amelyek „mint a gyülekezeti istentisztelet céljait szolgáló kötött liturgikus formák, régi ágendás munkálatokban maradtak fenn. [...] [N]em is azok az imádságos és áhítatos könyvecskék biztatnak itt leggazdagabb lelettel, amelyeket szerzőik már kifejezetten mások céljára, a nagyközönség használatára írtak és bocsátottak közjóra. [Amelyekkel] igyekeztek magukat, többé-kevésbé sikeres intuicióval bizonyos, az olvasónál föltételezett fiktív életkörülményekbe és lelki helyzetekbe, a maguk élettapasztalatának több-kevesebb analógiája szerint, beleképzelni – ami, magától értetődőleg, amennyire fokozta az imádságok 'hasznavehetőségét', ép annyira sápasztotta egyéniségük bélyegét és apasztotta mélységüket." Révész a magyar kegyességtörténet feltárni igyekvő szándéka miatt sokkal fontosabbnak tartja azokat az imádságoskönyveket, „amelyekben a szerzők elsősorban a maguk lelkének egyéni életét és történetét rejtették el s amelyek vagy soha a szerzőjük életében kiadásra nem kerültek s csak a magános épülés ismétlődése és fokozása érdekéből irattak le – vagy, ha kerültek is, a céljuk inkább csak az volt, hogy baráti segítséget nyújtsanak, példát adjanak és lelket ébresszenek, nem pedig az, hogy *az élet legkülönbözőbb alkalmain kézi-*

HAMLIN, *Psalm Culture and Early Modern English Literature*, Cambridge, 2004, 6–12; korábban: ERDEI 1980, 58–61; Rivkah ZIM, *English Metrical Psalms - Poetry as Praise and Prayer 1535–1601*, Cambridge, 1987, 28. A Bibliára vonatkozóan l. pl. BENYIK György, *A Zsoltárok könyve – ószövetségi imádságos könyv*, Református Szemle, 2004/5–6, 228.

[69] KEMÉNY 1959, 389.

könyvül szolgáljanak".[70] Hangsúlyozzuk, elsősorban nem azok a kötetek érdeklik Révészt, amelyek „az olvasónál föltételezett fiktív életkörülményekbe és lelki helyzetekbe" képzelik bele magukat, illetve „az élet legkülönbözőbb alkalmain kézikönyvül szolgálnak", hanem azok az imádságoskönyvek, amelyek feltűnően hordozzák a szerző aktuális kegyességi beállítódásait, s az egész kötet jobban mutatja a szerző saját „lelki életét".

Révész gondolatmenete alapján meg kellene kísérelni az irodalomtörténet imádságos*könyvei* közötti különbségek felvázolását. Az idézett szövegben Révész még csak általánosságban, az azt követő lapokon viszont egyértelműen az olyan típusú imádsággyűjteményre utal, mint Szathmárnémeti Mihálynak a *Mennyei Tárház Kúltsa*[71], erre a 17. század végén, 18. század elején legalább 10 kiadást megért könyvre.[72] Ez a kötet egyik reprezentánsa az „élet legkülönbözőbb alkalmaira" írott imádságoskötet-típusnak, amelyek a reggeli és esti imádságoktól a beteg, özvegy, fogságban ülő és más helyzetben lévő ember, valamint a különböző foglalkozásúak számára írt imádságain keresztül az ünnepekkor, az úrvacsora vételekor vagy bűnbánatkor, hálaadáskor mondandó imákig stb. mindenféle könyörgést közölnek. A *Mennyei Tárház Kúltsa* azoknak a mindennapos használat során valóban kézikönyvekké váló műveknek a sorába illeszkedik, amelyek a 17–18. században alapvetően meghatározták a magyar kegyességtörténetet. (Sőt, később e sorba illeszkedik Szikszai György óriási hatású, először 1786-ban megjelent imádságoskönyve is, mely rengeteg kiadást ért meg a 18–20. században.[73])

Révész idézett tanulmányában tehát úgy foglalkozik maguknak az imádságos köteteknek a tipologizálási kérdéseivel, hogy a Szathmárnémeti-féle imádságoskönyvek helyett olyan művek vizsgálatának fontosságára utal, amelyeket – Révész véleményét továbbgondolva – talán úgy írhatunk le, mint valamilyen szempontból *koherens szövegkorpuszokat*.

Úgy tűnik tehát, hogy Révész „az élet legkülönbözőbb alkalmain kézikönyvül szolgál[ó]" imakönyvek alatt a Kemény által „egyébiránt szép imádságokkal teljes könyvecskék"-et értette. Ezeknek befogadási stratégiájaként tartja helytelennek Kemény a folyamatos olvasást. Idézett mondatával Kemény igen jelentékeny, és a korban nem túl sok helyen tetten érhető implicit olvasási intenciót fogalmaz meg például a Szenci Molnár Albert, Kecskeméti C. János, Madarász Márton, illetve Pázmány Péter és mások által fordított, egybeszedegetett, vagy írt imádságoskönyvekkel kapcsolatban, fontos adalékot szolgáltatva ezzel a

[70] RÉVÉSZ Imre, *Régi magyar imádkozók és imádságaik*, Protestáns Szemle, 1924, 76–77. (Kiemelés: F. G. T.)
[71] SZATHMÁRNÉMETI Mihály, *Mennyei Tárház Kúltsa, [...]*, Kolozsvár, 1673. (RMK I 1149)
[72] RÉVÉSZ 1924, 79.
[73] SZIKSZAI György, *Keresztyéni Tanítások és Imádságok [...]*, Pozsony, 1786.

korszak műfajelméleti gondolkodásának feltárásához.[74] Szathmárnémeti *Menynyei Tárház Kúltsa* először 1673-ban jelent meg, így arra a kötetre nem utalhatott Kemény, de mi Révész gondolatmenete alapján ide érthetjük ezt is. Úgy tűnik ráadásul, hogy a korban éppen e mű lehetett a Kemény (illetve Révész Imre) által említett imádságoskönyv-típus ikonikus jelölője. Borosnyai Nagy Zsigmond ugyanis imádságelméleti könyvében[75] leírja, hogy szeretné, ha a hívek maguk próbálnának imákat formálni, és ironikusan megjegyzi, hogy „ne kellessék mindenkor a' Mennyei tárház kóltsára futni; mert ha ahoz szokol s az el talál veszni, hogy-hogy tudod megnyittatni a mennyeknek országát, ha a másét el-vesztvén, magadnak kóltsod nincsen?"[76]

A valamilyen szempontból *koherens szövegkorpuszok*ként értelmezhető imádságoskönyveket még nehezebb körülhatárolni. Erre nézve talán az egyes kötetek paratextuális jelzései nyújthatnak segítséget. Minden bizonnyal elsősorban a praefatiok intenciói generálhatnak olyan elvárást, hogy egyes imádságoskönyvek adekvát befogadását a folyamatos olvasásban találjuk meg. De az értelmezést irányíthatja a cím, esetenként a mások által írt ajánló versek vagy a „mottó"-jellegűként érthető textus, illetve akár a tartalommutató is. (Tágabb kutatásaink legfőbb célja egyébként számba venni néhány olyan imádságoskönyvet a 17. század harmadik harmadából, amelyek lehetőséget adnak egy valamiként egységesítő lineáris olvasatnak. A koherensnek tetsző művek sorát azzal szűkítjük, hogy olyan könyveket keresünk, amelyek megszólalása a panasz retorikájához kötődik, és keletkezésüket fogsághelyzet vagy/és valamilyen nyomorúság miatt indokolják, illetve ehhez hasonló helyzethez kötődő olvasói szerepet intencionálnak. Ilyenek például Técsi Joó Miklós, Köleséri Sámuel, Szöllősi Mihály, Otrokocsi Fóris Ferenc, Vitéz Zsuzsanna és mások imádságos kötetei. A kutatásnak tekintettel kell lennie a panaszzsoltárokra, valamint a 17. század panaszirodalmának, különösen néhány prédikáció, ének és emlékirat/levél megszólalásmódjának hasonlóságaira is.)

****

[74] SZENCI MOLNÁR Albert, *Imadsagos könyveczke, [...]*, Heidelberg, 1621, (RMNy 1238 = RMK I 514); KECSKEMÉTI C. János, *Szép és aytatos imadsagos könyveczke. [...]*, Bártfa, 1624. (RMNy 1295 = RMK I 533); MADARÁSZ Márton: *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese [...]*, Lőcse, 1629. (RMNy 1439 = RMK I 583); PÁZMÁNY Péter, *Keresztyeni imadsagos könyv, [...]*, Graz, 1606. (RMNy 945 = RMK I 403) Jelen dolgozatban sajnos nincs lehetőség kitérni az említett és a további imádságoskönyvek eltéréseire és hasonlóságaira. A kérdésről, és főként Szathmárnémeti imakönyvéről egy későbbi tanulmányban szólunk.

[75] BOROSNYAI NAGY Zsigmond, *Az igaz keresztyén Embernek Papi Tisztiről*, Amsterdam, 1736.

[76] Idézi: RÉVÉSZ 1924, 79.

A *Gilead Balsamuma* elöljáró beszédének következő gondolatával válik egyértelművé, hogy Kemény János az említett imádsággyűjteményekhez hasonló jellegűként értelmezi, és ezért nem javasolja a bibliai Zsoltárok könyve szövegeinek egymás utáni, folyamatos olvasását: „Igy ez psalmusokkal való élésben is, ha az rendesség meg nem tartatik, történhetik az, hogy némely nagy boldogságban élő ember nyomorúságiról való méltatlan panaszival búsítsa Istent, azokban lévő szóknak folyási szerént; midőn inkább buzgó hálaadásokkal tartoznék. Másnak senkitől semmi bántódása, avagy talán ő háborgat egyebeket, mégis ellenségitől való szabadulás, azokra büntetést kérés felől békételenkedik; avagy az nyavalyákban fetrengvén, nem prófétai lélekkel, sem az reménséget megnyert dolog helyén tartással, hanem tudatlanságból már az megnyert dologért ad hálákat. Sokak még bűnöknek ismeretire sem jutván, melynek elöljárása s azt követett poenitentia nélkül senki bűnbocsánatot nem nyerhet, már bűneinek kegyelmét énekli [...]." Mind a fentiekből, mind a gondolatmenetet záró alább idézendő konklúzióból egyértelmű, hogy Kemény szerint komoly tétje van annak, ha az egyes imádságok nem a megfelelő időben és alkalomkor hangzanak el, hiszen az „efféle rendeletlenségből" „fogyatkozások szoktanak történhetni".[77]

Kemény azonban nem elégszik meg azzal, hogy csupán megfogalmazza fenntartásait az imádsággyűjtemények, illetve esetünkben elsősorban a Zsoltárok könyve elterjedt olvasási módjával kapcsolatban. Hiszen ez alapján még nem valószínű, hogy az „egyigyűvek, s kiváltképpen penig ezelőtt is vélem együtt katonai állapotban inkább forgott [...], azok közül penig sok ezerek mostan is vélem együtt sanyarú rabságot viselő magyar vitézlő rendek" meg tudnák állapítani helyesen, hogy milyen helyzetben mely zsoltárt kell imádkozni, vagy énekelni. Kemény ugyanis maga jellemzi őket a következőképpen: ők nem „könyvek olvasásiban magokat gyakorlott"-ak, „efféléknek vizsgálásihoz keveset érthető" személyek, vagyis ezzel újra csak arra utal, hogy valóban szükséges bizonyos kompetencia az általa vállalt feladathoz. Amely feladat pedig nem más, mint az, hogy a zsoltárokat „azoknak értelmek s különbségek szerént igyekeztem alkalmaztatni megszaggatott részekre". Vagyis ahhoz, hogy Kemény segítséget nyújtson az általa javasolt, nem folyamatos zsoltárolvasáshoz, igyekszik műfaji jelleggel, típusuk szerint csoportosítani azokat. S mindezzel az a célja Keménynek, hogy a megcélzott olvasók „fogyatkozástételek nélkül olvashassák, hallgathassák és magok szükségekre szabhassák a szent zsoltárokkal való éléseket", vagyis adekvát módon értelmezzék az egyes szövegeket.[78] (An-

[77] KEMÉNY 1959, 389.

[78] Fontos lenne, de jelen dolgozatban nincs lehetőségünk választ keresni arra a kérdésre, hogy lett-e, és ha igen, milyen jellegű liturgikus vagy paraliturgikus funkciója a *Gilead Balsamumá*nak az elsődlegesen megcélzott olvasóközönség, a krími rabságban szenvedő fogolytárs katonák számára, illetve szánt-e ilyet a könyvnek Kemény János. Vö. a *Gilead* e lehetséges paraliturgikus

nak ellenére, hogy Malártsik – V. Windisch-hez és Csabaihoz hasonlóan – Kemény munkáját nem tartja túl jelentékenynek, felismeri célját: „Azért szedte tartalmuk és céljuk szerint rendszerbe a zsoltárokat, hogy *Isten okos tiszteletére* szoktassa egyháza hiveit".[79] A Malártsik által idézett Nemzeti Plutarkusban pedig ezt olvashatjuk: „Itt [a fogságban] készítette azon hasznos táblákat, melyek a 150 zsoltárok *megvilágosítására* szolgáltak".[80])

Így történik meg az *I. Táblában* a 150 zsoltár kilenc részben való elosztása, vagyis a szövegek kilenc különböző típusba sorolásának javaslata. (Például I. rész: *Istennek dicséretire serkentö, és tanétó Enekek"*, II. rész: *„Istennek méltóságát, dicsősségét, hatalmát, és jovoltát"* hirdető imák, VIII. rész: *A' megszabadétásért Könyörgés; az elvött jótéteményekért hála-adás.*)

Ha figyelembe vesszük Kemény megjegyzését: „némely Soltároknac két s' több-részben lévén értelmec, több-hellyeken-is jegyeztettek-fel azoknac mi voltoc szerént valo részei, külön külön lévén alkalmasztatván"[81], illetve ha – a szöveget ilyen szempontból alaposan feldolgozó Csabai vagy Malártsik táblázatai alapján[82] – végigtekintünk a *Gileadban* közölt zsoltárokon, a következőket állapíthatjuk meg. Kemény két zsoltárt több részbe is besorol[83], vagyis ezek szerint bizonyos szövegek többféle műfaji jellegű hagyományok felől is értelmezhetőnek látszanak. Ilyen a 119. zsoltár, amelyet Kemény besorol mind a III., *a „Messiás Christus felöl" mondott próféciák*, mind a IV., az *„Isten igéjének sok ezer hasznai jelentetnek"* részek szövegei közé. S ilyen a 19. zsoltár is, amely nemcsak a II. részbe, az *„Istennek méltóságát, dicsősségét, hatalmát, és jovoltát"* hirdető imák meghatározta összefüggésbe illik bele, hanem a már említett IV., illetve a VI., *„a' Bünökröl való Vallástétel, és a' Lelki, testi nyavalyákbol-valo meg-gyogyulásért-való Esedezés"*-ek közé is.[84] Még inkább árulkodó jel Keménynek a műfaji jellegű kérdésekkel kapcsolatos tudatosságáról, hogy míg szerinte a 19. zsoltár teljes szövege megfelel a II. rész konvencióinak, addig a IV.-nek csak a 7-től a zsoltár végéig terjedő, a VI. rész szabályai-

szerepével a következőt: „Huszár Dávid *Imádkozó könyve* [a] részcímlap szerint *a keresztyén ember magános (családi) áhítatára* és a nyilvános istentiszteleti imádkozásra egyaránt gondolt". FEKETE, 2000, XIII. (Kiemelés: F. G. T.)

[79] MALÁRTSIK 1911, 5. (Kiemelés: F. G. T.)

[80] KÖLESY Vince, MELCZER Jakab, *Nemzeti Plutarkus (II.)*, Pest, 1816, 91–97. Idézi: MALÁRTSIK, 1911, 26. (Kiemelés: F. G. T.)

[81] KEMÉNY 1659, 167.

[82] CSABAI 1911, 25; MALÁRTSIK 1911, 12–13.

[83] Az egyszerűség miatt csak a zsoltár számát jelzi, ha azt egy újabb csoportba is besorolja, nem közli még egyszer a szövegét.

[84] Míg Csabai nem tudja megoldani Kemény tévedését (CSABAI 1911, 25–26), Malártsik helyesen mutat rá, hogy a szerző eredeti szándéka szerint nem akarta besorolni a 3. zsoltárt is két csoportba, illetve a 111. zsoltárt nem akarta teljesen kihagyni, csupán elnézte a számokat: összekeverte a római III-as számot az arab 111-essel. (MALÁRTSIK 1911, 14–15.) Vagyis valóban csak a 19. és a 119. zsoltár esetében érvényes a több csoportba történő besorolás módszere.

nak pedig kizárólag a 13., 14., 15. versek tesznek eleget. (Vagyis ez esetben két csoport között – a IV. és a VI. – tényleges szövegszerű átfedés csak az utóbb felsorolt három vers esetében van.)

Ahogy az elöljáró beszédben láttuk, Kemény nem irigyelné, ha valaki „bővebb tudománnyal felruháztatása" miatt „helyesben munkálódik ezen szent dologban".[85] Azon túl, hogy újból utal „világi" voltára, ez a megjegyzése is értelmezhető úgy, hogy Kemény a tárgyalt munkát, vagyis a zsoltárok beosztását és azok helyes időben és alkalommal történő elmondását a keresztyén élet szempontjából igenis fontos, és talán éppen ezért nehéz feladatnak tartja. Valamint, látva a 19. és 119. zsoltár besorolási lehetőségeit, érthetjük úgy is, mint amely szerint *nem egyértelműen adott, s éppen ezért másként is elképzelhető a zsoltárok csoportosítása. Vagyis talán a könyve szerinti zsoltárbeosztást Kemény maga is csupán egy lehetőségnek tekinthette.* A fentiek alapján azonban azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a kor számára relevánsak lehettek a zsoltár-, és ezzel együtt ének- és imádságirodalom műfaji jellegű kérdései, és Kemény a *Gilead Balsamumá*ban tudatosan reflektált a problémára.

Ezek után kérdés, hogy miként értelmezhető az alábbi, nagyjából kortárs katolikus vélemény, amely Kemény munkájára vonatkozik. Malártsik Lajos, miután több példa alapján a könyv korabeli elterjedtségét és népszerűségét bizonyítja[86], idézi a budapesti egyetemi könyvtár tulajdonában lévő példány „bekötési táblájának hátán" olvasható szavakat: „Kemény Gilead Balsamuma, az Szt. Dávid Soltárinak rablása". Ez a rossz indulatú, de szűkszavú, s ezért nehezen értelmezhető megjegyzés elvileg utalhat arra, hogy a kortársak nem nézték jó szemmel az ilyen típusú csoportosítást. (Bár ez a nem túl finom minősítés is azt mutatja, hogy nem volt közömbös a korban a zsoltárok műfaji jellegű beosztása.) Valószínűbb azonban, hogy Malártsik következtetését érdemes elfogadnunk: „E szokatlan jelzést megmagyarázza az ex libris: Convent. Tauret. in Ungar Ord^{is} Serv. B. V^{is} M^{riae}. E könyv tehát servita-szerzetesek tulajdona volt s felekezeti meggyőződésük *így állott bosszút a 'heretikus' zsoltárfordításokon*"[87], vagyis talán nem elsősorban Kemény munkáját, hanem az 1645-ös protestáns bibliafordítást értékelték negatívan.

III. Panaszzsoltárok a Gilead Balsamuma *felosztásában*

Kemény János elemzett zsoltárcsoportosítási kísérlete, illetve az elöljáró beszédében alaposan reflektált, az imádságirodalommal kapcsolatban működtetett tipologizáló tudatossága alkalmas kontrollanyagként használható például Vitéz

[85] KEMÉNY 1959, 390.
[86] MALÁRTSIK (1911, 7) idézi: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp, 1888, 25–26.
[87] MALÁRTSIK 1911, 7. (Kiemelés: F. G. T.)

Zsuzsanna zsoltárokból írott imádságainak általunk (a *Könyv és könyvtár* tavalyi számában) elvégzett műfaji jellegű elemzéséhez.[88] A Vitéz-kötet imádságainak műfajáról ugyanis a következőket állapíthattuk meg. A Zsoltárok könyvének mind a 150 darabjára írt 150 Vitéz-féle imádság egyetlen zsoltártípus, a (főleg egyéni) panaszének (querimonia, querela, planctus stb.) hagyományaihoz látszik kapcsolódni, s mind a 150 ima az ilyen szövegek felől válik olvashatóvá. Ezt az értelmezői irányt erősítik az imádságoskönyv paratextuális jelzései. Erre mutat a teljes kötet címe, illetve az egyes imádságok – az időnkénti szórendcserétől eltekintve – minden esetben azonos címei: „köniörgö siralmas lelki fohászkodas", továbbá a kötet előszava, és a legtöbb esetben az egyes imák elé írt bibliai textusok is. Ez azt jelenti, hogy Vitéz Zsuzsannának a panaszhagyomány befolyásolta imádságai kevésbé olvashatók például a nemzeti és egyéni hálaénekektől a liturgikus- és bölcsességzsoltárokon keresztül a dicsőítő énekekkel bezárólag oly sokféle szövegtípusba sorolható zsoltárok műfaji konvenciói felől.

Mindez első látásra különbözni látszik Keménynek a zsoltárokat kilenc csoportba elkülönítő, vagyis kilenc féle irányból történő olvasási javaslatával szemben. Ám ha alaposabban szemügyre vesszük a Kemény-féle csoportosítást, kisebbnek fog látszani a Vitéz Zsuzsanna sugallta „egyműfajúságra" utaló (és csupán implicit), illetve a Kemény által kifejtett „többműfajúságot" feltételező (és explicitebb módon megfogalmazott) intenciók közötti különbség. Kemény felosztása ugyanis sokkal inkább hasonlít kortársa(i) zsoltárfeldolgozási módszeréhez, mint a bibliai exegetika tudományos csoportosításaihoz.[89] Míg a *Gilead* átlagosan tizenöt-tizenhat (van, ahova kettő, van, ahova huszonhárom) zsoltárt sorol az egyes részekbe, addig feltűnően sokat, negyvennyolcat oszt be a VII. csoportba, melynek címe, kvázi műfaji megjelölése a következő: *Titkos gonosz akaroi, Rágalmazoi, és nyilván valo ellenségi felöl-is panaszolkodván, azok ellen valo oltalomért és nyomoruságából meg-szabaditásáért könyörög Istennek a' Szent Király.* Vagyis a zsoltárok majdnem egyharmada „panaszolkodás", „nyomorúság"-ban mondandó „könyörgés". (Ezt a *Gilead*ról írók közül kizárólag Csabai említi: „a zsoltároknak egy harmadrésze Keménynél is a panasz nyilvánítására van lefoglalva."[90])

[88] Vö. FAZAKAS 2003, 48–52.

[89] A legfontosabb szakirodalom: Hermann GUNKEL – Joachim BEGRICH, *Einleitung in die Psalmen: die Gattungen der religiösen Lyrik Israels*, Göttingen, 1933; Claus WESTERMANN, *Lob und Klage in den Psalmen*, Göttingen, 1977. (Angolul is: *Praise and Lament in the Psalms*, Atlanta, 1981.); Hans-Joachim KRAUS, *Psalmen (1-2)*, Berlin, 1978; l. még a *Stuttgarter Erklärungsbibel* (1992) magyarra fordított magyarázó jegyzeteit: *Biblia - Magyarázó jegyzetekkel*, szerk. A MAGYAR BIBLIATÁRSULAT SZÖVEGGONDOZÓ BIZOTTSÁGA, Budapest, 1996, 611–612; BENYIK 2004, 234–237.

[90] CSABAI 1911, 21.

Ha mindehhez hozzávesszük az e kategóriával – legalább is részben – érintkezni látszó megnevezéseket, vagyis azt a 12 zsoltárt, amelyet a VI. részbe (*Büneiröl vallást tészen bocsánatért és lelki, s-testi nyavalyáibol valo meggyogyitásért Istennek*) és azt a 21 zsoltárt, amelyet a VIII. részbe iktat (*A' megszabaditásért, és Istennec sok féle jo tételményiért hálá-adó szép Soltároc*), akkor megállapíthatjuk, hogy a Kemény János-féle besorolás szerint 48 zsoltár bizonyosan a panaszretorika meghatározta műfaji konvenciókhoz közelebb álló irányból olvasandó, de a csoportosítás szerint távolabbról (a bűnvalló, szabadítást kérő, illetve a szenvedésektől való megszabadulások miatti hálaadó szövegekkel) összesen akár 81 zsoltár érintkezik a nyomorúságot tematizáló, vagy annak elmúltáért kérő/hálaadó típusokkal. De azért Keményt – mint a zsoltárokat tudatos műfaji megfontolások alapján értelmező szerzőt – még a krími fogság személyes nyomorúságai, vagy az 1657-es balsikerű lengyelországi hadjárat politikai-katonai veszteségei sem befolyásolták oly mértékben, mint a szamosújvári rabságában imádságoskönyvet író Vitéz Zsuzsannát, akinek – mint láttuk – mind a 150 imádsága a sokféle zsoltárműfaj helyett csupán a panaszének hagyományaihoz látszik kapcsolódni.

A panaszzsoltárok hasonló „túlsúlyát" regisztrálta Péter Katalin egy 16. századi forráscsoportra vonatkozóan. 15 gyülekezeti énekeskönyv mintegy 200 énekét statisztikai elemzés alá véve egyrészt megállapította, hogy a legtöbbször kiadott, tehát Péter szerint a legnépszerűbb 24 ének csaknem fele, 11 darab zsoltárfordítás. Másrészt kijelentette ezekről, hogy „a bibliai Zsoltárok könyvében szereplő számos 'hálaének' közül itt egy sem szerepel, s ez a körülmény az egész együttes jellegét meghatározza." A 11 zsoltárfordítás mellett pedig még 8 ének, azaz „5 kivételével valamennyi, azaz a legnépszerűbb énekek 79%-a a jelen nyomorult, elesett állapotából bontja ki mondanivalóját".[91]

Vitéz Zsuzsanna abszolút túlsúlyban lévő panaszimáival szemben Pápai Páriz Ferenc 1710-es *Pax Crucis*ának[92] imádságai éppen úgy parafrazálják a 150 zsoltárt, hogy abban az esetben is a dicsőítés és a hálaadás válik hangsúlyossá a szövegben, ha az eredeti zsoltárban alig, vagy egyáltalán nem kapott hangot az öröm. Ezt az értelmezést az segíti, hogy mind az előszó, mind az azt követő ajánló versek úgy terelik a befogadás irányát, hogy az olvasó az imádságokat az említett öröm összefüggésében, *elsősorban hálaadásként, dicsőítésként* értelmezze. Azonban mind a Vitéz Zsuzsanna-, mind a Pápai Páriz-féle zsoltárparafrázis-gyakorlat ellentétben áll például William Nicholson, 17. századi glouchesteri püspök felfogásával, aki a 150 zsoltárra írt exegéziseit és imádsá-

[91] PÉTER Katalin, *A reformáció és a művelődés a 16. században = Magyarország története 1526–1686 (III/1)*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, 1987², 480–481.

[92] PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax Crucis. Az az: Szent David Királynak és Profétának Száz-Ötven Soltari. [...]*, Kolozsvár, 1710. (RMK I 1775)

gait közzé tévő könyve bevezetőjében éppen a Zsoltárok könyve műfaji *sokféleségét* hangsúlyozta, és az egyes zsoltárokra írt szövegeiben is ezt a gyakorlatot alkalmazta.[93] Kemény könyve *I. Tablájában* a rabság és nyomorgattatás közepette is megkísérli fenntartani ezt a sokféleséget, de amint láttuk, nála mégis túlsúlyba kerülnek a panaszzsoltárokként értett szövegek.

A *Gilead* koncepciójának egy másik változataként, és a korszak zsoltárműfajokkal kapcsolatos tudatosságának újabb példájaként értelmezhetjük, hogy Medgyesi Pál – szinte szó szerint Lewis Bayly alapján[94] – a *Praxis pietatis*-ban ad egy, a Keményéhez hasonló, bár annál jóval egyszerűbb és sokkal rövidebb, hiszen csak néhány soros ajánlást.[95] *A Zsoltáréneklésben megtartandó Regulák* cím alatt[96] a *Praxis pietatis* öt pontban foglalja össze e kérdést, hangsúlyozva az éneklés alkalmával az Istenhez való megfelelő viszonyulás és a zsoltárokkal szembeni kellő alázat kialakításának fontosságát. Az 5. regula vonatkozik az általunk vizsgált kérdésre. Úgy tűnik, hogy Medgyesi – Keménynél megengedőbb módon – mindkét zsoltáréneklési lehetőséget elfogadja: „Ha aránzod az egész zsoltárokat renddel egyszer is másszor is kiénekelheted, mert mindnyájan istenesek és vígasztalók a zsoltárok. Ha pedig bizonyos idők szerint választást akarsz közöttük tenni, eképen cselekedjél: [...]". E mondatot követően leközli összesen 49 zsoltár sorszámát (tehát nem a szövegeket, mint Kemény), mégpedig 12 – nem kizárólag műfaji jellegűnek látszó – típusba szétosztva. (Például: *Bűntétel után Isten irgalmasságáért; Örömnek idején; Megtérésedkor* stb., de olyan csoportok is vannak, mint: *Prédikáció előtt, Reggel, Úr vacsorájakor* éneklendő zsoltárok stb.) A Kemény-féle kánonnal való összevetés szempontjából fontos lehet az az adat, hogy a Medgyesi által feljegyzett 49 zsoltár (Baylynél 48) negyede (12), tehát ugyancsak nem elenyésző számú, de azért szignifikánsan kevesebb zsoltár látszik a panaszműfajhoz kapcsolódni. (Ez az arány viszont már közelebb áll a későbbi tudományos csoportosításokhoz.) Medgyesi

[93] William NICHOLSON, *David's harp strung and tuned [...]*, London, 1662, [A2r–A2v]. (Wing / N1111) A kötetet a Cambridge University Library-ben tanulmányoztam.

[94] Lewis BAYLY, *The practice of pietie directing a Christian how to walke that he may please God*, London, 1631, 364–367. [STC (2nd ed.) / 1609.4] Mivel máig nem tudjuk, hogy Medgyesi a Bayly-mű mely kiadását fordította le, a sok angol nyelvű edíció közül célszerűnek láttam kiválasztani az anglikán prédikátor halála évében (1565–1631) megjelent kiadást. Ugyanis egyrészt e szöveg sajtó alá rendezésénél még jelen lehetett Bayly, másrészt nem sokban különbözik a többi korabeli angol kiadástól, harmadrészt Medgyesi angliai peregrinációja idején forgalomban lehetett, vagyis akár ez a kiadás is szolgálhatott a fordítás alapjául. (A Harvard University Library példányának digitális másolatát az *Early English Books Online* adatbázisán tanulmányoztam az oxfordi Bodleian Libraryben.)

[95] Az 1636-os (első) debreceni kiadásnak létezik modern edíciója is. A hivatkozott fejezetet l. ott: MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis [...]*, Bp., 1936, 240–242.

[96] *A Zsoltáréneklésben megtartandó Regulák* cím alatt a szerző végig csak *éneklésről* beszél, vagyis e kontextusban úgy tűnik, hogy a zsoltárok – legalábbis expressis verbis – nem tételeződnek alternatív módon prózai imádságokként is, mint Keménynél.

(és Bayly) az említett zsoltárokat az alábbi elnevezésű két csoportba sorolja be: *Betegségben, vagy szomorúságban*, illetve *Méltatlan bosszúság, avagy kedvetlenség szenvedésekor.*

Visszatérve Kemény könyvének elemzéséhez, érdemes továbbá figyelembe venni a *Gilead Balsamuma II. Tablá*jába felvett ó- és újszövetségi, illetve apokrif imádságokat is. A korábban kifejtett gondolatmenethez hasonlóan Csabai a *II. Tabla* kapcsán joggal utal arra, hogy az e részben lévő bibliai könyörgések és hálaadások így összeszerkesztve „egy imádságos könyv szerepét töltötték be. Olyan imádságos könyvhöz hasonlít ez a rész, amelyben általános, mindenkorra érvényes és használható imádságok vannak!" Bár a mindig csak néhány ószövetségi imaverset közlő első 15 szöveg kapcsán azt állapítja meg Csabai, hogy „gyors váltakozásával zavarja az olvasást"[97], később, az egész második részről a következőt jegyzi meg: „Míg tehát az első résznek [a zsoltároknak] csak egyes csoportjai használhatók egy bizonyos hangulatban, addig e könyörgéseket egész bátran lehet egyfolytában is olvasni [...]".[98] Igaz, hogy e részben Kemény nem végzett olyan műfaji jellegű csoportosítást, mint a zsoltárok esetében, mégis, Csabainak az utóbbi kijelentése ellenkezni látszik Keménynek az elöljáró beszédében kifejtett, korábban már idézett gondolatával: „némely egyigyűvek elővévén valamely egyébiránt szép imádságokkal teljes könyvecskét és folytában olvasván [...]".[99] Talán maga Csabai István is érzékelte az ellentmondást, és a következő, igen fontos megjegyzéssel módosította az utóbb idézett gondolatát: „Keménynek valószínűleg itt is az volt a célja, hogy bizonyos elvek érvényesüljenek az imádságoknak ilynemű összeszedésében. Ugyancsak e második részt jellemzi a pesszimisztikus hangulat!"[100]

Vagyis annak ellenére, hogy e *II. Tablá*ban közölt imádsággyűjtemény egyetlen szervező eleme a bibliai sorrend, és így az I. résszel szemben nincsen szó valódi csoportosításról, mégis van olyan – immár ugyan implicit – utalás, amely határozottabban legitimál bizonyos olvasási irányt. Csabai és Malártsik szerint is az ótestamentumi imádságok között leközölt jeremiási siralmak érdemlik a legnagyobb figyelmet. Ugyanis a Zsoltárokon kívül ez az egyetlen könyv, amelyet Kemény *teljesen* átvesz a Bibliából. Mindkét kutató azt emeli ki, hogy a szerző döntése érthető az 1650-es évek végén pusztuló Erdélyének ismeretében, amikor Kemény és a kortársak mindezt a zsidók országának romlásával azonosítják.[101] S mivel a jeremiási szöveg „kétharmadrészét foglalja le a fejezetnek" – mondja Csabai – „éppúgy rányomja jellemző bélyegét a második

[97] CSABAI 1911, 28.
[98] CSABAI 1911, 34.
[99] KEMÉNY 1959, 389.
[100] CSABAI 1911, 34–35.
[101] CSABAI 1911, 29; MALÁRTSIK 1911, 19.

részre, mint a zsoltárok az egész könyvre".[102] Abban is teljesen egyetérthetünk mindkét kutatóval, hogy bár Jeremiás siralmaiban emelkedik „legmagasabb fokra" a „nyomorúságban való könyörgés" és a „keserves panasz", mindez már „többek közt a Dávid, Job, Nehemiás, Esdrás-féle imádságokban tör ki nagy erővel".[103] Vagyis mindkét tanulmány helyesen veszi észre a panaszműfaj prioritását Kemény imagyűjteményének második részében. (Mint láttuk, Csabai a zsoltárok csoportosításában is érzékeli ezt.) Máshol pedig úgy fogalmaz Csabai, hogy Kemény művében minden bizonnyal a nyomorúságos rabsághelyzet „hatása alatt", kerülhettek túlsúlyba, és váltak meghatározóvá az egész kötet számára a „siralmak".[104]

A *Gilead Balsamuma* finom, de érzékelhető műfaji jellegű intenciói a szövegek architextuális kontextusát figyelembe vevő intertextuális olvasás fogalmaival is leírhatók.[105] Vagyis, mivel mind a zsoltárokat közlő fejezet, mind a többi bibliai imát sorba szedő *II. Tabla* beosztása szerint is meghatározónak látszik a nyomorúságok közepette mondható imádságok túlsúlya, a következő állapítható meg. A *Gilead Balsamuma* korábban bemutatott csoportosítási módjai miatt a panaszműfajhoz tartozóként érthető zsoltárok és más bibliai imák a kötet többi szövegére irányuló olvasási módot is a sajátjukéhoz hasonítják. Hogy a kötet adekvát befogadói szituációjaként valamiféle nyomorúságos helyzetet értsünk, megerősítik a paratextuális jelzések is. Az elöljáró beszéd már tárgyalt, a szerző, illetve olvasói rabsághelyzetére utaló gondolatai, vagy a – szokásos módon a könyv legelejére illesztett, – mottóként is felfogható bibliai idézet is („Dicsekedünk a' *nyomorúságban*-is, tudván hogy az *nyomoruság* türést nemzjen", stb.)[106] azt az értelmezést erősíti, hogy a könyv főként panaszimákat tartalmaz, s mindez a kezdetektől meghatározza az olvasás irányát.

Az előbb idézett textus azonban így folytatódik: „A' türés penig megtapasztalást; a' meg-tapasztalás penig reménséget. A' reménség penig, szégyenben nem hágy."[107] Ezek szerint a nyomorúságban mondandó panaszzsoltárok vigasztalást is implikálnak. A következő fejezetben azt szükséges értelmezni, hogy miként függ össze Kemény művében az imádkozó, zsoltáréneklő panaszos hangja és a vigasztalódás lehetősége. E két elem nemcsak a könyv mottóként érthető textusában ér össze, hanem összefüggései a mű címe kapcsán is megmutathatók.

---

[102] CSABAI 1911, 34.
[103] MALÁRTSIK 1911, 18.
[104] CSABAI 1911, 29.
[105] L. magyarul főleg: Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon, 1996/1–2, 82–90; KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás és a szöveg identitása* = Uő, *Az olvasás lehetőségei*, h.n., 1997, 6–7; Uő, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció* = Uő, *Hagyomány és kontextus*, Bp., 1998, 25–32.
[106] KEMÉNY 1659, [A1b]. Az idézett bibliai rész: Róm. 5:3–5. (Kiemelés: F. G. T.)
[107] Uo.

IV. A vigasztalás kérdése a Gilead Balsamumában *(A könyv címének magyarázata)*

Csabai István „új elnevezésnek" tartja a *Gilead Balsamuma* címválasztást, „eddig még nem látt[a] a zsoltároknak ilyen megjelölését". Bevallja, hogy „egész határozottsággal nem tudj[a]", „mért választotta Kemény ezt az allegórikus címet". A következő kérdést teszi fel: „Talán a XVII. század barok [sic!] szelleme sugallta Keménynek ezt az elnevezést?"[108] Pedig a *Gilead Balsamuma* szókapcsolat korántsem volt ismeretlen a kortárs magyar és külföldi protestáns irodalomban. A magyar szakirodalomban a „beteg Haza" toposzának összefüggésében tért ki a kérdésre például Csorba Dávid, aki Medgyesi Pál *Kétség torkából kihatló lélek* című, 1658-ban elmondott és Köleséri Sámuel *Gyógyíthatatlan nép nyavalyája* című, 1672-ben elhangzott prédikációiból idézte a fogalmat. Csorba arra is utalt, hogy a kifejezés szerepel egy, a Kemény könyvénél 16 évvel korábban megjelent angol könyv, illetve Friedrich Lampe 1719-es holland könyve címében. Ez utóbbi munkát *Gileadi Balsamom. A' Dög Halál ellen* címmel fordította magyarra Bányai István, és adta ki Franekerben, 1741-ben.[109]

Kemény könyve címének magyarázatához érdemes figyelembe venni Szokolyai Anderkó István hollandból fordított, de angol eredetű, magyarul többször megjelent *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom [...]*-ját is.[110] Bár a kötet címében nem szerepel a Gilead szó, viszont ez esetben is egységesnek mondható szempont alapján szerkesztett imádságoskönyvről van szó. Nem a Kemény-féle nyomorúságokat (rabságot, üldöztetést) átélők számára, hanem a testi-lelki betegségben szenvedőknek íródott. A szerző – a cím, az előszó, illetve Szokolyai ajánlása szerint – a kötetben található imádságokat és elmélkedéseket nagyrészt vigasztalásnak szánta: „[...] a' ti vigasztalástokra e' következendö kevés számú leveletskét irtam. [...] A' ti testetek orvoslását hagyom a' testi Orvosoknak; és én minden igyekezetemmel azon lészek hogy a' ti lelkeiteket erösitsem meg az Urnak beszédébül melly a' léleknek egyedül való orvossága."[111]

---

[108] CSABAI 1911, 19.

[109] MEDGYESI Pál, *Ketseg torkabol ki hatlo lelek* = Uő, *Magyarok Hatodik Jajja* [...], Sárospatak, 1660. (RMK I 963 = RMK I 960/4); KÖLESÉRI Sámuel, *Gyogyithatatlan nép nyavalyája* = Uő, *Arany Alma Avagy alkalmatos idöben mondott ige [...]*, Debrecen, 1673. (RMK I 1144); Anthony TUCKNEY, *The Balme of Gilead*, London, 1643 (Wing T3210); Friedrich A. LAMPE, *Balsem nyt Gilead, tegens aanstekende siekten*, Amsterdam, 1719. L. CSORBA 2003, 138–140.

[110] SZOKOLYAI ANDERKO István, *Sérelmes Lelkeket gyógyító Balsamom, avagy Lelki próbákban nyavalygó embert vigasztalo könyvetske*, Sárospatak, 1669, 16–17, 25. (RMK I 1097) (Mivel az 1648-as, első kiadás egyik meglévő példánya sem teljes, erre, az 1669-es edícióra hivatkozom a továbbiakban is.)

[111] SZOKOLYAI 1669, 1, 3.

Arra, hogy a *Gilead Balsamumának* a vigasztalás volna a legfőbb célja, konkrét utalás nem történik a könyv címében és elöljáró beszédében. (Mint jeleztük, az utóbbiban egyértelműen a helyes zsoltárválasztás megmutatását emeli ki Kemény legfőbb céljaként.) Az előző fejezetünk végén idézett mottó azonban erősen befolyásolta Csabai István értelmezését. Szerinte ez „már elárulja [...] az egész mű kompozíciójának főgondolatát. [...] ha szenvedéseinkkel dicsekszünk, ezt csak azért tesszük, hogy önmagunkat vigasztaljuk, hogy megtanuljunk remélni, mert arra mindenkor szükségünk van". [112] Leginkább Keménynek a kötete végén közölt – „[n]agyobb részre Szent Dávid és Jób szavai közül kiszedegetett" igék alapján maga írta – imádsága értelmezhető vigasztalásként[113], de ilyen olvasási javaslatra ott sem találunk explicit utalást.

A *Gilad*ra mint vigasztalni szándékozó műre azonban a könyv elején olvasható bibliai idézet mellett más explicit utalást is találunk a kötetben. Ahogyan a mottó egyszerre a nyomorúságokban lévő, de a megvigasztalódásra is lehetőséget kapó ember imáiként engedte értelmezni a *Gilead* szövegeit, úgy interpretálta a kiadó előbeszéde a szerző fogságban betöltött szerepét és ott írott munkáját is. Eszerint kötetével Kemény „igazán Esdrássa volt a' kegyetlen Pogányok közöt, a' nagy lelki fogyatkozásban, magával együt rabságban esett szerelmes édes Husinknak Csontinknak. [...] Serkentő Példa lészen már ez a Fő Rendeknek és a' nyomorúságban Lévőknek, kiváltképpen a keresztény Raboknak, *enyhető vigasztalás*".[114]

A kiadó szövegének alábbi gondolatai pedig már a *Gilead Balsamuma* cím magyarázatához is hozzájárulnak. „Miként a' *jó szagú füvek és virágok, megdörzsölve, s roncsolva adják ki illatjokat*: ugy az Isten Szenteiből, a' meg szentelt nyomorúságok nyomják ki s-hozzák napfényre, a' szívben elrejtett drága Lelki Kegyelmeket: melyeknek *jó illatja*, mint ama Mária Christus Urunk Fejére öntött *drága Kenettje*, az Istennek egész házát, mely az Ecclesia bé-tölti [...]".[115]

A címben található kifejezés természetesen bibliai eredetű. Például: „Nincsen-é balzsamolaj Gileádban? Nincsen-é ott orvos? Miért nem gyógyíttatott meg az én népem leánya?" (Jer. 8:22) „Menj föl Gileádba, és végy balzsamot te szűz, Égyiptomnak leánya: hiába sokasítod az orvosságokat, nincs gyógyír számodra." (Jer. 46.11) A címről Csabai István azt írja, hogy az Arábiában lévő Gileád hegyén növő fákból kifőzött terpentinszerű balzsamot régen különböző

[112] CSABAI 1911, 19–20.

[113] MALÁRTSIK (1911, 4) a KEMÉNY által írt, s vigasztalóként értett imádság alapján mondja a teljes műre vonatkozóan, hogy a szerző legfőbb célja, hogy „keserves rabságban sinylődő társait vigasztalja a zsoltárokkal és a többi bibliai imádságokkal, hogy igy a szenvedéseiket megkönnyitse".

[114] KEMÉNY 1659, 3, 5. (Kiemelés: F. G. T.)

[115] KEMÉNY 1659, 5. (Kiemelés: F. G. T.)

bajok elleni orvosságul használták.[116] Malártsik a Pallas Lexikonra hivatkozva (VIII, 20; II, 552) azt állítja, hogy a balsamum gileadense néven ismert ókori fájdalomcsillapító nem a Genezáret-tó melletti Gilead hegységből, hanem az itt elterülő tartományból származik. Tehát „balzsamot, vigasztalást akart nyújtani sorsverte honfitársai s a maga sebeire".[117]

A primer bibliai kifejezésről írott bővebb áttekintések alapján is[118] azt mondhatjuk, hogy ehhez az orvosságként használt balzsamhoz hasonlóan lehetnek a könyvbe foglalt szövegek is az elszenvedett fájdalmak gyógyítói, „enyhető vígasztalás".[119] A mai teológiai kutatás alapján az alábbi módokon magyarázható a panaszzsoltárok (panaszimák), illetve a vigasztalódás lehetőségének összekapcsolódása.

Thomas Hieke disszertációján kívül egy magyarul is megjelent tanulmányában foglalkozik a panaszzsoltárokkal.[120] Erősen hangsúlyozza, hogy bár az Ószövetség beszélőinek Istenbe és ígéreteibe vetett hite konfliktusba kerül a jelen nyomorúságaival, azáltal, hogy mégis Istennek mondják el panaszaikat, őt kérik számon, sőt vádolják a szenvedéseik miatt, mélységes hitük mutatkozik meg. Vagyis az Istennek címzett „panasz felszabadít a változásra", de úgy, hogy ezt a változást nem saját, emberi erőből kell megvalósítani. Mert az egyetlen Isten az, akitől a balsors származik, és „Ő maga lesz az, aki elhárítja a szerencsétlenséget." A teológiailag megokolható vigasztalás mellett a panaszima konkrét formája, mégpedig a Hieke szerinti negyedik része (kérés) is azt jelzi, hogy a panaszzsoltárok kapcsán valóban beszélhetünk a pozitív változás lehetőségéről: „A panasz a negatív jelent írja le – a kérés pedig arra irányul, hogyan alakítsa Isten a jövőt."[121]

André LaCocque a 22. zsoltárról mint egyéni panaszénekről írt elemzésében tér ki arra a kérdésre, hogy „[a] panasz helye az Ótestamentum teológiájában a szabadítás összefüggésében található", és bemutatja, amint a 22. és más hasonló zsoltárok dicsőítésbe és bizakodásba fordulnak. Paul Ricoeur pedig – a deuteronomikus teológiára vonatkoztatva, vagyis a kései zsoltárokban – beszél Claus Westermann alapján a panasz-könyörgés-dicsőítés hármas szerkezetéről, s írja

[116] CSABAI 1911, 19.

[117] MALÁRTSIK, 1911, 7–8. Egy-két adatot közöl még a kifejezéssel kapcsolatban: ALSZEGHY Zsolt, *Gileád balsamuma*, Magyar Nyelvőr, 1910, 428-429.

[118] L. ehhez pl. Magnus OTTOSSON, *Gilead*, CWK Gleerup Lund, Sweden, 1969. (Coniectanea Biblica, Old Testament Series 3; Transl. Jean GRAY) A könyv történeti, bibliai régészeti szempontból tekinti át a kérdést az Ószövetségben.

[119] KEMÉNY 1659, 5.

[120] Thomas HIEKE, *Psalm 80 - Praxis eines Methodenprogramms, Eine literaturwissenschaftliche Untersuchung mit einem gattungskritischen Beitrag zum Klagelied des Volkes* (ATSAT 55), St. Ottilien, 1997; Uő, *Hallgatni istenkáromlás volna – a panasz fenomenológiája és teológiája az Ószövetségben*, Mérleg, 1999/4, 373–391. (Ford. SZÁNTÓ Tamás) A szöveg forrása: Bibel und Liturgie (Klosterneuburg, Österreich), 1998/4, 287–304.

[121] HIEKE 1999, 384–387, 379.

le ugyancsak a 22. zsoltárt értelmezve, hogy „a költőnek mesteri szerkesztéssel sikerült [...] meglepővé tennie azt a pillanatot, amikor a panasz dicsőítésbe fordul [...]".[122]

A *Gilead Balsamumának II. Tablája*, vagyis a Bibliából összeszedegetett imádságok kapcsán Malártsik így fogalmaz: „Az ó-szövetségi idézetekből keserves panasz hallatszik. A bűnös lélek kétségbeesése, keserves jajgatása azonban mindig az Isten irgalmasságába, mérhetetlen jóságába vetett hit ájtatos hangjába olvad át. [...] Hazája iránt való szeretete a legnagyobbszerű kitörésekre ragadja, de hazája és egyháza romlása miatti fájdalma megnyugszik Isten irgalmasságában s gyönyörü verseinek nagyobb része az Isten haragját engeszteli."[123]

A bűnbánat kérdése, illetve Isten megbocsátásának és a (kevésbé konkretizált) nyomorúságok mint büntetések megszűnésének lehetősége még erősebben van jelen a *Gilead* egyetlen Kemény által írt imádságában. Mivel jelen dolgozatban ennek alapos elemzésére nincs lehetőségünk, most csak annyit állapítunk meg, hogy itt nem annyira a szenvedések miatti panaszra helyeződik a hangsúly, mint inkább a bűnök feletti elkeseredésre. A nyomorúságok elmúlásáért való panaszos könyörgés is abban az összefüggésben van jelen, hogy az imádkozó megbánta, hogy Istent haragra gerjesztette. Ezért – ígéretére emlékeztetve – kéri az Urat, hogy engesztelődjön meg, múljanak el a büntetések, de addig is „jó híreknek hallásival" vigasztaljon az Isten: „örvendeztesd meg szíveinket".[124] Vagyis a kötet záróimájával válik egyértelművé, hogy a nyomorúságban mondható, főként panaszzsoltárok és panaszimák ténylegesen – ahogy az elöljáró beszédben mondja Kemény: – „orvosság"-ként[125] használhatóak, gyógyítanak és vigasztalnak, amennyiben a bűnbánathoz és Istenhez szóló könyörgéshez kapcsolódnak.

V. A 17. századi elméleti irodalom az imádságok műfaji jellegű csoportosításáról

Kemény János imádságoskönyvének vizsgálatát követően végül azt szükséges áttekintenünk, hogy történik-e valamilyen reflexió a korabeli imádságelméleti irodalomban az általános imaműfaji jellegű kérdésekre, illetve szűkebben, a panaszimákra vonatkozóan. Az I. fejezetben láthattuk, hogy a szakirodalom kevéssé vizsgálta e problémákat. A témával érintkező legjobb összefoglalás, Bar-

[122] André LACOCQUE, *„Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?"* és Paul RICOEUR, *A panasz mint ima* = Paul RICOEUR – André LACOCQUE, *Bibliai gondolkodás*, Bp., 2003, 316, 320, illetve 362–363. (Ford. ENYEDI Jenő) Franciául és angolul 1998-ban jelent meg a könyv.
[123] MALÁRTSIK 1911, 18.
[124] KEMÉNY 1959, 394.
[125] KEMÉNY 1959, 390.

tók István monográfiája elsősorban azt a két 17. századi magyarországi praeceptumot mutatja be, amelyek ténylegesen ars orandinak tekinthetők.[126] Azon elméleti megjegyzéseket, amelyek nem retorikai kérdésekre vonatkoznak, illetve azon munkákat, amelyek nem szűkebb értelemben vett imádságretorikák, Bartók – választott aspektusa miatt – vázlatosan tekinti át, így kevéssé érinti a műfaji jellegű kérdéseket is.[127] (Összefoglalása végén viszont megállapítja, hogy „anyag bőven van, lenne hol keresni, ha akár további elszórt megjegyzéseket akarnék idézni, akár az elmélet és a gyakorlat összefüggéseit próbálnám vizsgálni".[128])

Bartók leghangsúlyosabban az imádságok részekre osztásának kérdésével foglalkozik. A dispositio szempontja határozza meg leginkább Medgyesi Pál *Doce nos orare...*-járól írt fejezetét is, a többi kérdéssel csak két oldalon foglalkozik. Ez utóbbi rövid összefoglaláson belül kapnak helyet egy bekezdés erejéig Medgyesi terminológiai (és így a műfaji jellegű kérdésekkel is jobban érintkező) elvei. Igaz, hogy Medgyesi is főként a dispositios lehetőségeket járja körül, de éppen a Bartók által is idézett szövegrész kapcsán lenne érdemes megvizsgálni az imádság egyes részeinek Medgyesi által javasolt elnevezéseit egy, a műfaji jellegű kérdéseket is figyelembe vevő kontextusban. „NB. Az Imádság a' mi nyelvünkön, ugy tettzik többet tészen az Könyörgésnél; mert az Könyörgés tulajdonul alázatos törekedést, vagy Kérést jegyez de az Imádság bé-foglallya mind az Részeket, mellyekből az Könyörgés közönségessen áll. Mi azért itt (hogy senki belénk ne gántsolodhassék) jó eleve mindeneknek érteniek akarjuk adni, hogy az Könyörgésen tágasb értelemmel az Imádságot értyük."[129] A dispositios és a műfaji jellegű kérdések is ráadásul éppen a zsoltárok (és más bibliai szövegek) különböző részeinek – Medgyesi által közzétett felhasználási javaslatainak – táblázatánál érintkezhetnek. Medgyesi ugyanis az imádság egyes részeinek áttekintését követően közli azokat a „válogatott Sz. Irásbéli Bizonyságok"-at, „mellyekből bizonyos forma Könyörgést raggathatni, ez ide fellyebb ki-adott Modnak föfö Reszei s-tzikkelyei szerént".[130] Azokról az igékről van tehát szó, amelyek az általa javasolt különböző imarészek (az egyik beosztás szerint például: Kezdödés, Vallástétel, Kérés, Hálaadás, Bérekesztés) készítésénél felhasználhatóak. De az egyes címek (például: Vallás-tétel az Bünről; Az Büntetés Gonoszszára méltó voltunknak meg-vallása; Bünbocsánatnak kérése; megszentelő kegyelemért; gonosztul megszabadétasért stb.)[131] alá csoportosított

[126] MEDGYESI Pál, *Doce nos orare quin et praedicare [...]*, Bártfa, 1650. (RMNy 2310 = RMK I 832); SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Biga pastoralis, seu, Ars Orandi & Concionandi*, Debrecen, 1684. (RMK II 1536)
[127] BARTÓK 1998, 163–167.
[128] BARTÓK 1998, 167.
[129] MEDGYESI 1650, [A1r], idézi BARTÓK 1998, 168.
[130] MEDGYESI 1650, [B1v].
[131] MEDGYESI 1650, [B1v–B3r].

bibliai igék talán nemcsak az ima egyes részeinek megalkotásakor használhatók fel, hanem az e címekhez hasonló, műfaji jellegű terminussal leírható imatípusok esetében is. Érdemes lesz tehát példaképpen a Medgyesi-féle imádságok különböző jellegű részeinek megnevezéseit és az önmagában homogénebbnek tűnő, bizonyos műfaji jelleghez köthető imacsoportok (Martonfalvi Tóth György, Komáromi Szvertán István és mások által használt) terminusait összevetni a következőkben. Talán arról van szó, hogy bizonyos imádságokban a valamilyen ok folytán domináns szövegrészek befolyásolják az adott résszel megfeleltethető műfaj felőli olvasás beállítódásait. (L. például az I. fejezetben már idézett sorokat Csiky Lajostól: „Az urvacsoraosztás alkalmával mondandó bűnvalló imádság például már neve szerint is főként bűnvallást foglal magában".[132])

Az egyértelmű, hogy maga Medgyesi nem műfaji jellegű megnevezéssel illetett imatípusokról beszél. Ő a „Könyörgés nemei" alatt csak „Magán-való" és „Közönseges" imákat különít el, ez utóbbin belül említi azt, mely az „Eggyházi Gyülekezetben az Praedicator által tétettetik" és mely a „Ház-nép között az Gazda vagy Más által" mondatik.[133] Medgyesi az I. Táblájában közölttől némileg eltérő dispositios eljárásokat alkalmaztatna például a „Rövid Könyörgés"-ben, az „Estveli Imádság"-ban vagy épp a „Praedicatio után", de ezek sem tűnnek műfaji jellegű megnevezéseknek. Csak az Abba Atya, avagy rendes könyörgésnek tudománya című részben[134] találhatunk két olyan, „bizonyos alkalmatosságok szerént inteztetett" imamegnevezést, melyek közelebb állnak szempontjainkhoz. „Mivel néhánykor mind [...] külömb külömb-féle lelki testi szüksegeink, s-mind penig a' nem mindenkor elégedendö idönk, tsak eggy vagy két jók felöl való könyörgéseket-is kivánnak töllönk [...]", úgy a rövidebbé és így homogénebbé váló imákat az alábbi típusokhoz lehet kötni: „Mikor valamelly külön-való szükséges kegyelemért akarsz Istennek könyörgeni [...]" illetve „Valamelly el-vött kegyelemért-való Halá-adásban [...]".[135] Vagyis e kategóriák is csupán a megszokott kérő- és hálaadó imafajtával érintkeznek. E megnevezések ez esetben tehát imádságtípusokat jeleznek, de mind Medgyesinél más helyen, mind sok más szerző imádságról tett megállapítása esetében sokszor a két legfontosabb imarészre utalnak: a kérésre és a hálaadásra.[136]

[132] CSIKY 1886, 149.
[133] MEDGYESI 1650, [A1r]
[134] Önálló kiadása: MEDGYESI Pál, *Abba atya, avagy könyörgesnek lelke, [...]*, Várad, 1650. (RMNy 2352 = RMK I 833)
[135] MEDGYESI 1650, [H3r]–[H3v].
[136] L. ehhez pl. INCZE Gábor 16–17. századi példáit (szövegközléseit): DÉVAI BÍRÓ Mátyás, BATIZI András, FÉLEGYHÁZI Tamás, MADARÁSZ Márton, KOMÁROMI SZVERTÁN István, PÓSAHÁZI János megjegyzéseit az imádság részeiről. (INCZE 1931, 25, 27, 34, 44, 54–55, 57.)

Bartók István tárgyalja Martonfalvi Tóth György munkáinak az imádságelmélettel érintkező kérdéseit is. Monográfiája jellegéből adódóan röviden, mert az Amesius által írt *Medulla Theologica* és *De Consciencia* (illetve Vendelinus műve) alapján készített *Tanétó és Czáfoló Theológia*[137] egyik fejezete „sem tekinthető retorikának", a „szerző mindenütt az imádság általános tudnivalóit fejtegeti, teológiai összefüggésekben". Bartók röviden összeveti a két szerző munkáját, megállapítva, hogy Amesius-szal szemben Martonfalvi a kérdés-felelet formáját választja, illetve szerkezeti változtatásokat végez a forrásához képest, de a „munka a különbségekkel együtt is belefér a fordítás kategóriájába".[138]

A tárgyalt művek bemutatásának utolsó bekezdését Bartók úgy kezdi, hogy az „imádság legfontosabb részeit Amesius nyomán Martonfalvi magyarul is szabatosan meghatározza," majd idéz néhány passzust A' Taneto Theologianak Masodik Könyve IX., A' Könyörgésröl szóló részének 255–266. oldaláról.[139] Az idézésnél azonban elkerülte Bartók figyelmét, hogy míg a 255–256. oldalról idézett szövegrész (a vallástétel és az igérettétel terminusa és definíciója) valóban az imádság részeinek tárgyalása Martonfalvinál, hiszen ez a kérdés előzi meg a szövegben: „A' könyörgésbe minek kell meg-találtatni?" (melyre a válasz: „Mindenkor vagy nyilván, vagy alattomban a' vallás és az igéret tételnek"), addig a Bartók által a fentiek után folytatólagosan idézett rész, „a' kérés" és „a' hálá-adás" valójában már nem az előbbi kérdésre felel Martonfalvinál. Ugyanis a könyörgés részeit tárgyaló gondolatmenet után, a 257. oldalon következik a „Hány fele a' könyörgés a' módgyára nézve?", az alábbi válasszal „Két-fele: rövid [...] vagy hoszszú", illetve „egyedül vagy másokkal való". Ezeket követően, a 261. oldalon szerepel egy újabb kérdés: „Hány-fele nemeire nézve a' könyörgés?" Bartók az e kérdésre adott választ: „Két-fele: Kérés vagy hálá-adás, Phil. 4. 6." idézte úgy, mintha ezek is a könyörgés részei volnának, holott ebből a felosztásból az tűnik ki, hogy ezek a könyörgés „nemei"-re, típusaira vonatkozik. Vagyis míg Medgyesinél az említettek az imádság részei voltak, addig Martonfalvinál ugyanezek a terminusok műfaji jellegű csoportosításra utalnak.[140]

---

[137] Guilielmus AMESIUS, *Medulla Theologica,* Debrecen, 1685. (RMK II 1563); Uő, *De Conscientia, et ejus Jure, vel Casibus libri quinque*, Debrecen, 1685. (RMK II 1562); MARTONFALVI Tóth György, *[...] Taneto és Czafolo Theologiaja [...]*, Debrecen, 1679. (RMK I 1231)

[138] BARTÓK 1998, 163–164.

[139] BARTÓK 1998, 165. (Kiemelés: F. G. T.)

[140] Magát a könyörgést egyébként így definiálja *A' Taneto Theologia* szövege: „A' mi akaratunknak az Isten elött kegyessen, alázatossan való meg-jelentése, hogy azzal az Isten mintegy megillettessek." Az is kiderül, hogy a könyörgés „kívánságnak, és fohászkodásnak" is „mondatik", vagyis ezek szerint a megnevezések szinonímaként szerepelnek. (MARTONFALVI, 1679, 252–253.)

A már idézett kérdésre („Hány-fele nemeire nézve a' könyörgés?"[141]) vonatkozó felosztás a fordítás alapjául szolgáló Amesius *Medulla*-jában így olvasható: „Orationis species [vagyis e fogalmat fordította „nemei"-re Martonfalvi] duae sunt: Petito et Gratiarum actio".[142] Martonfalvi további alkategóriákat ír le: „Hány-féle a' kérés? Két-fele: vagy a' jórul vagy a' gonoszrúl való, Psal. 51. v. 10, 11". (Amesiusnál: „apprecatio" és „deprecatio".[143]) Az előbbi, „mellyel a' jónak meg-adattatását", míg az utóbbi, „mellyel a' gonosznak el-távoztatását kérjük Istentöl".[144] Itt jut el Martonfalvi (és persze Amesius) azokhoz a kérdésekhez és válaszokhoz, melyek valóban műfaji támpontként szolgálhatnak a jelen dolgozatban tárgyalt panaszimákhoz.

„Mitsoda tartozik a' gonoszról való kérésre? A' panaszolkodás, és a' siránkozás", (Amesiusnál: „Querela" és „Lamentatio"[145]), vagyis még ezek is külön típusként értelmezhetők. „Mi a' panaszolkodás? Nyomorúságinkon való fájdalmunknak ki-jelentése, a' mennyiben az emberektöl, bosszúságból bocsáttatnak reánk, Hab. 1. v. 12. [...] Mi jár edgyütt a' panaszolkodással? Az átkozódás [– utal erre, mint talán járulékos, nem önálló típusra –], mellyel gonoszt kivánunk nyomorúságink authorinak jó végre, Psal. 109, 8. [...] Mi a' Siránkozás? Nyomorúságinkon való fájdalmunknak ki-jelentése, a' mennyiben azok az Istentöl bocsáttattak reánk", s ez esetben Martonfalvi példaként a 6. zsoltár 3, 4. verseit idézi: „Könyörülly rajtam Uram: mert erötelen vagyok, gyogyits-meg engemet Uram; mert meg-háborodtanak az én csontaim, és az én lelkem igen meg-háborodott [...]".[146]

(Látható, hogy Martonfalvi az imádság tárgyalásánál főként a Zsoltárok könyvéből, illetve más bibliai imádságrészekből álló, az Amesiuséval sok helyen nem egyező példaanyaggal segíti az egyes válaszok gyakorlatban történő megértését. Azzal, hogy a csoportosítás elméleti tárgyalása során példaként különféle zsoltár-, vagy más imaverseket hoz, szinte zsoltár-/imaelemzést végez, vagyis, Kemény Jánoshoz hasonlóan, műfaji jellegű szempontok szerint tipologizál.)

A másik szerző, akinek könyvében elméleti reflexiókat találhatunk az imádság műfaji jellegű kérdéseivel kapcsolatban, Komáromi Szvertán István. Komáromi prédikációs kötetet állított össze, és ezekben a beszédekben magyarázza az

[141] MARTONFALVI 1679, 261.
[142] AMESIUS 1685, 255.
[143] AMESIUS 1685, 257.
[144] MARTONFALVI 1679, 264.
[145] AMESIUS 1685, 257.
[146] MARTONFALVI 1679, 264–265.

imádságokat.[147] Könyvének első prédikációját Bartók István is bemutatta és elemezte röviden[148], bár az imádságok tipologizálásának kérdésére nem tért ki.

Komáromi tíz kérdésben tárgyalja az imádsággal kapcsolatos legfontosabb kérdéseket. A másodikban, az ismert bibliai helyre hivatkozva, rögzíti a következőt: „A' könyörgésnek két nemei [Martonfalvi is ezt a fogalmat használja] vannak, ugymint kérés és háláadás, a' mint Sz. Pál ezeket emlegeti, Phil. 4. 6. [...]" A terminusokat követő definiálás után tovább osztja az előbbi kategóriákat: „A' kérés ismét kétféle a' kérendö dolgokra nézve, ugy-mint: El-kérés, meg-kérés, reá-kérés, avagy Le-kérés." Újból definíciók következnek: „Az elkérés az, mellyel könyörgünk valami jonak velünk valo közléséért. A' le kérés az, a' mellyel könyörgünk valami gonosznak tölünk el-távoztatásáért. [...] Erre tartozik az Isten elött valo Panasz-tétel, és Siralom. A' Panasz-tétel az, a' melylyel a' mi nyomoruságunkon való fájdalmunkat jelentyük, a' menyiben azokat az emberektöl szenvedgyük." Komáromi bibliai példákat hoz a megértés könnyebbé tételéhez: „A' mint panaszolkodik az Asaph a' hamis Birák és uralkodók ellen a' 82. Soltárban. Illyen panasz vagyon a' Lévitáknak Babylloniában a' 137. Soltárban le-irva." Majd így folytatja: „[...] A' Siralom az, a'mellyel jelentyük a' mi nyomoruságunkon valo fájdalmunkat, a' menyiben azokat önnön maga az erös Isten bocsátotta reánk. Ide valók a' Jeremiás siralma, kiváltképpen a' 3. rész. A' Jobnak 30. része. Ide valo a' Dávidnak 88. Soltára-is [...]."[149]

Tehát mind Komáromi, mind Martonfalvi két csoportra osztotta a „gonoszról való kérés"-t: az emberektől származó nyomorúságaink elleni „panaszolkodás"-ra, és az Istentől ránk bocsátott szenvedések miatti „siránkozás"-ra.[150] De a fenti idézetekből kiderül, hogy a többi terminus és definíció, sőt a felosztás is erősen hasonlít Martonfalvi Tóth Györgynek *A' Taneto Theologia*-jában közöltekhez, csupán a példaanyagában mutatkoznak jelentősebb eltérések. (De mind a két szerző a Filippiekhez írott levél 4:6-ra hivatkozva osztja fel az imádságot kérésre és hálaadásra.) A két csoportosítás közötti (és más fejezetek esetében is meglévő) átfedéseknek fontos oka, hogy nemcsak Martonfalvi, hanem – könyve bevezetője szerint – Komáromi is Amesiust vette alapul. (Berg Pál megállapította, hogy a szerző a *Christianae catecheseos sciagraphia* című posztumusz

[147] KOMÁROMI SZVERTÁN István, *Mikoron imádkoztok, ezt mondgyátok, [...]*, Várad, 1651, 13. (RMNy 2404 = RMK I 853)
[148] BARTÓK 1998, 165–166.
[149] KOMÁROMI SZVERTÁN 1651, 13–14. (Röviden közli még: INCZE 1931, 55.)
[150] MARTONFALVI 1679, 29–32. Komárominál: „Panasz-tétel, és Siralom". (KOMÁROMI SZVERTÁN 1651, 14.)

Amesius-művet használta.[151] A kötet először 1635-ben jelent meg, egy időben Amszterdamban és Franekerben.[152])

Érdemes figyelembe venni ehhez a vizsgálathoz egyrészt azokat a korabeli megjegyzéseket is, amelyek hasonló terminusokat használnak, viszont – Medgyesihez hasonlóan, de nála részletesebben – nem az imádság típusainak, hanem annak részeinek megnevezéséhez. Pósaházi János például a Hány részbül áll a Könyörgés? kérdésre ugyanazt a választ adja, mint a legtöbb korabeli szerző: „Kettőbül, ugy-mint Kérésbül és Hálaadásbul". Az előbbi részt azonban tovább bontja, és az egyes alrészek megnevezései és definíciói részben hasonlóak lesznek a Komáromi Szvertán- és Martonfalvi-féle imádságtípusokhoz: „[...] három nemei vadnak a' kérésnek; ugy mint Precatio, Deprecatio, Intercessio. – Micsoda a' Precatio? Nem egyébb, hanem valamelly jónak Istentül való kivánása. Ennek penig három gradusi vadnak. [...] – Micsoda a' Deprecatio? Nem egyéb, hanem valamelly gonosznakel-háritásáért-való könyörgés. Ennek-is három grádusi vadnak. 1. Hogy a' reánk következő vagy következhető gonosz előztessékmeg. 2. Hogy a' rajtunk lévő gonosz fordittassék el. (Dan. 9. v. 16. Psal. 25. v. 12.) 3. Ha mindenestül fogva el nem távolitatik avagy csak kissebbitessék és enyhitessék-meg. (Jer. 10. v. 24.) Ez a' Deprecatio pedig néha panaszolkodással (Psal. 22. v. 2.); néha keserves sirással (Tren. 1. v. 2.); néha büneinkrül-való keserves vallás-tétellel (Dan. 9. v. 7. 8.); néha böjtöléssel szokott lenni és véghez-menni. (Joel. 2. v. 12.) [...]".[153]

Másrészt tanulságos lehet azon imádságelméleti műveknek a terminológiája, amelyek ugyan nem tartoznak szorosan korszakunkhoz, de mivel 18. század eleji művekről van szó, érdemes figyelembe venni ezeket is.[154] Szakmári Pap János művében ugyan nincs említve a „panasz" és a „siralom" típusa, csupán az Amesiusnál és Martonfalvinál e két fogalom fölé rendeltnek megfelelő kategória: „a' gonoszért hogy el-távozzék" és „a' jóért hogy meg-adassék", melyek a „kérés", vagyis „könyörgés" (Szakmárinál szinoníma!) csoporton belül találhatóak. Nála is ezzel a szinttel egyenrangú a „háláadás", s e kettő neveztetik Martonfalvihoz (és Amesiushoz) hasonlóan az „imádság" „nemei"-nek.[155]

Mindebből úgy látszik, hogy a kor elméleti irodalmában is találunk olyan passzusokat, amelyek felől adekvátnak tűnhet műfaji jellegű csoportként értelmezni a panaszimákat, panaszzsoltárokat. Így Medgyesi imádságretorikája mellett az Amesius munkáira épülő Komáromi Szvertán István- és Martonfalvi

[151] BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest, 1946, 117.
[152] RMNy 2404. L. még: KOLTAY Klára, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*, Studia Litteraria, 1991, 103-104.
[153] PÓSAHÁZI János, *Igazság Istápja. [...]*, Patak, 1669, 694–695. (RMK I 1096) (Kiemelés az eredetiben.) Szintén idézi: INCZE 1931, 57.
[154] SZAKMÁRI PAP 1707; BOROSNYAI NAGY 1736.
[155] SZAKMÁRI PAP 1707, 209.

Tóth György-féle imádságelméletek fogalmai is segíthetnek megválaszolni a Kemény János Gilead Balsamumában felmerült műfaji jellegű kérdéseket.

GERGELY TAMÁS FAZAKAS

Lament and Comfort in János Kemény's *Gilead Balsamum*
Questions of Genre in the Prayers of 17th Century Hungarian Literature

Our aim is to shed light on the less examined questions concerning the genre of prayers of the 17th century. We focus on GILEAD BALSAMUM, the prayerbook of János Kemény, Transylvanian leader and ensuing sovereign. The prayerbook, compiled with great care to meet the exigencies of genre, was written while Kemény was a prisoner of the Tartars following his ill-fated campaign in Poland. The main audience was his several thousand Transylvanian, fellow-captive, soldiers. References as to the genesis of the prayers are threaded throughout the prayerbook, in the tradition of Lamentations, but unquestionably the book endeavours to give comfort as well. We discuss Kemény's particular attempt to group the psalms according to the notions of contemporary teachings on prayer. This effort on his part enables us to define a typology of 17th century prayerbooks.

TASI RÉKA

17–18. SZÁZADI KATOLIKUS PRÉDIKÁCIÓK KÜZDELME A KIMONDHATATLANNAL

A távolban maradó transzcendencia és a távolság megszüntetésének vágya a nyelvben

A 17–18. század fordulóján felszaporodó katolikus prédikációskötetek beszédeinek retorikája, elocutiós technikáinak sokrétű, sőt, gyakorta elegáns rafináltsága egyre több kutató figyelmét ragadja meg. Az anyanyelvű hitszónoklatban a mesterségbeli tudás magas színvonala párosul az egyszerű befogadó megindításának igényével, s úgy véljük, az ezekből adódó szempontok igen termékenyek a korpusz vizsgálatában. Nem szabad azonban elmenni amellett a tény mellett, hogy a hitszónoklat önszemléletét és ebből is adódó kommunikációs helyzetét az a tényező is nagyban befolyásolja, hogy a prédikátor Isten szavát közvetíti, mediátorrá válik a transzcendensnek az evilági felé történő megnyilatkozásaiban.[1] Ez a szituáció önmagában rejti azt a paradoxont, melyből a keresztény hit is építkezik: a transzcendenciához való hozzáférés vágya és a hozzá történő lényegi közelkerülés korlátozottsága közti feszültséget. A transzcendensről szóló beszéd, nyelvi lehetőségeinek megfelelően, mindig elmozdítja azt transzcendens pozíciójából, csakhogy így a tárgyát veszti el a beszéd. Ez a paradoxon állandóan jelen van a keresztény gondolkodásban, és a hitszónokot is szembesíti helyzetének nehézségeivel. Így van ez az általunk most vizsgált szövegkorpusz esetében is, s ezért gyakran találkozhatunk benne olyan kijelentésekkel, melyek a nyelv elégtelenségéről, az „isteni" kimondásának, kifejezésének lehetetlenségéről szólnak, valamint a hívő számára egyébként is jelentkező problémával, a transzcendencia távolságával, s ebből következően a megértésének, megközelítésének képtelenségével szembesítik befogadójukat.

[1] Urs Herzog megállapítás szerint: „Gott ist es, der Spricht, um durch die Rede des Menschen kundzutun." HERZOG, Urs, *Die Predigt = Prosakunst ohne Erzählen: Die Gattung der nichtfiktionalen Kunstprosa*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1985. Mindez az ószövetségi prófétai hagyományra vezethető vissza: „Der Prophet kann also nicht über Gott und dessen Wort verfügen, vielmehr verfügt Gott und das Wort über Ihn. [...] Jahwe berührt mit seiner Hand den Mund des Propheten und spricht: „Hiermit habe ich meine Worte in deinen Mund gelegt" (Jer 1,9)" A liturgiát celebráló pap „Mediator Dei" funkcióban tevékenykedik, ez a hitszónoklatra is rányomja a bélyegét. Lásd ehhez: DOLHAI Lajos, *A liturgia teológiája*, Jel Kiadó, Bp., 2002.

Az emberi értelem és nyelv elégtelensége

A prédikációkban gyakran olvasunk olyan megnyilvánulásokat, melyek szerint az emberi nyelv elégtelensége az érzelmek átélését, ill. átélhetővé tételét gátolja. Ezt tapasztaljuk például a passió esetében, ahol a szenvedés átélését akadályozza a nyelvi lehatároltság, de ugyanerről panaszkodnak prédikátoraink a mennyei örömről beszélve is.

Csúzy Zsigmond az üdvözülő ember mennyországbéli örök örvendezéséről szól a következőképpen: *„Erről az örömrül volna mélto, ma, többet szóllanom; de, mivel azt az emberi elme meg-nem foghattya, annál-is inkább nyelve ki-nem magyarázhattya; s-más alkalmatossággal-is, felöle némelyeket rebesgettem; tanácsosb, inkább annak keresetiben, s-meg-szerzésében szorgalmatoskodnúnk...".*[2] A „rebesget" szó prédikációinkban gyakorta szinonimája a prédikátori szólásnak. Etimológiájáról tudjuk, hogy a *rebeg* 'dadog, hebeg' jelentésű igéből származik. Bornemiszánál olvashatjuk: *„Ezeket csak azért rebesgetem, hogy valami keuesse saldithanuc igaz voltat a szent irás tanyitásának."*[3] Pázmánynál a 'gügyög, beszélni kezd' jelentésben fordul elő a szó a prédikációkban.[4] Az elme és a nyelv elégtelensége csak a gügyögésre, az akadozó beszédre teszi alkalmassá a beszélőt, ha az isteni tudományokról kell szólania.

Landovics Istvánnál arról az örömről van szó, melyet a mennyország élt át Krisztus mennybemenetelekor: *„az a' szo Jubilus, avagy örvendezés, oly örömöt jelent, a' mely a' mi elménket felyül halladgya, és szoval ki sem mondhatni; hasonloképpen Incognitus [...] az az, örvendezés ki mondhatatlan öröm, a' mellyet se el nem halgathatunk, se szoval ki nem mondhatunk, hanem csak, ha fejtegetni akarjuk, meg kelletik vallanunk Jeremiással, hogy szollani nem tudunk felöle, mint a' gyermek a' betükbül állo bölcsességrül, el tudgyuk kezdeni, de nem végezni, s' mennél többet mondunk, csak annyi, mint ha azt mondanánk, A, á, á, á melybül senki semmit nem ért".*[5] Ez a szöveg már nemcsak a kimondhatatlanság problémájával foglalkozik, hanem azt is hangsúlyozza, ami ezzel szemben jelenik meg: a beszéd szükségszerűségét, vagyis azt, hogy nem hallgathatunk pusztán azért, mert nem tudunk valamiről beszélni. A transzcendenciához való viszonyulásunk ugyanis szükségszerűen nyelvi viszony: e nélkül a viszony

[2] CSÚZY Zsigmond, *Kosárba rakott aprólékos morzslék*, Pozsony, 1725, 56.

[3] BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egesz esztendo altal minden vasarnapra rendeltetet euangeliombol*, Detrekő, 1584, 381b. RMNy 541. Hasonmás kiadás: BORNEMISZA Péter, *Predikatioc, egesz esztendö altal minden vasarnapra rendeltetet euangeliombol.* Detrekoebe, 1584. Közzéteszi: KŐSZEGHY Péter; a mell. OLÁH Szabolcs tanulmánya; Bp. Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet – OSZK, 2000.

[4] *Magyar Nyelvtörténeti Szótár, II*, szerk. SZARVAS Gábor és SIMONYI Zsigmond, Bp., 1891, 1383.

[5] LANDOVICS István, *Novus Succursus II*, Nagyszombat, 1689. 173. RMK I/1381.

léte sem tudatosulhatna. Ahhoz, hogy megértsük a transzcendencia meg nem érthetőségét, mindvégig távolban megmaradó létét, kísérletet kell tennünk arra, hogy visszahozzuk a közelbe, s ennek a kísérletnek a sikertelenségével is szembesülnünk kell. Idézi, valamint fordítja még Szent Cyprianust is, aki szerint: „*Se emberi, se Angyali nyelvel ki nem mondhatni, se semminémű éles elme meg nem foghattya, minémü vigasága volt az Atya Istennek szerelmes Szent Fiának visza jövetelén, ugy annyira, hogy ahoz a' meg-változtathatatlan örömhöz semmi több nem adattathatnék.*"[6]

Figyelmünket a prédikáció folytatására fordítva azt látjuk, hogy miután megfogalmazást nyer a beszéd és a megértés lehetetlensége, ez a „felismerés" ki is kényszeríti a figuratív, ill. tropikus nyelvhasználatot: „*De mit értünk mind ezekbül? oh becsülhetetlen ünnep nap! a' melyben örvend minden alkotmány, örvend azoknak alkotoja, mert végét érte fáradságának, véghez vitte szándékát, nékünk helyt készitet; oh leg vigabb gondolat! helyt készitet üdvözitönk maga örökké valo lakodalmában. De mit beszéllek? a' sötétségbül dicsérem a' világosságot, a' siralom völgyébül a' mennyei vigasságot, a' fogságbul a' szabadságot, akadozo nyelvel, a' ki mondhatatlan Angyali dicséreteket, vigasságát Jesusnak, a' melyrül akár mit beszéllyek, csak szót szaporitok, s' közzél sem érkezem ki magyarázásához. De azt látom, hogy ma teljesedet bé, a' mit Szent Jób mondot volt, Elevabit aquila, & in arduis ponet nidum suum, & inde contemplabitur escam, & de longe oculi ejus prospicient. Job. c. 39. Fel emelkedik a' sas, és a' magas helyeken rakja az ö fészkét, onnét szemléli az eledelt, és meszére látnak a' szemei.*"[7] A beszélő pozíciója eleve paradox nyelvi lehetőséget biztosít, így minden megnyilvánulás, mellyel a transzcendenciát kívánja elérhető közelségbe hozni, „szószaporítás", tehát felesleges dolog, ámde szükségessége ugyanígy nem vonható kétségbe. A szószaporítás az, ami a lehetőség illúzióját nyújtja a beszélőnek, hogy a kimondhatatlant kimagyarázhatóvá tegye: a „copia verborum" a szavak bősége által a nyelv használói végül közelebb kerülhetnek a távollevőhöz. Ennek illúzió voltát persze felismerik a hitszóno-kok: „*közzél sem érkezem ki magyarázásához*" – mondja Landovics. A szöveg folytatása arról tanúskodik, hogy a beszédhelyzet paradoxonából – miszerint a földi létben, földi korlátainkon belül kell a mennyeiről, egy korláttalan valamiről beszélnünk – a Biblia által is adott képi nyelv nyújthat kivezető utat: a sasról való beszéd ugyanis egyszerre elrejt és feltár.

Illyés István írja: „*Nincs nékem idő elegendö, se eröm oly tehetö, hogy én a' Kristus szenvedésit vóltaképpen meg-beszélhessem. a' Próféták lelke, Apostolok tüzes nyelve, és a' tökélletes nagy szenteknek mennyei fényességgel tündöklö értelme kévántatnék arra. Cardinál Pázmány Péter az egész passionak rendiröl*

[6] Uo., 175.
[7] Uo., 176.

tovább két óránál prédikállott, a' mint ö-maga jelenti illyen Magyar szókkal: ha el nem unta Kristus annyi óráig-való szenvedésit, menyi el-folyt estvéli vacsorától fogva, más napi vecsernye-korig, szégyen, ha mi két vagy három óráig el-unatkozunk, az ö szenvedésének halgatásába, és elmélkedésében. Ha csak egy tagjat sem akarta fájdalom nélkül hadni a' mi váltságunkért, nagy hál' adatlanság, ha mi ezeknek a' fájdalmaknak minden részeit nem akarnók szemlélni. Azután szép rendel, ékes nyelvel,, nagy hoszszan elé-beszélleni, menyit szenvedett elöször a' kertben, azután Annas Kaifas házainál, osztán Pilátus és Heródes udvaraiban, végre pedig a' Calvaria hegyén. En annyira csekélységemet nem igirhetem: olvashattyátok ottan a' kik irást tudnak; a' kik pedig ahoz nem értenek, a' Szent Passionak éneklésében egész rendit a' mi Urunk szenvedésének meg-halgattyák. Most azért, fel-tett zélomhoz magamat alkalmaztatván; azt veszem-fel."[8] Az érzelem felkeltésében a nyelvi elégtelenséget ez esetben az immanens időn tett erőszak segítségével lehet kárpótolni, amit ugyanis a nyelv önmagában nem ér el, azt a beszéd időben szokatlanul hosszúra nyújtott volta válthatja ki. A beszéd kénytelen tehát nyelven kívüli eszközökhöz folyamodni az affektusok felkeltésében, olyan fizikai járulékos jellemzőjével hat hallgatójára, mint az időbeli terjedelme, s ennek kinyilvánítása még inkább a nyelv kevésségét hangsúlyozza. Nemcsak a hallgató által átélt idő, de a copia verborum miatt is lehet az elnyújtott beszéd egyfajta lehetséges megoldás a felfoghatatlanhoz való közelebb kerülés problémájára. Viszont a beszéd feldúsítása sem fokozható a végtelenségig, ez fizikai képtelenség is.

Landovics Istvánnál arról olvashatunk kijelentést, hogy az Istenről való beszéd egyetlen lehetősége a trópusokban megformálódó beszéd: *„Ollyan az Isten, hogy a' mi modunk szerént szóllyak felöle, mint a' tükör, a' mint Sap. 7. Est candor lucis aeternae, & spaculum sine macula. Az örök világosságnak fényessége, makula nélkül való tükör: a' tiszta és makula nélkül valo tükör azt mutattya, a' mi elötte vagyon, és ugy mutattya, a' mint vagyon, a' fejért fejérnek, a' feketét feketének; ki nyujtod kezedet, a' tükörben is ki lészen nyujtva a' látott képnek keze, közelgetsz hozzá a' tükörhöz, a' tükörben is közelget hozzád képed; mesze el-távozol töle, oda bé-is a' tükörben mesze mégyen ábrázatod; szintén így vagyon az Isten velünk, a' ki felöl Szent Pál azt mondotta: Videmus nunc per cpeculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem. I. ad Cor. 13. Most tükör által homályban láttyuk, akkor pedig szinrül szinre."*[9] – Folytatása ennek még a tükör-metafora más irányú kibontása: Szt. Ágostont idézve fejti ki, hogy Isten olyan, mint amilyennek a tükörben önmagunkat látjuk, vagyis azt cselekszi velünk, amit mi őfelé cselekszünk a tükörben. A korinthusiakhoz írott első levél idézett helye nagyon sokszor ismétlődik a prédikációkban az istenismeret

[8] ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum I.*, Nagyszombat, 1708, 83–84. RMK I/1755.
[9] LANDOVICS István, i. m., 27.

lehetőségeire vonatkozóan. A fenti idézetből azonban fontos azt is kiemelni, hogy a metaforikus beszéd a prédikátor szerint a „*mi módunk szerént*"-való szólás lehetősége. Máshol is találkozunk azzal a gondolattal, hogy Isten ezt a nyelvet, vagyis a képes, similitudóra épülő beszédet találta a legalkalmasabbnak arra, hogy önmagából valamit közvetítsen. Ez magyarázza a Biblia figuratív és allegorikus nyelvét is, ami az emberi nyelv esetlegességén túlmutatva közelít az abszolútum felé. A prédikáció, mint médium ezt a nyelvet „írhatja tovább", vagyis az amplificatio, a „copia verborum" mellett a figuratív nyelv is úgy mutatkozik meg, mint ami képes túlmutatni az immanencia önmagába zártságán, önmagára vonatkozásán.

A Szentháromságról szóló prédikációk

A pünkösd utáni első vasárnap a katolikus egyházban a Szentháromság ünnepe, a prédikációk a Szentháromságot teszik meg témájuknak. A róla szóló dogmát 325-ben, a niceai zsinaton fogadták el. A Szentháromság hittételéről való beszéd azért is különösen érdekes, mert a hit paradox jellegére történő figyelmet kényszeríti ki. A Szentháromság szembesíti a hívőt a hit diszkurzivitásának elképzelhetetlenségével, misztériumként mutatja meg magát, ugyanis az isteni kinyilatkoztatás révén van róla tudomásunk, ám éppen ezen keresztül marad meg rejtettnek.[10] A prédikátornak, a hittanítónak beszélnie kell a keresztény hit alapjairól, így a Szentháromság ünnepén erről a dogmáról is. De hogyan lehet beszélni a misztériumról, arról, ami az emberi értelem és nyelv számára rejtve marad? A Szentháromságról való beszéd tehát kihívás, amit a beszéd szükségének és lehetetlenségének egyidejű jelentkezése támaszt. A téma jellegéből adódóan így a nyelvi megértés jellege is tematizálódik, a beszélő ugyanis hangot ad küszködésének, ill. a beszéd és a nyelvi megértés lehetetlenségének. A Szentháromság-prédikációk végső soron a hit alapját képező paradoxonnal küszködnek: a kinyilatkoztatott Isten örök misztériumával.

Valójában a nyelv teljesítőképessége iránti bizalomról vagy annak hiányáról az a viszony árul el a legtöbbet, ami a prédikátornak a beszéd lehetőségeiről, lehetetlenségéről szóló állításai és a megvalósuló, a beszédre „kísérletet tevő" szöveg retorikája, pragmatikája között létrejön. Az első szintje ennek a viszonynak az, ahogy a prédikátor magához a témához viszonyul. A prédikációk gyakran megtagadják a téma fölvállalását, ami a nyelv elégtelenségének elismerését jelenti. Sokszor hivatkozik is a prédikátor a beszéd lehetetlenségére, és ezután másról kezd beszélni, pl. olyan témáról, amitől nagyobb haszon remélhető, mint a Szent-

[10] Paul TILLICH, *Rendszeres teológia*, Osiris Kiadó, Bp., 2000. (A *Systematic Theology*: eredetileg három kötetben jelent meg Chicagóban 1951-ben, 1957-ben és 1963-ban.)

háromságról való elmélkedéstől.[11] A prédikáció, szembenézve a beszéd és a diszkurzív megértés nehézségeivel, ám annak szükséges és kényszerítő voltát is érzékelve, a beszéd mellett dönthet. A következőkben azt nézzük meg, hogy miként valósulnak meg ezek a lehetőségek, a retorikai és dialektikai szint mennyire építi tovább vagy bontja le a beszédről, potenciáiról elhangzó kijelentéseket.

A Szentháromságról szóló érvek forrása ötféle, a belőlük való válogatás, a felhasználásuk arányai szorosan összefüggenek a prédikáció viszonyulásával. Illyés István *Fasciculus miscellaneus* c. kötetében olvasható prédikációja bemutatja az érvek összes típusát, kialakulásuk idejét, és egyben valamiféle hagyományos értékhierarchiát sejtetve rendezi el azokat. A prédikáció propozíciója azt ígéri, hogy a Szentháromság titkát mutatja meg, a misztériumként megnyilatkozó Szentháromságot, nem ígéri viszont a titok megfejtését, megmagyarázását: *„Hogy pedig ezt a' Teremtö Principiumot, ékes rendben mindeneket alkotóFelséges Istent, Egy állapattyában Három személynek mí keresztyének vallyuk, ez immár mélyebb titkot foglal magában, hogysem mint azt e' halandó életben, az emberi elmének tsekélysége fel-érhesse; hanem ha, a' hitnek világosságával Istentöl világosittatik, és olly igen felséges mysteriumnak, el-rejtett szent titoknak, mint-egy tükör által, és homályban-való ismeretire fel-emeltetik. Midön azért én; ezt az el-rejtett mysteriumot, a' Szent Háromság Egy Istennek meg-visgálhatatlan felséges titkát, a' Sz. Irás bizonyitásiból, és azokon fundáltatott Sz. Atyák értelméből, vékony tehetségem szerént meg-mutatni indúlok: Tehozzád malasztok Istene, igaz világosságnak Attya! alázatos könyörgéssel folyamodom: Elméinket e' Sz. titoknak ismeretire világositsad, akaratinkat szent szeretetedre gerjeszszed, és bennünk a' hitet, mellyel téged Természetben Egynek, Személyekben háromnak hiszünk és vallunk, öregbitsed. Tí azonban Kedves Halg. minél mélyebb dologról szóllandó vagyok, annál nagyobb figyelmetességgel halgassátok."*[12] A hit általi megvilágosodás nem jelent mást, mint hogy a misztérium akkor is megmarad, mert csak tükör által homályosan látjuk. Természetesen ez már az ismeret magasabb szintje, a szöveg ugyanis megvilágosodásról, felemelésről beszél. Ezzel szemben a prédikátornak a misz-tériumhoz viszonyított helye a minúcióban nyer megfogalmazást.

---

[11] A hasznosság fogalma a katolikus prédikáció önszemlélete felől érthető meg, amit a liminariák megnyilvánulásain kívül a 17. század praeceptumai is megerősítenek. A Tridenttől elinduló folyamat eredményeként a katolikus hitszónoklat inkább a movere, kevésbé a docere szónoki feladatát hangsúlyozza. A jócselekedetek üdvszerző képességének előtérbe helyezése szükségszerűen irányítja a figyelmet a prédikáció megindító, cselekedtető képességére. Lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Universitas Könyvkiadó, Bp. (Historia Litteraria, 5), 1998, 74.

[12] ILLYÉS István, *Fasciculus miscellaneus*, Nagyszombat, 1710, 229. RMK I/1779.

Az emberi képesség és tudás hiányát másnak kell pótolni: szükség van a hitre és az akaratra, s ezekért kell imádkozni. A propozíció tehát azt vállalja, hogy amit a Szentháromságról emberi lehetőségeinkkel fel lehet fogni, azt mutatja meg. A propozíció ígérete szerint az argumentációban a fokozatosság elve működik, vagyis egyre mélyebb dolgokról szól. Az ószövetségi események mint előképek, „árnyékozó példák" jelentik az első csoportot – ezek csak homályosan tesznek tanúbizonyságot a Szentháromságról, miként a második csoport, az ószövetségi jövendölések is: *„De, mind ezek, 's több efféle régi példák, és Próféták mondási, noha képezö jelei, és némi-némü ismértetöi vóltak a' Sz. Háromságnak; csak árnyékban mindazáltal, és homályban vóltak."*[13] Ezzel szemben a harmadik érvcsoport sokkal hasznosabb, ugyanis a nyilvánvalóság jegyét viseli magán: *„Minékünk akarta a' Malaszt Törvényében, ezt a' felséges titkot, a' Sz. Háromságnak megfoghatatlan mysteriumát világosabban a' kegyelem Istene megjelenteni. Im' hallátok az el-olvasott Evangeliumban, melly világos szókkal a' személyeket nevezi..."*.[14] A negyedik kategória a teológiai érveket jelenti – be is idézi a firenzei zsinatnak a Szentháromságról hozott határozatát. Végül az ötödik az „emberi okoskodás" szintje, ez mindig utolsó helyen, a leggyengébb érvként szerepel: *„Mind-ezek a' miket eddig-elé a' Szent Háromságnak felséges titkáról mondánk, noha olly igen mélységesek, hogy az emberi elmét nagyon fellyülhaladgyák, és semmi teremtett értelem azokat meg nem foghattya: De-ugyan, az igaz okoskodással nem ellenkeznek"* (235.) Az emberi okoskodás arra képes, hogy a teremtett világ dolgaiban megtalálja a jelenség párját és ezáltal teszi az megérthetetlent, felfoghatatlant – ha nem is megérthetővé – elfogadhatóvá. Hasonlóan többi prédikációjához, Illyés István itt is az érvek rendezettségének magas fokát teremti meg, mely a teljesség benyomását kelti, átlátható, logikus rendben tárulkozik a befogadó elé, s a válogatás lehetőségét kínálja fel. A prédikátor számol a Szentháromság felfoghatatlanságával, ez azonban nem menti fel az alól, hogy beszéljen róla. A nyelvi viselkedés éppen erre történő reakció: a rend a megérthetetlenséggel szembe állított válasz, gondolkodásunk és megszólalásunk rendszerezettsége lehet kapaszkodó ott, ahol ugyanezek korlátaival szembesülünk. A propozícióból kiderül, hogy ami az evilági létben a Szentháromságból megragadható, az csakis a hit által történhet. Teológiai közhelyről van szó persze, megjegyzendő azonban, hogy az argumentáció logikája szerint a hitet elsősorban a tudás keltheti fel, valamint kell még hozzá az akarat is: ezért imádkozik a propozíció keretében először az elme megvilágosításáért, majd az akaratért, ami az észbeli belátás után az istenszeretetért felelős, s ezután lehet szó a hitről, ami az előbbi kettő következménye. Az átlátható, logikusan szerkesztett prédiká-

[13] Uo., 232.
[14] Uo., 233.

ció, a marginália információinak állandó segítő, irányító jelenlétével a hit felé vezető első lépést, a tudást igyekszik megteremteni.[15]

A vizsgált Szentháromság-napi prédikációk túlnyomó többsége nem felejti el figyelmeztetni befogadóját arra, hogy a Szentháromság megértése lehetetlen, ebből következően fölösleges, mi több, veszedelmes dolog megkísérelni túlzott mélységekbe ereszkedni.

Landovics István például az első prédikáció elején bevallja, hogy „gondosabb kérdések"-kel, tehát valószínűleg a questio finita számára a inventio keretében rendelkezésre álló kérdésekkel próbálta megközelíteni a Szentháromság misztériumát, természetesen hiába. Az ilyenfajta kérdések alkalmazhatatlansága egyben azt is jelenti, hogy a tárgyban nem lehet a didascalicum genusában prédikációt írni. „*Tudván az emberi nyughatatlan elmének kívánságát, a' melly annál inkább törődik valamely titoknak meg-értésében, mennél mélyebb az értelme, nem külömben, mint az aranyászok annál méllyebben ássák vésik a' köszikláknak kebeleit, mennél méllyebben bocsáttya alá erét az arany, avagy mint a' búárok annál méllyebben bocsátkoznak bé a' tenger örvényi köziben, mennél titkosabb rejtekekben találtatik a' piros kláris, vagy gyöngy szem; én is gondosabb kérdésekkel visgálván a' meg-foghatatlan Szent Háromságnak egy Istenben csudálatos titkát, még arra nem akadtam, sem az emberek között a' Doctorra, a' ki kívánságom szerént meg-fejtette volna, sem az Angyalok között, a' ki homállya elött-lévö superláttyát félre vonván dicsöségére mutathatna, sem pedig az Evangelisták közül, a' ki nyilván le irhatná.*"[16] A misztérium megfejthetetlenségét mutatja, hogy az angyalok is kudarcot vallottak Isten dicsőségének az ember felé történő megmutatásában. A beszéd kényszerét Szent Ágoston példáján látjuk: „*Szent Ágoston, hogy valamit mondgyon, a' veröfényhez hasonlittya...*".[17] Eszerint minden megnyilatkozás, ami a Szentháromságról elhangzik, mondja azt bármilyen tudós ember, előre halálra van ítélve, minden kijelentés csak azért hangzik el, hogy megtörje a csendet. Viszont ezután eleve bizalmatlanul kezeli a befogadó azokat a hasonlóságokat, melyekkel az egyházatyák próbálták magyarázni a Szentháromság misztériumát. Pedig a hasonlat, a képes beszéd teljesítőképességét azt biztosíthatja, hogy ez az a nyelv, amelyen Isten az emberhez beszélt: az elrejtés és a feltárulkozás nyelve. Az exordiumban az érvek egymásra következésének végpontján kiderül, hogy az emberi okoskodás éppen az Isten ismeretének gátjává válik. Landovics Zeno Veronensist idézi, aki szerint: „*Nem hogy reá akadhatnék, hanem inkább tagadni láttatik az, az Istent, valaki emberi*

[15] Vö. TASI Réka, *„Ha pedig immár kévánnyátok tudni...": Illyés István prédikációskötetének használati lehetőségei*, Studia Litteraria, 2003, 168–178.
[16] LANDOVICS, i. m., 241.
[17] Uo.

okoskodással akarja meg mutatni."[18] A transzcendenciával szemben a nyelv így vállalja fel tehetetlenségét, s a transzcendencia transzcendens volta is csak így maradhat meg. Mit tehet akkor viszont a prédikáció a beszéd kényszerével és követelményével szemben? A propozíció szerint a beszéd hasznosságának (utilitas) eszménye érdekében kell cselekedni: „*Es hogy hasznossan beszéllyek, csak azt mutatom-meg, melly nagy boldogságunk, a' kiknél végig meg marad a' Szent Háromság egy Isten.*"[19]

A prédikációnak a témához való viszonyulása az elhalasztás. A bevezetés legitimálja az eljárást: azért teheti meg, hogy nem beszél a kérdésről, mert úgysem lehet beszélni róla. Már csak a dogma kimondásának kötelezettsége, a kötelességszerű közlés idézi fel a Szentháromság misztériumát, ez azonban gyors rövidre zárása annak a teológiai kérdésnek, amiről az exordium azt állította, hogy nem lehet róla a nyelv által beszélni, gondolkodni. A téma rövidre zárása megszünteti a misztérium feletti emberi okoskodás lehetőségét, hiszen a folytatás ismét arról beszél, hogy milyen boldog az az ember, akihez az Isten betér. A hit mindennapi megélése kerül így előtérbe, a kérdés gyakorlati megközelítése szükségtelenné teszi a teoretikus viszonyulást.

Ami a prédikáció és a megszólított közönség közt létrejövő kapcsolat mértékét, milyenségét illeti, azt érzékeljük, hogy ez a szöveg a megszólítások, grammatikai személyek használata stb. révén kevésbé teremti meg a résztvevő befogadó illúzióját, a prédikátor a simulatio alakzatait ilyen funkcióban nem alkalmazza, nincs tekintettel közönsége látható vagy gondolati reakcióira. A kérdések, melyeket feltesz a befogadónak, csak látszólag irányulnak a hallgatójára, és legkevésbé sem a befogadó kérdései. Elindítanak egy újabb gondolatmenetet, az attentio retorikai kritériumának eleget tesznek, viszont nem késztetnek gondolkodásra, ugyanis nincs szövegbeli előzményük.

Ebbe a prédikátori szerepbe jól illik az a dörgedelmes prófétai hang, amely a peroratiót jellemzi. Landovics ezen hitszónoklatában a bizonytalanság kirekesztése érdekében a prédikációs nyelv önmagába zárkózik, nem hallgatóival, hanem csak a megcáfolhatatlan hittételekkel beszélget.

A második prédikáció valamelyest rétegzettebben viszonyul a kérdéshez: a Szentháromság egyik „árnyékos képezése" lesz az exordium témája, noha hangsúlyozza – Illyés Istvánhoz hasonlóan –, hogy alacsonyabb rendű bizonyságról van szó, mint az újszövetségi kinyilatkoztatás: „*Igaz ugyan hogy régenten-is volt a' Profétáknak látása, de sokkal világosabb az Evangelistáknak az Uj törvényben, látott állatokat Isaiás az isteni felség körül, hallotta szavokat, és szüntelen énekléseket, mellyel azt éneklék, Sanctus, Sanctus, Sanctus. Szent, Szent, Szent. de nagy külömbséggel látta azokat Szent János, külömb értelemmel hallotta*

[18] Uo., 242.
[19] Uo., 243–244.

szavokat; a' Proféta látta, de sötét árnyékban, mert maga beszélli isaiás c. 6 hogy mihelyet azt kezdék énekelni Szent, Szent, Szent. Tehát Domus repleta est fumo, Füstel és homállyal meg-telék a' ház, az az, az O Testamentumbéli Synagoga, és nem értette senki; az Uj törvényben pedig látta Szent János, és azt mondgya felölök, éneklések között, Plena erant oculis ante & retro. Joan c.10. tele valának szemekkel elöl, és hátul, az az, nyilván valo bizonyságott tettenek az Evangelisták az Isteni Három Személyrül; Szent János iedzette azt az Urunk beszédét fel [...] & c. és igy a' többi mind nyilván beszéllik, a' mit soha a' világ az elött nem hallott. Melyben, hogy senki ne kételkedék életének eleit annak nevében kezdi el minden Keresztyén meg-keresztelkedvén az Atyának, és Fiunak, és Szent Lélek istennek nevében. De mivel oly nagy titok ez, hogy visgálásában minden éles elme el tompullyon, egyetlen egy árnyékán kívül többeken nem visgálom, nem-is visgálom én, hanem hiszem és tisztelem...".[20]

Joggal vetődhet fel azonban a kérdés, hogy ha az újszövetségi tanúság értékesebb, mint az ószövetségi, a következőkben miért Támár *„árnyék példázó históriájáról"* esik szó? És ha az árnyék, mint hasonlatosság igen elégtelen jelenség, egyáltalán miért esik szó róla, (*„egyetlen egy árnyékán kívül többeken nem visgálom, nem-is visgálom én, hanem hiszem és tisztelem"*) főképp, hogy a prédikáció nagyobb terjedelemben egész más dologgal kíván foglalkozni? A „vizsgálat" szó kimondtatik, de rögtön helyesbítése követi, a tisztelet és a hit az, amivel szemben háttérbe szorul. Az ily módon érvénytelenített szó jelenlévő marad, vagyis befogadója figyelmét arra is irányítja, ami látszólag érvényét vesztette. Ez a kettős megjelenés, az érvényes és érvénytelen egyszerre történő megidézése a bizonytalanságot mutatja, a nyelv keresgélő voltát, és itt azt is, hogy a sikertelenség tudata ellenére is vizsgálódik az ember, nem tud másként tenni. A Szentháromság megértésének lehetetlenségét annak haszna váltja fel, azt kell megmutatni, ami a hitgyakorlás szempontjából fontos lehet a hívő számára: *„Több vagyon a' Szent Háromságnak árnyéka erejérül, de mivel minden hasonlatosság csorba, inkáb mutatok én annak valoságos erejére, mikor a' fogadtatik üdvözítönktül, hogy valaki az atyának, és Fiunak, és a' Szent Léleknek nevében meg-keresztelkedik, minden malasztyát, és áldását, s' örök üdvösségét nyeri; Es hogy ebben a' mély Titokban sokáig ne tibolyogjak, elég az, hogy az Atyának láttyuk Atyaiságát...".*[21] Tehát üdvösségünkhöz elegendő az olyan egyszerű, érthető igazságok megismerése, megértése, amelyeknek morális vonatkozásuk van, vagyis gyakorlati életünkbe tudjuk őket átfordítani. A prédikáció első részének, az árnyékozó példa kiválasztásának ebből a szempontból lesz jelentősége: Támár története a megmenekülés története, melyben az egyházatyák magyarázata szerint a Szentháromság nyilatkozik meg. A történetben az Újszövetségben kinyilatkoz-

[20] Uo., 253.
[21] Uo., 255–256.

tatott Szentháromság előképe jelenik meg, allegorikus értelemben az embert megsegítő Szentháromság példázatáról van szó, tropologikusan pedig a Szentháromságban való hit és bizakodás fontosságáról beszél – így fordítható át közvetlenül a hívő ember mindennapjaira. Nem a Szentháromság titkának egyébként lehetetlen megértése, hanem a belé vetett bizalom az, ami számunkra fontos. Támár története ez utóbbit is képes közvetíteni, az „árnyékozó példák" közül ezért eshetett rá a választás.

A harmadik prédikáció is az üdvösség felé vezető gyakorlati haszonra építkezik, a haszontalan vizsgálódást szintén elutasítja: „*Semmi több haszna nem lévén a' meg-foghatatlan titku Szent Háromság visgálásának, mint az üres beszédnek, a' melynek csak hangja vagyon, de bizonyos értelme nincsen, söt Szent Tamás de Villa nova szerént, nyilván valo vakmeröség...*"[22] A fő kérdés az, hogy mit kell cselekednem, vagyis miként kell viselkednem a Szentháromsággal szemben üdvösségem érdekében. Egyáltalán nem esik már szó a megértésről vagy annak nehézségéről, a prédikáció példák révén tárja befogadója elé, miként segít az embereen a Szentháromság segítségül hívása.

Landovics István prédikációinak kulcsszava a morális haszon, szemben a teológiai tudással, ismerettel. Nemcsak az első prédikáció mutatja azt, hogy hogyan igazolja a szöveg befogadója előtt a Szentháromságról való oktatás feleslegességét, de a másik kettő is szükségét érzi, hogy elébe menjen a számonkérésnek, és deklarálja, miért nem beszél arról, ami az ünnepnapból adódóan megkerülhetetlen kérdés lenne.

Egészen más típusú beszélői alapállást teremtenek Szabó István prédikációi – sőt, két prédikációja egymástól is eltér ebben a tekintetben. Az elsőben a beszélő kijelentései arról tájékoztatnak, hogy birtokosa valami tudásnak, és képességében áll ezt megosztani hallgatóival: „*Végtére három czikkelye vagyon e' mái Szent Evangeliumnak, mellyekben mind a' tellyes Szent Háromság, mind abból származó tökélletes háromságok foglaltatnak. [...] Melly három czikkelyböl míg én a' tellyes Szent Háromságot, a' mennyire lehet, értelmesen elötökbe tészem, szokott tsendes halgatást kivánok.*"[23] A Szentháromságról való tudás átadásának egyetlen nehézsége abban állhat, hogy az értelmesség kritériuma nem teljesül maradéktalanul, ám ez nem feltétlenül misztérium jellegéből származik, erről a beszédben ugyanis nem esik szó. Az elbeszélő pozíciója határozott és egy pillanatra sem elbizonytalanodó pozíció, a mennyei tudomány birtokosaként adja tovább tudását, a téma problematizálásának legkisebb jele nélkül: „*Tanulságunkra pedig azt adta elönkbe, hogy a' ki az ö mennyei tudományában részeltetett, szükséges, h. azt másokkal közöllye, másokat oktasson és tanitson. Adóssa a' tudós ember, fö-képpen a' ki arra a' végre tanittatott, az egész világnak, azzal tudni-illok,*

[22] Uo., 260–261.

[23] SZABÓ István, *Három esztendőre-való vasárnapi prédikátziók,* Nagyszombat, 1746, 157.

hogy tanitson mindeneket."[24] A mondatszerkezetek egyszerű párhuzamossága tiszta, átlátható nyelvet teremt, amely minden ízében megfelel annak a tanító eszménynek, amit a prédikáció megfogalmaz.

Különös retorikai szituációt teremt viszont a második prédikáció: a szónoklat fő kérdése az, hogy a Szentháromság melyik személyének kell leginkább tulajdonítanunk az üdvösségünket. Lényegében három védőbeszéd hangzik el a iudiciale nemében, a befogadó pedig a döntőbíró szerepébe kerül. Csakhogy szerepe – a prédikáció sajátos létmódjából adódóan is – a tehetetlen döntőbíróé: ily módon illúzió. Nem is lehet más, hiszen a hitszónok nem engedheti meg, hogy hallgatói a legkisebb interpretációs önállóságnak köszönhetően is olyan következtetésre jussanak, mellyel üdvözülésüket veszélyeztetik. A látszólagos szabadsággal rendelkező döntőbíró azt a következtetést kénytelen levonni, hogy a Szentháromság személyei egyenlők, egymástól el nem választhatóak, hierarchikus rendbe nem állíthatók. Látszólag azonban ő az, aki mentális tevékenységének köszönhetően felismeri ezt az igazságot.

A Szentháromság misztérium-jellege itt is alig tematizálódik, a hit ugyanis megszünteti az emberi okoskodás iránti igényünket: „*Mivel pedig olly keresztyénekhez folytatom beszédemet, kik minden kételkedés nélkül térdet fejet hajtanak, és hiszik valamiket az igaz Anyaszentegyház a' tellyes Szent Háromságnak eloszolhatatlan három személye, és egy örök Istensége felöl eleinkbe ád, nem szükség, hogy én ma ennek a' mélységes, és feneketlen tengernek botsássam elégtelen elmémnek tsekély hajotskáját, és a' Szent Háromságnak megfoghatatlan titkát visgállyam; hanem egy nagy elmének okoskodását követvén, mivel, noha ugyan mind az három személy munkálta üdvösségünket, és mind az háromhoz hála-ado szivel, és örök imádással lenni kötelezetünk; lássuk mindazon-által, nagyobb hálá-adásunknak meg-mutatására, kinek kellessék a' három személy közül a' mi üdvösségünket kivált-képen tulajdonitanunk. Gyönyörüséges, hasznos, üdvösséges tanuság kerekedik ki beszédemből, tsak szokott tsendességgel halgassátok.*"[25]

Csúzy Zsigmondnak a Szentháromság napjára írt első prédikációjában sem a Szentháromság megértése, sem az arról való beszéd nehézsége nem hangsúlyos, csak annyi fogalmazódik meg, hogy evilági életünkben az igaz hit által kerülhetünk közelebb a Szentháromság igaz értelméhez: „*Ennek pedig tellyes értelme, meny-égben vagyon, a' hol szin-röl szin-re láthattyúk; mind-az-által, ezen, a' világon-is (a' mint rebesgetém) az igaz hit által et c. kivált-képpen-valo kegyelmét tapasztallyúk, és ajándékit.*"[26] A Szentháromság mély titok volta itt szintén hangot kap, de az a probléma, hogy mit érthetünk meg belőle – vagyis a

[24] Uo., 161.
[25] Uo., 181.
[26] CSÚZY, i. m., 243.

Szentháromság hermeneutikai problémaként nem vázoltatik fel. A prédikáció elsősorban arról szól, hogy miként munkál a hármas számon keresztül a Szentlélek a Biblia egyes történeteiben. Az egyházatyák hagyománya szerint a hármas szám a Bibliában a Szentháromság kinyilatkozása, s mint láttuk, a Szentháromsághoz kapcsolódó érvek egyik típusa vagy forrása. Így találkozunk vele más prédikációkban is. Csúzy tárgyalt hitszónoklata azonban különleges abban az értelemben, hogy kizárólag erre az érvre épül, vagyis az érvek olyan csoportjára, amelyek más prédikációkban éppen „homályosságuk" miatt szorultak háttérbe, mivel a Szentháromság megnyilatkozása bennük még annyira rejtett, hogy hitbeli teljesítőképességük kisebb mértékű. Ennek távlatában látjuk fontosnak azt, hogy a prédikáció nem problematizálja a megértést. A megértés nehézsége nem lesz különösen hangoztatott kérdés, helyette a hit általi megtapasztalás lehetőségére irányul a figyelem. A megismerés evilági lehetőségei töredékes tudást biztosítanak a misztérium egykor majd feltáruló „teljességéhez" képest, ehhez a töredékes, ám szükséges ismerethez pedig a tapasztalás útján jutunk el, vagyis ha „megtapasztaljuk" a Szentháromság erejét – akár árnyékos képezésein keresztül is. A tapasztalás nem mindig közvetlen, ezért mások tapasztalását kell a sajátunkká tennünk, ezért szükséges a Szentháromság erejének a hármas szám működésében való felismerése az ószövetségi példákban. „*Melly hármas számon, mivel a' Szent Háromságnak mélly titka árnyékoztatott, követ-kezendö-képpen némi-némü ereje foglaltatott...*".[27] Ezt a megismerést különös, mondhatni igen elmés retorika tálalja a befogadónak: a jelenben történő felismerés retorikája. A prédikátori hang a szövegben azt az illúziót hozza létre, hogy a felismerés jelen idejű történésképpen játszódik le benne. Amikor a frigyláda csodálatos erejéről elmélkedik, azt a szituációt szcenírozza, hogy éppen akkor kinyitja a szekrényt: „*De, vallyon mi-némü titok? A' vagy segéttő erö foglaltatott-légyen abban a' szekrényben & c. mást én abban nem találok, hanem Aaronnak vesszejét, a' parancsolatok tábláját, és mannát.*"[28] A prédikátor a tudatlan közönség gesztusaival azonosul, mikor úgy tesz, mintha nem tudná, mi lehet a ládában, majd meglátván tartalmát a beszéd jelenében, rá kell jönnie, hogy a kinyilatkoztatás által a Szentháromság „*Okvetetlenöl, ezeken árnyékoztatott...*".[29] A felismerés retorikája szerint az exordium folyamán a beszélő fel-felkiált, jelen idejű tapasztalatként jelenítve meg azt a felismerést, hogy a hármas szám a Szentháromságnak a világban való árnyékos képezése lehet, így a kegyelem révén történő tapasztalatot szcenírozza, azaz amit a befogadó árnyékos képezéseken, közvetetten ismert meg, itt most a szeme előtt játszódik le.

[27] Uo., 245.
[28] Uo., 241.
[29] Uo.

Csúzy képhasználatának a nyelvi közvetíthetőségben megragadható jelentőségét leginkább a harmadik prédikáció exordiumában figyelhetjük meg. A prédikáció a vakról és a sántáról szóló exemplummal kezdődik, akik egymás segítségével – a vak a sántát nyakába véve – képesek elmenni koldulni, egyedül azonban nem. Az exemplum értelmezésre váró allegóriaként tárja fel magát, s ezt ígéri a prédikáció folytatása is: „*Közelitsünk mi az igazság-hoz, és a' homályban el-reitett dolgot palástollyúk le: Micsoda a' mi értelmünk, a' mi okosságúnk? Az eredendö vétek-által siralmas nyomoruságra-jútott, mint-egy sánta koldús; a' ki, természet szerént a' mennyei mély titkokat, nem csak meg-nem foghattya, de, vólta-képpen, még nem-is értheti: nyomozza úgyan némelly-kor vakmerö-képpen, de, maga kárával.*"[30] Elménk koldussága evilági létünk alapvető minősége, a prédikáció nem a Szentháromság misztériumával, homályosságával foglalkozik, nem ezt hangsúlyozza, hanem tudásunk, képességeink jellegét. Aki ezzel az elmével túl messzire akar jutni, az „útálatosan", „gyalázatosan" és „kárhozatosan" sántikál, ahogy a hit tévelygői is tették és teszik. A „sántikálás" veszélyességét egy módon kerülhetjük el: „*Mi van tehát, nékünk mit mivelnünk, ha illy veszedelmesen sántikáni nem akarúnk? vagy-is, ha igye-fogyott nyavalyás állapotúnknak könnyebségét óhaityúk? Vagyon egy tisztességes vak Asszony, kinek hit a' neve; ezt vegyük társúl magúnknak; s-fiom-fö lábai lévén (hogy igy szóllyak) fel-vészen vállaira, s-üdvösségesen oda viszen, a' hová egyéb-aránt még elmélkedéssel sem-érkezhetnénk.*"[31] A metafora magyarázata teljesen az arisztotelészi helyettesítés műveletében mozog. A folytatás azonban már nem ilyen egyszerű: a vakság és bénaság ismert bibliai párhuzamai is a szövegbe kapcsolódnak, pl. a Lukács evangéliumában olvasható történetet a királyi ember lakomájáról, ahová vakokat és sántákat terel be a vendéglátó: „*Nem a' szemeseket; a' vagy az egésséges ép lábuakat hivattatta, söt, kényszerétette; a' karván ezzel jelenteni: hogy valaki eszessen üdvözülni kiván, és abban a' M. boldog vendégségben részesülni, vak légyen elméjében és hitiben sánta; ám sokkal jobb-is sántán, és vakon bé-menni az örök életben, mint ép kézzel, és lábbal ki-vettetni a' külsö sötétségben...*".[32] Az első nehézséget a jelzők felcserélése okozza: az elme aposztrofálódik vakként – ez könnyen magyarázható, a hit azonban sántaként lesz jellemezve. Az értelem a hit attribútumában részesül, a hit pedig az értelemében, a felcserélés a kettő elválaszthatatlanságát demonstrálja, együttműködésük ugyanis szükségszerűen részesíti mindkettőt a másik tulajdonságából. De a diszkurzív értelemtulajdonítás nem teszi lehetővé a mindkét metaforához való hozzáférést. Itt a metafora arisztotelészi elméletén kívülre kerül a szöveg, átlépjük a helyettesíthetőség határát, s a jelentések nyilvánvaló uralhatatlanságának

[30] Uo., 256.
[31] Uo.
[32] Uo., 257.

terepére érkezünk, oda, ahol a helyettesítés szabálya már nem rögzíti az értelmet. Elménk vaksága miatt mondunk csődöt, így a megértés nehézsége teljességgel legitim, mi több, szükséges dolog, benne ugyanis a titok, a rejtély a maga valójában tárul fel, létrehozza önmagában azt a misztikumot, amiről a diszkurzív nyelv nem tud beszélni. Ezt a misztikumot erősíti az utolsó idézett mondat, mely Mt 18, 7–9-et, Mt 5, 29–90-ot, ill. Mk 9, 43–47-et parafrazeálja, s így a sántaság és vakság literális értelmének belejátszását is lehetővé teszi, vagyis egy olyan komplex jelentésmezőt mozgat, amely a dolgok bonyolult, rejtélyes, tulajdonképpen áttekinthetetlen összefüggésrendszeréről beszél. Ez a fajta képrendszer nem elszigetelt vagy egyszeri jelenség Csúzynál, hiszen gyakorta megfigyelhetjük, hogy a képek olyan jelentés-összekapcsolódásokat hoznak létre, melyek leíró nyelvvel nem helyettesíthetők. Ez az érzékelésnek egy más szintje, mely a „természetes okoskodás" „világosságától" távol esik. A második prédikáció egyébként maga irányítja a figyelmet arra, hogy a Biblia képi nyelve olyan logikai összeférhetetlenségeket hoz felszínre, amelyek csak paradoxonszerű állításokkal „oldhatók fel", olyan állításokkal, melyek a diszkurzív nyelv meghaladására tett kísérletek. Szent Gergelyt idézi: *„Az Isten (úgy mond) meg-mérhetetlen természetinek jelenlétével, e' világnak minden rejtekét bé-tölti; minden-ben vagyon, de bé nem rekesztetik; mindenen kivöl vagyon, de fel nem emeltetik: minden-alatt vagyon, de le nem nyomattatik, egy szóval, valamit alkotott, mindent meg-tölt magával."*[33]

Az a megértés, ami számukra az evilági létben megadatott, nem a „nem értéssel", hanem inkább a „másként értéssel", „homályban látással" azonos, és ez, mint az emberi lét meghatározó minősége, nem kelt feltűnést, nem jelent problémát. Innen nézve, a Szentháromságot képező hármas szám és az ehhez hasonló árnyékos képezések segítségünkre lehetnek afelé a misztikus értelem felé vezető utunkban, amely igazi valójában csak a halál után, Isten színe látásakor tárulhat fel számunkra. A Csúzy-prédikációkat általában jellemzi, hogy a négyes értelem, vagyis a sensusok mozgatásával telítik a szöveget, ezek a jelentésjátékok gyakran az egész prédikációt átszövik, vagyis a képi nyelv általi értelemjátékok elmozdulási kísérletek a vágyott értelem megtalálása felé.

Összehasonlítva az eddig vizsgált prédikációszerzőknél a látás, a vakság, a homály és az értelem kifejezések előfordulását, kontextusát, használatát, több tanulságot megfogalmazhatunk.

A vakság, vakoskodás köznyelvileg a tudatlanság szinonimája, leginkább az értelemmel kapcsolatban használatos. Illyés István katekizmusa, mely hangsúlyosan a hitelvek megtanítását, észbeli rögzítését tűzi ki célul, így fogalmaz: *„hogy ne vólna orcza-pirulásra méltó, keresztyéni hivatallyában, hitinek szükséges fondamentomiban, a' Keresztyénnek vakoskodni?"*[34] Prédikációjában a

[33] Uo., 253.

[34] ILLYÉS István, *Lelki téj*, Nagyszombat, 1686. RMK I/1356.

pogányokról olvassuk, hogy „*meg-homályosodott az ö esztelen szivök*".[35] Amint szó volt róla, ezt a prédikációját az a gondolat szervezi, hogy az ószövetségi Szentháromság-kinyilatkoztatások és -próféciák homálya után az újszövetségi kinyilatkoztatások világosan értésünkre adták a Szentháromság misztériumának lét, azaz a látáshoz kapcsolódó metaforák rendszerében a világosság korszaka következett el. Tehát hiába van szó a Szentháromság titkának mai napig felfoghatatlan minőségéről, ez a látással kapcsolatos metaforikus kifejezésekben nem, vagy alig hagy nyomot. Ugyanígy nem hagy nyomot Illyés Andrásnál sem, aki szintén hangoztatja az általunk vizsgált prédikációiban, hogy a tudás szükséges az üdvözüléshez. A tükör általi homályban látás az a tudás, melynek hiányában „*atheus*", vagyis „*sötétben járó*" az ember. A titkot lelki értelmünkkel meglát-hatjuk, ha nem is érthetjük: „*Mert Illyés Profétával bé kell fednünk az emberi okoskodások szemeit, ha lelki értelmünkkel látni akarjuk ezt az Istennek három ujját.*"[36] Landovics is kizárólag a hit általi, tehát megvalósítható látás összefüggésében beszél róla: szerinte a Szentháromság titkát „*most kezdgyük látni a' hit által*"[37] Szabó Istvánnál ennyire sincs reflektálva a látás szó. Csúzynál viszont – úgy látszik –, valamelyest eltérés tapasztalható az előbbiekhez képest: a látással kapcsolatos kifejezések sokkal többrétűen és reflektáltabban fordulnak elő. Amint Csúzy-féle példáinkban olvashattuk, a hit nyomatékosan nem a látással kapcsolódik össze, hanem a vaksággal – legalábbis egy nagyszabású képkompozíció erejéig. A isteni titkokhoz közelebb álló bölcs metaforája nem a nappal vadászó sasé, hanem az éjszakában, a homályban keresgélő bagolyé: „*s-ezért is, a' világi bölcsek, méltán neveztetnek kába-bolondoknak, annál-is inkább, ha az örökkénvalo napoknak & c. vizsgálására, nappal a' sassal, és nem inkább éjjel a' bagollyal repülnek*".[38] A bagoly Csúzynál nem az éles látás szimbóluma, hanem a bölcsességé: „*Osztán: még a' bölcsesség fabulázott Istenének-is, nem az élessen láto sas-keselyü, hanem az éjjeli bagoly túlajdon czimere...*".[39] Bölcsessége jelzi, hogy a sötétben, homályban kell keresgélni, a látás más módját követve, mint a sas, ami a világoshoz (vagyis az észszerűhöz) szokott. Csak így van esélyünk, hogy nem veszítjük el érzékeinket, vagyis nem válunk „kába bolondokká". „*Nem-de tanácsosb-é tehát ezt a' meg-foghatatlan mélységet (a' mint rebesgetém) csak hinnünk, és homályban hivén tisztelnünk...*".[40]

[35] ILLYÉS, *Fasciculus...* i. m., 228.
[36] ILLYÉS András, *Megroevidittetet Ige, Az-az: Predikatios Koenyv... Elsoe Reszsze*, Nagyszombat, 1691, 410. RMK I/1415.
[37] LANDOVICS, i. m., 252.
[38] CSÚZY, i. m., 257.
[39] Uo.
[40] Uo., 258.

Csúzynál a látáshoz kapcsolódó metaforikus kifejezések olyan rendbe illeszkednek, ahol a látás nem egyértelműen az igaz hitű ember tulajdonságaként áll szemben a hitben tévelygők vakságával, hanem a páli textus értelmében (mert most homályosan látunk, akkor pedig színről színre) az üdvözültek színről színre látásával a homályban látás áll szemben, ami pedig a lét alapvető minősége. (A lelki vakság, vagyis a gyenge vagy nem létező istenhit ezzel a homályban látással áll tulajdonképpen szemben.) Ez a homályban látás, a bagoly éjjeli látótevékenysége, mint a világi bölcselkedésre jellemző nappali látás ellentéte talán megtámogatja a képi nyelv jelentéséről mondott véleményünket is. A képi nyelvben az egymást olykor keresztező jelentésmezők, a diszkurzív nyelv törekvésével szemben, esetleges „homályosságukkal" képesek megsejtetni valamit. Ezért fontos az is, hogy Csúzy első prédikációja teljes egészében a hármas szám „árnyékozó képezéseire" épül – az árnyékban, homályban megmutatkozó dolgok többet képesek megmutatni a titokból, mint a világosságra törekvő kijelentések (pl. az Újszövetség kinyilatkoztatásai).[41]

Egészen másfajta hitélményhez juttathatja a befogadót a képi nyelv működése. Illyés István beszédében a hitélményt csak az a tudás hozhatja létre, ami az értelem működése által kerül birtokunkba. Noha működésének terepe korlátozott, a beléje helyezett bizalom és a neki tulajdonított szerep kiemelkedően nagy. Nincs ez másként Landovicsnál sem, annak ellenére, hogy hangsúlyozza az értelem nem kielégítő működését. Ez azonban zavart eredményezhet, ami a hitre nézve veszélyes lehet, tehát az okát meg kell szüntetni. Vagyis vissza kell szorítani minden olyan megnyilatkozást, ami az elme működésében zavart idézhet elő. Ennek az eredménye a tekintélyi beszédmód, a hitélmény történését az értelemszabályozó tekintély magabiztossága szavatolja. Szabó István mindkét prédikációja ehhez a modellhez közelít, a második azonban sokkal figyelemre méltóbban: retorikája látszólag lemond a közvetlen irányításról, a hitélmény egy látszólag önálló befogadói döntés eredményeként születhet meg. Csúzy példáján azonban azt is megfigyelhettük, hogy a hit egy egészen más dimenzióban is működésbe lép: ez a dimenzió a diszkurzív értelmen túl van, ahol az összefüggések nem beláthatók, hanem érezhetők, s ahol a nyelv a titokról nem vagy nemcsak beszél, hanem önmagában teremti meg azt.

[41] Ez a gondolat az ikonográfiában is megfogalmazást nyer. Maulbertsch híres, az esztergomi Keresztény Múzeumban őrzött festményén János apostolt csukott szemmel látjuk. A művészettörténet értelmezése szerint János csukott szeme azt jelzi, hogy „égi titkokat szemlél". Vö. JÁSZ Attila, *Idea és realizált kép. Vázlat F. A. Maulbertsch Utolsó vacsora című képének megértéséhez/szakrális aspektusához.* = *Lehetséges Barokk,* Komárom-Esztergom Megyei Tudományos Szemle különszáma, 1996.

Hitélmény, megismerés, nyelv a praeceptum-műfajokban
Egy lehetséges kutatási irány

A szakirodalom megállapításai szerint a 17. századi egyházi kommunikációelmélet területén fontossá válik az ókeresztény teológiai irodalomnak az a szemléleti alapelve, miszerint Isten nagysága, mibenléte, hatalma és szeretete nem fogalmi módon, hanem az érzelmi átélés eszközeivel ragadható meg adekvát módon. Ez az elve azoknak az affektusretorikáknak is, melyek a 17. században versenyre kelnek az érvelő-bizonyító retorikákkal. „A *magnitudo* és a *praesentia* egyidejű megértésének és kifejezésének problémájával szembesülő homiletika az affektivitás hatáseszközeinek kiterjedt ajánlásával tudta meghaladni a nyelv analitikus működését, s így lényegében episztemikus funkcióval, a kifejezés hatásossága által létrejövő megértés mással nem helyettesíthető ontológiai tétjével ruházta fel a szentbeszédet."[42] Kecskeméti Gábor szerint ez a homiletika teoretikus eredetiségét mutatja, ami azonban a 18. század végére háttérbe szorul, amikor a racionális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníció-modellje határozza meg az egyházi szónoklattanok kommunikációelméleti alap-vetéseit is.[43]

Imre Mihály megállapításai nyomán tudjuk, hogy Keckermannál a magnitudo és a praesentia ellentmondása a hypotyposis segítségével oldható fel. Ezáltal ugyanis a legnehezebben fölfogható-átélhető nagyszerű tárgy-fogalom is jelenvalóvá tehető.[44] Nála már egyértelműen háttérbe szorulnak az explicatív-applicatív eljárások, másrészről az amplificatio túlsúlya fontos szemléleti változást sejtet, mely a cicerói örökség megbontásában, a concinnitasnak és a perspicuitasnak amplificatio és laconismus általi leváltásában ragadható meg. Mindez pedig párhuzamban áll az egyházi retorika azon sajátosságával, mely a szokatlannal, admiratióval felkeltett érzelmek jelentőségét hangsúlyozza.[45]

Úgy véljük, hogy a 17. századi elocutio-központú retorikák talán szintúgy sejtetik azokat a szemléleti sajátosságokat, melyeket az affektus elméletére koncentráló, elsősorban egyházi retorikák a tudás kommunikálhatóságával kapcsolatban mutatnak. Nemcsak azért, mert ezen elocutio-retorikák is nagy figyelmet fordítanak a trópusok és alakzatok által kiváltható érzelmekre (elsősorban az admiratiora), hanem azért is, mert a trópus során már nemcsak az arisztotelészi metaforaelmélet átlátható rendszere dolgozik a háttérben, hanem az a felismerés

[42] KECSKEMÉTI Gábor, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, ItK, 2003, 367–398.
[43] Uo.
[44] IMRE Mihály, *Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár: Források 5), 435.
[45] Uo., 439.

is, hogy a figuratív nyelvnek zavarba ejtő, elbizonytalanító képessége legalább annyira fontos, mint a similitudo felismerése, alkalmazása.

Részletekbe menő vizsgálatok hiányában csak néhány példával szeretnénk jelezni ennek lehetőségét. Az *Orator Extemporaneus* szerzője a közízlésre hivatkozik, mikor az acumenek fontosságát hangsúlyozza, s az egyszerűség ellen ágál. Az elmésség feszültséget és abból következően csodálkozást szül, affektív következménye van, az elmésség trópusai, figurái elsősorban azáltal fejtik ki hatásukat és nyerik el legitimitásukat, hogy érzelmet váltanak ki közönségükből: *„Hogy a beszéd elmés legyen, gyakran idézzünk úgy, hogy az alany és az állítmány csengjen össze, de mondjon is ellent egymásnak, vagy valami feszültség jöjjön létre köztük, mivel ugyanis minden elmésség azért lesz kedves, mert csodálkozást és tetszést szül; tudniillik a tetszést a megegyező dolog, a csodálkozást a meg nem egyező dolog fogja adni. Az egymásnak ellentmondó dolgok egysége pedig a tropusokból, figurákból, s leginkább a metaforákból, metonímiából, antonomáziából, allegóriából stb. születik."*[46] A feszültség, mely jelentésbeli zavarból támad, tehát a kulcsfogalom. Az elmésség emiatt több annál, mint hogy át lehessen fordítani a hétköznapi nyelv-használatba.

A seicento barokk modor praeceptum-hátterének tekintett Teasuro-féle *Arisztotelészi messzelátó* közismerten gigantikus áttekintést ad a barokk metafora lényegéről, melyben a homályosság és az abból eredő jelentésbeli zavar a trópus legfontosabb attribútuma, hiszen a metafora nehezen értelmezhető képzettársítással úgy hoz létre alakzatot, hogy „gondolati síkon talál rá a leghomályosabban megfogható ismeretekre és társítja azokat" (Tesauro, 1688, 245) De már nem pusztán retorikai eszköz a metafora, hanem az életben való eligazodás eszköze is, mely túlmutat önmaga trópus voltán, és a világot értelmező eszközzé válik.[47] Tesauro felfogásában a metafora és a viselkedés ismérvei azonosak, hiszen maga a jólneveltség és a társas élet minden megnyilvánulása is metafora, mert olyan játék, amelyben megelevenített metaforikus jegyek halmazát kell kodifikálással és dekodifikálással az *acutezza* segítségével létrehozni, ill. megfejteni. Metaforikusan kell felfogni és értelmezni azt, ami látszólag felfoghatatlan, egyszóval a metafora az irodalomban és a társas életben arra szolgál, hogy rejtett, szimbolikus módon „érezzük az érezhetetlent és lássuk a láthatatlant" (Tesauro, 165) Itt tehát már többről van szó, mint a gondolati homályosság és a jelentészavar hatásmechanizmust meghatározó jelenségeinek megbecsüléséről. A feszültség, a jelentészavar a nyelven keresztüli megismerésnek más, nem diszkurzív szintjeit hozza mozgásba, a megsejtés, megérzés lehetőségeit nyitva meg.

A prédikáció retorikájával foglalkozó praeceptumirodalom más művei a misztika episztemológiai belátásainak hatásáról tesznek tanúbizonyságot. Granatensis

[46] BECHER, Georgius, *Orator Extemporaneus*, Nagyvárad, 1456. Idézi: IMRE M, i. m., 355.
[47] VÍGH Éva, *A viselkedés retorikája és Tesauro*, Világosság, 2003/11–12.

egyházi ékesszólásában a megismerés nem diszkurzív, hanem tapasztalati, intuitív lehetősége fontos szerepet játszik a hit közvetíthetősége szempontjából is. A narratioról értekezve tárgyalja a Biblia szellemi értelmét, kiemelkedő jelentőséget tulajdonítva az allegóriának. Hangsúlyozza, hogy az allegorikus értelem kifejtéséhez nem elegendő az elméleti ismeret, a mesterségbeli tudás, hanem szükség van Isten kegyelmére is, amely megnyitja a megismerés misztikus útjait a szónok számára: „*Az allegóriák használatával pedig senki más nem képes ilyen hatást elérni, csak az, aki előbb részben tanulás és az elmélet segítségével, részben a Szentlélek titkos tanítása révén az isteni méltóság eme oly kegyelmét megtanulta, és nemcsak annak megismerését, hanem értelmét is belőle merítette. Ez pedig a misztikus teológiához tartozik, ami az isteni dolgok méltóságát inkább a szeretet és a tapasztalás, mint az értelem révén ismeri meg, és aminek az igazi és törvényes tanítója a Szentlélek. Akit pedig ő mint legfőbb tanító művelt ki, az képes az ilyen allegóriák használatával az emberek lelkét isten szeretetére és a bűn gyűlöletére buzdítani; és azt az indulatos érzést, amit a lelkébe fogadott, beszédével átadni másoknak.*"[48] Az emberi értelem nem elégséges tehát az isteni dolgok kinyilatkoztatásával szemben, a sensus spiritualis megértése nem történhet önerőből.

A vizsgált prédikációk nemcsak a nyelv elégtelenségét hangoztatják, de közvetettebb módon felmutatnak olyan nyelvhasználati, retorikai lehetőségeket, melyek a nyelvet a transzcendenciával való találkozás képességére alkalmasabbá teszik. A képhasználat, az amplificatio és a copia verborum nem csupán a delectatiohoz szükséges esztétikai funkcióknak felel meg, hanem – előfordulásukat tekintve – az isteni megragadására történő próbálkozásként is jellemezhetők. A továbbiakban ennek gondolati hátterét lenne szükséges a korszak elméleti irodalmában tovább nyomozni. Ebben a dolgozatban csupán arra vállalkoztunk, hogy megmutassuk: az ilyen irányú kutatás sem lenne talán haszontalan.

[48] GRANATENSIS, Ludovicus, *Rhetoricae ecclesiasticae sive de ratione concionandi libri sex*, Venezia, 1578 = *Retorikák a barokk korból*, szerk. BITSKEY István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003 (Csokonai Könyvtár: Források 10), 115.

RÉKA TASI

Streit mit dem „Unaussprechlichen" in den katholischen Predigten der frühen Neuzeit

Die unerreichbare Transzendenz und die sprachliche Begierde nach dem Abbauen dieser Distanz

Der christliche Glaube wird in seinen Grundlagen von einem Paradoxon bestimmt, das aus einer Spannung zwischen der Begierde nach dem Erreichen der Transzendenz und der Bewusstheit dessen Unmöglichkeit stammt. Der Prediger wie ein Mediator trifft dieses Paradoxon verstärkt. In den Predigten kann man oft über eine sprachliche Schwierigkeit, über die Ungenügenheit der Sprache lesen. In diesem Aufsatz beschäftige ich mich mit den ungarischen Predigten des 17. und 18. Jahrhunderts. Einerseits untersuche ich die Äußerungen über die ungenügende Sprache und die Schwierigkeit des Sprechens. Aber der Prediger muss versuchen, die Transzendenz nahe zu bringen. Einige rhetorische Erscheinungen können als solche Versuche interpretiert werden, z.B. die Tropen, die „copia verborum" etc. Andererseits werden also diese Fragen untersucht, hauptsächlich in den Dreifaltigkeit-Predigten, weil diese Reden mit dem die Grundlagen des Glaubens bildenden Paradoxon kämpfen. Endlich zeigt die Abhandlung, dass es nützlich wäre, den theoretischen Hintergrund aus diesem Gesichtspunkt zu forschen.

SEBESTYÉN ATTILA

NÉPSZERŰ IRODALOM, MESTERKEDŐ KÖLTÉSZET, POPULARITÁS, POETICA CLASSISOK

Vázlat a 18. századi debreceni diákköltészet irodalomtörténeti helyéről

„Debreczeni gusztus" – előhang

Az idézet Kazinczytól származik. A nagy hatású irodalomszervező és a város közti viszony a magyar irodalomtörténet közismert konfliktusa. Kazinczy Ferenc volt az, aki e több szakaszból álló – hol a nyelvújítási fejlemények, hol a Csokonai-örökség körül fellángoló – vitában megteremtette a *debreceniség* fogalmát. Az azóta is fennmaradt, ám elég homályos terminus jelentéskörét több tanulmány is igyekezett pontosítani, *megfejteni*. Az utóbbi évtizedekben ilyen volt például Balogh István tanulmánya, mely a debreceniség történelmi-szociológiai vonatkozásait tárta fel. Újabban Gyapay László foglalkozott a témával.[1] Alapos elemzéseinek tanulsága szerint a Kazinczy-Debrecen ellentét alapja az lehetett, hogy a széphalmi mester által kezdeményezett nyelv- és ízlésreform céljai szembekerültek a *Debreceni Grammatika* és a mögötte álló szellemi kör azon felfogásával, mely szerint a nyelv működése a szokásokon, a közösség általi használaton alapul. Szorosan ehhez kapcsolódtak az irodalmi ízlések eltérései is. Gyapay László szerint Kazinczy két költői gyakorlatot különböztetett meg: „az egyikbe tartozik a *Debreceni Grammatika* nyelvszemléletének megfelelő módon író, gyakran alkalmi költészetet művelő, Debrecen által kedvelt, népies modorban, játékosan és könnyen verselő, református Mátyási József, Gyöngyössi János és a másutt többször emlegetett Poóts András, valamint Láczai Szabó József, a másikba a verset idegen mintákhoz jobban szabó, ihletett költészetet művelő Kis János és Kisfaludy Sándor, valamint az említett Dayka és Virág, meg majd Berzsenyi, fordítóként pedig természetesen Báróczi". A tanulmány szerzője nem sokkal ezután összegzésként megállapítja, hogy „a debreceniség, ez az egzaktnak nem nevezhető (és egzaktá aligha tehető) fogalom Kazinczy használatában sokszor egyszerre utal a *Debreceni Grammatika* nyelvművelési elveire és a Kazinczy által Debrecenben szinte kizárólagosan népszerűnek mondott Poóts, Gyöngyössi és Mátyási nevével fémjelzett költészetre".[2] Miképpen kapcsolódik ez Csokonaihoz? Úgy, hogy ezek az összetevők határozhatták meg azt a közeget, mely fontos szerepet

[1] BALOGH István, *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, 1969, 11–53. GYAPAY László, *Kazinczy a debreceniségről: Kölcsey Csokonai-recenziójának hátteréhez*, ItK, 1998, 1–66.

[2] Vö. GYAPAY, i. m., 49–51.

játszott Kazinczy bizonyos értékítéleteinek érvelésében. Az irodalmi vezér Csokonai-képét az a kettősség jellemezte, mely „egyrészt elismerte a tehetséget, másrészt a költői teljesítménnyel szemben sok kifogást emelt. A gyengének tartott műveket Csokonai előnytelen (debreceni) kulturális környezetével magyarázta, és a költő életében, illetve halála után különböző módokon próbálta az életművön belül háttérbe szorítani".[3] Azért lehetett erre szükség, mert Kazinczy szerint a *kálvinistaság* és *debreceniség* hatásának következményenként a debreceni költő több alkotásáról is elmondható: benne „igen sok szép van, de csupa rendetlenség, zavar etc".[4]

Ha közelebbről tekintünk Csokonai és az említett közeg viszonyára, a következő kérdést fogalmazhatjuk meg: vajon milyen módon közvetíthette a költő számára ifjúkorának legszűkebb környezete, a Kollégium, egész pontosan a debreceni diákirodalom a szokásokon alapuló nyelvszemlélet, illetve a népszerű-népies, mesterkedő-alkalmi irodalom hatását. További kutatások talán arra is fényt deríthetnek, hogy a kollégiumi költészetben olyan poétikai jellegzetességek alakulhattak ki, melyek segítségével újraértelmezhetővé válik a *debreceniség* irodalomtörténeti jelensége és nem csekély hatása – akár Csokonain is túl.[5] Sőt, az is elképzelhető, hogy olyan vonulatot fedezhetünk majd fel, mely egyfajta párhuzama lehetett a jezsuita képzési rendszerből kinövő, ún. „dunai" modellnek.[6] Érdekes összefüggés köztük, hogy a közel kortárs két irányzat ugyanúgy szorult ki az 1770-es évektől kezdődően létrejövő, a 19. században megerősödő és napjainkig is meghatározó irodalmiság kánonjából. Nyáry Krisztián újraértelmezési kísérlete

[3] Uo., 56.

[4] Idézi CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990, 45.

[5] Arany Jánossal kapcsolatban például erre mutatott rá – leginkább utalásszerűen – több tanulmány is. Például a következők: BÁN Imre, *Debreceni diákirodalom a 18–19. század fordulóján.* In: B. I. – JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., 1964, 5–19.; BARTA János, *Arany János és a XVIII. század: Adalék Arany irodalomszemléletéhez* B. J., *Klasszikusok nyomában*, Bp., 1976, 232–262.; SCHEIBER Sándor, *Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz.* In: S. S., *Folklór és tárgytörténet*, II. kötet, Bp., 1977[2], 134–164.; SZILÁGYI Márton, *„Alkalmatosságra írott versek", avagy vidám férfikompániák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány*, Bárka, 2003/5, 53–62.

[6] Erről részletesebben l. NYÁRY Krisztián, *Hagyományozhatatlan hagyományok*, Literatura, 1995/2, 145–163. Némiképp támogathatja ezt a feltevést a 18. századi magyarországi Milton-recepció sajátossága is. Mégpedig azért, mert – bizonyos értelemben – itt is tetten érhető a Jézus-társasághoz köthető hazai deákirodalom és a protestáns művelődés szférájának párhuzamos, de bizonyos vonatkozásokban eltérő kettőse: „[N]emcsak az ex-jezsuita Rájnis tolla alatt indult magyarosodásnak ugyanis a latinos-francia ízlés, hanem református kulturkörnyezetben is, és itt is fontos szerepet játszott a Milton-probléma, azzal megtetézve még, hogy ebben a körben Milton sokkal inkább számított vallásos szerzőnek, mint amott" (TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959, 80.).

szerint a dunántúliak teljesítménye izgalmas irodalomtörténeti vagy poétikai vonatkozásokkal szolgálhat. Talán ez igaz lehet a debreceni *irány*ra is. Ennek felmérését szolgáló előtanulmányoknak szánom vizsgálódásaimat.

A diákirodalom fogalma

Négy évtizeddel ezelőtt jelent meg Bán Imre és Julow Viktor gondozásában az a hiánypótló reprezentatív antológia, mely szélesebb olvasói körben tette hozzáférhetővé a debreceni kéziratos kollégiumi költészet jó néhány szövegét. Az anyag, melyből a kötet válogatott, sokszor a következő fogalmakkal kapcsolódik össze: közköltészet, népszerű, mesterkedő, késő-barokk irodalom, alkalmi verselés vagy kántor-poézis. Hogyan definiálhatnánk tehát? A korpusz körülhatárolása még az egyszerűbb feladatok közé tartozik.

O. Nagy Gábor, aki először foglalkozott nagyobb, monografikus terjedelemben az anyaggal, a következő maghatározást adja: „a gyűjtemény-irodalom fogalma alá ezek szerint tehát azokat a Debrecenben és Sárospatakon 1780 és 1835 között diákok vagy volt kollégiumi diákok által írt, elsősorban olvasásra szánt – de esetleg hangjegyes »énekeket« vagy kántori versezeteket *is* tartalmazó – kéziratos könyveket soroljuk, melyek műfajilag és ízlésbelileg is kevert jellegűek, és szövegeiket nem nyomtatott művekből vették". Véleménye szerint a 18–19. századi diákirodalom jelentősége abban állt, hogy egy széles körű, a magyar irodalmi műveltségből korábban majdnem teljesen kirekesztett réteg igényeit szolgálta ki. Következésképpen a gyűjteményirodalom nem szakadhatott el közönsége, azaz a kisnemesi kúriák, a debreceni cívisházak vagy éppen a jobbágyporták lakóinak „hagyomány-műveltségi" (népi) közegétől. Ebbe oltódott be az új ízlés, s ezzel kialakult – véli O. Nagy – a diákirodalomra oly jellemző felemás, kevert, félnépi, nem szándékos, de mégis népies karakter. A szerző saját bevallása szerint azokra a szövegekre koncentrál, melyekben kimutatható „az a törekvés, mely a *Ludas Matyi* fejlődéstörténeti helyzetét is meghatározza, vagyis hogy milyen eredményeket értek el a református kollégiumi diákok abban a törekvésükben, hogy aufklärista-rokokó irodalmi műveltséget építsenek magukban népi, hagyomány-műveltségi alapokra".[7] Az anyag esztétikai és fejlődéstörténeti szempontból legértékesebb jellegzetessége tehát az „öntudatlan népiesség", a két legkiterjedtebb szövegcsoportja pedig a humoros, parodisztikus hangú epikai alkotások, illetve a szentimentális énekek és dalok köre. Hasonlóképpen vélekedik a korpusz két későbbi kutatója is. Bán Imre szerint „[N]em elhanyagolható mennyiség ez a diákköltészet az irodalmi népiesség kifejlődésének szempontjából".[8] S így ő is

[7] Vö. O. NAGY Gábor, *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában*, Debrecen, 1942, 7–11.
[8] BÁN, i. m., 18.

népies-rokokó dalokra koncentrál. Emellett kiemeli, hogy „ez a líra Csokonai igézetében keletkezett. Csokonai előtt igazán jellegzetes gyűjtemény irodalom nincs, a jelenleg ismert kéziratos kötetek legfontosabb anyaga is a Csokonai-versek hosszú sorozata. A szentimentális szerelmi búsongás és a kecses rokokó játék adja meg legtöbb névtelen vagy ismert diákköltő versének alaptónusát".[9] Julow Viktor ezzel összhangban írja azt, hogy a diákköltészet kezdete csak egy kevéssel előzi meg Csokonai felléptét, „de igazából körülötte, az ő hatására virágzik fel".[10]

O. Nagy Gábor szerint a diákirodalom „lírai" anyagában két, egymástól különböző stílus érhető tetten: az „érzékeny énekek" és a népdalok divatja. Az előbbi fordítások útján közvetítődő, eltanult, idegenes ízlésről, keresettségről, affektált modorról tesz tanúbizonyságot. A másik viszont őszintébb, természetesebb. Ez azonban mégsem válhatott önálló stílussá, csak „rejtetten" jelentkezett. Például nem könnyű eldönteni azt, hogy a ma már népiesnek tűnő szövegek a korban is népdalok voltak, vagy csak később váltak azzá. A szentimentális-rokokó és a népies stílus viszonyára inkább keveredés a jellemző, s nem a különállás – tehát nem igazán érhető tetten az anyagban az originális népiesség. Az ötvöződés úgy jött létre, hogy a diák-költők „a rokokó pásztorális költészetét valóságos népi érdeklődésnek tekintve, saját alkatuknak megfelelően bizonyos népies színt, vagy legalább is vaskosságot vittek bele »rokokó«-költészetükbe". Így alakult ki a „diákos-népies rokokó-líra", melynek legismertebb képviselője a *rímkovács*, azaz Kováts József volt.[11] Az így körülhatárolt korpuszt O. Nagy Gábor „népies"-nek nevezi több helyen, ám egyik alkalommal így fogalmaz: „»népies«, vagy a szó eredetibb értelmében vett »nép«-szerű" irodalom ez.[12] A két jelző közti váltás igencsak fontos művelet, hiszen következményeként a kollégiumi irodalom az (általában) szépirodalmi igényű *magas*, *elit* költészettel szembe helyezett „népies-népszerű"-nek vagy „magyaros"-nak[13] nevezett irodalom értelmezési körébe utalódik.

[9] Uo., 14.

[10] JULOW Viktor, *Csokonai és Petőfi között: A debreceni késő-felvilágosodásról.* In: J. V., *Árkádia körül*, Bp., 1975, 102–103.

[11] I. m., 61–71.

[12] Uo., 40.

[13] A fogalmakhoz l. ARANY János, *Irányok.* In: A. J., *Tanulmányok és kritikák*, vál. és szerk. S. VARGA Pál, Debrecen, 1998, 103.; illetve HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, Bp., 1978[2], 35–42.

Perspektíva-váltások: népszerű irodalom, mesterkedő költészet, popularitás – a tágabb kontextus

„népszerűség"

A diákirodalom anyaga valóban népszerű volt. A magyar irodalomtörténetben sajátos képződményként megjelenő kollégiumi költészet jelentőségét nem esztétikai színvonalának köszönheti, hanem irodalomszociológiai hatásának. Feltételezhetjük, hogy a debreceni és sárospataki kollégiumokban végzett diákok nagy része másolt magának gyűjteményt. Ez pedig, az évente végző tanulólétszámokat tekintve, több ezernyi, tízezernyi kéziratos kötet-termést eredményezhetett a 19. század első három évtizedében. A gyűjteményirodalom, a legkülönbözőbb tájegységeken lelkészként vagy tanítóként elhelyezkedő volt diákoknak köszönhetően, szinte behálózta az egész országot – több tízezres befogadói kört szerezve magának. Ezek a mindenes gyűjtemények váltak a falusi intelligencia és a parasztság érdeklődő rétegeinek olvasmányaivá.[14]

Az, hogy a vidéki lakosság körében nagyon kedvelt és elterjedt volt a kéziratos gyűjtemény-irodalom, még nem jelenti automatikusan azt is, hogy egyenlő lett volna a mai értelemben vett népi-falusi kultúrával. Kőszeghy Péter világított rá, hogy a 18. századi és korábbi népszerű irodalmat hiba volna összekeverni a 19. századi népiesség-fogalommal és az általa favorizált népköltészettel. Az Arany János által „öntudatlan népiesség"-nek nevezett vonulat még nem kizárólag az alsóbb néposztályok kulturális közegeként jelent meg, hanem a közös nyelvet beszélők közösségének irodalmaként. A nyugat-európai kutatások egyik legjellegzetesebb meghatározása szerint ez a költészet, azaz *popular poetry* „nem a nép alkotása, de a népnek szól" (Peter Dronke). Kőszeghy fontosnak tartja még kiemelni azt is, hogy a 18. századi szerzők *nép* iránt tanúsított érdeklődése még nem társadalmi-politikai indíttatású – mely azt jelentené, hogy a nép fogalma a parasztsággal azonosítódna –, hanem nyelvi jellegű, azaz a „népi" kifejezésekben, formulákban a *régi* irodalmiság nyomait keresi.[15] Stoll Béla tanulmánya is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a népköltészet és *közköltészet* igencsak összetett viszonyát tisztábban lássa a szakirodalom. Megvilágítása szerint az a köznemesség kéziratos szerelmi költészete, annak ellenére, hogy több hasonlóságot mutat vele – például a szerzőiséggel és a szöveg eredetiségével szembeni magatartás – nem tekinthető a népköltészet részének. Mégpedig társadalmi hátterük el-

[14] JULOW, i. m., 103–104.

[15] KŐSZEGHY Péter, *A népiesség fogalma az irodalomtudományban.* In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*, I, szerk. JANKOVICS József és mások, Bp.–Wien, 1989, 183–189.

térő jellege miatt.[16] A 17–18. század nemességének kéziratos költészete, valamint „a debreceni és sárospataki protestáns kollégiumok virágzó kéziratos gyűjtemény-irodalma" egyfajta irodalmon kívüli irodalom volt. „Az irodalomtörténetírás e kéziratos gyűjtemény-irodalmat rendi nacionalizmusa, esztétikai kezdetlegessége, szellemi-stiláris eklekticizmusa miatt nemigen szokta számon tartani. Jóllehet fejlődéstörténetileg igen fontos szerepet töltött be: épp kezdetlegességével, primitív voltával rendkívül nagyszámú, az irodalomba csak ekkor kapcsolódó rétegek irodalom-szükségletét elégítette ki, [...] mintegy közvetítőt szerepet töltve be a műköltészet és a szájról szájra terjedő, irodalom alatti költészet, az irodalmi műveltségből kimaradt rétegek produkciója között."[17] Hasonló megfontolások éreztették hatásukat a folklorisztikai kutatások területén is. A 17–18. századi kéziratos költészet a történeti vizsgálatok elmélyítésére, azaz a 19. századi néprajzi gyűjteményeket megelőző fejleményekkel való számvetésre késztette a folklorisztikát. Ugyanígy rávilágított ez a korpusz arra is, hogy „a folklórt nem lehet kizárólagosan a parasztságnak tulajdonítani – sem eredetét, sem használatát tekintve. [...] Ez a szélesebb értelemben vett folklór nemcsak a parasztsághoz, hanem a népnek egy tágabb fogalmához kötődik. Az énekeskönyvek jelentős részét egy olyan – ma talán értelmiséginek nevezhető – társadalmi csoport vagy réteg hozta létre, amelynek egyik legfőbb – noha nem tudatosan vállalt – funkciója az elit- és paraszti kultúra közti közvetítés volt".[18]

A 18. századi népszerű irodalmiság, tehát a diákirodalmat is magába foglaló, szélesebb körű anyag megítélése sok vonatkozásban a mai napig is Arany János *Irányok* című írására támaszkodik. Klasszikus költőnk így ír: „[K]özvetlen Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát halljuk zsibongani, mely az akkor előtérben álló iskolák egyikéhez sem szegődve, sőt úgy látszik tudomást sem véve róluk, haladt a népszerű köznapiság széles, poros országútján. Azon iskola volt ez – ha ugyan iskolának lehet mondani – mely egyenest a »poetica classisok« napi és heti gyakorlataiból cseperedett fel. Önteni a verset valamely feladott tárgyról, [...] többnyire latinul, de olykor kivételesen magyarul is: ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma [...]". A „zavarosan hömpölygő" és a papír hossza által meghatározott verseket előállító költészet Arany szerint nem a nép*ből*, nem a nép*nek* szól, hanem „azon diákos középosztály számára, mely érti, megtapsolja ovidiusi célzásaikat, fogékony bőszavú reflexióikra". Ezért nem illik

[16] Vö. STOLL Béla, *Közösségi költészet – népköltészet: Megjegyzések a XVIII. századi kéziratos szerelmi lírához*, ItK, 1958, 170–176. A korpusz iránti figyelem megújulásának egyik legfrissebb dokumentuma az RMKT 18. századi sorozatának egy alsorozata, s ennek legelső kötete: *RMKT XVIII/IV. Közköltészet 1. Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, Bp., 2000.

[17] Vö. FENYŐ István, *Az irodalmi népiesség elméleti alapvetése*, ItK, 1972, 148–149.

[18] NIEDERMÜLLER Péter, *Új törekvések a magyar néprajzban (1988)*. In: *Közelítések: Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. Születésnapjára*, szerk. MOHAY Tamás, Debrecen, 1992, 359–360.

rá a Toldy Ferenc által használt „népies" megnevezés. Megfelelőbb terminusnak találja ehelyett Arany a „népszerű" terminust.[19] (Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy – Bán Imre meglátása szerint – „fölényes elutasító álláspontjának magyarázatául szolgálhat, hogy a petőfieskedők ellen vívott harcában volt rá szüksége párhuzam gyanánt".[20])

Az előbbiekkel megegyező, bizonyos helyeken igencsak elmarasztaló megítélések öröklődtek tovább a szakirodalomban a korpusszal kapcsolatban. Lukácsy Sándor például az akadémiai hatkötetes irodalomtörténet lapjain, a 18. századi közköltészet és Gvadányi közti viszonyt elemezve, úgy vélekedik, hogy a szerző nem költői eszményképe, azaz Gyöngyösi nyomdokain haladt tovább, hanem a magyar költészettörténet „alantvalóbb" hagyományához kapcsolódott. Tehát „ahhoz a tudákosan moralizáló vagy rusztikusan dévaj populáris költészethez, mely falusi papok, kántorok, iskolamesterek pennájából folyt, mennyegzők, torok, diák-coetusok boros társaságait szórakoztatta [...]. Az ihletnek kevés köze volt e szerzeményekhez, nem költők, csak verselők írták őket".[21] Láthatjuk, hogy itt is, akárcsak más szakirodalmi helyeken, az elmarasztaló vélemények oka nem más, mint az, hogy bizonyos értekezők kizárólag 18. század utáni, romantikus irodalmi eszmények felől tekintettek erre az anyagra, és megfeledkezni látszottak arról, hogy ezek a szövegek sokkal inkább a régi magyar irodalom gyakorlatához kapcsolódhatók. Lukácsy Sándor szerint annyi jelentősége mégis csak volt ennek az anyagnak, hogy „olyan költői tárgyakat görgetett magával a régiségből, mint Toldi mondája vagy Árgirus tündéres története, s mi több, nemcsak tárgyakat, de művészi alakításmódokat is kínált a 19. század remekíróinak".[22] Azért volt fontos hosszasan idézni ezt, a jelen témához csak kevés szállal kapcsolódó szakirodalmi helyet, mert ez adja meg a felvilágosodás korának magyar irodalmát feldolgozó monográfia „A költészet a mindennapokban" című fejezetének alaphangját.

mesterkedő költészet

Lukácsy szavainak felidézése után Bíró Ferenc megállapítja, hogy a diákirodalom nemcsak a közköltészet egy külön ága, hanem bizony annak egyik legfontosabb forrása is volt. Azonban, írja Bíró, „mai ismereteink szerint úgy látszik, hogy e populáris költészet a kollégiumok világától valamivel távolabb, a vidéki nemesek és értelmiségiek életéhez pedig közelebb helyezkedik el".[23] A szerző ez-

[19] Vö. ARANY János, *Irányok*, i. m., 102–103.
[20] BÁN, i. m., 7.
[21] LUKÁCSY Sándor, *Gvadányi József*. In: *A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., 1965, 105.
[22] I. m., 106.
[23] BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1995, 281.

zel áthelyezi (leszűkíti) a *népszerűség* fogalmának jelentéskörét, illetve vizsgálatainak fókuszát a más szakirodalmi helyeken „mesterkedő költészet"-nek nevezett szövegcsoportra. Ezek a szövegek legalább két lényeges vonásban különböznek a kollégiumi költészet darabjaitól. Megjelentek nyomtatásban, valamint olyan, ma már többnyire jól ismert szerzői személyekhez köthetők, mint például Gyöngyössi János, Molnár Borbála vagy Mátyási József.

A fejezet bevezető részének végén Bíró Ferenc nem kis mértékben tompítja saját és az őt megelőző értekezők szigorú bírálatát. Véleménye szerint ugyanis „aligha vitatható, hogy e költők működése az eddigieknél jóval nagyobb figyelemre érdemes. Fontos látni, hogy a költészet Magyarországon talán soha nem volt olyan közel a közönséghez s talán soha nem itatta át úgy a mindennapi életet, mint e költők tevékenysége révén, mint ahogy fontos látni azt is, hogy ha e kismesterek csak ritkán hoztak ugyan létre komoly esztétikai értéket, de azért általában igényes és jóminőségű szövegeket hoztak létre".[24] Számunkra pedig most az a fontos, hogy tudatosítsuk: ezek az elismerő megjegyzések elsősorban a 18. század mesterkedő költészetére vonatkoznak.

Ezekről a *kisebb*, másod- vagy harmadvonalbeli költőkről már a hetvenes években is írtak részletesebben. Mezei Márta a 18. század líráját bemutató monográfiája a „Mesterkedő költészet" című fejezetében a *Tempefői* fűzfapoétájának, Csikorgónak korabeli modelljeiként mutatja be őket. Megállapítása szerint e költészet „ízléstelenségének" okát a kortársak a gondolat sekélyességében látták, valamint – az előbbihez kapcsolódóan – abban, hogy szerzeményeik nagyrészt alkalmi jellegű voltak. Ebből következett az, hogy a „versihlető esemény ezeknél a költőknél nem vezetett el valamely nagy eszme széleskörű és elmélyült kifejezéséhez, a felötlő gondolatok is megrekednek a közhelyszerű általánosságok szintjén".[25] Ezek mellett az is csökkenti e szövegek értékét, hogy a modern külföldi (szép)irodalom hatása kevéssé érezhető rajtuk. További jellegzetessége még az irányzatnak a barokk költészet és poétikák, illetve a klasszikusok hatása, valamint a főként a rímkényszerből adódó formai ügyeskedések. Wéber Antal az általa „irodalmi hagyományőrzésnek" – régebben „magyaros iskolának" – nevezett 18. századi irodalomtörténeti jelenséggel kapcsolatban szintén az európai fejleményektől való elmaradást emeli ki elsőként. Ennek fő oka az ún. Gyöngyösi-hagyomány erős hatása lehetett, mely a követőknél (például Gvadányi és Dugonics) a „burjánzó stílépítmények"-hez és a „mitologizáló tudákosság"-hoz való vonzódáshoz vezetett. Wéber felidézve Horváth János azon véleményét, mely szerint Gyöngyösi is már a széphistóriai ág folytatója volt, arra a megállapításra jut, hogy e hagyomány *őrzői* és közönségük megkövült ízlése még lejjebb süllyedt

[24] I. m., 284.

[25] MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., 1974, 129.

– a provincializmus, a popularitás, a ponyvaszerű szórakozás és az alakalomszerű mesterkedő költészet szintjére.[26]

A legutóbbi fejleményeket figyelembe véve kijelenthetjük, hogy a sokáig figyelmen kívül rekedt Gyöngyösi-követő *mesterkedő költészet* visszakerült a szakirodalom érdeklődésének horizontjába. Ezt bizonyítja, hogy a korpusz rehabilitációja Weöres Sándor kezdeményezései óta jócskán előrehaladt. Kovács Sándor Iván folytatva ezt a vállalkozást több előzmény után megjelentett egy tetemes méretű antológiát[27] az anyagból. A kötet szerző-portréjainak és kísérő tanulmányának eredményeit azóta doktoranduszok kutatásai viszik tovább.

popularitás

A horizont újbóli tágításával érdemes figyelembe venni azokat a szakirodalmi változásokat is, melyek nem az egyes hagyományőrző-népszerű-mesterkedő szerzőkre és ezek szövegeire koncentrálnak, hanem általánosabb érvénnyel az alkotások által kialakított regiszter kialakulásának és az ehhez kapcsolódó olvasásmódok sajátosságainak felmérésére vállalkoznak.

A 18–19. század fordulójával kapcsolatban legújabban Hász–Fehér Katalin értekezése fedte fel a korszak irodalmiságának rétegzettségét. A strukturált irodalom az „ízlés", az esztétikai megközelítés jegyében válik el az integratív, közösségi irodalomtól. Ez utóbbi ugyanis olvasócentrikus, a befogadói aktivitásra épít.[28] Debreczeni Attila véleménye szerint ezt a 19. század eleji modellt sokban megelőlegezte a 18. század közepének döntően kétosztatú irodalmi műveltsége.[29] Ennek szerkezetét ő maga vázolta fel körültekintő alapossággal korábbi tanulmányában.[30] A 18. század elejét és közepét, írja Debreczeni Attila, a teljes széttagoltság és elszigeteltség jellemzi. Alapvetően kétféle kulturális közeggel lehet számolni a korban: „az egyház szervezeti kereteivel és a felgyorsult civilizációs fejlődés eredményeképpen átalakuló társadalom elvilágiasodó életformájával." Az irodalom az egyházi réteg világában döntően a tudományművelés terébe helyeződött, a világias nemesi társasági körökben pedig a szórakozást és a kifinomultabb kommunikációt szolgálta. Nyelve az előbbi esetben a latin, az utóbbiban

[26] Vö. WÉBER Antal, *Az irodalmi „hagyományőrzés" néhány kérdéséről*. In: W. A., *Irodalmi irányok, távlatból*, Bp., 1974, 46–61.

[27] *Mesterkedők. Antológia*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1999.

[28] Vö. HÁSZ–FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, 2000, 57–67.

[29] DEBRECZENI Attila, *Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, It, 2002/4, 500.

[30] DEBRECZENI Attila, *„Literátusság" és „popularitás": Közelítés a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz*, Studia Litteraria, 1998, 131–150.

a magyar volt.[31] Az így körülhatárolható 18. századi popularitás, azaz a kollégiumi irodalmat meghatározó tágabb kontextus összetételének felméréséhez érdemes egy tanulságos kitérőt tennünk.

Az akadémiai irodalomtörténet második kötetének „A népszerű reneszánsz irodalom" című fejezetében Stoll Béla ír részletesebben a 18. századi kéziratos alkalmi vagy népszerű költészet előtörténeteként értelmezhető 17. századi folyamatokról. Ezek során „a műveltségi rétegeknek a késő-reneszánsz időszakára jellemző összemosódása következtében a deák-műveltségnek a keretei végleg szétoldódtak", műfajai az udvari költészet és a prédikátor-irodalom formáival kereszteződtek. A népszerű költészet tehát a deák-irodalom örököse. Egyik legfontosabb vonása az volt, hogy szinte kizárólag a kéziratosság keretein belül létezett, alkotói pedig ebben az időben is többnyire a hivatásos értelmiségiek, tehát deákok, iskolamesterek, vagy éppen prédikátorok közül kerültek ki. Számukra a versírás pénzkereseti lehetőség, ebből következően pedig szövegeik közös jellemzője az alkalomszerűség volt.[32] Varjas Béla – messzemenőbb következtetéseket is levonva – egy egész tanulmánygyűjteményben részletesebben mutatta be e populáris irodalom kialakulásának még korábbi, 16. századi előzményeit, valamint az ezekből következő hatásokat. Megállapítása szerint az 1500-as évekbeli (Kelet-) Közép-Európában, az eltérő gazdasági és társadalmi viszonyok miatt, másképp alakult az irodalmi műformák és műnemek kibontakozása, mint Nyugat-Európában. Ennek „a korszak határainál sokkal messzebb kiható érvényű" következményei voltak. Köztük például a „kétéltű" énekvers eluralkodása, melynek oka „a szóbeliségből az írásbeliségbe átváltó társadalmi rétegek »kettőssége«" volt. Így az olvasókhoz és hallgatókhoz egyaránt eljuthatott egy-egy szöveg. További ilyen jellegű következményként számolható el az, hogy az előadás alkalmai megszaporodtak, meghatározó szerepet kapott az anyanyelvű prédikáció, gyülekezeti éneklés és históriás ének. Azonban Varjas rámutat az orális és írásbeli műveltség szétválására is: nőtt az iskolázottság szerepe, ennek megfelelően változott az érdeklődési kör, a szerző és előadó funkciók egyre inkább elkülönültek.[33] A regiszterek 16. századi viszonyának legtömörebb leírását, és az ebből következő legmerészebb, de ugyanakkor igencsak megfontolandó gondolatokat Zemplényi Ferenc fogalmazta meg. „A magyar irodalom európai rokonsága a 16. században tehát egyértelműen populáris." Ezért „Balassi, Rimay, Zrínyi [...] magányos jelenségek, akiknek befogadására a magyar irodalom csak fokozatosan készül fel". Ilyen belátások felől szemlélve, Zemplényi tanulmánya szerint egyálta-

[31] Vö. i. m., 139–140.

[32] STOLL Béla, *A reneszánsz ízlés elterjedése és a közösségi költészet.* In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 91–94.

[33] L. a „Műformák, műnemek, írók" című fejezetrész: VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 56–64.

lán nem meglepő, hogy a 18. századig a magyar költészet legdöntőbb vonulatát a popularizálódó Balassi-hagyomány, „a teljesen populáris, a magas irodalommal szemben is álló gyülekezeti énekkel és a szintén populáris, a líraibb jellegű német történeti népénekkel rokon kuruc költészet" alkotta.[34]

De vajon miféle következményekkel járhatott a populáris regiszter ily sokáig érvényesülő hatása a magyar irodalomtörténetében? Ez ügyben R. Várkonyi Ágnes egyik fontos, a népi és elit kultúra viszonyát vizsgáló tanulmányához érdemes fordulnunk. Véleménye szerint az orális kultúra félévezredes hazai története a *Halotti beszéd*től a *Törökországi levelek*ig tartott, ugyanis annak ellenére, hogy a 16–18. századi magyar írásbeliség fejlett volt, az oralitás hosszan tovább élt még. „Az írott és a nyomtatott szöveg és a befogadó rétegek között még sokáig az élő szó a közvetítő. [...] A megszólítások, a párbeszédek, a szövegbeszőtt kérdések és feleletek ugyancsak az orális kultúra és a másodlagos oralitás létét jelzik." Mások mellett ezen összetett kulturális helyzet egyik példájaként említi R. Várkonyi Ágnes Gyöngyösi István költészetét. Hiszen a költő a *Mársszal társalkodó Murányi Vénus*t az elit műveltségű nádori házaspárnak ajánlotta, ám „[S]zámos sajátossága arra utal, hogy szerzője felolvasásra szánta".[35]

Ha a popularitásról ejtünk szót, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a hazai irodalomtörténet-írásban az elmúlt évtizedekben jelentősnek nevezhető karriert futottak be a Mihail Bahtyin bizonyos belátásai. Egyszerűbben és tényszerűbben megfogalmazva: az orosz irodalmárnak Rabelais-kötetében – magával ragadó ötletgazdagsággal – kidolgozott karnevál-elmélete többeket csábított arra, hogy a populáris költészetben döntően az elit szépirodalmat *felforgató* tényezőt lássa. A hivatalossal élesen szemben álló, nevettető karneváli kultúra, vagy éppen a „pórias" irodalom elemeit főleg Csokonai és a 19. század népiesnek nevezett költészetében nyomozták. Ezzel azonban csak a populáris regiszter „priapikus", *dévaj* szeletére irányították rá a figyelmet. Horváth Iván azonban már több mint húsz éve, Balassi-monográfiájában megfogalmazott bizonyos kétségeket e felfogással szemben.[36] Ahogy írja, nincs meggyőződve arról, hogy „a paródiák undergroundja teljes ellenkultúrát képezett, sem arról, hogy ez élesen elkülönült a hivatalos kultúrától". Megfelelőbbnek találja az *arisztokratikus* és *populáris regiszter*ek Paul Zumthor és Pierre Bec műveiben kidolgozott megkülönböztetését. Eszerint a popularitás, szemben az arisztokratikus regiszterrel, nemcsak egy réteg felé nyitott, azaz „szociológiailag differenciálatlan közönséghez szól".

[34] Vö. ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., 1998, 63.
[35] Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *Népi kultúra – elit kultúra: Néhány elméleti kérdés*, ItK, 1992, 525–541.
[36] L. „Középkor és reneszánsz; populáris és arisztokratikus regiszter" című fejezet: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 214–227.

Sok közös vonás fedezhető fel Bahtyin hazai recepciója és a méltán híres *Népi kultúra a kora újkori Európában* című munka fogadtatása között. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a könyvre hivatkozó szövegek némelyikében az elnyomott „kishagyományt", azaz népi kultúrát felszabadító mámor *illúziója* tűnik meghatározónak. Illúzió ez csupán, mivel éppen maga Peter Burke állapítja meg, hogy a kora újkori európai kultúra nem a „nagyhagyomány" és „kishagyomány" oppozíciójaként, hanem egy háromosztatú modellként képzelhető el. Az elit és népi regiszterek között egy bizonyos „középkultúra" közvetített. Hasonló modellt állított fel a magyar szakirodalomban Stoll Béla, már idézett tanulmányában, majd pedig az akadémiai irodalomtörténet erre épülő, szintén idézett fejezetében. Ezek szerint a döntően kéziratos közköltészet egyfajta átmeneti típus a folklór és a műköltészet között. Irodalom alatti réteg, ám a népköltészettől is határozottan elkülönül szerzőinek, másolóinak iskolázottsága miatt.[37] Visszatérve Burke könyvéhez azt olvashatjuk, hogy maga a népi kultúra közvetlenül sosem megismerhető, mivel csakis a közvetítő rétegen, s természetesen ennek átalakításain keresztül lehet hozzáférni.[38] Az érintkezésnek van egy igen nagy jelentőségű következménye. Ugyanis a 16. században kialakuló új, polgárinak nevezhető, Burke által „isten szolgáinak kultúrája"-ként definiált művelődési típus, annak ellenére, hogy a népi kultúra megreformálására, új változatának megteremtésére törekedett, sok jellegzetességét átörökítette. (Talán nem érdektelen zárójelben megjegyezni, hogy Burke summázata szerint e viszony lényege az, hogy a „hivatalos"-t parodizáló népi kultúra időszaka után a kör bezárult, és – bizonyos értelemben – „a profán jámbor »parodizálása«" jelent meg.) E tendencia része volt például a Luther által *Contrafaktur*nak nevezett módszer, mellyel himnuszok költésénél népdalok mintáját, dallamát követték. Fontos szerep jutott a katekizmusok kérdés-felelet formájú, a hitterjesztését megkönnyítő feldolgozásának is. A dialogikus forma széles körben kifejtett eleven hatásának további példája Burke szerint Arthur Dent, *Az egyszerű ember ösvénye a mennybe* (*The Plain Man's Pathway to Heaven*, 1601) című alkotása, mely negyven év alatt huszonöt kiadást ért meg, és, mint ahogy írja, Bunyanre is hatott. Még meghatározóbb volt a prédikáció műfaja. Mégpedig azért, mert az igehirdetések „akár órákig is tarthattak, és komoly hatást gyakoroltak a hallgatóságra, mely felkiáltásaival, sóhajtásaival, sírdogálásaival *az esemény aktív résztvevőjévé vált*" [kiemelés: S. A.].[39] Így tehát, vélekedik Burke, ez utóbbi kommunikációs helyzet – természetesen csak bizonyos vonásaiban – a népi kultúra egyik legfontosabb eseményében ki-

[37] STOLL Béla, *Közösségi költészet – népköltészet*, i. m.; illetve Uő., *A reneszánsz ízlés elterjedése és a közösségi költészet*, i. m. 91–94.

[38] Vö. Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., 1991, 78–99.

[39] Vö. uo., 245–268.

alakuló szituációhoz vált hasonlatossá. Éspedig azért, mert „[A] farsangot hatalmas színjátéknak tekinthetjük, melyben a főutcák és a főterek alkották a színpadot, a város falak nélküli színházként funkcionált, a városlakók voltak a színészek és nézők. Utóbbiak erkélyeikről nézték az előadást. *Tulajdonképpen nem volt éles határvonal színészek és nézők között*, hiszen ha az erkélyen bámészkodó hölgyeknek kedvük támadt, tojással dobálhatták meg a tömeget, az álarcosoknak pedig gyakran megengedték, hogy magánházakba is berontsanak" [kiemelés tőlem – S. A.].[40] E helyzettel kapcsolatban nem lényegtelen, hogy a hallgatók aktivizálásában milyen eszköztár segíthette a populáris regiszter megnyilatkozásait.

„poetica classisok" – a diákirodalom egy kevésbé tárgyalt ága

Gyöngyösi rehabilitációjában ugyancsak meghatározó szerepet játszott Kibédi Varga Áron tanulmánya, mely a barokk retorikai és 20. századi irodalomelméleti ismeretek hatékony ötvözésével sokat tett azért, hogy Gyöngyösi-képünket megszabadítsa a posztromantikus kritika jogtalan ítéleteitől. Cáfolni kívánta azt a sokáig meghatározó véleményt, mely szerint Gyöngyösi művészete és az azt nagyra értékelő 18. századi magyar műveltség egyaránt fejletlen volt. „Ez a magyarázat nagyon különös", írja, „mert Gyöngyösi tudós költő, aki a klasszikus retorika minden csínját-bínját ismerte. [...] Gyöngyösi népszerűsége nagyon előnyös, pozitív fényt vet a 18. századi olvasóközönség ízlésére".[41] A szerző Gyöngyösi költészetének, s a vele kortárs műveltség, illetve az őt követő hagyomány retorikai-poétikai hátterének felvázolása közben állapítja meg, hogy a 16., de főleg a 17. században a költészetelméleti írásokban „több hangsúlyt kap az alkalmi költészet problémája, az alkalmi műfajok rehabilitációjára irányuló kísérlet". Mindennek fókuszában az a helyzet állt, melyben „[A] költő, akár a szónok – nem politikai, hanem ünnepi! – szerepet vállal a társadalmi életben."

Az irodalmi szöveg szerzőjének szerepét hasonló módon mutatja be Walter J. Ong a szó „technologizálásáról" írott könyvében. Megállapítása szerint két jelentős területe volt a szóbeliség és írásbeliség kölcsönhatásának, nevezetesen a retorika- és latinoktatás. A retorika, a szakirodalmi megfontolásokat összegezve, eredendően – egészen a romantika koráig – a nyilvános beszéd, az élőszóbeli megszólítás, a meggyőzés vagy a szemléltetés művészete volt. Az oktatásban megnyilvánuló dominanciájának következménye pedig az volt, hogy a szónoklat, s így egyfajta vitatkozó vagy dialogikus hangnem {*agonistic pitch*} vált minden nyelvi megnyilatkozás paradigmájává. Ez nemcsak tárolja a tudást, hanem együt-

[40] I. m., 218.

[41] KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It 1983/3, 554.

tal mások bevonásával a nyelvi és intellektuális küzdelem szituációját alakítják ki.[42]

Horváth János *Fejlődéstörténet*ében arra hívja fel a figyelmet, hogy a 18. századi kollégiumi költészetanyag, mely a Gyöngyösi-hagyomány, azaz a *népszerűség* egyik fő képviselője volt, rétegzettséget mutat. Létezett egy „»tudós« (latin tanultságú)" vonulat, a „debreceni kört" is kitermelő közeg, mely Gyöngyösit tartotta követendő példának. Ez, amellett, hogy maga is hozzájárult saját hagyománya „elponyvásításá"-hoz, megkülönböztette magát a faragatlan „rigmus-csinálóktól".[43] Ez a korpusz tehát egyáltalán nem műveletlen, útszéli / *póriás*, csupán a 19. századi eszményektől eltérő műveltségben keletkezett. Irodalomtörténet-írásunk megteremtői természetesen nem ok nélkül igyekeztek meggyengíteni ezt a költészeti anyagot a kánonalkotás során. Minden valószínűség szerint *rendszerzavar*okat okozott volna az ideológiai háttérben annak tudatosítása, hogy a műköltészet népköltészettel való felfrissítésének stratégiája számára megkerülhetetlen a közvetítő közköltészet. Erre Horváth János is felhívta a figyelmet. Véleménye szerint a magyar irodalom népi elemekkel való megújításának Petőfi előtti vonulata illúziókba ringatta magát. Ugyanis mikor az érintetlenként elképzelt népköltészet felé közeledett, nem annak szájhagyományos kultúrájával, hanem éppen azzal a réteggel érintkezett, melynek irodalmi anyagát és előzményeit elutasította. Ez a réteg nem más, mint a falusi és vidéki középosztály, és annak „népszerű", a fejlődéstől elmaradt, Gyöngyösi-követő költészete.[44] *A Fejlődéstörténet*ében is emiatt kap némi rangot. Azért tehát, mert Horváth János szerint a 18. század közköltészete lett az a *táptalaj*, amelyből kihajthatott az Aranyék által megteremteni kívánt nemzeti költészet.[45]

A népszerű irodalomról hasonló képet vázol fel Debreczeni Attila. Véleménye szerint a két meghatározó közeg, a literátusság és a popularitás fogalmai többféle műfajt, műformát és alkotástípust ölelnek fel. Maga a popularitás „alapvetően két fő területet foglal magában".[46] Az egyik – miként arról már szó esett – a társadalom „érintkezési formáinak" részeként szolgál kommunikációs lehetőségeket. Ez a szövegcsoport nem más, mint a számos műfajt felsorakoztató alkalmi költészet. Ennek alosztályai még az egyházi és világi énekkultúra anyagai. A másik fő terület viszont a már jellegzetesebben önálló szórakoztató irodalom, mely főként a Gyöngyösi-tradícióra alapult. Miként az látható, a Horváth- és Debreczeni-féle

[42] Vö. Walter J. ONG, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London–New York, 1991[5], 108–112.

[43] HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976, 190–191.

[44] Uő., *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, i. m., 7–9.

[45] Uő., *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, *i. h.*

[46] DEBRECZENI Attila, *Bessenyei és az irodalmi hagyományok*. In: *A szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor – MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, 1998, 415.

modellek nem teljesen fedik le egymást, ám a populáris regiszter összetettségét jól kiemelik. De mi a helyzet a diákköltészet anyagával?

Fentebb szóltam már arról, hogy a kollégiumi irodalomról szóló szakirodalom általában úgy mutatta be az anyagot, mint amely Csokonai hatására *virágzott ki*, és amelyre ennek következtében leginkább a komikus elbeszélő, valamint egyfajta népies-rokokó-szentimentális dalköltészet jellemző. E szövegcsoportokra koncentrált a reprezentatív, ugyanakkor szelektív kiadás, és hozzájuk kapcsolódtak bemutató vagy újraértékelő jellegű tanulmányok. Mégis már Bán Imre 1964-es előszava utalt rá, hogy a kollégiumi irodalom kéziratos kötetei műfaji szempontból nagy tarkaságot mutatnak, s gyakoriak bennük az eddig kevésbé emlegetett temetési énekek, lakodalmi versek és a felköszöntő szerzemények.[47] Azaz az előtérbe állítottak mellett van még legalább egy meghatározó szövegcsoport a gyűjtemény-irodalomban: az alkalmi költemények köre, illetve az ennek hátterében álló versgyakorlatok. Érdekes, hogy Bán Imre nem ebben, hanem egy másik írásában árnyalta még inkább a kollégiumi költészet sokarcúságának hátterét. A magyar késő-barokk költészet alapjait vizsgálva megállapította: Losontzi István műve volt az a különféle műfajokat, kommunikációs helyzeteket felvonultató poétika, mely „műfajelméletével táplálója lett a késői barokk költői gyakorlatnak" kálvinista kollégiumainkban.[48] Ám írásában ezek után a debreceni diákirodalomról csak néhány említést tesz, s helyette inkább a már többször emlegetett mesterkedő költőkről szól részletesebben. Azaz, Bán Imre jelentős tanulmányokat írt a kollégiumi költészetről és a késő-barokk költészettechnikák továbbéléséről is, de külön-külön. A kettőt elemzésekkel nem kötötte össze. Amikor a diákirodalomról szólt, akkor annak Csokonai utáni részére koncentrált. Mikor azonban a késő-barokk poétikai gyakorlatról értekezett, akkor azt inkább a mesterkedő költőkre vonatkoztatva elemezte bővebben.

Julow Viktor is említést tett a diákirodalom költészettani hátországáról. Véleménye szerint a diákirodalom „a poétikaoktatás keretében megkövetelt iskolás klasszicista versírási gyakorlattól" kölcsönzött kifejezőeszközöket. Ám a továbbiakban már azt állapítja meg, hogy szellemében igencsak eltért ez az anyag a Kollégium hivatalosságától. Ezért ő maga is a „nyers életöröm", az „ellenzékiség", a „spontán népiesség", vagy éppen a „diákos boros-bohém" hangulat, illetve a rokokó stílus vonatkozásairól szól részletesebben.[49] Az 1941-es, *Debrecen a*

[47] Vö. BÁN, i. m., 11.

[48] BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet*. In: B. I., *Eszmék és stílusok*, Bp., 1976, 225.

[49] Vö. JULOW, *Csokonai és Petőfi között*, i. m., 102–104. MOLNÁR Pál, *Debrecen a magyar irodalom történetében* című könyve is – a verses históriákon visszamenő „lugubris tónus" mellett – a diákos-népi, néhol frivol, trágár, rebellis „irodalom alatti irodalom"-ra kocentrál (vö. Debrecen, 1941, 25–52.).

régi magyar irodalomban című kiadvány bővebben kifejtve – a népszerű irányzat Arany-féle leírására emlékeztetően – emlékezik meg arról, hogy a „diákköltészet eredetét a kollégiumi *poetica classis* latin verselési gyakorlataiban nyomozhatjuk. A 18. század elejétől kezdve feltűnedeznek a latin rigmusok között a magyar versek is, a század vége felé pedig magyarrá válik egészen a diákpoézis. Nagyrészt alkalmi versek ezek: a debreceni iskolai és társadalmi élet igényei és szükségletei termelték a diákpoéták köszöntő, siratóverseit, elégiákat, ódákat, epitaphiumokat, vizsgai verseket stb. A témák sablonaiban meglehetős kényelmetlenül mozog a diák, s csak a legjobbaknak sikerül megszabadulni a bibliai közhelyektől, a siránkozó, panaszos hang unalmától és terjengősségétől, a pedáns tanáros oktató modortól, a példák száraz elsorolásától s az egyhangúan kerepelő gyarló verseléstől". Ezt váltja majd fel, Molnár Pál szerint, a tréfás, dévaj hang. De arról nem nyilatkozik, hogy ez miképpen zajlott le, s milyen poétikai kapcsolódások tételezhetők fel a két vonulat között. A továbbiakban ő is már Csokonai hatásához köti a korpuszt.[50] Általában jól megkülönböztethető tehát egy 18. század végi, az iskolai poétikaoktatáshoz szorosan kapcsolódó alkalmi irodalmi anyag (halotti búcsúztatók és beszédek, névnapi köszöntők, lakodalmi versek és *peroratiok*), valamint egy 19. század eleji szövegcsoport (rokokó dalok-énekek, és a tréfás-dévaj költészet). A kollégiumi anyag természetesen kapcsolatba hozható a Horváth János- és Debreczeni Attila-féle modellek szinte összes elemével. Mivel azonban kérdésfelvetésem egyelőre más irányú, vizsgálódásaim köréből átmenetileg kizárom az énekköltészeti darabokat, s elsősorban a hosszabb, feltehetően *beszédszó*ban kisebb-nagyobb közönség előtt előadott szövegekre, és ezek esetleges összefüggéseire koncentrálok. Így a Debreczeni-féle modellből az alkalmi költészet és a szórakoztató elbeszélő irodalom korpuszaival, a Horváth Jánosnál megtalálhatók közül pedig a „tudós" és „rigmus-csináló" rétegekkel számolhatunk. Természetesen ezek között bonyolult átfedések vannak.

Ismert, emlegetett, de a tréfás és rokokó – s inkább 19. század eleji – jelenségekhez képest kevésbé elemzett területe a 18. századi kéziratos diákirodalomnak a (Kollégium retorika- és poétikaoktatásához is kapcsolódó) alkalmi versszerzés. Pedig érdemes ezt a területet is feltárni, hiszen a szónoklat- és költészettani háttér a vizsgált szövegalakítási gyakorlat és az ezt körülölelő befogadói közeg vagy olvasásmód *működés*ének ma is izgalmas és értékes vonatkozásaira világíthat rá. Ez költészeti anyag is, akár a másik, elég tekintélyes mennyiségű. Igaz, még így is némileg alatta marad a leginkább Csokonai hatására kialakuló, a 19. század

[50] Vö. *Debrecen a régi magyar irodalomban*, szerk. és s. a. r. MOLNÁR Pál, Debrecen, 1941, 163–164.

első évtizedeiben született, tréfás-dévaj és népies-rokokó jellegű szövegekből álló csoport kiterjedtségének.[51]

Az alkalmi költészeti darabokat előkészítő iskolai versgyakorlatok a szakirodalomi terminológiában leginkább az iskolás, „barokkos vagy horatianus" klaszszicizmus fogalmával hozhatók összefüggésbe Ennek főbb jellemzői Szauder József szerint az antik és köznapi képek keverése, olcsó hasonlatok, olykor a játékosság, de főként a nehézkes és pedáns barokkos vonások. Befogadói és művelői a diákok, jegyzők, falusi papok, kántorok és a feudális magyar értelmiség legalacsonyabb rétegei. Hátterében a költészet taníthatóságán és „anorganikusság"-án alapuló felfogás állt, ennek fő eszközei pedig a szabályos versépítő módszerek, az antik szerzők imitációja, a collectanea-könyvek, diáriumok, szólások, fordulatok, sententiák, propositiók voltak.[52] Ez a megközelítés tehát „a retorikus műveltségeszmény körében marad". A Csokonai idején a debreceni kollégiumban háborítatlanul uralkodó iskolás klasszicizmus, írja Szauder máshol, a gyönyörködtetve tanítás elvével lényegében feszültséget teremtett a tudós tartalom és tetsző forma között: „mennél tudósabb absztraktabb vagy konvencionálisan tanító, moralizáló a »tartalom«, annál inkább válik el tőle, mintegy függetlenül a mondanivalótól, a külső forma érzékcsiklandó játékossága, piperés vagy bravúros forma-

[51] A Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárában őrzött több tucat kéziratos ének- és versgyűjtemény közt található néhány 17. századi és 18. század eleji darab, azonban az állomány nagy részét 18. század végének és a 19. század elejének kötetei teszik ki. Kutatásaimat egyelőre arra az öt gyűjteményre szűkítem le, melyek főként alkalmi szerzeményeket és versgyakorlatokat tartalmaznak. Ezek a következők. 1. *Szentgyörgyi József gyűjteménye* 1779-től. Magyar és latin nyelvű iskolai versgyakorlatokat, karácsonyi, pünkösdi, Gergely-napi köszöntőket, énekeket, exameni szerzeményeket, lakodalmi és névnapi köszöntőket, halotti búcsúztatókat tartalmaz. Ezeken kívül még egy „A' mester emberekről" szóló komédiát, azaz „Oskolában tanult Gyermekek tanátskozásá"-t című szöveget, egy „tündérségről" szóló opust, „Szél Gáspár verseit", valamint másolatokat a *Magyar Musá*ból. 2. *Nagy István gyűjteménye* (1778–1787). Magyar és latin epitáfiumok, halotti búcsúztatók, lakodalmi versek, névnapi köszöntők. „Szívós Jánosnak B. Bőszörményi Notariusnak egy Kaputzinusról irott verse", „Versus contra Tolerantiam", „A Barát Szerzetnek történeti szerént rővid Beszéd", „Comoedia de artibus", „Versus in Casarem et Regem Joseph II", „Tragoedia occasione Valedictionis Poetarum a Praec. Publ. ID Sam: Szilágyi producta", „Versus de Jejunio III Collegii Debr. Compositi a Do. Josepho Kováts A. R. S. 1779 ad diem 27 Junij", nóták, lakodalmi peroratiók, halotti beszédek. 3. *Sárvári Pál kéziratos könyve* 1789-től. Számtalan latin szónoklat- és költészettani gyakorlat, de találhatók itt magyar szövegek is, főként halotti búcsúztatók. Sőt, fennmaradtak a gyűjteményben még a különböző gyakorlatokhoz fűzött megjegyzések, tanácsok. 4. *Halotti búcsúztatók* (1795–1798). Két hosszabb lakodalmi vers (az egyik Budai Ézsaiáséra íratott), több halotti búcsúztató (köztük a Mihályfalvi István temetésére írott Csokonai-féle) és epitáfium. 5. *Kunszentmiklósi énekeskönyv* (1798). Lakodalmi „frequentiák" és „dictiók", „Külömb külömbféle Noták", névnapi köszöntők, lakodalmi nóták, halotti énekek.

[52] Vö. SZAUDER József, *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában*. In: SZ. J., *Az Estve és az Álom*, Bp., 1970, 92–122.

lizmusa. Hiszen a versifikátornak annál nagyobb erőt kell kifejtenie az elocutio, a stílus díszítő, szépítő oldalán, mennél nehezebben vehető birtokba a tudós, eruditus tartalom." Ahogy a propositiók és sententiák a morális nevelést szolgálták, azaz a humanizmusban gyökerező „közös világnézetet" közvetítették a diákok felé, úgy a szövegek kidolgozásának célja sem „az egyéniség peculiaris geniusának felszabadítása" volt. Az elvárások és követelmények a poétika és retorika szabályainak tudatos és találó alkalmazását helyezték a középpontba. Az iskolás klasszicizmus ennek következtében nemcsak az eredetiségről, a szövegek alkotóhoz való kötöttségéről mondott le, hanem a vers belső egységének, egyszeriségének elvéről is: a versifikátorok gyakran és *gátlás nélkül* kölcsönöznek szövegegységeket, sorokat és frázisokat más szövegekből.[53]

Kollégiumi versgyakorlatok sajátosságait – Csokonai zsengéit elemezve – szintén Szauder József mutatta be *Sententia és pictura* című tanulmányában.[54] Ő elsősorban – Csokonai kibontakozó költői zsenije szempontjából – a bölcselkedő és leíró versek megkülönböztetésére koncentrált. Az oktatásban, s így a versgyakorlatokban oly meghatározó elokvencia szerepéről ebben a tanulmányban inkább csak a sententiák esetében esik szó, mivel Szauder szerint a pictura – s ez volt fölszabadító hatása – nem kötődött szigorú előíráshoz, jól megszokott sémához. A sententiánál azonban a fogalmazást meghatározó retorikai keretként csupán a *chria*[55] felépítéséről esik szó. Természetesen e szöveg-szerkesztési séma rendkívül meghatározó volt ebben a költészetben, ám ez még nem jelenti azt, hogy a retorikaoktatás hatása csak ezen keresztül érvényesülhetett. Legalábbis ezt feltételezhetjük a kollégiumi *Methodus* útmutatási alapján. Ez a tanügyi tervezet a 18. század utolsó harmadában foglalta írásba a már korábban (az 1740-es évektől kezdődően) Maróthi György és Szilágyi Sámuel kezdeményezésére kialakult oktatási rendet. Első kiadása 1770-ből, a második 1791-ből származik, a

[53] Uő., *Az iskolás klasszicizmus*. In: SZ. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, s. a. r. és a jegyzeteket írta SZAUDER Mária, Bp., 1980, 36–56. (Itt lehet megjegyezni, hogy az „unalomig tipizált" propositiók, a gyermekek számára is érthető jelmondatok vagy bölcs sententiák *forgalmazás*át egyébként olyan miscellaneák, diariumok, adagiumok segítették, amilyenek kéziratos változataiból természetesen a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában is maradt fenn jó néhány. Nem egy ezek közül Szentgyörgyi József nevéhez köthető: *Excerpta ex variis auctoribus*; *Adversaria ex variis auctoribus collecta... Nagy-Körösini et Debrecini... 1780. Josephi Szent-györgyi*; *Dictorum factorumque memorabilium congeries collecta per Josephum Szent-Győrgyi. Debrecini anno 1782.*)

[54] Vö. Uő., *Sententia és pictura: A fiatal Csokonai verstípusairól*. In: Sz. J., *Az Estve és az Álom*, 156–198.

[55] A „kibővítésnek (amplificatio) ezt a nemét" érintő részletesebb fejtegetéseket magyarul is olvashatunk immár: l. Franciscus POMEIUS, *A retorika tanulmányozója* (1667), ford. JÁNOS István. In: *Retorikák a barokk korból*, a szemelvényeket válogatta, a kötetet szerkesztette és a zárótanulmányt írta BITSKEY István, Debrecen, 2003, 236–241.

kettő közötti eltérés nem számottevő, jóformán csak sorrendi jellegű.[56] A tehát már jóval Csokonai előtt érvényben lévő *Methodus* elsődleges korpuszom, azaz a kollégiumi költészet 1780–90-es évtizedekben keletkezett versgyakorlatainak és alkalmi költeményeinek közvetlen kontextusát határozta meg. Rendelkezése szerint az iskolai retorikaoktatás, azaz az oratoristák és logikusok osztályának anyaga Hieronymus Freyer *Oratoria*ján és az ehhez kapcsolódó feladatokon alapult. Szauder – más munkák mellett – erre a tankönyvre hivatkozva mutatja be az iskolás klasszicizmus, ezen belül pedig főleg a *sententiázás* praxisát. Azonban, mint ahogy azt már említettem, ő döntően a *chria* struktúráját emeli ki, míg a *Methodus* szövege a szónoklattani tanulmányokban a *dispositio*ról, a *chria*ról, az okokról és okozatokról, a tézisről és hipotézisről, illetve a szónoki szillogizmusról szóló rész mellett fontos szerepet biztosít a *periodusok*nak, *tropusok*nak és *figurák*nak.[57] Az ezekkel való megismerkedés az oktatás során megelőzi a *dispositio*s gyakorlatokat. Célja az, hogy az érvelés felépítése előtt a diákok jól elsajátíthassák a körmondatok és az *elocutio*s elemek használatát. Azaz képesek legyenek antik szerzők (főleg Cicero) olvasásakor felismerni, s később sajátkezűen alkalmazni is ezeket a szabályokat. Igaz ugyan, hogy a *Methodus* együtt említi az *Oratoria*ban külön tárgyalt körmondatokat, illetve *tropusok*at és *figurák*at, ám ezzel csak azt kapcsolja össze, ami egybe tartozik. Freyer könyvében[58] a *periodusok*ról szóló első részt (*Propaedeutica*) és az *elocutio*val foglalkozó egységet, azaz a második részen (*Dogmatica*) belüli harmadik fejezetet elválasztja egymástól a második rész első és második fejezete (*De inventione*; *De dispositione*), azonban a szerző összeköti őket: az *elocutio* eszközeinek tárgyalásakor kezdésként visszautal a *periodus*sal foglalkozó részre.[59] Ennek oka az lehetett, hogy a körmondatok *compositio*jánál és *transformatio*jánál bemutatott megoldások (*adiectio*, *variatio grammatica*, *amplificatio*, *imitatio*, *permutatio* stb.) több vonatkozásban megelőlegezhették az *elocutio*-fejezet azon számtalan műveletét, melyek most tovább bővítik a kifejezés, megfogalmazás lehetőségeit. (Ezeket egyébiránt a tankönyv az *exercitium connectendi*, a *variatio rhetorica per tropos et figuras*, valamint a *variatio logica per locos topicos* címszavak alatt csoportosítja.) S hogy miként működhetett ez a gyakorlatban? Sárvári Pál – több

[56] Vö. G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában"*= Uő., *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában"*, Debrecen, 1996, 5–96.

[57] Vö. *Methodus*...,. In: G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában"*, i. m., 310–362. (latinul és magyarul)

[58] A mű következő kiadását használtam: Hieronymus FREYERUS, *Oratoria in tabulas compendiarias redacta et ad usum iuventutis scholasticae accomodata*, Debrecen, 1777. (A Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtárának G 2164-es jelzetű példányát használtam.)

[59] I. m., 52.: „Adminicula elocutionis, praeter exercitationes periodicas parte prima suppeditatas, sunt ...".

beszéd- és versgyakorlatot megőrző – kéziratos könyvének tanúsága szerint a feladatok nemcsak a *chria* felépítésével foglalkoztak, hanem a *periodusok*kal is – ezek megszerkesztésével és átalakításával. Igaz, ezek az *exercitatio*k nem kimondottan az *elocutio* műveleteire összpontosítottak. Azonban ne feledjük, a *Methodus* úgy rendelkezik, hogy a *periodusok*, *tropusok* és *figurák* megismerése után, de még a *dispositios* feladatok előtt a diákok a körmondatok *imitatio*jával, *interpretatio*jával és *permutatio*jával az elsajátított szónoklattani szabályokat (azaz a mondatszerkesztési és *elocutios* műveleteket) kötelesek alkalmazni, gyakorolni.

Miféle hatást eredményezhettek az ilyen gyakorlatokból kinövő szövegszervező eljárások? Kenyeres Zoltán egyik tanulmányában úgy vélekedik, hogy 18. századi irodalmunkban a magasköltészetettől elválasztható *népszerű* vagy köz-(ép)költészet még nem feltétlenül értéktelen. Ezen irodalmiság szerzői ugyanis „frissen tartották közönségük esztétikai fogékonyságát és egy nem megvetendő színvonalú formakultúrát oktattak. Nehéz ritmusképleteik, bonyolult rímelésük, *szövevényes mondatszerkezeteik* [kiemelés: S. A.] révén a nyelv anyagszerű alakíthatóságához szoktatták olvasóikat, élő példáikon a nyelv természetrajzát mutatták be. Szórakoztató irodalom volt ez, nem világított mélyre, de a szónak nem abban az értelmében szórakoztatott, hogy kikapcsolta volna a figyelem lámpáit és felszámolta volna az összeköttetést a világgal. A szórakoztatásnak ezzel a valóságtól eltávolító fajtájával szemben létezik egy másik válfaja. Az angol nyelv a szórakozásra két szót ismer: »amusement« és »entertainment«, mindkettő francia jövevényszó, az elsőt ott időfecsérlés értelmében is használják, a második pedig eredetileg fenntartást, karbantartást, rendtartást jelent".[60] Igaz, Kenyeres megállapításait leginkább a mesterkedő költészet alkotóira vonatkoztatja, azonban véleményem szerint, az említett vonások némelyike a diákirodalom alkalmi darabjaival is összefüggésbe hozható.

Vajon milyen alkotás- és befogadásmódok határozták meg az ilyenformán szórakoztató, a textuális felépítettségre rámutató költészetet? Hász–Fehér Katalin fogalmazott úgy nemrég, hogy irodalomtörténet-írásunkban kevés figyelmet kapott a középszintű, *népszerű* irodalom, azaz a középnemesség, az értelmiségi középréteg, tanítók-tanárok, papok, kántorok, megyei tisztviselők műveltsége, ha pedig mégis, akkor a biedermeier fogalommal kapcsolatban, s inkább iparművészeti vagy szociológiai vonatkozásaival. Holott az értelmiségi középrétegek, a kollégiumi diákok, tudós tanárok, mulató nemesek vagy érzelmes kispolgárok – kanonizált irodalom szempontjából érdektelen – költészeti tömegproduktumai akár érdekesnek is bizonyulhatnak. Ugyanis „ez az irogató réteg az a bizonyos »publikum« is egyben, amely a többé-kevésbé kanonizált szerzők kéziratos és

[60] KENYERES Zoltán, *Weöres Sándor irodalomszemlélete*, Jelenkor, 1977/12, 1137.

nyomtatott darabjait [...] olvassa, ugyanakkor iskolai tanulmányai emlékeként vagy saját házi könyvtárából Ovidiust, Cicerót, Horatiust, gyakran Voltaire-t idéz. Alkalomszerűen meg tud írni egy-egy verset, saját kéziratos gyűjteményébe pedig bemásolja a kapott, hallott, megjegyzett darabokat".[61] E közeg befogadói szokásainak hátterét tovább részletezi a szerző. A „»széltében« történő" és az „attente" típusú olvasásmódokról írott fejezet szerint a Vörösmarty-féle új irodalom (például a *Zalán futásá*nak) recepciója nem kevés nehézséget okozott a vidéki közönségnek. Mégpedig azért, mert a „főként vallási és jogi műveltséggel rendelkező régi típusú férfi közönség szokásos olvasmányai – mint a Biblia, az erkölcsi irodalom vagy az iskolás poétikák elvei szerint részletekben, szemelvényekben olvastatott klasszikus szövegek – nem igényelték azt az olvasási technikát, mellyel egy-egy irodalmi alkotást egyszerre, a műegész belső összefüggéseit is felfedezve lehetett volna áttekinteni. Olvasásuk inkább megálló, elmélkedő, egyes – az *iskolás poétikai gyakorlat*ból ismert – gondolatra vagy *irodalmi alakzatra felfigyelő*, a *részletek szépségeit felfedező* [kiemelések: S. A.] szellemi tevékenységet jelentett [...]. Az életbölcsességeket tartalmazó rövid feljegyzések (Fáy eszme-burkoknak és szikráknak nevezi őket), az erkölcsi mesék vagy Szauder József által elemzett szentenciaversek is ehhez az *elmélkedő típusú* olvasási szokáshoz igazodtak." Az 1820-as években kialakuló, és a nem hagyományos oktatásban részesülő, hanem a német vagy francia érzelmes románokon nevelődő női publikumra jellemző „attente" olvasásmód az előbbivel ellentétben a mű teljes és gyors, egyszerre történő *átfutás*át, áttekintését jelentette.[62]

Nos, tehető fel mindezek után a kérdés, vajon miként irányíthatták rá a részletek szépségeire, a nyelv anyagszerű alakíthatóságára a figyelmet egy olyan, legtöbbször igencsak *esendő*nek titulált műfaj alkotásai, mint a kollégiumi költészet egyik legkiterjedtebb verscsoportja – a halotti búcsúztató vers. E helyt csak egy rövidke példán keresztül mutatnék rá, hogy milyen ide kapcsolódó lehetőségekkel szolgálhatnak ezek a szövegek. Az idézet a – feltehetően Háló – Kováts József által szerzett *Actio Funebris* című, 1787 februárjában elhangzó búcsúztató felütése, mely az R 702/aa jelzetű, *Halotti búcsúztatók* című kötetben maradt fenn.

„Jajj hova tévedtem! Jajj nem jó helyt járok! / Jajj itt is amott is nyílik a' sír árok / Jajj talám országa van itt a' hóltaknak / 'S ezek a' koporsók házak a' hol laknak? / Jajj tehát ez a' hely a' Hóltak Városa / Mellyben három a' ház de hét a' lakosa. / Nem lehet élőknek lenni hóltak között / Vallyon hát bennünket ide mi űldözött? / Vagy tán mi is hóltak vagyunk, és hogy élünk / Csak ez a' nap fénye hiteti el vélünk? / Ugyan mi hely hát ez, hol így tolonganak / A' hóltak, 's közöttük az élők forognak?"

---

[61] HÁSZ–FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, i. m., 125.

[62] Vö. uo., 159–165.

Feltűnően gyakran fordul elő a 'h' hang/betű a versrészletben. Sőt, szemantikai szempontból igencsak fontos szavak elején – az elhunytakkal való szembesülés helyzetének lépésről-lépésre kifejtett leírásában meghatározó szerepet betöltve: hova (tévedtem) [1. sor] → helyt (járok) [1. sor] → (országa) hóltaknak [3. sor] → (a koporsók) házak [4. sor] → (tehát ez a) hely [5. sor] → Hóltak (Városa) [5. sor] → három ház [6. sor] → hét (lakos) [6. sor] → hóltak (között) [7. sor] → hóltak (vagyunk) [9. sor] → hiteti [10. sor]. A helyzet átmeteforizálásának, fikcionalizálásának célja a *hóltak városa*, pontosabban a 'h' hang/betű által uralt szószerkezet-párhoz kapcsolható *három ház, hét hólt* kép létrehozása lehet. Ezután az élők és elhunytak viszonya kerül előtérbe. Ennek során az élők is holtakká válnak („hóltak vagyunk"), mely párhuzamos, de éppen ellentétes hatású művelet a holtakat 'városban élő lakosokká' átalakító antropomorfizációhoz viszonyítva. Így alakul ki a paradox helyzet: „élőknek lenni hóltak között". „Vagy tán mi is hóltak vagyunk, és hogy élünk / Csak ez a' nap fénye hiteti el vélünk?" A két világ összetett viszonya figyelhető meg a fikció kettőségében. A holtak világában lezajló fikcionalizálódás („mi is hóltak vagyunk, és hogy élünk") lelepleződik („Csak ez a' nap fénye hiteti el"), ám éppen ennek kudarca erősíti, támogatja a másik irányú fikcionalizálódási folyamatot (az elhunytak városának megelevenedését) – azt tehát amelynek során az 'e **hely**' 'a **h**oltak városává', 'a **hét h**oltat magába foglaló **három házzá**' alakul át. Ám mindezen közben a '**h**itet' ige visszautal a 'h'-kezdetű szavakat variáló, összeszövögető szószerkezetekre, s ezen keresztül az azok által végrehajtott fikciós műveletet is elbizonytalanítja, leleplezi. Így tehát egyszerre igazolódik és cáfolódik is a „[N]em lehet élőknek lenni hóltak között" állítás.

Bata Imre mutatott rá, hogy a protestáns diákköltészet és a „mesterkedő poézis"-nek nevezett vonulat (Édes Gergely, Mátyási, Poóts) egyaránt ugyanazt a manierista-barokk hagyományt tartotta elevenen, melyet Bata a „dús" jelzővel illet.[63] Ez azért lehet itt fontos, mert véleményem szerint a fentebbi szövegrészlet is olyan poétikai teljesítményt mutat fel, mely e 'dús'-ságra lehet példa.

Megkockáztatható, hogy – bizonyos értelemben – az alkalmi darabok ilyen és hasonló szövegalakító megoldásokat közvetíthettek a diákirodalom korpuszán belül a tréfás-humoros, főleg elbeszélő költészet felé – s esetleg ezen keresztül később, immár a kollégiumi irodalomon kívül a verses regény felé. Ehhez szolgálhat bizonyítékul, hogy a Csokonai-féle *Békaegérharc*ban és Petőfi *A helység kalapács*ában Julow Viktor olyan aprólékos műveleteket mutatott ki, melyek – igaz stilisztikai szinten, a stílusnemek sűrű váltogatásával – egy egész antiklimaxos

[63] Vö. BATA Imre, *Költészetünk vonulata*. In: *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, s. a. r. WEÖRES Sándor, a bevezető tanulmányt írta KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1982[2], 509–510.

„finomstruktúrát" hoznak létre.[64] Imre László szerint pedig a verses regényben az irodalmi konvenciók és normák folytonos leleplezését szolgálja az a számtalan, sokszor mikrostrukturális művelet, melyek az alkotások textualitására hívják fel a figyelmet.[65]

ATTILA SEBESTYÉN

Notes on the Role of Popular and Occasional Poetry in the 18th-Century Hungarian Literature – on the Basis of the Manuscripts in the College Library of Debrecen

During the 18th century, a huge amount of verses was produced in Hungary. Most of these texts were distributed in manuscripts whose audience were the lower-intelligentsia of the age consisting of ministers, schoolmasters, cantors, etc. That is why this poetry emerged and flourished chiefly in the educational centres like Debrecen, or rather the Reformed College of the town.

In the present paper, I recapitulate in details the very different oppinions about the 18th-century manuscript literature. The students of Hungarian literary history, in the 19th and 20th centuries, did not really concentrate on this group of verses. It was not considered to be relevant enough, because it was written for an audience with a less refined taste, thus, according to the critics, these texts did not imply many significant poetic-aesthetic qualities. Certainly, there were exceptions, some students, who dealt with the manuscript poetry in details. They suggested that it had been very heterogeneous – so, it had consisted of different layers like popular love songs, mischievous (rather bawdy) epic parodies, and that of school verse compositions or occasional poems. However, the songs and epic parodies, indicated the students, had the key role of, in a sense, connecting the old Hungarian poetry and the 19th-century literature together. Beside these, I argue in my essay, the occasional poems – rooted in the widespread practice of school verse composition – may also be worth studying. The reason for this is the role of these texts in the age based on some of their poetic qualities – for instance the intricate permutations of little details or motifs, which reveals the materiality of language to the reader.

[64] Vö. JULOW Viktor, A helység kalapácsa *és XVIII. századi előzményei: Fejezet a magyar irodalom aszinkron fejlődésének történetéből*, Studia Litteraria, 1975, 37–53.
[65] Vö. IMRE László, *A magyar verses regény*, Bp., 1990, 213–241.

KÁNTOR SÁNDORNÉ VARGA TÜNDE

EGY ISMERETLEN GYÖNGYSZEM A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM NAGYKÖNYVTÁRÁNAK RITKASÁGAI KÖZÜL

Tobias Mayer Matematischer Atlas (Augsburg, 1745)

Előzmények

Debrecennek, az iskolavárosnak a 16. századtól kezdve meghatározó szerepe volt a magyarországi matematikaoktatásban. A város ekkor csatlakozott az új nagy szellemi áramlathoz, a reformációhoz. Itt is, mint Európa többi részén, a reformáció három eszközzel harcolt és hódított: szószékkel, sajtóval és az iskolával. Az első magyar nyelvű matematika tankönyvet, a debreceni Arithmetikát 1577-ben Hoffhalter Rudolf[1] adta ki Debrecenben. Később ezt követte Maróthi György Arithmetikája[2] (1743, 1763, 1782).

Az ősi Református Kollégium a magyarországi protestáns oktatás fellegvára lett. Egyrészről híres professzorok oktatták a diákokat, másrészről könyvtára enciklopédikus könyvtárrá fejlődött. A Kollégium diákjai számára óriási lehetőséget jelentett a *peregrináció*. A végzett ifjaknak módjuk és lehetőségük volt arra, hogy útra keljenek az európai egyetemek felé, ahol elsajátították a legkorszerűbb tudást. Újabb diplomával és doktorátussal tértek haza, magukkal hozták a külföldön megvásárolt szakirodalmat. A könyvek egy részét megtartották, más részét eladták / átadták a Kollégium Könyvtárának, pl. Maróthi György elkészítette az általa vásárolt könyvek leltárát[3]. Peregrinus diák volt a későbbi híres matematika professzorok közül *Maróthi György* (1715–1744), *Hatvani István* (1718–1786), *Sárvári Pál* (1765–1846).

Maróthi György és Szilágyi Sámuel (1719–1785) professzorok érdeme volt az, hogy elismertté tették a reáliákat, és egészen 1850-ig az első nyomtatott tanterv, a Maróthi által kidogozott *Methodus* (1770) volt az irányadó a református iskolák tanításában. Maróthi György viszont *Bél Mátyás* (1684–1749) pedagógiai programját tekintette példaképnek. Bél Mátyás pedig annak a pozsonyi Líceumnak volt az igazgatója, melyet a Segner család alapított. Ajánlásával lett *Segner András* (1704–1777) Debrecen város orvosa. Segner András viszont *Mikoviny Sámuel* hatására kezdett el matematikával foglalkozni. Mikoviny Sá-

[1] *Arithmetica, a számvetésnek tudománya* (RMK I 123). A debreceni Arithmetika elnevezés Dávid Lajostól (1881–1962), a debreceni Tudományegyetem első matematika professzorától származik.

[2] *Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége.*

[3] Maróthi György feljegyezte, hogy 1735-ben milyen könyveket vásárolt meg. Köztük szerepelt Ch. Wolff Anfangsgründe (1732) könyve is.

muel (1700–1750) Európa élvonalába tartozó geométer, térképkészítő, útépítő- és vízszabályozó mérnök volt. Ő dolgozta ki a térképkészítés modern elveit és gyakorlatát, a háromszögelési módszert. Térképei Bél Mátyás könyvében, a *Notitiá*ban (1735–1777) jelentek meg.

****

Hatvani István halálának 200. évfordulóján (1986), egy könyvtári bemutatón a megtekintésre kikészített atlaszok (pl. *Doppelmayer Atlas,* 1742) között bukkantam rá *Tobias Mayer Matematikai Atlaszára.*

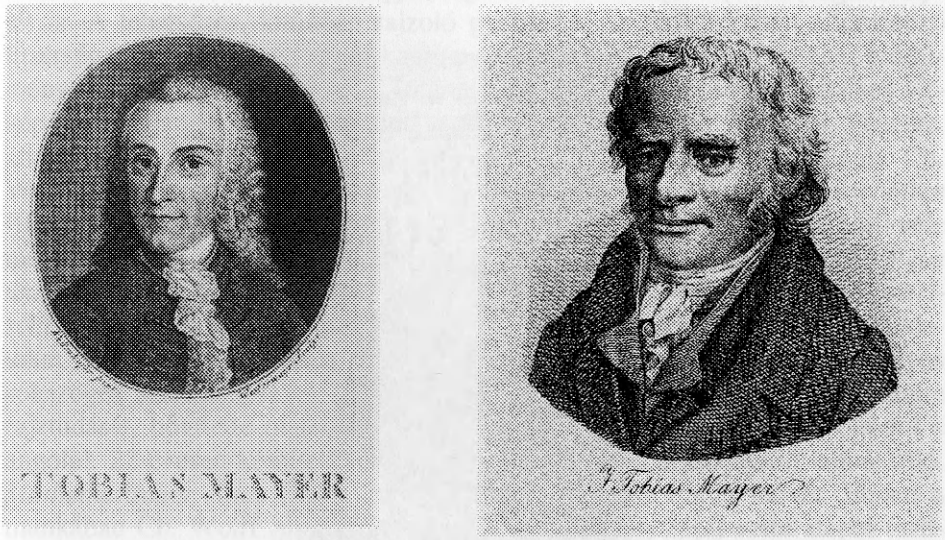
1. ábra

Tanulmányozására később nyílt lehetőségem. A kutatást több tényező nehezítette. Egyrészről az, hogy a nagyon szép barna bőrkötéses, nagyméretű (37 cm x 50 cm) könyv fedőlapjának közepén, bordó alapon, aranyozott keretben *Mathematischer Atlas* 1798 (!) volt felírva. Másrészt az, hogy *Johann Tobias Mayer* név alatt *Gründlicher und ausführlicher Unterricht zur praktischen Geometrie* (Göttingen, 1777–1802)[4] háromkötetes könyvet találtam a Matematikai Atlaszhoz hasonló tartalommal. Így azt feltételeztem, hogy a két szerző azonos. Göttingenből megkaptam Johann Tobias Mayer életrajzát és arcképét. A Forbes által írt életrajzban[5] is Mayer, Johann Tobias néven szerepelt a Mate-

[4] TrETK O286, O287.

[5] *Dictionary of Scientific Biography*, American Council of Learned Societes, Allgemeine Deutsche Biographie, Leipzig, 1885.

matikai Atlasz szerzője. 1994-ben Kasselben, a GDM konferencián állítottam ki egy posztert, amelyben a Mathematischer Atlas-szal foglalkoztam, ami felkeltette a német kollegák érdeklődését. Ekkor tisztázódott, hogy két Tobias Mayer matematikus professzor volt Göttingenben, apa és fia (2. ábra), illetve a Mathematischer Atlas 1745-ben készült.

2. ábra

Innentől kezdve vált érdekessé, hogy a Németországban létező 8 példány mellett, miért van egy, méghozzá színezett, előszó nélküli példány Magyarországon, Debrecenben.

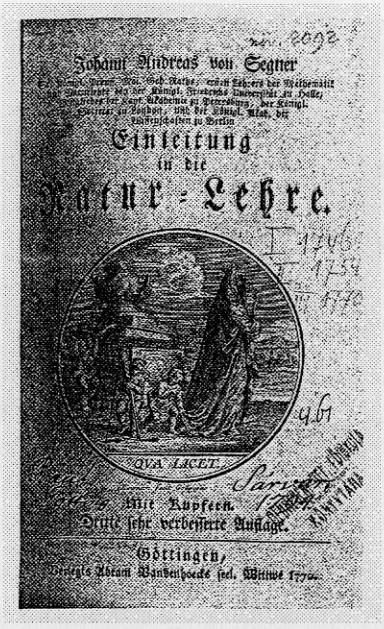
1. Az első nyom egy dátum egybeesése volt, amely Hund[6] könyvéből derült ki. *T. Mayer és J. A. Segner* 1750–1755 között egyidejűleg voltak professzorok Göttingenben, sőt az új csillagvizsgáló igazgatói székét végül T. Mayer kapta meg. Segnert Halléba helyezték át professzornak.

2. *Hatvani István* 1746 áprilisában Augsburgban töltött egy hetet útban Basel felé. Hatvani István professzorként a Nagykönyvtár igazgatója is volt.

3. *Sárvári Pál*, aki Hatvani István legjobb diákja volt, Göttingenben volt tanulmányúton 1792–1795 között. Az ott készített építészeti rajzokból 40 darabot hazahozott. Ezeket, illetve nagyon sok könyvét a kollégiumi Nagykönyvtárnak ajándékozta az 1802-es nagy tűzvész után. Sárvári 1795–1839 között volt professzor. Ő volt a debreceni rajziskola megalkotója. *A rajzolás mesterségének kezdetei* (1804–1807) tankönyvével alapozta meg a rajzoktatást. Ő irányította a

[6] F. HUND, *Die Geschichte der Göttingen Physik*, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1987.

rézmetsző diákok munkáját, akik az *Oskolai magyar Új Atlaszt* (1804) készítették. Elképzelései, rajzai, tervei fontosak voltak a város számára. Stílusirányzatának hatását jól tükrözi az 1802-es tűzvész után újjáépített Nagytemplom és a Kollégium. Sárvári Pál tulajdonában volt több Segner könyv (3. ábra) és J. T. Mayer *Gründlicher und ausführlicher Unterricht zur praktischen Geometrie* (Göttingen, 1795) könyve.

3. ábra

Ennél érdekesebb az, hogy Sárvári tulajdonában volt az *Atlas Scolasticus* egy példánya (U 30/a), amelyben Tobias Mayer által rajzolt térkép is található, sőt ugyanolyan barna bőrkötésben van, és ugyanolyan formában és betűkkel van ráírva aranykeretben, bordó alapon az Atlas Scolasticus, mint a Mathematischer Atlas volt a másik atlaszon.

Így több érintkezési pont is létezik Debrecen–Augsburg–Göttingen között. A legvalószínűbb az, hogy a Matematikai Atlasz Sárvári Pál révén került Debrecenbe, hisz őt érdekelték a térképek és a rajzolás. Kallós Mózes 1831-es leltárkönyve tartalmazza a Mathematischer Atlas-t (R 72, O 351), de további információt nem találtam.

Tobias Mayer életrajza és munkássága

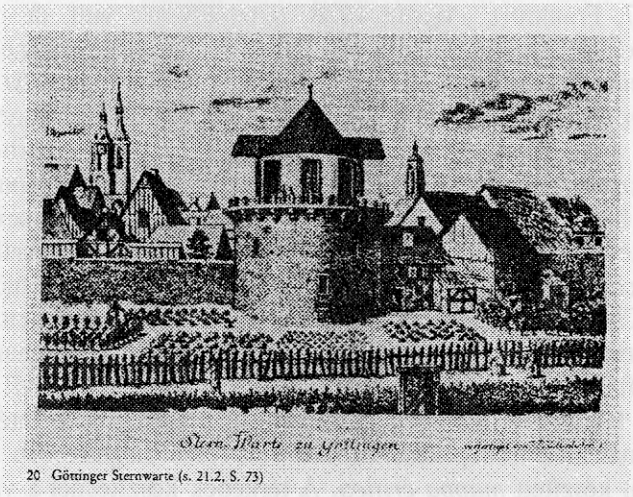
Tobias Mayer (Marbach, 1723. február 17. – Göttingen, 1762. február 20.) matematikus, fizikus, csillagász, térképkészítő egy kerékgyártómesternek volt a fia. Édesapja tanította meg számolni, írni, rajzolni és olvasni. Igen korán árván maradt. 14 éves volt, amikor édesapja meghalt, de nemsokára elvesztette édesanyját is. A tehetséges, kitűnően rajzoló gyermekre az Esslingenben állomásozó tüzérség egyik tisztje – Geiger kapitány – figyelt fel. 1739-ben katonai erődítmények rajzát készítteti el vele. 16 éves, amikor Esslingen és környékének térképét megrajzolja. Iskolai tanulmányait az esslingeni latin iskolában végezte, ahol keveset tanult matematikából. Autodidakta tanulmányainak alapja Ch. Wolff hallei professzor *Die Anfangsgründe aller matematischen Wissenschaften* (Halle, 1737, Frankfurt, Leipzig 1738) című könyve volt, de nem volt vele megelégedve. 18. születésnapjára megírta első könyvét, melynek címe*: Neue und allgemeine Art, alle Aufgaben aus der Geometrie, vermittelst der geometrischen Linien leicht aufzulösen* (1741), amelyben elsősorban geometriai feladatokat oldott meg analitikus módszerekkel. Foglalkozott a körbeírt szabályos sokszögek szerkesztésével. 1744–1746 között Augsburgban tanult, fejlesztette rajztudását, bővítette matematikai ismereteit és megtanult franciául, olaszul s angolul. 22 évesen készítette el a 60 rézmetszetből és 8 kiegészítő lapból álló, *Mathematischer Atlas* (magyarul: Matematikai Atlasz) című művét. Ebben a munkában Ch. Wolff *Anfangsgründe* könyvének felosztását vette alapul (aritmetika, geometria, trigonometria, analízis, alkalmazások, mechanika, csillagászat, geográfia, kronológia, napórák, pirotechnika, katonai és civil építészet).

1746–51 között Nürnbergben a Homann-féle Kartográfiai Intézetben dolgozott. Itt 30-nál több térkép készítésében vett részt. Leghíresebb térképe a Németországról készített *mappa critica.* A térképek készítésnél a vetítés új módszereit alkalmazta. Ezeknek a térképeknek egy része megtalálható az *Atlas Scolasticus*ban. A debreceni Kollégium Nagykönyvtárában kb. 20 darab T. Mayer által készített térkép van, közülük 12-t meg is néztem. A térképek között vannak azonosak is, illetve egy jelzet alatt több T. Mayer térkép.

A Homann-féle Kartográfiai Intézet csillagászati megfigyelésekkel is foglalkozott. Így T. Mayernek lehetősége nyílt csillagászati jelenségek tanulmányozására, pl. napfogyatkozás, holdfogyatkozás megfigyelése, a Hold átmérő szögének megmérése (1748–49). Nagyon sok földrajzi és csillagászati adatot gyűjtött össze. Ő volt a *Kosmographische Nachrichten und Sammlungen* (Nürnberg, 1748) kiadója. Ebben mutatta be azt az üvegmikrométert, amelynek segítségével az 1748. július 25-i napfogyatkozásnál a méréseket végezte. Figyelte a fényes csillagokat, és elméletet állított fel arról, hogy miért nem lehet a Holdnak légköre.

1750-ben a göttingeni Georg August Akadémiára hívták meg professzornak. Itt alkalmazott matematikával, csillagászattal, közgazdaságtannal és térképészettel foglakozott. Legnagyobb tudományos eredménye a Hold elmélete és a csillagászati visszaverődés vizsgálata. 1752-ben új Hold és Nap táblázatokat készített. Ezeket a gyakorlatban, a tengeri hajózásban, a földrajzi helymeghatározásban lehetett jól felhasználni.

Euler nagyra értékelte T. Mayer csillagászati munkásságát, ami levelezésükből is látszik. Mayer csillagászati kutatásainak eredményeit az elméleti csillagászat csodálatos mesterművének nevezte. A fiatal Mayer Göttingenben a tapasztalt Segner mellé került. Segner vezetése alatt folytak az új csillagvizsgáló (4. ábra) építési és felszerelési munkálatai.

20 Göttinger Sternwarte (s. 21.2, S. 73)

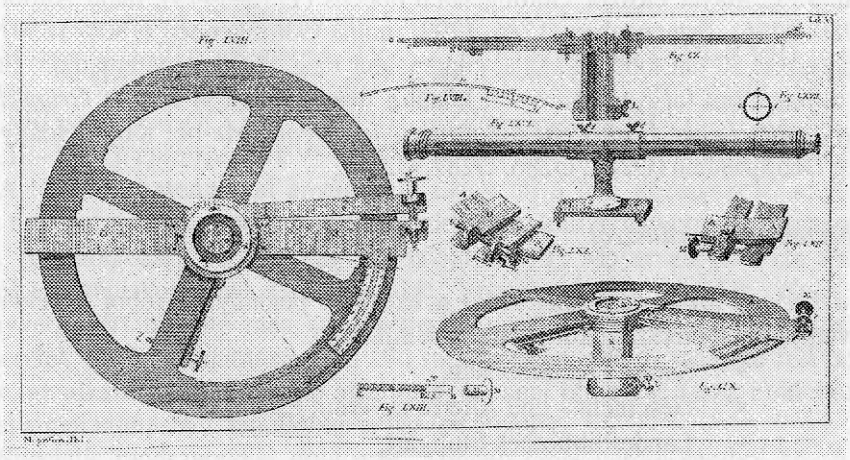
4. ábra

Mayer saját helyzetét igyekezett megerősíteni és tekintélyt akart szerezni. Előadásaiban sok mindennel foglalkozott: gyakorlati geometria, tüzérségi problémák, algebra, analízis, gyakorlati és elméleti csillagászattan, mechanika, gépek elmélete és gyakorlati alkalmazásai.

Segner és Mayer kapcsolata sajátosan alakult, de ebben a hannoveri kormányzati politika is szerepet játszott. Segner köztudottan szakmailag tekintélyes professzor volt, de mint ember nehéz természetű és akadékoskodó. Tobias Mayert, elsősorban Euler véleménye alapján, nemzetközi hírű csillagásznak tartották, akit több egyetem is meghívott professzorának. Segner és Tobias Mayer között a csillagvizsgáló igazgatói székéért folyt a harc. Tobias Mayer a közös igazgatás helyett egyszemélyi vezető akart lenni. Végül is sikerült neki. Segner átadta a csillagvizsgáló kulcsát, mert közben áthelyezték Halléba, ahol

Ch. Wolff megüresedett professzori székét kapta meg, és élete végéig Halléban maradt.

T. Mayer a gyakorlat embere volt. Egyik legnagyobb érdeme egy új szögmérő eszköz, az ún. ismétlő (recipiens) körző elkészítése volt. Ez az eszköz látható a *Mathematischer Atlas* címlapján is, illetve a XI. lapon (Fig. 13.). Johann Tobias Mayer bemutatta könyvében (5. ábra). Kifejlesztette a területmérésre alkalmas projektív módszert, az asztrolábiumot egy precíziós műszerré alakította át. Az új göttingeni csillagvizsgálóban ő javította ki és szerelte fel a fali kvadránst.

5. ábra

A Mayer-féle ismétlő körzőt elsősorban a hajózásban alkalmazták. Delambre-nak és Méchain-nek a standard méter meghatározására szolgáló eszköze lényegében Mayer ismétlő körzőjének egy díszített változata volt.

Mayert 1753-ban a Királyi Tudományos Társulat tagjává választották. Göttingeni tudományos kutatásai fizikai és csillagászati jellegűek voltak. A mágnesességre vonatkozólag állított fel egy elméletet, amely hasonlított a Hold elméletére. 25 évvel Coulomb előtt azt állította, hogy a mágneses hatás a távolság négyzetével fordítottan arányos, de ez a nézete csak kéziratban maradt fent, és halála után elfelejtették.

T. Mayer a hétéves háború idején lázas beteg lett. Tudományos végrendeletét felségének diktálta le és végrehajtását rábízta. Felesége a Brit Admiralitáshoz vitte el Mayernek a Hold és Nap táblázatait, amit megvettek tőle, és posthumusz leközölték: *Theorie lunae juxta Systema Newtonianum* (London, 1767) és *Tabulae motium solis et lunae novae et correctae* (London, 1770). Mayernek ez a két munkája a tudományos navigáció alapjául szolgált.

Halála után Lichtenberg adta ki *Opera inedita Tobiae Mayeri* (Göttingen, 1775) cím alatt Mayernek azokat a kutatási eredményeit, amelyek a színkeverés elméletére és a csillagászati visszaverődésre vonatkoztak. T. Mayer előadásainak, levelezéseinek egy részét a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* (1752–1762) tartalmazza.

Tobias Mayer 1751-ben nősült meg. Felesége Maria Victoria Gnüge volt. Házasságukból 8 gyermek született, 5 fiú és 3 lány, de nem mindegyikük érte meg a felnőtt kort. Leghíresebb gyermeke Johann Tobias Mayer (1752–1830), aki matematikus, fizikus professzor, a Királyi Tudományos Akadémia tagja volt. J. T. Mayer először Göttingenben docens (1773–1779), majd Altdorfban (1780–1786), Erlangenben (1786–1799), utána Göttingenben (1800–1830) volt professzor. 30-nál több munkája, cikke jelent meg, melyek matematikai, fizikai és csillagászati tárgyúak Könyvei közül a négy kiadást is megért *Gründlicher und ausführlicher Unterricht zur praktischen Geometrie*-ből több példány van meg Debrecenben (O284, O286, O287, O288).

A Matematikai Atlaszról

A *debreceni Mathematischer Atlas* a létező 9. példány. A többi 8 példány a következő németországi könyvtárakban található:

- Sammlung Gronbach,
- Geschichts- und Altertumsverein Esslingen,
- Landesbibliothek Stuttgart,
- Deutsches Museum München,
- Schulmuseum Friedrichshafen,
- Sammlung Roth (3 példány).

Mindegyik atlasz nagyméretű (kb. 37 cm x 50 cm). Van, amelyik teljes lapon, van, amelyik félbehajtott lapon (pl. a Deutsches Museumbeli példány), úgy, mint a földrajzi térképek. A Debrecenben levő teljes lapon van.

Van olyan, amelyikhez van előszó, van olyan, amelyikhez nincs előszó. Ahol van Előszó, ott a végén a dátum (1745) is fel van tüntetve. A Debrecenben levőhöz nincs előszó, ezért nincs dátum sem.

Mindegyik címlapon megtaláljuk a szerző (Tobias Mayer) és a kiadó nevét (Pfeffel, Augsburg).

A Stuttgarti Landesbibliothekben színezett példány van, Debrecenben szintén. Ez azt jelenti, hogy 42 lap színezett; 29 lapnál nagyon lényeges a színezés, 13 lapnál inkább esztétikai és kiemelési jellegű. Az egész munka igen dekoratív, nagyon szemléletes.

Tartalmában Tobias Mayer egyes régebbi munkáira is támaszkodik, pl. az *Esslingen és környékének térképe,* az erődítményekről készült rajzok, a nürn-

bergi csillagászati megfigyelései (napfogyatkozás, holdfogyatkozás), a korabeli mérési eszközök. A fedőlapon levő rézkarc is utal a tartalomra.

A Matematikai Atlaszban Tobias Mayer 60 lapon (Tab.) dolgozza fel a matematika középfokú anyagát, és 8 kiegészítőlapon foglalja össze a felsőbb matematikából az algebrát, geometriát, differenciál- és integrálszámítást. A mű célja az, hogy a kezdők és mindazok, akik át akarják ismételni a matematika anyagot jó kedvvel és élvezettel tegyék meg. A könnyebb tanulást akarja elősegíteni a szemléletes, gyakorlatias leírásokkal és az ábrákkal.

Valóban a Matematikai Atlasz egy matematikai képeskönyv, tele geometriával és a matematika gyakorlati alkalmazásaival.

A 60 rézmetszet 12 területet ölel fel:

Számolás (I–III), *geometria* (IV–XV), *trigonometria* (XVI–XVII), *asztronómia* (XVII–XXVII), *geográfia* (XXVIII–XXXI), *kronológia* (XXXII–XXXIII), *napórák* (XXXIV–XXXVI), *erődítmények* (XXXVII–XLII), *tüzérség* (XLIII–XLV), *építészet* (XLVI–XLIX), *optika* (L–LIII), *mechanika* (LV–LX).

A tárgyalt matematikai anyag nem megy túl a mai középiskolai anyagon. Azt a tudást nyújtja, amit ma az érettségire tudni kell a hagyományos tananyagból. A kidolgozása viszont nagyon didaktikus. T. Mayer autodidakta módon tanulta középiskolásként a matematikát. Nehezen értette meg Ch. Wolff tankönyvét, ezért rajzolta meg saját képeskönyvét, ami alkalmas a matematikai ismeretek önálló elsajátítására. Kiváló rajzkészsége, alapos szakmai felkészültsége, az alkalmazásokhoz való affinitása, azonnal érthetővé teszi. Feldolgozási elvei a mai tanításban, tanulásban is hasznosíthatók.

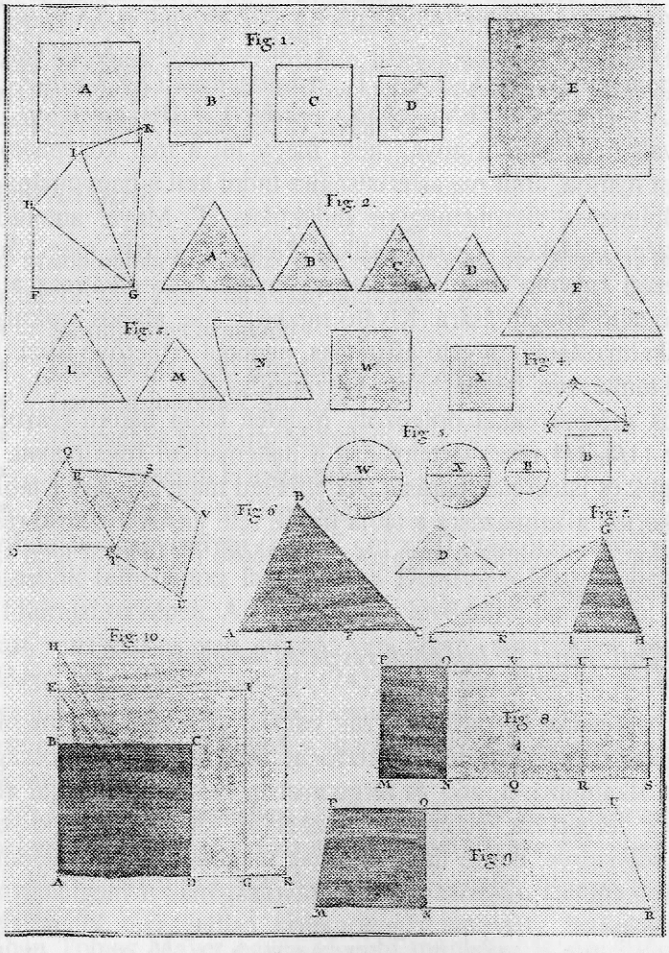
Speciális módszerekkel dolgozott. Minden tábla három részből áll. A két szélső rész (1/4–1/4 rész) tartalmazza a matematikai fogalmakat, a szükséges tulajdonságok és ismeretek leírását. Az elméleti magyarázatra a tábla egyik fele, míg a gyakorlati alkalmazásra a tábla másik fele jut. A középső részben láthatjuk az ábrákat, a szemléltető anyagot. A középső rész rajzai igen szépek, látványosak és tanulságosak.

A Matematikai Atlasz 60 lapjának részletes tartalma

Számolás, összeadás, kivonás, szorzás, osztás, gyökvonás, prímszámok, különböző mértékek (hosszúság, terület, térfogat, űrtartalom), arányosság, logaritmus fogalma és alkalmazásai, sík- és térgeometria elemei, geodéziai alkalmazások, földterületek felosztása, geometriai eszközök, lencsék és tükrök, képalkotás szabályai, súlymérés, hordó űrtartalmának meghatározása, különböző objektumok (torony, épület) magasságának és távolságának a meghatározása trigonometria segítségével, szférikus trigonometria, csillagászat, kilenc különféle napóra, a naptárkészítés problémái (napok, hónapok, évek), Kopernikusz világképe, a Kepler probléma megoldása, holdfogyatkozás, napfogyatkozás, üstökösök, a

Hold, a Nap pályája, a térképkészítés elvei, sztereografikus projekció, vonalak és görbék felhasználása az erődítmények építésénél, a csillag alakú erődítmény, katonai problémák, fegyverek és geometriai konstrukciójuk, ágyú, ágyúgolyó, kézigránát, petárdák, bombák, különféle ballisztikai problémák, a röppálya matematikai elemzése, optimalizálási feladatok a tüzérségnél, lakóház építése, az oszlopok és a tetők különböző alakja, a komfortos épület jellemzői, az épület alaprajza, az építés elvei, a perspektíva, a perspektivikus képek és árnyékaik, néhány fizikai probléma.

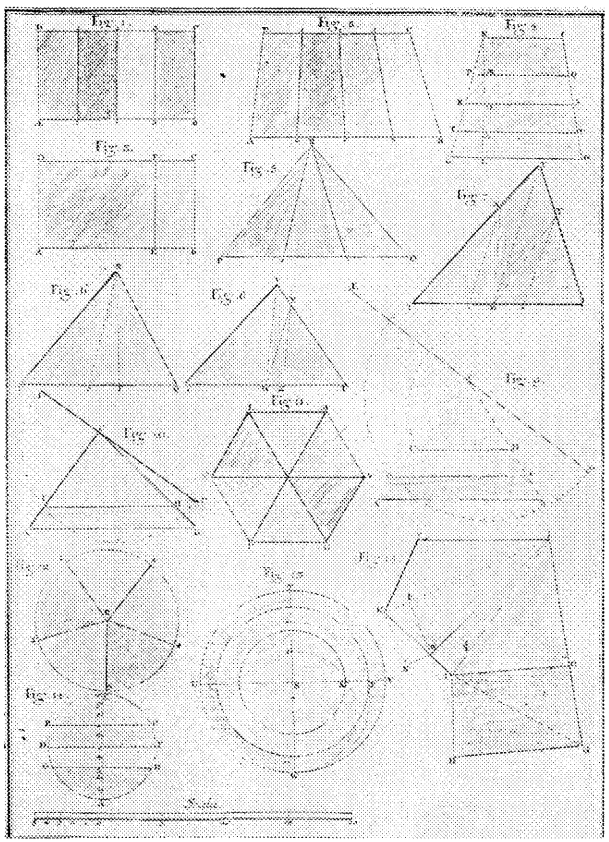
Néhány lap részletes bemutatása

6. ábra

Tab. IX. (6. ábra), amelyben a szerző különböző síkidomok területét adja össze, vonja ki, többszörözi, részekre osztja mind algebrai, mind geometriai úton.

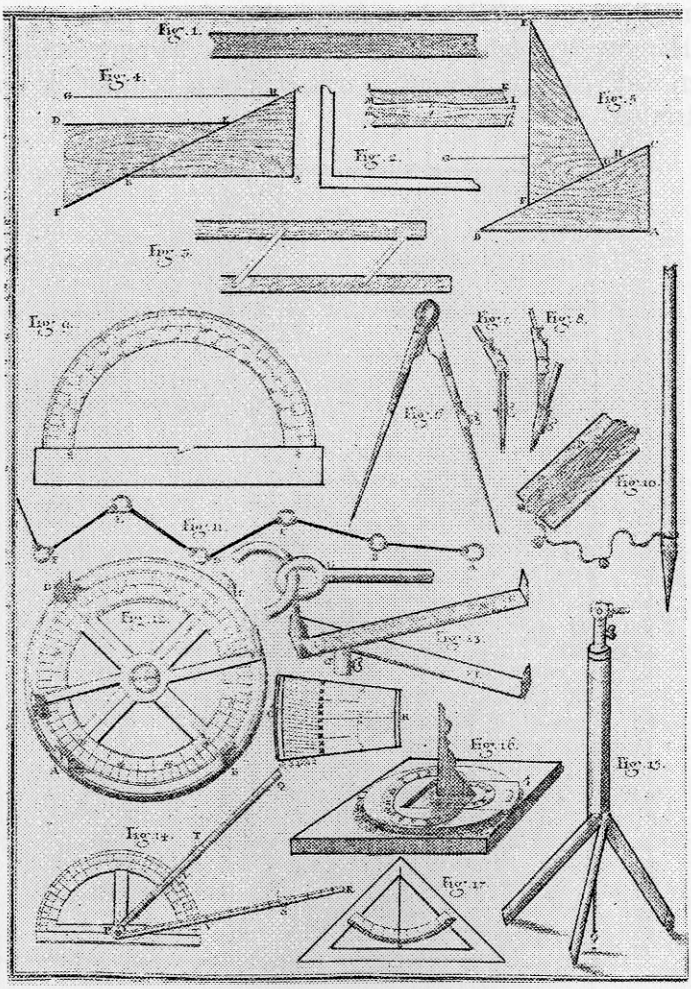
- A Fig.1-en az A, B, C, D négyzetek, illetve szabályos háromszögek területeit adja össze. Pitagorász tételének felhasználásával szerkeszt. Hasonlóan jár el a W, X, B körök esetében. Megállapítja, hogy ez az eljárás mindig jó, ha hasonló síkidomok területét kell összegezni.
- Ha nem hasonlóak a síkidomok, akkor egymáshoz illeszti őket (Fig. 3.), majd azt javasolja, hogy az így keletkezett síkidomot alakítsuk át háromszöggé.
- A Fig. 4–5-ön a W és X négyzetek, illetve körök területeinek a különbségét ismét Pitagorász tételének segítségével szerkeszti meg.
- Háromszög, téglalap, trapéz területének háromszorosát, négyszeresét szerkeszti meg. A négyzet esetében más eljárást is bemutat, de utal az algebrai megoldásra is.

7. ábra

Tab. X. (7. ábra) témája geodézia, a földterületeknek egyenlő vagy arányos részekre való osztása.

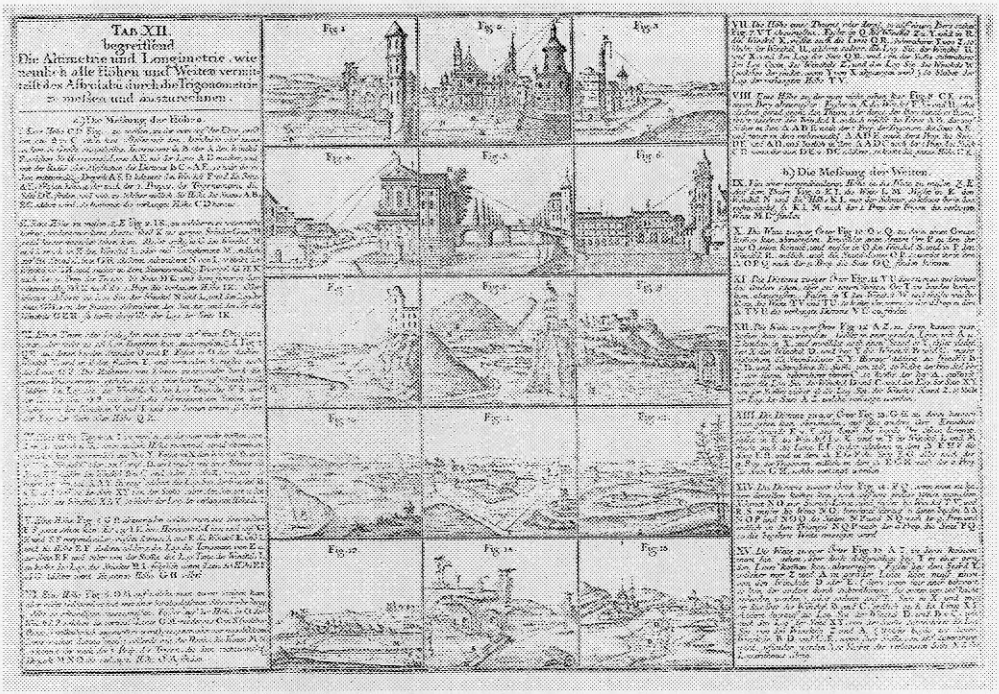
- A Tab. IX –ben kifejtett elméleti eljárásokat alkalmazza. Téglalap, trapéz alakú területet negyedel (Fig. 1., Fig. 2.), az utóbbira kétféle eljárást is bemutat (Fig. 4.). A téglalap területét 2:1 arányban osztja (Fig.3.), illetve a háromszög területét kétféleképpen harmadolja (Fig. 5., Fig. 7.).
- A praktikus interpoláció módszerét Ch. Wolfftól vette át (Fig. 15), itt a szerkesztést számolással kell kombinálni.

8. ábra

Tab. XI. (8. ábra) geometriai és geodéziai, mérési, illetve szerkesztési eszközöket mutat be.

- Egyenes vonalzó, párhuzamos vonalzó, szögvonalzók, szögmérő, derékszögellő, rajz és áthelyező körzők, lánc a földméréshez, mérőzsinór, állvány, asztrolábium (Fig. 12), ismétlő (recipiens) körző (Fig. 13.), magassági és oldalszögmérő a meridián irányának meghatározására, függőón a függőleges irány kijelölésére, a Nap delelési magasságából a földrajzi szélesség mérésére szolgáló eszköz.

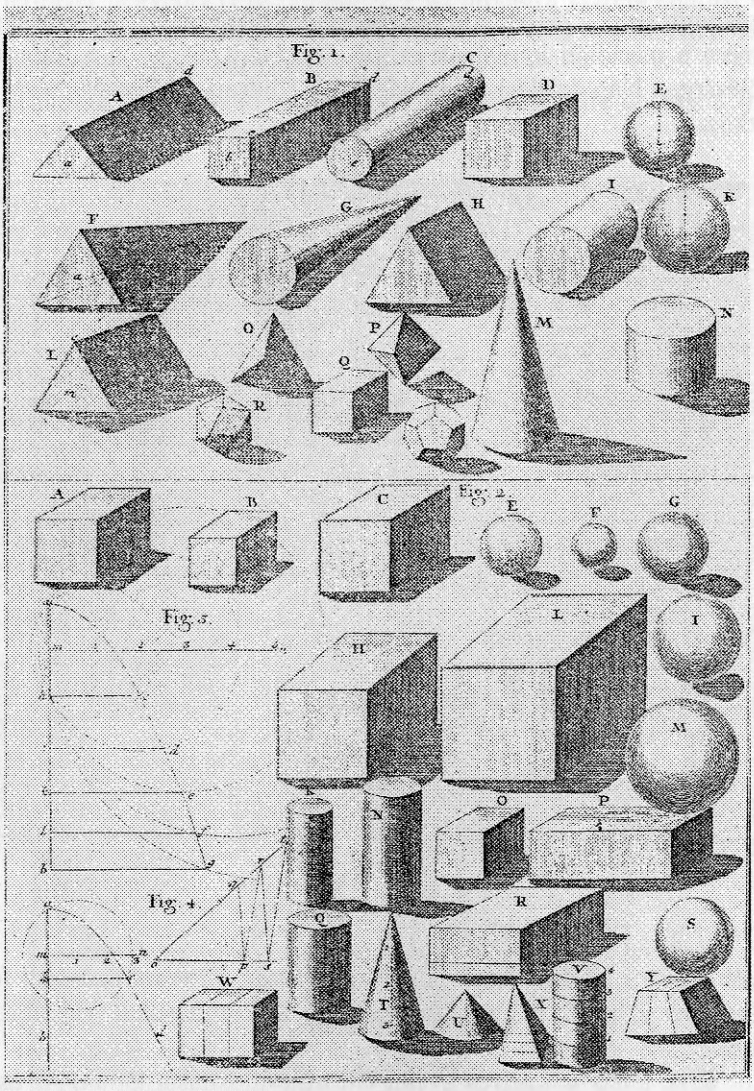

9. ábra

Tab. XII. (9. ábra) a hosszúság és magasság meghatározásával foglalkozik. A méréseket az asztrolábium segítségével, a számításokat trigonometriai úton végzi el.

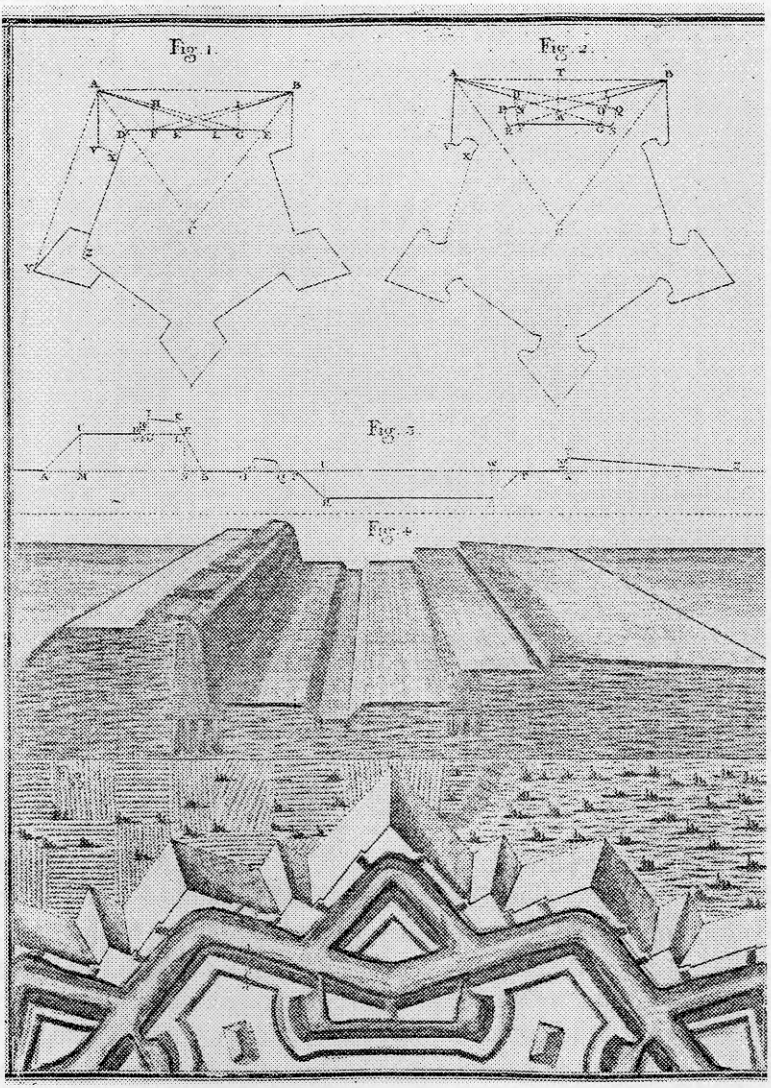
- Ezen a lapon a mérés gyakorlati megvalósítását látjuk. Az asztrolábium segítségével megmért szögek, illetve a mérhető távolságok ismeretében ismeretlen magasságokat, vagy távolságokat lehet meghatározni. Az adatok alapján szögfüggvények (szinusz, koszinusz, tangens) logaritmusainak segítségével ki lehet számolni a keresett távolságokat.

- Ezek a feladatok ma is szerepelnek a középiskolai példatárakban, sőt az érettségi és a felvételi feladatok között is (Fig. 3). Ugyanúgy oldjuk meg, mint ahogy azt T. Mayer javasolta.

10. ábra

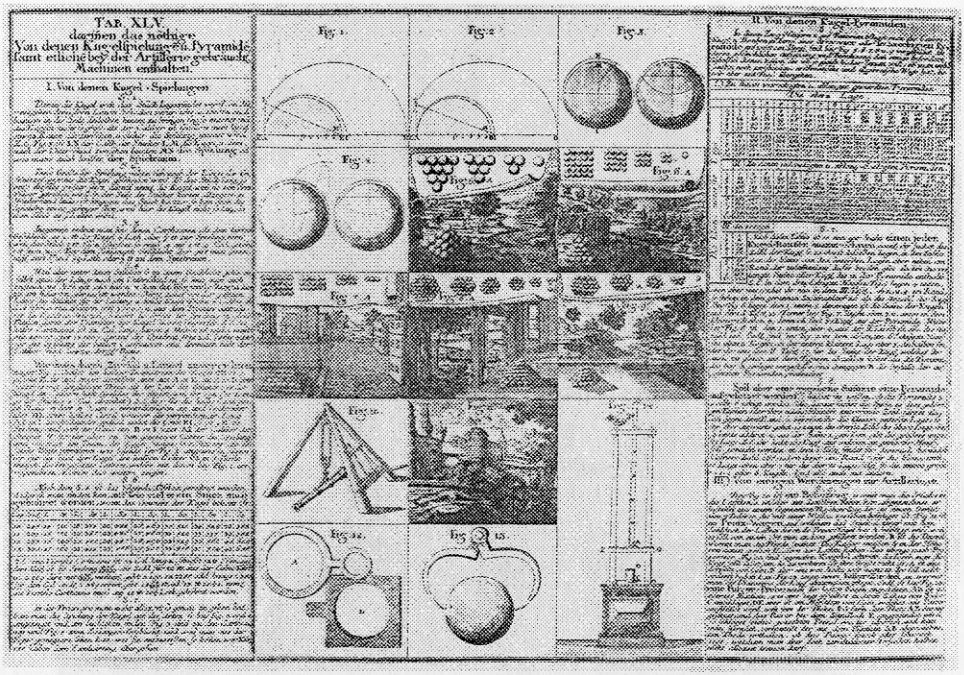
Tab. XIIII. (10. ábra) 14 példát tartalmaz testek térfogatainak meghatározására, a térfogatok összeadására, többszörözésére, arányos részekre való osztására. Felépítése teljes mértékben analóg a síkgeometriai esettel (Tab. IX.), ami ma fontos alapelv a térgeometria tanításában.

11. ábra

Tab. XXXVII. (11. ábra) Nagyon szép szemléletes, színes lap, amely az erődítmények

- alaprajzát, keresztmetszetét és szelvényeit mutatja be.
- Elemzi a csillagötszög alak védelmi jelentőségét.

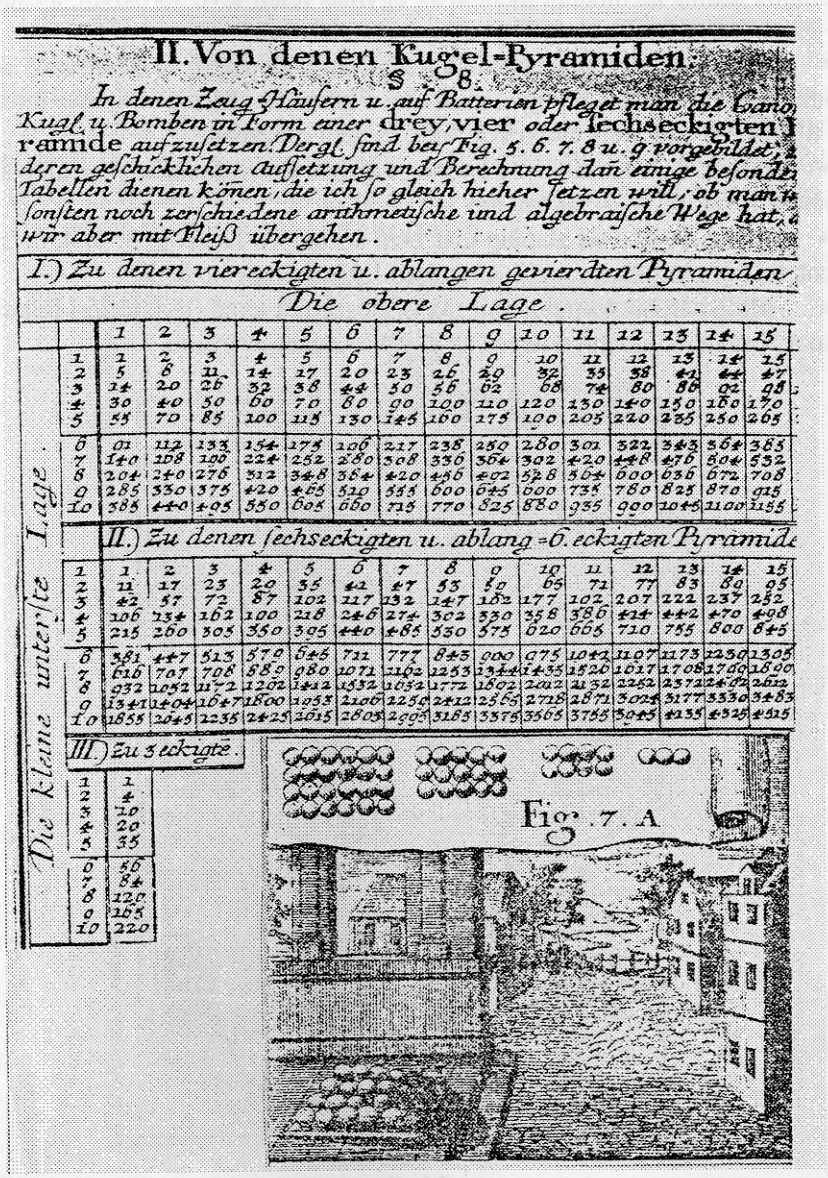

12. ábra

Tab. XLV. (12. ábra) egy tüzérségi problémát tárgyal, ami gömbök elhelyezésével kapcsolatos.

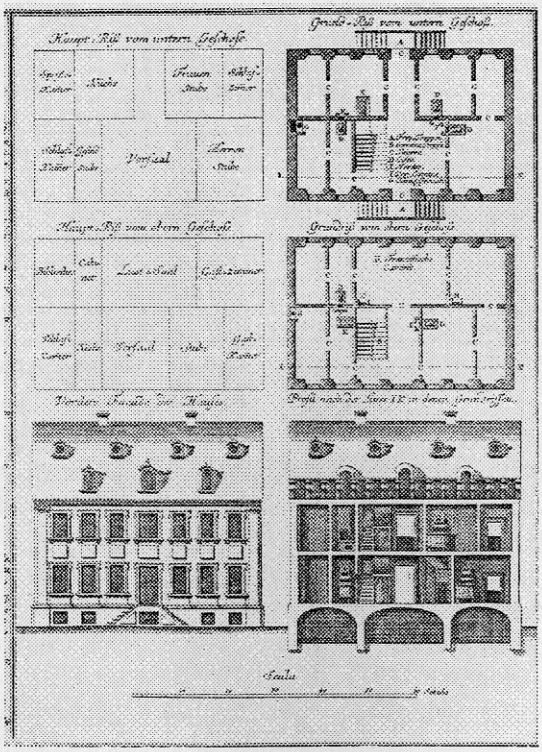
- Nagyon érdekesek az 5. A, 6. A, 7. A, 8. A, 9. A ábrák. Rajtuk ágyúgolyókból (gömbökből) álló piramisokat látunk különböző elhelyezésekben. Az elhelyezett golyók számának megállapítására táblázatokat találunk (13. ábra).
- Meglepő volt a számomra az, hogy a 2004. évi AMC 10 (Amerikai Matematikai Verseny) 7. feladatában a 7. A ábra egyik változatát tűzték ki, melyben az ágyúgolyók helyett narancsok szerepeltek: „A zöldségesnél a narancsokat olyan piramis alakú halomba rakják, amelynek az alapja egy téglalap, oldalai 5 és 8 narancsból állnak. Az első szint fölött levő narancsok négy alsó szintbeli narancson nyugszanak. A halmot a narancsok egy sora zárja. Hány narancsból áll a halom?"

- A tanulóknak el kellett képzelni, vagy ki kellett rakni a narancsokból álló halmot, ahhoz, hogy össze tudják számolni őket. Számolási stratégiájuk a következő volt: 5·8+4·7+3·6+2·5+1·4=100, ami megadta a keresett összeget. Ezt az értéket tartalmazza T. Mayer táblázata is (die obere Lage: 4, die kleinere untersche Lage: 5, die Summe:100).

13. ábra

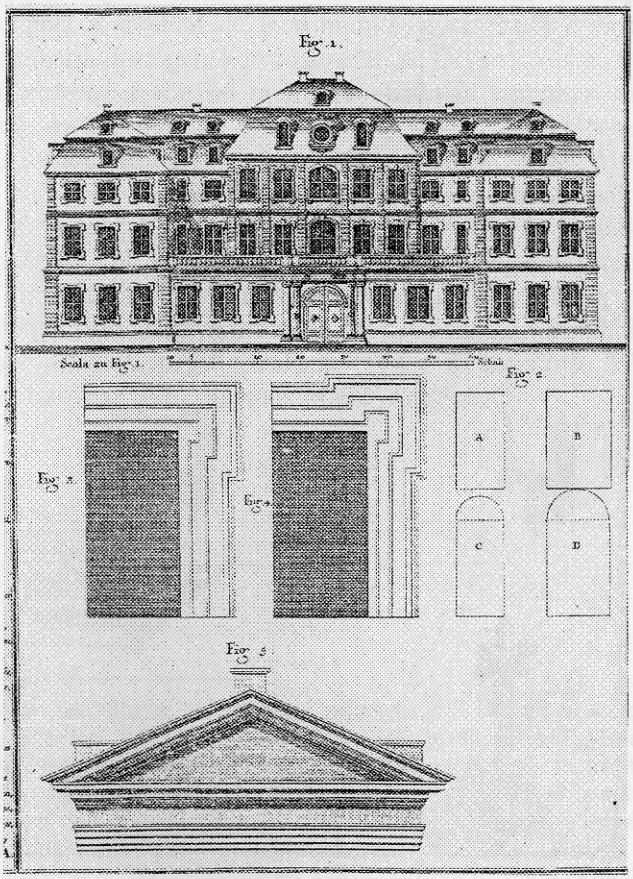
- Mayer a Fig. 5. A-n szabályos háromszög alakú piramist épít fel 4 gömböt helyezve el egy-egy oldal mentén, a felette levő sorok oldalain minden sorban eggyel csökken a gömbök száma, míg a tetején egy gömb helyezkedik el.
- A Fig. 6. A-n négyzet alakú a piramis alaplapja. Itt is 1–1-gyel csökken a gömbök száma az oldalak mentén az egymás felett levő sorokban, a csúcsban egy gömb helyezkedik el.
- A Fig. 7. A-n téglalap alakú a piramis alaplapja, a következő sorban mindkét oldal mentén 1–1-gyel csökken a gömbök száma. (4 golyó felett van egy újabb), de a piramis élben végződik és nem csúcsban.
- A Fig. 8. A-n szabályos hatszög alakban helyezkednek el az alaplapon a gömbök. A piramis a 7. sorban egy golyóval zárul.
- A Fig. 9. A-n az alaplap már nem szabályos hatszög, 3, 3, 4, 3, 3, 4 az alapon fekvő gömbök száma és a piramis 1 gömbben végződik.
- Matematikai szempontból ma is időszerű a téma (térkitöltési feladatok), viszont ábra nélkül nagyon nehéz az egyes eseteket tárgyalni.

14. ábra

Tab. XLVIII. (14. ábra) az építés szabályaival, az épület kényelmi kérdéseivel foglakozik.

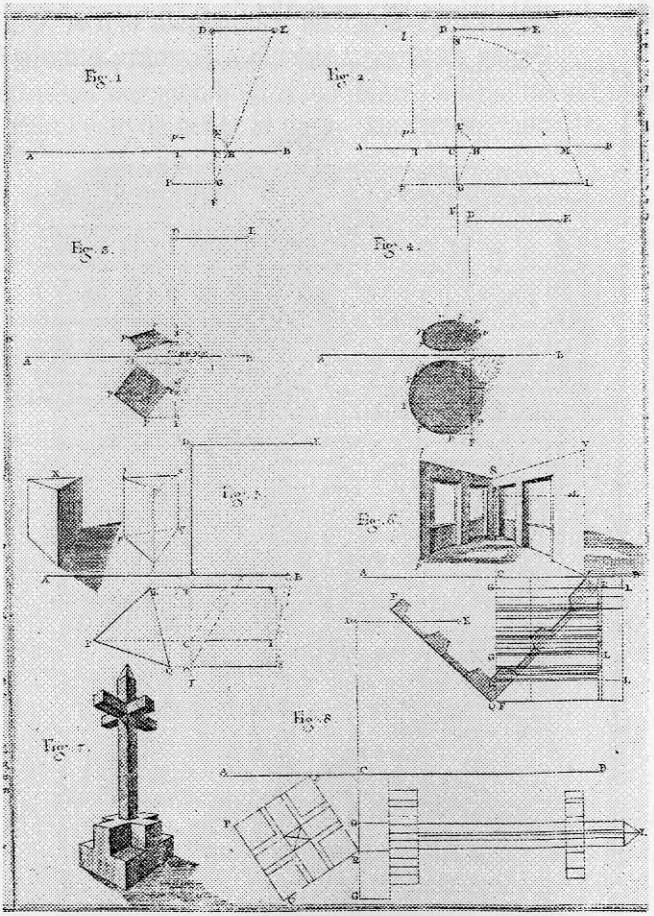
- Ezen a lapon egy kétszintes lakóházat látunk; T. Mayer elemzi a földszinten és az emeleten a helyiségek elhelyezését, megállapítja az ajtók, az ablakok helyét. Foglalkozik a fűtési rendszerrel. Lerajzolja a homlokzati képet és a keresztmetszetet.
- Érdekes szempontokat ad meg a kényelemre, az otthonosságra vonatkozólag. Megállapítja, hogy a ház alaplapja téglalap alakú legyen, de úgy, hogy a szobák nagy részének négyzet alakú legyen az alaplapja. A lépcsőházban a lépcsők ne legyenek túl magasak. A kályhák csak egy oldalon csatlakozzanak a falhoz, mert így jobb a levegő keringése és kevesebb fa szükséges a fűtéshez. Ha nagy az épületegyüttes, akkor a közepén legyen egy nagyobb beépítetlen tér, egy belső udvar és ettől világos lesz az épület.

15. ábra

Tab. XLVIIII. (15. ábra) az épület architektúrájával foglalkozik, vizsgálja az arányokat, a szimmetriát.

- Megállapítja, hogy nagyobb házon nagyobbnak kell lenni az ablakoknak és ajtóknak. Nem kell minden szinten egyforma nagynak lenni az ablakoknak, a felsőbb szinteken kisebbek is lehetnek. Az alsó szintnek viszont erősebbnek kell lennie. A ház ajtaja legyen középen, az ablakok legyenek szimmetrikusak.
- Vizsgálja a szépség arányait.
- Megállapítja, hogy az ablakok, oszlopok díszítése lehet különböző.
- Minden résznek a helyén kell lennie.
- Fontos a külső falak színének a megválasztása.

16. ábra

Tab. LIII. (16. ábra) a perspektíva szabályaival foglalkozik.

- Megállapítja, hogy a perspektíva olyan tudomány, amelynek segítségével egy testet, egy felületet úgy tudunk szemléletesen előállítani, ahogyan azt látjuk.
- A perspektívát nagyon fontosnak tartja az építészetben, a rajzolásban. A perspektivikus ábrázolásnak pontos szabályai vannak.
- Bemutatja a négyzet, a kör, a hasáb, egy szobabelső (ajtó, ablak) perspektivikus képét. A kereszt perspektivikus képét elől és felülnézeteiből rajzolta meg.

Utószó

Tobias Mayer Matematikai Atlasza különlegesség a 18. századból. Minden részletére nem térhettünk ki. Olyan áttekintést tudtunk róla adni, amelyet a szakmai szempontok motiváltak. Ez a munka egyrészt könyvtörténeti ritkaság, másrészt matematikatörténeti kordokumentum. Olyan munka, melynek pedagógiai vonatkozásai, az önálló tanulásra alkalmas tankönyv megalkotása, a szemléletesség és a gyakorlati alkalmazások fontossága el nem avuló szempontok. Ma, szülőházában (Marbach) van a Tobias Mayer Múzeum. Hozzá csatlakozik a Tobias-Mayer-Museum–Verein. Munkásságának tudományos feltárásával göttingeni disszertációjában Eric Gray Forbes foglalkozott. Ő tudta, hogy Segnernek volt kapcsolata Debrecennel[7], de ő sem sejtette, hogy Debrecenben, a Tiszántúli Református Kollégium Nagykönyvtára őriz egy színezett példányt a Mathematischer Atlasból (1745), és ma is megtalálhatók eredeti, Tobias Mayer általa készített térképek (1747, 1748, 1749, 1751) az Atlas Scolasticus és az Atlas Geographicus Maior[8] részeként.

[7] E. G. FORBES, *Segner, Mayer és a göttingai csillagvizsgáló*, Energia és Atomtechnika, XXV. (1972) 12. szám, 564–569. Eric Gray Forbes (1933–1984) az Edinburghi Egyetem Tudománytörténeti Tanszékén dolgozott. 1961-ben Finlay-Freundlich napfizikusnál doktorált csillagászatból. Ekkor került kapcsolatba a göttingai régi csillagvizsgáló irataival. 1972-ben készült el *Tobias Mayers Beiträge zur Astronomie* című második disszertációja, amellyel a természettudományos filozófiatörténet doktora lett.

[8] A debreceni Kollégium Nagykönyvtárában U/810, U/1599/10, 11, U/976/33, 43, U810/12, U1599/ 12, 16, U40/29, 30, 38, U30/a/11, 12, 17, U30/ 17 jelzet alatt szerepelnek. Az U/30/a (szaporítási szám: 29441, Növ. 1480) példányon van rajta kézírással: *Pauli Sárvári Debrecen.*

TÜNDE KÁNTOR–VARGA

Unknown Gem from the Library of the Reformed College of Debrecen

In the Library of the Reformed College of Debrecen (Hungary) there are many old mathematical textbooks. In our article we present Tobias Mayer's *Mathematischer Atlas* (Augsburg, 1745). Tobias Mayer had a special method of presentation: he gave graphic descriptions of mathematical definitions and their properties. His book is a mathematical picture-book. He illustrated mathematics and its applications using 60 copper engravings. The contents of the 60 plates are: counting, addition, subtraction, multiplication, division, extraction of roots, prime numbers, different measures, proportionality, concept and application of logarithms, elements of plane and solid geometry, applications of geometry to geodesy, geometrical instruments, lenses and mirrors, principles of forming pictures, measurement of weights, measurement of the capacity of a barrel, measurement of length and height of different objects with the help of trigonometry, spherical trigonometry and astronomy, different kinds of sundials, problems of calendars, the world concept of Copernicus, a solution to the problem of Kepler, lunar occultations, solar eclipses, motion of comets, the Moon, the Sun, construction of maps, stereographical projection, lines and curves in fortifications, principles of building star-shaped entrenchments, some military problems, weapons and their geometrical constructions, ballistic problems of different kinds of shells, analysis of the mathematical problems of their paths and the optimal arrangement of bullets and the optimal positioning of guns for artillery, construction of dwelling houses, the characteristics of a comfortable building, ground-plane of a building, principles of construction with the help of perspective, perspective pictures and their shadows, and a few physical problems. The whole Atlas is very attractive. Each page consists of three large parts. Theoretical information is presented in two columns on the left and the right sides, and there are drawings, figures and tables with data in the middle. He described some parts of higher mathematics in 8 supplements.

VELKEY FERENC

KÖRI MOZGALMAK

Pest kulturális-közéleti egyesületei a pártalakulás előszelében (1845–46)

„Köri mozgalmak" – a tanulmány címét az egyik reformkori hírlap, a *Jelenkor* 1845. október 16-i számából kölcsönöztük. Ez az írás csak egyike volt annak a számtalan sajtó-megnyilatkozásnak, amely a **Nemzeti Kör** szétválásának folyamatát kísérte. Külön cikkben foglalkozott a *Kör* szakadásával a *Pesti Divatlap* (*„A kettévált, s éppen ezáltal egyesült Kör ügyében"*), két elemzésben az *Életképek* (*„Nemzeti Kör"*; *„A kör"*), vezércikkeket szánt a témának a *Nemzeti Ujság*, de a többi hír- és divatlap is pesti híranyagában rendszeresen és részletesen taglalta az eseményeket.[1] Az újságok korábban is be-beszámoltak az egyesület alkalmairól, de 1845. október-, novemberében olyannyira felbolydult a pesti közélet, hogy szinte minden lapszám „fővárosi" tudósításának ez volt a fő témája.[2] A történéssor eredményeként a **Nemzeti Kör** (*NK*) fészkéből három egyesület alakult, a „jogfolytonos" **Nemzeti Kör**, a kivált **Pesti Kör** (*PK*) és az abból sarjadó **Közhasznú Gyülde** (*KGy*). Írásunkban ennek, a sajtóban nagyon intenzíven lecsapódó társasági-közéleti „mozgalomnak" az értelmezésére teszünk kísérletet, s különösen azt vizsgáljuk, hogy a *Kör* polarizációja hogyan hatott a korabeli politika egyik fő tendenciájára, a pártalakulásra; abban a bő egy esztendőben, mígnem a *Nemzeti* és *Pesti Körök* 1847 elején **Ellenzéki Kör** (*EK*) néven egyesültek.

Mivel a reformkori pártok (1846. november 12. – Konzervatív Párt; 1847. január-június – Ellenzéki Párt) nem országgyűlési (parlamenti-, frakció-) pártként szerveződtek meg, hanem éppen az 1847/48-as diéta előkészületei kényszerítették ki létrejöttüket, ezért volt nagy jelentősége az eszmei-politikai integrációt

---

[1] A hivatkozott ill. a legfontosabb korabeli sajtó-megnyilatkozások: *Jelenkor*, (alább: Jk,) 1845. okt. 16.; *Pesti Divatlap* (PD,) okt. 16.; *Életképek*, (Ék,) okt. 11. és 19.; *Nemzeti Ujság*, (NU,) okt. 28., nov. 4.; *Pesti Hirlap* (PH,) okt. 16., 19., és 30.; *Budapesti Hiradó* (BpH,) okt. 12., 16.; *Honderü*, (Hd,) 1845. nov. 4.

[2] Minden korabeli újságnak volt „pesti" rovata, s azokban a Körök életéről rövid eseményleírások vagy mellékmondatos minősítések voltak olvashatók. Mivel ezeknek a cikkeknek a jellegét meghatározta funkciójuk, ezért a későbbiekben a sajtó-hivatkozásoknál külön megjelöljük azt, ha az információk ebből a híranyagból származnak. Az alábbi, zárójelben közölt rövidítéseket alkalmazzuk: Budapesti Hiradó: Budapesti Hírharang, (BpH–BpH,); Jelenkor: Budapesti napló, (Jk–Bpn,); Honderü: Heti szemle, (Hd–Hsz,); Életképek: Mi hír Budán, (Ék–MhB,); Pesti Divatlap: 1845 elejéig: Fővárosi postasíp, (PD–Fp,), utána: Budapesti Szemle, (PD–BpSz,); Nemzeti Ujság: Budapesti ujdonságok, (NU–Bpu,), vagy: Vegyes ujdonságok, (NU–Vu,); Pesti Hirlap: Fővárosi ujdonságok, (PH–Fu,).

megjelölő programnak és a szervezeti keretek megteremtésének.[3] A pártok hátteréként működő egyesületeknek kiemelt volt a szerepe, mert ezek biztosították a pártok folyamatos létét az operatív csúcsszervek (az ellenzék központi bizottmánya, a konzervatívok „8–10 fős" előkészítő testülete és „ügyviselője") és a pesti nagyvásárokhoz igazított konferenciák (márc., jún., aug. és nov.) mellett. Megszervezték a párt társasági hátterét, regisztrálták – bizonyos megkötésekkel – a tagságot, mindennapi találkozóhelyként működtek, és alkalmaikkal, kiadványaikkal reprezentálták az irányzatot. Hogy milyen összetett pártorganizáló funkciót töltöttek be a kulturális-közéleti egyesületek, azt világosan kifejezte az ellenzéki bizottmány 1847. áprilisi körlevele, amely az **Ellenzéki Kör** magalakulásáról tudósította a vidéki tagságot. A dokumentum kiemelte, hogy az „első nagyobb összejövetel pártegységére" (1847. márciusi konferencia) jótékony hatással volt az egyesülés, s indítványozta az „összeforródás állandóvá" tétele érdekében az *EK* támogatását. Alább pontokba szedve összegezte azokat az érveket, hogy miért áll „az ellenzéknek országszerte érdekében" az intézmény „virágzásra emelése." Egyrészt azért, mert a pártnak szüksége van egy olyan „központra", amely „szociális mozgalmainak nyílt műhelye" lehet; másrészt azért, mert Európában is a „Clubok" a pártok „folytonos létezésének megtestesült jelképei", s nálunk ezekre még nagyobb szükség van. Kiemelte még a szöveg, hogy egy mindenki által elérhető „fővárosi" ellenzéki gyülekezőhely tudná csak biztosítani az információk áramlását, s tenné lehetővé a vidéki tagok és a pesti ellenzék rendszeres eszmecseréjét (3–5). Hatodszorra a társas kapcsolattartás folyamatossága mellett érvelt

[3] Egyik pártra vonatkozóan sem született még meg azok működését, társadalmi összetételét elemző rendszeres „párttörténet". A korszakra vonatkozó szakirodalomra az alapos forrásfeltáró munkák nyomán azonban biztonsággal lehet támaszkodni, de itt csak a legalapvetőbb munkák megjelölésére szorítkozunk. Az összefoglalások közül még mindig a legteljesebb: HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből 1823-tól 1848-ig.* III. (3. kiadás) Bp., 1886. 171–241. A Konzervatív Párt találkozásaira, működésére és programideológiájára elsősorban lásd: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben.* I. (Magyarország újabbkori történetének forrásai) Összegyűjt., szerk. és bev.: ANDICS Erzsébet. Bp., 1981. (továbbiakban: ANAESz I.) 204–292. forrásközleseit; ill. DÉNES Iván Zoltán: *Közüggyé emelt kiváltságőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években.* Bp., 1989. 87–151. Az ellenzék párttá szerveződésére, programjára és konferenciáira elsősorban lásd: *Kossuth Lajos Összes Munkái XI.* (Magyarország újabbkori történetének forrásai) *Kossuth Lajos 1848/49-ben. I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48.* S. a. r., bev.: BARTA István. Bp., 1951. (Továbbiakban: KLÖM XI.) 85–292. forrásközléseit ill. BARTA István: Bevezetés. In: KLÖM XI. 15–34.

Mivel nem volt az ellenzék párttá szerveződésének olyan formális aktusa mint a konzervatívoknak, ezért a párt megszületésének pontos időpontja sem jelölhető meg egyértelműen. Bár így nem feltétlenül indokolt az „Ellenzéki Párt" megjelölés tulajdonnévi használata, mégis az egyszerűség kedvért élünk vele, jelezve, hogy az adott intézmény ekkoriban megszületett. Az időponttal kapcsolatos dilemmákat lásd alább.

a dokumentum, mivel a pesti vásáronkénti konferenciák csak szűkös időkeretet biztosítanak a „rokonérzelmű elvbarátok" érintkezésére. S végül az utolsó pont (7.) a pártok közötti verseny jegyében hangsúlyozta, hogy mivel „a Pecsovics-pártnak [értsd: a konzervatívoknak] van társasági clubja – a *Gyülde*, nekünk is kell társalgási körünknek lenni, s ez más nem lehet, mint az *Ellenzéki Kör*." Arra hívta fel a szöveg az országos ellenzéket, hogy a pártkonferenciákon megmutatkozó erő- (létszám-) különbséget, mutassa fel „társalgási téren" is, és a Gyülde négy-ötszáz tagjára „feleljen reá az Ellenzéki Kör egypár ezer taggal."[4] Ahogyan a körlevél is kifejezte, az ellenzék párttá alakulásában a *Kör* újraegyesítése kulcsesemény volt, s ezért indokoltan – ha nem is értünk egészen egyet vele – az a felfogás is teret nyert a szakirodalomban, amely szerint az *Ellenzéki Párt* létrejöttét a *Körök* 1847. januári egyesülésétől érdemes számolni.[5] De vajon milyen szerepet töltött be az *EK* előtti időszakban *a két Kör* a pártosodás folyamatában, ha a végeredmény ennyire egyértelműen tükrözi, hogy a *Körök* világa és a pártok világa között szoros összefüggés van. A kérdés azért vár még inkább megválaszolásra, mert a korszakot áttekintő köztörténetekben rendszerint csak egy-egy mondat jutott a *Köröknek*, s az is mindig csak a szétválás utáni újraegyesülést rögzítette. Vizsgálatunk kronológiai kerete mindezért 1845–46.

Az eredeti (még intakt) **Nemzeti Kör**, egy bő 6–7 éves előtörténet után, 1843–44-ben lett a pesti közélet meghatározó intézménye. A *Kör* össejtje (1837) a Nemzeti Színház színészeinek (Megyery, Szentpétery stb.) vacsorázó társasága volt (Magyar utca, Lamacs-féle vendéglő), amely több író-költő (Vörösmarty, Bajza stb.) csatlakozása után tovább terebélyesedve nemcsak első „kiskocsmáját" nőtte ki (átköltöztek a Sebestyén-téri Csiga vendéglő különtermébe), hanem elindult a lassú jellegváltozás útján is: irodalmi és művészeti asztaltársaságból egyre inkább a kulturális közélet terrénumára lépett át. Formálisan az 1840-es évek elején vált egyletté (*„Kör, irodalom és művészet barátainak egyesülete"*), a

[4] Lásd: KLÖM XI. 137–140. ill. újabban: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Szerk.: PAJKOSSY Gábor. Bp., 2003. 186–189. A későbbiekben az egykorú dokumentumokat, jegyzőkönyveket, újságcikkeket emendált formában idézem, mint ahogyan itt is Pajkossy Gábor szövegközlését vettem alapul – a szerző.

[5] A „tíz kötetes" Magyarország története vonatkozó kötetében olvasható ez a felfogás. *Magyarország története. 1790–1848.* 2. Főszerk.: MÉREI Gyula. Szerk. és a vonatkozó részt írta: VÖRÖS Károly. Bp., 1980. 960. Szemben Vörös Károllyal úgy látjuk, hogy a párt országos egységének kialakulásában és a párt jellegének meghatározásában a Körnél nagyobb szerepet játszott a bizottmány, s még inkább a szellemi egységet reprezentáló program. Ezért inkább az Ellenzéki Nyilatkozat megszületéséhez és elfogadásához kötjük a párt megalakulásának időpontját. Lényegében március 15-én „kész volt" a program, és azon a gyűlésen igen nagy számban gyűltek össze a reformellenzékiek, ezért elfogadható, hogy attól a dátumtól tekintsünk az ellenzékre, mint pártra, de a Nyilatkozat véglegesítése és kinyilvánítása miatt még inkább kézenfekvő a következő konferencia záró napja: június 7. Valójában mindhárom időpont mellett szólnak érdemi érvek.

„*Nemzeti Kör*" nevet pedig 1843-ban véglegesítette. A Fáy András elnöklete (1841–45), Császár Ferenc majd Vörösmarty Mihály később Fényes Elek alelnöksége, s mindvégig Vörösmarty centrális szerepe alatt működő társaság 1842-ben 181, 1844-ben pedig 254 tagot számlált. Ott volt közöttük – hogy csak egy szűk reprezentatív mintát adjunk a közismert nevekből – Eötvös József és Trefort Ágoston, Szigligeti Ede és Egressy Gábor, Fogarassy János és Bugát Pál, Heckenast Gusztáv és Landerer Lajos, Gyurmán Adolf és Frankenburg Adolf, Deák Ferenc és Kossuth Lajos, Pulszky Ferenc és Perczel Móricz, Vásárhelyi Pál, Barabás Miklós és Erkel Ferenc.[6]

Egy korabeli statisztika részletes kimutatásban rögzítette, hogy az *NK* hány tagjának volt szoros kapcsolata valamely művészettel (összesen: 98), s milyen volt az egyesület vallási, társadalmi-foglalkozásbeli és lakhely szerinti összetétele. Zömmel ügyvédek, írók, színészek, szerkesztők látogatták alkalmaikat, de birtokosok, kereskedők, tanárok, orvosok, mérnökök, papok, katonák is tagok voltak.[7] Társadalmi értelemben nyitott volt az egyesület, s ennek a mértékét jól érzékeltethetjük azzal, ha a pesti *Kaszinó*val vetjük össze a tagság összetételét, hiszen az sem volt „kaszti-jellegű" intézmény, mégis az arányok egészen eltérőnek mutatkoznak.[8] A *Kaszinó*ban, bár a létszám gyarapodott, a státuszarányok lényegé-

[6] Elsősorban lásd Dezsényi Béla áttekintését, amely több korábbi pontatlanságot korrigálva rendszerezte a Körrel kapcsolatos ismereteket főként az egykorú jegyzőkönyvek adataira építve. A tanulmány sematikus szemlélete, frazeológiája és több ideologikus következtetése ellenére máig a legteljesebb és legpontosabb összegzés a Körökről: DEZSÉNYI Béla: *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban.* ItK, 1953. 163–204. Néhány karakteres összefoglalás még: BARÓTI Lajos: *A „Nemzeti Kör". Egy lap a negyvenes évek történetéből.* Vasárnapi Ujság. 1884. 346–347. és 362–363.; Rökk [helyesen: REÖK] István: *A „Nemzeti Kör" pecsétnyomója és egy kis megemlékezés a régi pesti életre.* Vasárnapi Ujság. 1860. 42–43.; *Budapest Története III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.* Szerk.: KOSÁRY Domokos. Írta: NAGY Lajos. Bp., 1975. 470–471. (alább: Bp.Tört. III.); legújabban: FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848.* Bp., 1987. 680–691. (A fejezet címe: Asztaltársaság és politika: A Kör.) Néhány érzékletes, az élményeket visszaadó leírás a Kör hőskoráról: GYULAI Pál: *Vörösmarty Mihály életrajza.* Bp., 1985. 207–213.; Egressy Gábor emlékiratai. A vonatkozó részt közli: LUKÁCSY Sándor: *Mi tilt jobbakká válnotok? Vörösmarty és kora.* Bp., 2003. 288.; PULSZKY Ferenc: *Életem és korom.* I. S. a. r...: OLTVÁNYI Ambrus. Bp., 1958. 185. Nehéz a tagnyilvántartásból egy reprezentatív névsort kiválasztani, hiszen majd minden második név a reformkor kulturális életének valamely összefüggésben ismert, és az utókor által is számon tartott szereplőjét jelöli.

[7] Ez a legrészletesebb kimutatás a *Regélő Pesti Divatlap*ban jelent meg 1844. január 4.-én, de általában a Körről készült egykorú megnyilatkozásokban és a fentebb megjelölt szakirodalomban is olvasható rövidebb-hosszabb összegzés a tagság összetételéről. A kimutatást idézi és elemzi: DEZSÉNYI B., 1953. 167. Lásd még: PH, 1843. jan. 26.: *A Nemzeti Kör.*

[8] Lásd elsősorban: *A Nemzeti Casino részeseinek névsora betűrenddel, annak szabályai s egyéb tudnivalói.* 1844. Szerk.: SEBŐK Károl. Pesten [é. n.] Az egyszerűség kedvéért a Kaszinókönyveket a későbbiekben a kötéslapon szereplő rövidebb címmel (annak emendált változatá-

ben állandóak maradtak, s az ekkori 10 éves részesek lajstromaiban 34–38% volt főrendű, 51–55% nemesi származású, és 11–12% polgár.[9] Ezzel szemben a körülbelül fele akkora *Nemzeti Kör*ben 1844 végén mindössze 5 mágnást tartottak számon (2%), és az „állapotot" tekintve is csak 25 földbirtokost rögzítettek.[10] Bár nemesi családok sarjai a *Kör*ben is szép számmal előfordultak, de azok, nem a „táblabírói" szintről származó birtokukból és megyei hivatalukból élő nemesek voltak, hanem nemesi értelmiségiek, akik szemléletüket és életmódjukat tekintve sem igen különböztek a hasonló arányban jelen levő honorációroktól és városi polgároktól.[11] Némi leegyszerűsítéssel élve, a *Kör* éppen a *Nemzeti Kaszinó*ba nem tartozókat tömörítette, azokat, akiknek az évi 50 pengő-forint részes díj túl nagy összegnek számított, azokat, akiknek a *Kaszinó* túlságosan zárt, exkluzív intézménynek tetszett, s azokat, akik valami kötöttségektől mentesebb, szabadabb szellemű és erőteljesebben nemzeti elkötelezettségű egyletbe vágytak.[12] Az *NK*

val) jelölöm (Pesti Kaszinó-könyv), és csak a sorszám mellé írom oda a tárgyévet. Vonatkozik ez a korábbi kötetekre is, amelyek még ennél is bonyolultabb (s változó) címmel jelentek meg 1828-tól kezdve. Az első időszakban (1828–30) Széchenyi István és Döbrentei Gábor, utána (1831–33) Huszár Elek s utóbb Tasner Antal (1834–41) volt a megjelölt kiadó (később szerkesztő), majd Szeniczey Gusztáv (1842), Tóth Lőrinc (1843) s végül Sebők Károl (1844–47.).
A Nemzeti Kaszinó nyitott jellegéről lásd még: ILK Mihály: *A Nemzeti Casino százéves története. 1827–1926.* Bp., 1927. 11. Újabban: GODA Éva: *Társasági élet és művelődés. (A Debreceni Casino története 1833 és 1945 között).* Debrecen, 2001. 21–29.

[9] Az arányok az 1841-től kezdődő 10 esztendős aláírási ciklusban a megjelölt értékek között mozogtak, s a létszámadatokat is figyelembe véve (1841:496, 1842:523, 1843:545, 1844:559, 1845:559, 1846:571, 1847:574), jól látható, hogy az arisztokraták száma mindvégig 190 és 220 között volt. A százalékokat a Pesti Kaszinó-könyvek (14–20. 1841–1847.) névsorai alapján számoltam ki, hiszen ott anélkül, hogy a státuszt feltüntették volna, az – néhány bizonytalan névtől eltekintve –, a címek és foglalkozások nyomán meghatározható.

[10] Az „öt mágnás" feloldásában bizonytalan az irodalom, és amíg FÁBRI Anna csak négyről tud (i. m. 684.), és DEZSÉNYI Béla csak hármat ismer „név szerint" (i. m. 167.), addig az általuk is közölt névsor egyértelműsíti a személyeket: b. Eötvös József, b. Jósika Miklós, gr. Dessewffy Marcell, gr. Teleki László, és gr. Ráday Gedeon.

[11] Azért hangsúlyozzuk itt a „táblabírói szintet", mert a Kaszinó névsorában ez a „állapot" szerepelt a legtöbbször: önmagában és különböző kombinációival (táblabíró és ügyvéd, táblabíró és uradalmi felügyelő stb.) együtt átlagosan 130–140-szer. Ezzel szemben a Nemzeti Kör két kulcskategóriája (más-más szempont szerint, tehát átfedéseket is feltételezhetően), az író, művész (69 és 29), illetve az ügyvéd (81) volt. Ha figyelembe vesszük, hogy csak 25 birtokos volt az NK-ban, akkor bizonyos, hogy az „ügyvédek" rovat, zömmel nem „táblabírói" szintű nemest jelölt. Arra, hogy a fiatalabb literátor-értelmiség hogyan viszonyult a régi „táblabírói világhoz", egy érdekes adalék az 1848-as *Marczius Tizenötödike* című hírlap, amely mottóként egészen 1849 júniusáig a fejlécén hordozta a szállóigét: „Nem kell táblabíró politika." Lásd: MT, a március 20-i 2. lapszámtól.

[12] Gyulai Pál szerint Vörösmarty éppen azért keresett a harmincas években egy kellemes társas helyet, mert nem szeretett bálozni, kártyázni, és mert „a kaszinó igen arisztokratikus körnek tetszett neki". Lásd: GYULAI P., 1985. 208. Ugyanez még hangsúlyosabb a színész Egressy Gábor

jelszava rögzítette a szándékot (*„egyesült, hogy egyesítsen"*), ami egyrészt kifejezte a társas egyesületek funkcióját (civil koncentráció valamely kulturális-közéleti cél érdekében), de másrészt mutatta a tudatosan vállalt társadalmi integrációs szerepet.[13] Az *NK* szinte leképezte a korabeli Pest sokszínű társadalmi arculatát, s így elősegítette a „polgári társasággá" formálódás folyamatát. Eközben természetesen az 1840-es évek új szerkezetű demokratizálódó közéletét is tükrözte. Bár a reformkorban a kulturális-közéleti szerepek nem váltak el élesen egymástól, mégis, ha csak e néhány nevet (Deák, Eötvös, Kossuth, Perczel, Teleki László, Ráday Gedeon) tekintetbe vesszük, pontos volt a *Pesti Hirlap* megállapítása: „az egyesület tagjai közt politikai pályánk több igen jeles bajnokát is föl lehet találni." Emellett persze ott voltak a rendi intézmények világán kívül eső, de az országos közvéleményre mégis egyre nagyobb hatást gyakorló sajtónyilvánosság letéteményesei, a lapkiadók, szerkesztők, hír- és divatlapszerzők, írók-költők. A tagság összetételének politikatörténeti vonatkozását éppen az adja, hogy a *Kör* egybekapcsolta az ellenzéki politikai vezetőréteget a nyilvánosság új fórumaihoz kötődő literátor-értelmiséggel.

Ahogyan az *NK* intézményesült és létszáma gyarapodott, a kedélyes vacsorázó társaságból komoly egyesületté nőtte ki magát. A fokozatos jellegváltozás eredményét érzékletesen adja vissza Degré Alajos visszaemlékezése. Ő a harmincas évek végi *Körről* még elfogódott jurátusként azt jegyezte le, hogy ott a „nagy emberek" profán asztali témák (a szivar- és pezsgőgyártás módozatai, kulináris élmények, a művészvilág anekdotái stb.) mellett múlatták az időt. Azt persze más forrásokból tudjuk, hogy a könnyed vacsorák sokszor éjszakába nyúló világ-, nemzet- és irodalom-megváltó eszmecserékbe fordultak. A változást mindazonáltal hűen érzékelteti, az 1843/44-es diéta s többévi távollét után Pestre visszaérkező fiatal ügyvéd értékelése: „Pest távollétem alatt egy századdal elébbre haladt. Találtam politikai színezettel bíró, s határozottan szabadelvű *Nemzeti Kört* [...]. Gyönyörű s tágas helyiségében nagy termekkel bírt. [...] Az ebédek, különösen az estelik, igen népesek voltak. Élénk és érdekes tárgyalások folytak; minden korszerű èszme föl lőn karolva, s annak terjesztése egyik feladat-

visszaemlékezéseiben: „A Nemzeti Kaszinó nékünk nagyon drága volt, s nagyon megválogatta vendégeit. [...] hanem egyízben a korán elhunyt gróf Dessewffy Aurél úgy kinézett onnan, hogy többé soha vissza se mentem." Közli: LUKÁCSY S., 2003. 288.

Bár az „élmények" hitelesnek tűnnek, a pontosság kedvéért mégis érdemes rögzíteni, hogy a Kaszinó és a Kör részes tagságában voltak átfedések, például a fentebb megjelölt „öt mágnás" mindegyike egyidejűleg Kaszinó tag is volt,

[13] A fentebb megjelölt PH cikk jogos öntudattal rögzítette: „országunk majd minden osztálya, rendbelije mutathat itt élő képviselőt", és ugyanez programszerűen: „Ezen köregyesület valódi mintaiskolája a magyarhoni elegyes néposztályok tömérdek fokozatának, [...] legnagyobb érdeme abban van, hogy itt a legkülönbözőbb elemeket is inkább láthatjuk, asszimilálódva, mint más illy egyesületekben;" (1843. jan. 26.). A következő idézet is ugyaninnen.

tá lőn. Táncestélyek, hangversenyek s felolvasások tartattak. E kör volt Petőfi első felismerője, nem kapván Pesten kiadót, Vörösmarty ajánlatára a kör adta ki a halhatatlanná vált költő első műveit. A művészet, irodalom és politika e körben otthonra talált, s a közvélemény innen indult ki."[14] Szinte mindent elmondott Degré az *NK* új, dinamikus közéleti korszakának nyitányáról. Ő 1844-ben már nem is a régi Csiga-teremben lelte barátait, hiszen e vendéglői különtermet az egyesülethez illőbb állandó szállásra kellett cserélni. Bár a harmadik fészek: a Heinrich-ház (1842. áprilistól 1844. októberig a Kerepesi-Hatvani sarkon) szép és kényelmes volt (ott tekézni is lehetett), mégis még az év végén továbbköltöztek, egy tágasabb és alkalmasabb helyre, a városszéli Kunewalder-házba.

Nagy eseménye volt a *NK* életének az 1844. október 13-i ünnepély, ami egyszerre szolgált az új szállás avató ceremóniájául és a *Kör* hároméves (formális) fennállásának jubileumi ünnepéül. A megnyitó „programbeszédet" Fáy András elnök tartotta, s utána következtek szépen megkomponált egymást váltó rendben zeneszámok (Beethoven vonósokkal, Thalberg zongorán), szavalatok (Czuczor és Vörösmarty egy-egy verse Egressy Gábor és Laborfalvy Róza által) és énekszámok (Schodelnétől és a Nemzeti Színház kardalnokaitól). Az utóbbi Garay szellemes *„köri kördalának"* Erkel által megzenésített változata volt, s a vidám hangulatot emelte, úgy mint az ünnepély közepére helyezett, Vajda Péter által írt elmés *„Elmefuttatás a Körről"* című szöveg is. Záróbeszédként Vahot Imre a *Védegylet* támogatására bíztatta a jelenlévőket, s ezután mintegy 130 jelenlévő lakomával és tánccal koronázta meg a napot.[15] Azért emlékeztünk meg hosszabban erről az alkalomról, mert az esemény jellege és iránya pontosan kifejezte azt az újabb (gyorsabb és intenzívebb) jellegváltozást, ami az *NK* életében 1844–45 fordulóján bekövetkezett. A szállás persze továbbra is helyet adott a „klubszerű" időtöltésnek: a tagok beszélgettek, az egyre gyarapodó újság-, hírlap- és könyvállomány olvasásával vagy dohányzással, játékokkal múlatták az időt. A „szellemi élvezetet" adó programok (hangversenyek, felolvasó ülések, előadások stb.) is hasonló ritmusban következtek, mégis amíg 1844-ben az „irodalom és művészet barátai" döntően a köri alapcélok jegyében tevékenykedtek, addig 1845-ben a *Kör* nyilvános tevékenységének súlypontja a társasági és politikai életre került át.

1844-ben az *NK* még konkrét művészetpártoló tevékenységet folytatott, amennyire anyagi lehetősége megengedte. A legjelentősebb „irodalomtörténeti" tettük (Degré szerint is) Petőfi verseinek kiadása volt, de emellett az ifjú szobrász, Nemes Pál külföldi útjára gyűjtöttek „aláírás" útján, és a *Nemzeti Zenetár*

[14] DEGRÉ Alajos. *Visszaemlékezéseim.* Összeállította...: UGRIN Aranka. Bp., 1983. Vö. 100–101., ill. 136–137. Az adatokra: uo. Bevezetés. 14–19.

[15] A szállásavató ünnepet a *Honderü* és az *Életképek* híradása alapján részletesen bemutatta: FÁBRI A., 1987. 685–686. Az ottani eseményeket szintén hosszan összegezte: BARÓTI L., 1884. 363.; rövidebben: DEZSÉNYI B., 1953. 171–172.

című sorozatuk első füzeteként Rózsavölgyi Márk darabjait tették közzé. Bár a havi periodikumnak tervezett *Zenetár* ritmustalansága pénzügyi gondokra utal, mégsem csak anyagi nehézséget feltételezünk a *Kör* kiadói és mecénási tevékenységének lanyhulása mögött. Azon az ülésen, amelyen a Petőfi-kötet tervét indítványozta Vörösmarty, az ellene szóló kisebbség (közte Vahot Imre és Erdélyi János is) azt fejtegette, „hogy a *Kör* mulató, társalgó, nem könyvkiadó egyesület, ők bizony íródajkák lenni nem akarnak". A hangsúly az év végétől az előbbi két célra (mulatóhely, társalgó) került át.[16] Ettől fogva (s végig 1846-ban is) a sajtóhíradásokban a *Nemzeti Kör* (utóbb *a két Kör*) általában két összefüggésben szerepelt. Egyrészt a farsang idejében nagy eseménynek számító „köri bálokról" írtak tudósításokat, amelyek a *Védegylet* szellemét erősítve népszerűsítették a nemzeti viseletet, táncot és szokásokat; másrészt pedig visszatérően – mint ahogyan ez egy egykori „vacsorázó társaságnál" természetes – a „köri lakomákról" emlékeztek meg.

Hosszas, olykor hangos sajtópolémia kísérte a sűrűn előforduló táncvigalmakat (az *NK*-ban tartották a védegyleti bálokat is), hiszen a divatlapok a farsangi forgatagban találhattak kedves témát; rendszeresen minősítették a bálok „kellemét", értékelték az öltözetet, a táncrendet, a nemzeti ízlést, s még visszatérően azt is, hogy a magyar szó volt e domináns a teremben. Nem volt ez másképpen a grandiózus, 1600 résztvevős 1845. január 23-i immár hagyományos „köri bállal" sem. És bár a *Pesti Divatlap* az *Életképek*től megtámogatva (szemben a *Honderü*vel) kifogásolta a német nyelv túlsúlyát és a magyar öltözet hiányosságait, mégis egyértelmű volt (az elvárások is mutatták), hogy a nemzeti szokások és külsőségek egyik társasági-közéleti letéteményese, és az ellenzék vállalkozásainak fő propagálója a *Nemzeti Kör* lett.[17]

A rendszeres köri-lakomák beleillettek a reformkorban megszokott díszebédek, dinerek, ünnepi vacsorák sorába, amelyek a jelentősebb megyegyűlésekhez, a különböző társaságok országos közgyűléseihez, egy-egy híres-neves személyiség névnapjához megérkezéséhez vagy eltávozásához (tisztelgő- vagy búcsúla-

[16] Itt a vonatkozó bőséges Petőfi-irodalom megjelölésétől eltekintünk, hiszen csak a Kör korábbi tevékenységének jellege miatt említettük szerepvállalásukat. A kérdésről elsősorban lásd: BARÓTI L., 1884. 362. A mulatóhely szót értsd: kellemes időtöltésre alkalmas hely.

[17] A jelentősebb köri bálokról, majd a két Kör báljairól szóló híradások, ill a bálokhoz kapcsolódó viták: Ék, 1845. febr. 1. Külön cikkben: VARGA Soma, majd folyamatosan Ék–MhB, 1845. febr. végig és 1846. febr. 7.; PH–Fu: 1846, febr. 13., 15.; PD–Fp, 1845. jan. 23., 26., 30., febr. 2., 6., 9., 13. PD–BpSz: 1846. febr. 5., 12., 19.; BpH–BpH: 1846. jan. 22., febr. 12., 15., 24., Jk–Bpn: 1846. febr. 1., 12.; Még a *Hetilap* is ebben az értelemben utalt 1846 elején a Körökre: „A körök farsangolnak [...]. E két intézetre [...] szép és jelentékeny jövendő vár." Hetilap, 1846. febr. 15. Egyesületi mozgalmak. A Védegylet nemzeti (nemzetieskedő) külsőségeiről lásd elsősorban: KOSÁRY Domokos: *Kossuth és a Védegylet. A magyar nacionalizmus történetéhez.* In: *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942.* Bp., 1942.

komák) kötődtek. A Pestre érkező „országos" reformereket, illetve a külhoni művészeket rendre látványos külsőséggel köszöntötték a fővárosi egyletek vagy magánszemélyek. Az *NK* (később *a két Kör*) különösen serény volt e tekintetben, s 1845/46-ban a már említett szállásavató lakoma után Fényes Elek, Deák Ferenc (kétszer), Klauzál Gábor, s a külhoni művészek közül a francia zeneszerző Hector Berlioz, a dán zongoraművész Rudolf Wilmers, illetve Liszt Ferenc stb. tiszteletére adtak bankettet.[18] 1845-ben a leghosszabb tudósítások az áprilisi Deák-ebédhez kötődtek. A „részvényes" alapon szervezett összejövetelen (3 pengő forintba került egy teríték) mintegy 100-an vettek részt: döntően a *Kör* „rendes" tagjai: írók, művészek, publicisták, politikusok, orvosok, ügyvédek, kereskedők (a híradásokban név szerint megnevezve: b. Eötvös József, Fáy András, Fényes Elek, Kossuth Lajos, Vörösmarty Mihály); néhány ismert „kitűnő vendég" (ilyen minőségben felsorolva: gr. Batthyány Kázmér, Beniczky Lajos, gr. Teleki László, gr. Zichy Miklós.). A helyszín az *NK* nagyterme (Kunewalder-ház) volt. Az áldomásokban bővelkedő ebédet egy meghittebb kerti beszélgetés követte, majd Garay János elszavalta Deák számára írott költeményét (*„Áldomás Deák Ferenczneh"*), és javaslatot tett arra, hogy egy album-emlékkönyvet indítsanak útjára, amelybe Deák tisztelői beírhatják soraikat, s amelyet később el is küldenének neki. A divatlapok egyöntetű lelkesültséggel írtak e lakomáról, „mely még sokáig fog emlékeivel kebleinkben visszhangani" (*Életképek*), s mely „egy volt a legfényesebbek s legkedélyesebbek közül, melyek valaha fővárosunk falai közt jeleseink kitüntetéséül tartanának" (*Pesti Divatlap*).[19]

Fontos politikai esemény színhelye volt a *Kör*, hiszen a lakoma abban az időszakban került megrendezésre, amikor az 1843/44-es kudarcos diéta után különösen nagy jelentősége volt Deák Ferenc állásfoglalásainak. Mivel ő nyilvánosan kiállt – ha volt is olykor némi fenntartása – a „szociális úton" továbblépő reformellenzék mindegyik vállalkozása mellett, ezért az egységteremtő elvárásoknak megfelelve sikeresen járult hozzá az ellenzék integrációjához. Az egykorú híradásokat olvasva helytállónak tűnik Ferenczi Zoltán összegző megállapítása:

[18] A Deák-lakomákról és a Liszt-köszöntésről részletesebben majd alább lesz szó. A szállásavató ünnepet a Honderü és az Életképek híradása alapján részletesen bemutatta: FÁBRI A., 685–686. Időrendben a továbbiakra: PD–BpSz, 1845. ápr. 10. és Ék–MhB, ápr. 12.; BpH–BpH, 1845. nov. 6., PD–BpSz, nov. 6. és Ék–MhB, nov. 8.; Ék–MhB, 1846. jan. 31. Összefoglalóan: BARÓTI L., 1884. 263.

[19] Az eseményről külön cikkben részletesen számolt be az *Életképek* (1845. ápr. 26. *Deák-ünnepély*), szintén hosszan (a Budapesti Szemle rovatában) a *Pesti Divatlap* (1845. ápr. 24.), és röviden utalt rá (főként a tervezett albumra) a Jelenkor (1845. ápr. 27.). A résztvevők számát a *Pesti Divatlap* „mintegy 100"-ban, az *Életképek* pedig pontosan 101-ben jelölte meg. A felsorolt nevek többsége mindkét leírásban szerepelt. Téves dátummal utalt rá: DEZSÉNYI B., 1953. 176. Hosszabban foglalkozott vele a divatlapok tudósítását átvéve: FERENCZI Zoltán: *Deák élete*. I–III. Bp., 1904. I. 439.

„Deák e megjelenése Pesten a kedélyekre, de kivált az ellenzéki árnyalatok egyesítésére tüneményszerű hatást tett."[20] A lakoma ehhez a hangulathoz kapcsolódott, és beleilleszkedett a Deák fáklyászenés megérkezésével kezdődő (ápr. 11.), a pesti köszöntésekkel folytatódó, majd az erdélyi „diadalútjához" kapcsolódó ünneplések sorába.[21] A lakoma valójában Deák személyét középpontba állítva reprezentálta az ellenzék egységét. Mindezért nem véletlen, hogy a disszonáns, körellenes hangot a sajtóban a konzervatív *Budapesti Híradó* képviselte, melynek beállítódását bizonyítja populista kritikája: „A 'Kör' díszes lakomát adand, vagy adott is már, mely több száz forintba került. Az éhező árvaiak számára gyérülnek már az adakozások, ámbár éhségük folyvást növekszik."[22]

A **Nemzeti Kör** 1845 áprilisára politikai tényező lett. A titkosrendőrség jegyzeteiben már voltak ilyesmire utalások, de az egyesület még eddig közvetlen politikai szerepet nem vállalt. És bár ezt az alkalmat sem tekinthetjük direkt politizálásnak, mégis az bizonyos, hogy ekkor a *Kör* fogta össze a pesti és némileg az

[20] Az idézet helye: FERENCZI Z., 1904. I. 438. Deák ekkori legfontosabb állásfoglalásait összegyűjtve lásd: DEÁK Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek.* I. 1825–1849. (később: DFV I.) Vál. s. a. r. és jegyz: MOLNÁR András. Bp., 2001. 425–455. vagy a régebbi kiadványban: *Deák Ferencz Beszédei 1829–1847.* Összegyűjt.: KÓNYI Manó. (alább: DFB) Bp., 1882. 533–560. Röviden a vonatkozó ismert adatok: Deák előbb a Védegylet zalai szervezésébe kapcsolódott be intenzíven, és a zalaszentgróti fiókegylet megnyitásakor tartott támogató beszédet (1845. febr. 9.), majd az „önadózási mozgalom" kulcsszereplője lett, amikor több mint 200 zalai nemes élén önkéntes adófizetést vállalt. Amikor kiderült, hogy elfogadja az invitálást, és a Gyáralapító Társaság jelentős ülése, illetve az ellenzék konferenciái miatt Pestre jön, akkor komoly előkészületeket tettek fogadására. Az eredmények igazolták a nagy várakozást, mivel Deák a centrumban, személyes jelenlétének súlyával is megerősítette a reformellenzék politikáját. Pestre érkezve nagy nyilvánosság előtt újra a Védegylet mellett érvelt, és az akkori viták homlokterében álló Gyáralapító Társaság megmaradása mellett tartott (Széchenyi vitapozícióját elutasítva) beszédet (ápr. 13.). Az itt felidézett történelmi áttekintést köztörténeti háttéranyagnak tekintjük, s ezért az elemeit külön-külön nem jegyzeteljük. Sőt, mivel az 1840-es évek politikatörténetben a Deák-kérdés volt az egyik kulcskérdés, ezért nincs olyan általános történeti összefoglalás, nincs olyan a 40-es évekre vonatkozó monográfia, politikatörténeti tanulmány; nincs olyan életrajz (szóljon az Batthyányról, Bezerédjről, Eötvösről, Klauzálról, Kossuthról, Széchenyiről, Vörösmartyról stb.), amely vele ne foglakozna érintőlegesen, vagy érdemben. A reménytelen listakészítéstől ezért eltekintünk, s a könyvtárnyi Deák-irodalomból is csak (FERENCZI műve mellett) a legújabb kapcsolódó munkát nevezzük meg: DEÁK Ágnes – MOLNÁR András: *Deák Ferenc.* Bp., 2003.

[21] Az 1845-ös Deák-tisztelgésekről: FERENCZI Z., 1904. 1. 432–456. Deák és Vörösmarty közös erdélyi útjáról: GAAL György: *Vörösmarty 1845-ös erdélyi körútja Deák kíséretében, Wesselényi vonzásában.* In: *Álmodónk, Vörösmarty.* Tanulmányok. Az 1999. december 10–11-i kolozsvári konferencia anyaga. S. a. r. és jegyz.: EGYED Emese. Kolozsvár, 2001. Az út forrásai közül több összegyűjtve: LUKÁCSY Sándor – BALASSA László: *Vörösmarty Mihály 1800–1855.* Bp., 1955. 377–385. A hírlapi beszámolók sokaságának rendszeres említésétől itt eltekintünk.

[22] BpH–BpH, 1845. ápr. 20.

országos ellenzéket is.[23] Az összefogó szerepnek érdekes ellenmondása, hogy ez az esemény volt egyben a belső meghasonlás első hullámának a lezárása.

A konfliktus korábban, a március 2-i rendkívüli közgyűlésen mutatkozott meg, amikor is Kossuth az alapszabályok revíziójára tett javaslatot, hogy a *Kör* ne térjen el eredeti célkitűzéseitől. Válaszul a választmány többsége lemondott funkciójáról (márc. 7.). Ezután ültek közösen asztalhoz a már említett Fényes-lakomára. Az alelnök gyógyulását mintegy 80-an ünnepelték, és az esemény „egyszersmind kibékülési ünnepélyül szolgált" – tudósított a *Pesti Divatlap*, s teljesen ugyanebben a szellemben tárgyalta a lakomát az *Életképek* szellemes beszámolója is: „Múlt csütörtökön [...] 'Fényes lakoma' Fényes köri alelnök tiszteletére. [...] s közibénk szálla a béke angyala, ki – mint reméljük – távozni többé nem fog. A holnapi nagygyűlés e szép reményünket bizonyosan valósítandja." Valóban április 13-án a választmány egysége helyreállt, s az alapcélokhoz való visszatérés útját kereső „bizottmány előadása boldogabb időre halasztatott."[24] Helytálló lehet Dezsényi Bélának az a következtetése, hogy a Deák-köszöntés nyújtott igazi alkalmat arra, hogy az *NK* az „egységet [...] nyilvánosan dokumentálja," de közvetlen adatok mégsem utalnak arra, hogy Deák tevékenyen szerepet vállalt volna a *köri* ellentétek föloldásában.[25] Az egység mindenesetre helyreállt, de alig egy félév múlva, 1845. szeptember-októberében egy újabb (vagy a régi) törésvonal már szakadáshoz vezetett.

A *NK* rendkívüli közgyűlése szeptember közepén elhatározta, hogy az országúti Kunewalder-házból áthelyezi a társaság székhelyét a város központjában lévő Úri utcai Horváth-házba. Az adatok arra utalnak, hogy az újabb szállásváltás

---

[23] A jelentések több olyan eseményre utalnak, amelyek felvetődhettek a Körben: pl. Deák 1843-as Pest megyei jelölésére, a komáromi tisztújításban korteskedés vállalására. Azonban ezekben az esetekben valószínűleg nem született „köri" állásfoglalás, hanem csak onnan kiinduló akcióról volt szó. Lásd: DEZSÉNYI B., 1953. 168.

[24] A lakomáról a *Honderü* írt annak a kívánatnak jegyében, hogy „köralelnökünknek sikerüljön visszahozni a körbe az összetartást és egységet." A másik két beszámoló viszont olyannyira egyértelmű és egybehangzó utalású, hogy minden bizonnyal már ott feloldódott az ellentét. Lásd: Ék, 1845. ápr. 12. A röviden idézett *Pesti Divatlap* tudósítás (1845. ápr. 10. PD–BpSz) teljes szövege ugyanúgy előrevetítette a közgyűlés nyugalmát. „A köri másodelnök, derék *Fényesünk* tiszteletére adott lakoma igen népes és víg volt, s a meghasonlott felek közt egyszersmind kibékülési ünnepélyül szolgálván, reméljük, hogy a jövő vasárnapi ülést üdvös eredményűvé teszi az egyetértés jótékony szelleme." A vonatkozó jegyzőkönyvet feldolgozta, s az eseményeket összegezte: DEZSÉNYI B., 1953. 176.

[25] Ferenczi Zoltán sommás tetszetős megállapítását nem látjuk tényekkel alátámasztottnak. Így írt Deák monográfusa: „E pesti időzése alatt ő [mármint Deák – V. F.] szüntette meg a Nemzeti kör belső egyenetlenségeit is; ezért a kör április 20-ikán, vasárnap, tiszteletére díszlakomát adott [...]" FERENCZI Z., 1904. I. 439. Valójában, amint a fentebb idézett élmények mutatják, a „Fényes-lakoma" (április 3.), amely már Deák megérkezése (ápr. 11.) előtt lezajlott, elfedte az ellentéteket.

mellett egyértelmű többség mutatkozott meg, de nemcsak ezen a gyűlésen (szept. 14.: 56 költöző, 11 maradó) hanem az utána következő választmányi és megismételt rendkívüli közgyűlésen is (okt. 4.: 64 költöző, 25 maradó). A *Pesti Hirlap* a teljes tagságra rávetített arányok érzékeltetésére a „mintegy 30 a 400-zal szemben" maradó-költöző számpárt jelölte meg, s ha ezt az adatot némileg túlzónak is tarthatjuk, az bizonyos, hogy a szállásváltás ellen felszólaló Fényes Elek vezette szkeptikusok tábora szűk körű volt. A viták ekkor még csak a praktikus kérdések körül forogtak: a költözők azt hangsúlyozták, hogy érdemes a város szívébe áttenni a „társasági gyűlhely" szállását, a kisebbség viszont pénzügyi kifogásokkal élt. Fényes Elek ellenérvei szerint a költözés nem lett kellően előkészítve; a Horváth-ház tulajdonosa hivatalosan nem reagált a bérlő szándékra; kevés a *Kör*nek a pénze a négy hónapos lekötés kifizetésére; s a helyiség még foglalt és átalakításra vár. A feszültség mélységét jól érzékelteti, hogy a végleges döntés miatt (ettől eltérő indokokra hivatkozva) az alelnök tisztségéről lemondott.[26] A viták tehát egyre élesedtek, míg végül a tényszerű elköltözés egyértelművé tette, hogy a szállásváltók és a helyben-maradók útjai elváltak. Hiszen mindaddig, amíg vitatkoztak, a saját-közös *Kör*ükkel kapcsolatos nézeteik (és jövőképük) érdekében érveltek, azaz az adott szervezeti keretben mozogtak. Ha nem történt volna meg olyan gyorsan a költözés, lehet, hogy újabb kompromisszumteremtő alku születhetett volna. Így viszont a viták feszültségében a maradás-pártiak valóban helyben maradtak. **A Nemzeti Kör kettévált.**

Az „elköltözők" az esedékes *Rendes Tisztválasztó Közgyűlésen* (az új helyszínen, október 15-én), 113 tag jelenlétében megválasztották tisztviselőiket (az elnök Teleki László gróf, az alelnök Holovich Boldizsár lett), s a folytatólagos Közgyűlésén (október 19.) véglegesítették az *Igazgató Választmány névsorát*. A tisztújítás nyilván nagy változásokat hozott: amint láttuk, Fényes korábban lemondott és maradt a „maradókkal", de emellett a korábbi elnök Fáy András is visszalépett. Ebben az esetben sem valószínű, hogy pusztán a rögzített érv (betegség) ad magyarázatot a döntésre, s valószínű, hogy a viták hatására mondott ő is le, de azért azt tegyük hozzá, hogy Fáy bekerült az Igazgató Választmányba, és tagja maradt a *Nemzeti*nek.[27] Mivel a „csonka" *NK* a többségi folytonosság jegyében a Horváth-házba átvitte a jegyzőkönyvet, pénztárt, tagnyilvántartást, és

[26] A Nemzeti Kör jegyzőkönyvei alapján egyértelmű mindegyik színtéren a többség, és a sajtó adatai is erre utalnak. A vitákra és a döntésekre lásd főként: *A Nemzeti Kör Jegyzőkönyve.* II–III. (alább: NK Jegyz. II. vagy III.) Egyetemi Könyvtár (Budapest). Kézirattár. G. 164/II., III. A harmadik kötetet, némileg a megújulást is kifejezve, a szállásváltás után nyitották meg. A két közgyűlésre még: Ék, 1845. szept. 20.; DEZSÉNYI B., 1953. 172–173. A PH kalkulált adata: PH–Fu, 1845. okt. 16.

[27] NK Jegyz. III. 1–4. Továbbá választottak igazgatót (Gerenday Ambrus), pénztárnokot (Antal Mihály), ügyészt (Graefl József), jegyzőt (Reök István) és könyvtárnokot (Friebisz Rudolf).

megtartotta **Nemzeti Kör** nevet, ezért a helyben maradó kisebbség kényszerűen új kör szervezésébe fogott. A sajtó a költözéssel egy időben tudósított a **Pesti Kör** október 12-i (még ideiglenes) megalakulásáról s az előkészületek után mindszentre tervezett közgyűléséről. Az első hetek az erőgyűjtés jegyében teltek, s míg az *NK* létszáma dinamikusan gyarapodott, addig a *PK* erőteljesebben kellett, hogy tagok után nézzen. Ennek kapcsán a hónap vége még egy változást hozott. A *PK* szervezésébe bekapcsolódott Lipthay Sándor konzervatív politikus, a *Nemzeti Ujság* „lapvezére", aki bőséges támogatásról biztosította a formálódó *Pesti Kör*t – felajánlotta 4000 kötetes könyvtárát és egy összegben 300 forintot – , s aláírási íveket köröztetett elvbarátai körében. A konzervatívok „einstandja" azonban nem vezetett eredményre, és a jellegváltozás veszélye miatt, a még alakulófélben lévő *Pesti Kör*ben jött létre újabb szakadás. A reformellenzéki mag az értékorientáció megóvása érdekében előrehozta a közgyűlést, s így kiszorította a Lipthay-féle konzervatív társaságot, amely új egyesületként szervezte meg önmagát (**Közhasznú Gyülde** okt. 25). A *PK* pedig Ráday Gedeon elnökségével és Fényes Elek alelnökségével (okt. 26.) megmaradt a korábbi alap-értékrend mellett. A sajtó a *Gyülde* létrejöttéről illetve a *PK* tisztújításáról október 28–30-án cikkezett, és a következő hónap elején (nov. 4–8.) tudósított a *KGy* alakuló üléséről (a három elnök: Ürményi József, Lipthay Sándor és Aigner Ferenc); illetve a *PK* felavatási ünnepéről, ahol „hangverseny után a meghívott vendégekkel együtt hatvannál több részvényes tag ült barátságos ebédhez". A szétválási folyamat ezzel lezárult.[28]

A szakirodalomban több helyütt téves az „elvált" Körök azonosítása. S bár a hibákat általában korrigálta Dezsényi Béla, mégis a történeti irodalomban újra és újra föltűnik a tévedés, mivel alapvető „forráshelyek" (KLÖM XI., a „tíz kötetes" Magyarország története stb.) terjesztik a bizonytalanságot. Ezért hangsúlyozottan újra rögzítjük: a **Nemzeti Kör** elnöke **Teleki László**, a **Pesti Kör** elnöke pedig **Ráday Gedeon** volt.[29]

---

[28] A Kör szakadásával és a három egyesület létrejöttének folyamatával a fentebb megjelölt irodalom mindegyike foglalkozik, s minden köztörténeti összefoglalás ill. a korszakra vonatkozó életrajz vagy monográfia több-kevesebb pontossággal szól róla. Itt csak a legrészletesebb összegzésre utalunk ismét: DEZSÉNYI B., 1953. 172–185. E rövid bemutatása a történéseknek a jegyzőkönyvek és a sajtó híradásai alapján készült. Mivel 1845. szept. elejétől már szórványos utalások, október elejétől pedig rendszeres híradások illetve beszámolók kísérték a „köri mozgalmakat", s azok majd mindegyik lapszámban föltűntek, ezért az összes hír megjelölése nélkül a később következő, a sajtó viszonyulását elemző részhez irányítjuk az olvasót.

[29] Azért tettünk az azonosításra külön hangsúlyt, mert e tanulmány szerzője is az alapvető forráskiadványok, ill. monográfiák általában megbízható szerzőinek tévedését (BARTA I., KLÖM XI. 137. 1. jegyz.; KOSÁRY Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban.* Bp., 1946. 339–340, ill. új bővített kiadásában, Bp., 2002. 362.), vagy félreérthető megfogalmazását követte korábban, amikor a Nemzeti Kört azonosította Rádayval és a Pestit Telekivel. Jellemző a tévedés hullám-

Mivel a költözés sikeresen megtörtént és nem roppantotta meg a *NK* pénzügyi egyensúlyát, s mivel a *Gyülde* létrejötte a politikai kötődéseket is értelmezhetőbbé tette, ezért szinte természetesnek tűnik, hogy az alakuló ünnepélyekkel egy időben a *Nemzeti és Pesti Kör*ök között az első újraegyesítő kísérlet is kezdetét vette. A gondolatot a *Pesti Hirlap* karolta fel – ott közöltek először ilyen értelmű hírt (okt. 28.) –, s utána a megegyezést az *NK* kezdeményezte. Ők a sikeres szállásfoglalás után amúgy is „eloszlottnak" tekintették a korábbi aggodalmakat, s így egy külön e tárgy miatt összehívott *Rendkívüli Közgyűlés* (okt. 31.) után az *Igazgató Választmány* (dec. 6.) már a konkrét levéljavaslatot jegyzőkönyvezte. A *PK* válaszlevelében a paritásos rendezés alapjára helyezkedett – *mindkét Kör* felbomlása, új alapszabály, tagok újraválasztása –, de mivel ezt a jogfolytonosság értelmében az *NK* nem fogadta el (ők lényegében „visszahívták" a *Pesti Kör* tagjait, hiszen továbbra is „lekötelezettnek tekintették a régi aláírókat") – ezért a kísérlet kudarcra ítéltetett. Azaz az egység alapelveiben és technikai feltételeiben nem sikerült megegyezésre jutni. A *PK* javaslata azonban azt is világossá tette, hogy ők nemcsak az egyenrangúság biztosítását kívánták a folyamat közben, hanem az „újraegyesítendő" *Nemzeti Kör* jellegét is meg akarták határozni. Zártabbá tették volna a *Kör*t („az egyesület ne legyen kénytelen tagjait mindenáron szaporítani: az évi részvénydíj 15 pforintra határoztassék"), s tulajdonképpen még mindig az egykori szállásváltó döntés legitimitását kérdőjelezték meg. Tervük szerint a bonyolult procedúra után majd január elején összeülő közgyűlés döntse el, hogy a „Kunewalder- s Horvát-házi két szállás közül melyik legyen megtartandó." A *Gyülde* kiválásával bármennyire is reménykeltő lett az egyesülésre a helyzet, az, ilyen feltételek mellett nyilván nem következhetett be. Az egyesítő kísérletet decemberben elemző *Életképek* rögzítette a végeredményt, ha nem is az egység, de legalább az együttműködés optimista távlatával: „ha végképp elenyészik is kilátásunk, a két egyesületet egy testté olvadva látni, legalább mindenütt, hol közremunkálás leendne szükséges, egy lélek fog a két testben uralkodni!"[30]

Egy bő hónap kellett ahhoz, hogy megbolydult pesti közélet lenyugodjon, s addigra a sajtó is megtalálta a maga biztosabb viszonyulási pontjait. Az *Életképek* és a *Pesti Divatlap* először néhány cikkben még a költöző többség mellett

szerű terjedésére, hogy a „tíz kötetes" Magyarország története vonatkozó kötetében (VÖRÖS K., 1980. 960.) ugyanez a téves azonosítás szerepel: „A Nemzeti Kör gróf Ráday Gedeon, a Pesti Kör gróf Teleki László elnöklete alatt működött." Vö: CSORBA László – VELKEY Ferenc: *Reform és forradalom (1790–1849).* Debrecen, 1998. 175.; ill.: *Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században).* Szerk.: VELIKY János. Bp., 1999. 113. „Mea culpa" – a szerző. Az 1953 előtti hibák javítására lásd: DEZSÉNYI B., 1953. 172–185.

[30] Az egyesítési akció a Nemzeti Kör jegyzőkönyveiben követhető a legbiztosabban: NK Jegyz. III. 11–28. A további hivatkozott szöveghelyek: PH, 1845. okt. 26, 30.; Ék–MhB, 1845. dec. 27. Kölcsönös levélváltásukat hosszan bemutatta az *Életképek*-cikk, maguk a levelek a jegyzőkönyvben olvashatóak: NK Jegyz. III. 27–28.

szólalt fel, de utána tendenciózusan a *Pesti Kör* pártján állt, a *Honderü* pedig, ha nem is mindig következetesen, de inkább a *Nemzeti Kör*t támogatta.[31] A *Pesti Hirlap* a szétválás időszakában erőteljesen az *NK* szempontjait visszhangozta, s hibáztatta a köri egység megbontóit (az NK-t „valódi Kör"-nek nevezte), utóbb azonban korrekten nyomon követte a *PK* életét is. Csak a *Gyülde* kapott tőle ismétlődően negatív minősítéseket: „aki másnak vermet ás az a közhasznu gyüldébe esik bele" – szólt először róluk leleplezve a *Pesti Kör*rel kapcsolatos szándékukat.[32] A *Jelenkor* általában semleges kívülálló maradt, de utóbb sokszor *mindkét Kör* tevékenységét rosszindulattal taglalta.[33] A konzervatív *Budapesti Hiradó* volt az elválás idejében a legkevésbé „irányzatos" lap, tulajdonképpen természetes folyamatként interpretálta a helyzetet: 4–500 főnél nem lehet tökéletes egységet várni, „könnyen eloszlás lehet a vége" – rögzítette az első vonatkozó cikk. Bár ez a lap többször kifejezte a *két Körrel* szemben politikai fenntartásait, s később támadóan cikkezett róluk, ekkor mégis inkább csak leíró jellegű cikkeket közölt az eseményekről, gyűlésekről, tisztújításokról.[34] A *Nemzeti Ujság* október közepéig a *PK* érveit ismételte, de utóbb a lapvezért, Lipthay Sándort követve a *Gyülde* támogatója lett. Az 1845. okt. 28-i lapszámban már a vezércikk helyén volt olvasható a beszámoló a *KGy* létrejöttéről, ill. ott szerepelt az új egyesület programja is. A lap innentől fogva minimum hetenként közölt egy-egy hírt a *Gyülde*ről vagy egy-egy kritikus oldalvágást a *Körök*ről.[35]

A helyzet a **Közhasznú Gyülde** tekintetében nem is volt túl bonyolult, hiszen az, szándéka szerint is: a „pesti középponton alakítandó konzervatív párt ügye" kívánt lenni. Dénes Iván Zoltán és Dezsényi Béla publikációikban már egyértelműen bizonyították, hogy Lipthay miközben a nyilvánosság előtt éppen a *Gyülde* „pártsemlegességet" hangsúlyozta, aközben tudatos pártszervezésre tett kísérletet. A *Pesti Kör*rel kapcsolatos akciója (a konzervatívok tömeges beléptetése) már ezt a célt szolgálta, aminek igazolását, az említett szerzők által hozott bizonyítékok mellett, egy újabb adalékkal egészíthetjük ki.[36] Lipthay nemcsak kon-

[31] Lásd különösen: Ék, 1845. szept. 20., a váltásra: okt. 11., 18., 19., dec. 27.; PD, 1845. szept. 4. és 26. okt. 9., 16., nov. 16., dec. 18.; Hd, 1845. okt. 14., 21., nov. 4., 18. és dec. 2.

[32] Jellegzetes PH állásfoglalások a „szétrajzás" idejéből: 1845. okt. 2., 16., 17., 19., 21., 23., 26., 30., nov. 13.

[33] Jk, 1845. okt. 16., 30., nov. 2.

[34] BpH, 1845. okt. 9., 12., 17. és 21. 27., 30. nov. 6.

[35] NU, 1845. okt., 12., 14., 28., 31., nov. 2., 4., 6., 7., 9., 1846. jan. 9., 29., febr. 15.

[36] A kérdést bőséges forrásanyag alapján összefoglalta, és Lipthaynak a Konzervatív Párt megalakítására tett korai kísérletét értelmezte: DÉNES I. Z., 1989. 103–105. A Gyüldéről s erről a kérdésről összefoglalóan: DEZSÉNYI B., 178–181. A szerzők titkosrendőri jelentésekre („a Gyülde 140 becsületes konzervatív férfiút számlál"), Lipthaynak az elvbarátaihoz (Apponyi Györgyhöz) írott ekkori leveleire, az ellenzék kritikus értékeléseire alapoztak. Emellett megem-

zervatív elvbarátai előtt nyilvánította ki szándékát, hanem a megnyerni szándékozott Széchenyivel való beszélgetése közben is világosan kifejezte célját. Így rögzítette október 19-én a gróf a *Nemzeti Ujság* szerkesztőjének a *Pesti Kör*rel kapcsolatos tervét: „Lipthay nálam. A Körön keresztül egy pártot akar képezni." Természetesen a kormányhoz sodródó, de a konzervatív irányultságtól rendre elhatárolódó, a formálódó pártok között helyét kereső Széchenyi nem azonosult e szándékkal. Szellemes kritikája kifejezte értékítéletét: „Nekünk már vannak jakobinus girondistáink is"; mármint azt, hogy a „klub-jellegű" politizálás, bármilyen színezetű is: „jakobinus" és elvetendő tendencia.[37]

A *Gyülde* valóban betöltötte azt a funkciót, hogy egy társasági keretbe integrálja az adott politikai irányzatot. Az elnökök közül Ürményi és Lipthay, a Választmány és a tagság köréből pedig többek között gr. Dessewffy Emil, gr. Széchen Antal, Fogarassy Mihály, Luka Sándor, gr. Cziráky János jelenítette meg a későbbi *Konzervatív Párt* vezető garnitúráját. A szervezet működése alapvetően a társas integrációra épült, hiszen a *KGy* életét is lakomák, ünnepélyek, koncertek, társas programok, előadások és a „hétköznapokon" a beszélgetést kellemessé tevő játék, étel-ital-dohány (ez utóbbi ingyen; bevallottan Lipthaytól, nem az egylettől) határozta meg. A szándék is egyértelművé vált a kortársak előtt: a *Gyülde* főként az ifjúság körében igyekezett népszerűvé válni, s „olcsó" kínálatával a fiatalokat magához édesgetni. Az egyesület méretét tekintve nem is volt elhanyagolható (1845–46-ban a létszám 408-ról 613-ra emelkedett), s bár összetétele „rendiesebb" volt, mint a régi *Köré* (nagy számban voltak tagjai arisztokraták, gazdag kereskedők, papok), mégis itt is feltűnt a fiatal literátor értelmiség közel 100 reprezentánsa.[38]

Az bizonyos, hogy a konzervatív irányzat kihasználta önmaga népszerűsítésére és erősítésére a *Gyülde*ben rejlő lehetőségeket, de az mégsem egyértelmű, hogy milyen kapcsolat volt az 1846 novemberében megalakult *Konzervatív Párt* és az egyesület között. A pártorganizáló dokumentumok ezt a kapcsolatot nem szabályozták (nem is érintették), úgyhogy az tűnik valószínűnek, hogy a *KGy* biztosította az irányzat társasági megjelenését, de a *Párt* maga inkább a párt-elit által lett összefogva. Ez természetes is egy olyan párt esetében, amelyik lényegében a

lítendő, hogy a Gyülde alapdokumentumainak retorikája bújtatottan sugallta ezt az egyébként egyértelmű pártképzési szándékot. Lásd: NU. 1845. okt. 30, és nov. 4.

[37] *Gróf Széchenyi István Összes Munkái.* Magyarország újabbkori történetének forrásai. (később: SzIÖM) *Gróf Széchenyi István Naplói.* 6. kötet. (később: SzIN 6.) Szerk. és bev.: Dr. VISZOTA Gyula. Bp., 1939. A bejegyzést lásd: 1845. okt. 19. 277. „Liptai bei mir. Er will durch den Kör eine Parthey bilden – Wir haben bereits Die Jacobiner Girondisten."

[38] Az NU volt a hivatalos „szócsövük", úgyhogy e lapon keresztül a társaság működésének „önképe" világosan feltárható. Mivel havonta minimum 4–5 utalást tettek alkalmaikra, ezért a cikkek felsorolásától itt eltekintünk. Az egyesületről a legteljesebb, de velük szemben mindig az ellenzék álláspontjával azonosuló összefoglalás: DEZSÉNYI B., 1953. 179–181.

létező „kormány" pártjaként szerveződött meg, s amelyet nem elsősorban az „értékelvű" politika, és nem is valamilyen dinamikus társadalmi-politikai mozgalom hozott létre. Ebben az esetben inkább a felülről építkező szervezési technikák voltak dominánsak. Bár Lipthay később is szerepet játszott a *Konzervatív Párt* életében – az előkészítő választmány tagja volt, s abba a program által meghatározott 8–10 fős „elvbaráti" testületbe is bekerült, amelynek a folyamatos centrumteremtés lett a szerepe – mégis úgy tűnik, hogy a konkrét pártorganizáció nem az ő korai akciójának egyenes folytatása volt, s nem is a *Gyülde*ből nőtt ki.[39] Jellemző adalék mindehhez, hogy a legfőbb „pártorganizátor" Dessewffy Emil „lapjában" a *Budapesti Híradó*ban 1846-ban alig-alig foglalkoztak a *Gyülde*vel.

A *KGy* konzervatív párti beágyazottságának azonban van egy másik lényeges összefüggése. Mind a *Nemzeti Ujság*, mind a *Közhasznú Gyülde* esetében már a kortársak erőteljesen hangoztatták a katolikus egyháziak jelenlétét. A reformellenzéki sajtó kritikus megjegyzései többször erre utaltak, és a kapcsolódó gúnyversek közül is egy névtelen munka (Kronperger Antal „körpap" átállásáról) illetve az ismert indulatos Petőfi vers (*„A gyüldei ifjakhoz"*) ezt emelte ki: „Higgyétek el, hogy rókafészek az, / Hová beléptetek. / Ha rá más bizonyság nem volna is, / Elég az, ha papok tanyáznak köztetek." Egy újabb kutatás pedig pontosan kimutatta, hogy az 1847-es pesti *Gyülde*-könyvben szereplő 613 tagból „127 volt valamilyen szintű egyházi személyiség", és a 29 „választottsági" tag közül is öten. Fazekas Csaba vizsgálata arra a lehetőségre irányítja a figyelmet, hogy a *Konzervatív Párt*ban kimutatható egyházi „platformnak" a *Gyülde* volt a bázisintézménye.[40]

A két Kör esetében a „pártmegjelenítő" jelleg még bonyolultabban jelentkezett. Nyilván ahhoz, hogy ezt a kérdést vizsgálat tárgyává tehessük, az elválás törésvonalát kell először megismernünk. Mivel a lapok fővárosi híranyagukban nemcsak ismertették a „köri mozgalmakat", de bőségesen szóltak az elválás okairól és motívumairól is, ezért bázisanyagunk ismét a korabeli sajtó.[41] A rendkívül

[39] Elsősorban lásd: DÉNES I. Z., 1989. 103–105 és 128–137. A párt jellegére még e tanulmány szerzőjétől: VELKEY Ferenc: *„Párt szólj, ki vagy?" Politikai önmeghatározások 1846–47 pártprogramjaiban.* In: *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak.* Tudományos emlékülés Zalaegerszeg, 1997. június 7. Szerk.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg 1998. 49–72. A Konzervatív Párt 1846/47-es konferenciáihoz kapcsolt körlevelek lelőhelye: ANAESz I. 206–216. 274–277. 285–288. A némileg tudatosan kihagyott március 15-i körlevél eredetijét lásd: Magyar Országos Levéltár, Széchényi család levéltára, Széchenyi István Gyűjtemény: 1847 (11. csomó) 264–275. f.

[40] Lásd elsősorban: FAZEKAS Csaba: *Katolikus egyháziak „platformja" a Konzervatív Pártban. Adalékok a pártalakulás kezdeteihez a reformkori Magyarországon.* In: MOLNÁR A., (szerk.) 1998. 73–112.; a konkrét adatok: 87–88. és jegyzetei. A továbbiakra összefoglalóan: DEZSÉNYI B., 1953. 179–181. Ő közli a kéziratos névtelen gúnyverset is.

[41] Mivel nem a megjelenés sorrendjében vizsgáljuk az érveket, hanem tematikus elrendezésben, ezért külön-külön nem fogjuk megjelölni azt, hogy az adott gondolat melyik cikkből származik.

gazdag érvanyag azonban nem könnyíti meg a tájékozódást, mert benne nyilván a szakadárok magyarázó-ideologizáló érvei domináltak. A *Nemzeti Kör*nek a „jogfolytonosság" miatt nem kellett magyarázatot keresni létére, s inkább csak a többség tiszteletben tartására irányuló „alkotmányos polgári" pozíciót hangsúlyozták, s a kisebbség bontó szándékát igazolták. Aktuálisan természetesen a *Pesti Hirlap*ban és *Honderü*ben is föltűntek védekező válaszérvek.

A vita legtöbb érve természetesen a lakváltozáshoz kötődött: többen a „költözködési-viszketeg" ellen szóltak, s az „örökös költözködés hibáját" emlegették. A maradás-hívei a szállásváltást kierőszakoltnak, anyagilag megterhelőnek nevezték, ami miatt nem lesz fedezet a köri alapcélokra. Egy konkrétabb gondolatsor megismerteti velünk a méretkülönbségeket is. Az egyik „maradó" érve szerint fölöslegesen sok pénzt von el az „új 12 szobás helyiség"; be kellett volna érni a régi „6 szobával" és a fennmaradó összeget a köri alapcélokra kellett volna fordítani. Kölcsönös vádak arról is közlésre kerültek, hogy kinek-kinek az állásfoglalását a személyes érdek – melyik helyhez lakott közelebb – motiválta, s különösen a *Nemzetiek*et (konkrétan a *Pesti Hirlap* „körét") érte az a vád: elérték, hogy „az ő kényelmükért néhány száz körtag a legnagyobb kényelmetlenséget szenvedje." A másik oldalon az ellenérvek az új szállás központi helyére („sokkal jobb helyen" van), annak tágasságára, s az ebből következő tagtoborzás lehetőségére vonatkoztak.

Külön vitaanyagot képez a szállásváltó döntés jogszerűségével összefüggő érvcsoport. Általában a „maradók" emlegették, hogy a döntést kierőszakoló „felhígult" többség (máshol: „sok közönyös tag") sem tartalmilag, sem formailag (egy éves tagok) nem fejezhette volna ki a *Kör* akaratát. A szakadárok legtöbbször ezt hangsúlyozták, hogy „1 éves" vagy még egyáltalán nem is „részes" körtagok (értsd: olyanok, akik még nem fizettek tagdíjat) szavazták le a „3 éveseket." Különösen azt sérelmezték, hogy egy túlzó kisebbség által megtévesztett számszerű többség az „alapító tagokat" negligálta, s ahhoz mint többségnek sem volt „becsületes joga, hogy a *Körből* a társaság magkövét" törölje ki.

Sokat emlegették a *Kör* megváltozott jellegét, azt, hogy a létszám fölösleges emelése és nem körültekintő tagajánlás miatt sok „oly közönyös lelkű tag" került a *Kör*be, akik azt csak „mulatóhelynek" tekintették. Így a *Kör* elvesztette alapfunkcióját, és nem lett más, mint „szórakozóhely", „puszta kártyamulatságra épített egylet"; „nem lett egyéb tekéző, kártyázó s dohányzó társulatnál." Hangsúlyos sérelme volt a maradóknak, hogy a viták hevében többen nyíltan az irodalompártolás ellen szóltak s „kimondani sem átallották, miszerint ők irodalom- és művészetről tudni nem akarnak semmit." Formailag az alapszabályokat tették fe-

Elsősorban azokban az egykorú írásokban olvashatunk bővebb indoklást, amelyek nem a pesti hírek között, hanem önálló cikként jelentek meg, s ezért összefoglalóan az első jegyzet hivatkozáslistájára utalunk ismét. Az itt megemlített érvek többször pro és kontra előfordultak.

lelőssé, mert az a közgyűlés által megváltoztatható volt, s így az egyesület felhígulva különösebb akadály nélkül „addig módosított önmagán, míg megszűnt lenni az, ami eredetileg volt." Természetesen a *Pesti Kör* hívei öntudatosan rögzítették, hogy az ő egyesületük alapszabályai értelmében az alapcélt nem lehet megváltoztatni, s az nem más, mint az eredeti: „művelt társalgás, irodalom, művészet és közhasznúak tehetsége szerinti előmozdítása."

Máshol az „inspirációk embereit" azért bírálták, mert „politikai hitről, magyar ökonómiáról" beszéltek. Kifogásolták a politikai jellegű elmozdulást („szájaskodó, ingerült viták"), a politikai felhangoltságot és a politikai szerepvállalást: „Mikor a párt ide is behozatott, [...] alapeszméjében lőn meggyilkolva e kis társulat" – rögzítette az apolitikus tendenciát a „maradók" érvelője.

Természetesen a nemzeti karakterjegynek tekintett „ősi átok", a széthúzás is megneveztetett magyarázó elvként. Mivel majd mindegyik írás elgondolkodott a szakadás és *a köri jelszó* (*„egyesült, hogy egyesítsen"*) összefüggésén, ezért szükségszerűen vetődött fel a sirám: „följajdulunk bezzeg az indok miatt, [...] a meghasonlási átoknak miatta." Egy másik, racionálisabb szükségszerűségi érv is felvetődött akkor, amikor arra utaltak, hogy egy társas egyesület esetén bizonyos méret fölött a dolgok természetéből következően keletkeznek ellentétek, s azok könnyen eloszláshoz vezetnek.

A sérelmek és érvek e bonyolult kereszttüzében a szelektív történelmi emlékezet vágott rendet. Szinte mottója lehet a későbbi közelítéseknek a „maradók" egyik sora: a költözés ügye „inkább jogos alkalmul, mint okul szolgált a visszavonulásra." Azaz a történeti szakirodalom csak az eseményrekonstrukciós mondataiban szólt szállásról, pénzről, irodalomról stb., s mindig azt rögzítette, hogy a *Kör* kettészakadása, a pesti ellenzék kétféle politikai árnyalatát képezte le. Tételszerűen is megfogalmazta ezt Dezsényi Béla: „A Nemzeti Kör megoszlása tehát a politikai megoszlást követi." Bár pontos elemzés még nem készült a *Kör*, illetve a *Körök* politikai arculatáról, a lehetséges nézetkülönbségekről, azok tartalmáról, mégis *közkeletű lett az a minősítés, amely szerint a Ráday Gedeon vezette Pesti Kör volt a „mérsékeltebb", míg a Teleki László elnöklétével működő Nemzeti Kör volt a „radikálisabb"*. Dezsényi Béla ugyanezekkel a minősítésekkel is operáló, és szintén sok követőre találó elemzése pedig arra utalt, hogy a centralista-megyepárti meghasonlás állt az *NK* szétválásának hátterében. Mivel az általunk vizsgált források nem erősítik meg ezt a képet, s úgy látjuk, hogy nem bizonyítható, sőt nem is meghatározó a *két Kör* közötti politikai megoszlás, ezért a közelítéseket részletesebb vizsgálat tárgyává tesszük.

A történeti irodalom a reformmozgalmon belüli belső elhatárolására gyakran használja a mérsékelt-radikálisabb (értsd: mérsékelt reformer – „radikális", lendületes reformer) fogalompárt. Sok a bizonytalanság azonban körülöttük, mert korkérdésenként és helyzetenként változnak a hozzájuk kapcsolt viszonyítási pon-

tok. Egy-egy reformer esetében lehet e fogalmaknak létjogosultsága, ha meghatározható a politikai értékrend kongruenciája, vagy összehasonlítható a kortársaival, hogy ő a rendi struktúrát milyen mértékben és tempóban tervezi lebontani. Sokkal nehezebb a helyzet politikai „körök", csoportok, intézmények esetében. Különösen a *mérsékelt* fogalom jelentése bizonytalan, mert nem tartozik hozzá egy világosan behatárolható politikai értékrend, nem kötődik hozzá ekkoriban artikulált politikai csoporttudat (legalábbis a reformtáboron belül nem), s nem kapcsolható hozzá egy a többitől elhatárolható politikai beszédmód. Ebben az esetben *valószínű, hogy a „mérsékelt-radikális" azonosítás a körelnökök politikai gondolkodásából, talán még inkább: habitusából adódott.* Mivel a politikatörténeti irodalom *Ráday Gedeonra* ismétlődően a következő négy fogalom: *mérsékelt, ellenzéki, liberális, reformer* különböző kombinációit vonatkoztatja, és *Teleki Lászlót* a *radikális, ellenzéki, liberális, demokrata* négyes valamelyikével vagy kombinációival jellemzi, ezért automatikusan adódhatott az analógia. Az áthallások kiindulópontja valószínűleg az a még most is föl-föltűnő változat lehetett, amelyben a jelzők a személyekhez kötődve csak áttételesen vetültek rá az adott *Körre.* Pl.: a *Nemzeti Kör* „a radikális Teleki László elnöklete alatt működött." Ezt a rendszert még külön megzavarta a *Körök* azonosításával kapcsolatos számos tévedés, s ezért a jelzők minden kombinációja előfordul. Ahol tévesen a *Pesti Kör* élére került Teleki, ott az a *Kör* lett „türelmetlenebb, radikálisabb", s viszont, s ahol helyesen azonosítódtak a vezetők, ott a hibák hullámszerű terjedése miatt, mindkét változat föltűnhetett.[42] Az persze kevéssé árnyalta ezt a sémát, hogy az alelnökök tekintetében nem működött a különbségtevés, hiszen a Széchenyi-naplóban később csak „magyar Marat"-ként említett Fényes Eleket, a szállásváltó vita „maradó" kulcsszereplőjét általában „radikális politikusként" jellemzi az irodalom.[43]

[42] Erre az általános ítéletre nem szükséges külön példákat sorjázni. Bár az összefoglalások általában csak az Ellenzéki Kör összefüggésében említették meg a két Kört (hogy azok egyáltalán léteztek és elváltak), s így kevéssé foglalkoztak velük, mégis ahol egy-egy mondatot (monográfiák, tanulmányok keretében) kapott a két Kör, ott mindig ez a jelleg-meghatározás szerepelt. Minden bizonnyal a vonatkozó alapvető forráskiadványok már megjelölt megfogalmazásai terjesztették el ezt az értékelést, mivel az egykorú cikkekben, ill. a néhány XIX. századi utalásban még ilyesmikkel nem találkoztunk.

[43] Fényes naplóbeli jellemzése („magyar Marat") nem Széchenyitől, hanem Szentkirályitól származik. Általában a gróf ítéleteként illesztik be ezt az azonosítást a történet-elmondásokba, pedig a hosszú idézet utolsó sora arra utal, hogy itt Szentkirályi közölte Széchenyivel politikai ítéleteit: „27ten Besser. Sz[ent]királyi bei mir. – „Nem szenvedtem B[atthyány] Lajost." „Az ellenzéki kört csak kar hatalommal, ha minden tagja bezáratik – & Batthyány L[ajos] nem semmisítheti meg. – Ott most Fényes Elek. Robesp[ierre] Pechovich – Fényes a magyar Marat ... éljen!" „Én lejártam magamat! – Fényessel [!] nem boldogulhatni! Őt ágyúban kell tölteni és kilőni. – Ha én nem segítek, Kos[suth]ot meg nem választják"" Lásd: SzIN 6. 1848. febr. 27. 734. Helyesen értelmezve: VISZOTA Gyula bevezetőjében. In: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi*

Elbizonytalanítja az értékelést az is, hogy *a két Kör jellegét meghatározó legfontosabb összefüggésekben: tevékenység, tagság egyáltalán nem (vagy csak alig-alig) dokumentálható politikai kettősség.* E szűk egy esztendő alatt nem volt *a két Kör*nek olyan markáns tevékenysége, ami működésüket politikai alapon összehasonlíthatóvá tenné. Nem lehet megállapítani, hogy melyik volt „radikálisabb" politikai tett: a **Pesti Kör**nek a titkosrendőrség figyelmét is jócskán fölkeltő Pestalozzi-estje, és az onnan kiinduló, majd csak 1847-ben megvalósuló *Ellenőr* című zsebkönyv terve; illetve a **Nemzeti Kör** Vukovár-fiumei részes aláírásgyűjtése, és az ő külhoni vendégeinek politikai jellegű előadásai. Az egykorú érvek alapján csak az tűnik bizonyíthatónak, hogy a *NK*-hoz kötődött az elválás idejében erőteljesebben a tagtoborzás, bázisszélesítés, s így áttételesen a politikai szerepvállalás szándéka, míg a *PK* inkább „visszazárt", és az eredeti köri alapcélok (művészetpártolás, irodalmi estek stb.) jegyében értelmezte magát.[44] A zavart világosan kifejezte Viszota Gyula néhány megnyilatkozása, mivel ő hol a *PK* kapcsán „mérsékeltebb" Rádayról, hol pedig „hevesebb" *Pesti Kör*ről írt. Nem tévedést, vagy következetlenséget feltételezünk ebben az esetben, hanem azt a jelenséget figyelhetjük meg ezáltal, hogy a szerzőben a különböző összefüggések (Ráday neve, ill. a *PK* alkalmai) más-más minősítést idéztek föl.[45]

A névsorok sem értelmezhetőek egyáltalán a „mérsékeltebb-radikálisabb" különbségtevés jegyében. Valójában egyik tagság sem tükröz homogén politikai arculatot, de még konvergálót sem. Példaként idézzük a **Pesti Kör**t: A Széchenyi-követő (progresszista) Szontagh Gusztáv és a demokrata-forradalmár Petőfi Sándor neve éppúgy szerepel az ő jegyzékükben, mint a nemesi radikálisnak mondott Madarász Lászlóé és a mérsékeltnek nevezett Lónyai Gáboré; s a pesti liberális ellenzék különböző habitusú, az 1845-ös tisztújításon ellentétbe kerülő tekintélyei is belefértek ugyanebbe a körbe (Ráday G., Nyáry Pál), mint ahogyan Kossuth Lajos és az őt a *Pesti Hirlap* szerkesztőségéből fondorlattal eltávolító Landerer Lajos is. S bár a művészemberek, literátorok nagyobb arányban kötődtek a *Pesti Kör*höz (Bajza J., Barabás M., Czuczor G., Erkel F., Ferenczy L., Vahot I., Petőfi S. stb.), de a *Nemzeti*ben is – ha nem is hasonló arányban és

vitája Kossuth Lajossal. II. (SzlÖM 6/II.) Szerk. és bev.: VISZOTA Gyula. Bp., 1930. CCCXI. Vö. például: DEZSÉNYI B., 1953. 188. Fényes Elek politikai portréjához és felfogásához lásd elsősorban: FENYŐ István: *Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez.* Bp., 1969. Különösen: 404–429.

[44] A két Kör politikai jellegű megnyilvánulásairól érdemben nem szóltak a hírlapi beszámolók. A Pestalozzi-estről megjelentek híradások (jan. 11., 15., 16., BpH–BpH, Hl–Em, külön cikkben hosszan: Jk.), de a többi alkalomról csak a titkosrendőri jelentések alapján (s ebben az esetben Dezsényi B. nyomán 184–185.) vannak vázlatos ismereteink.

[45] Vö. VISZOTA Gyula: Bevezetőjének két szöveghelyét. CXC. és CCCXVII.

azonos számban – jelen volt a *Kör* „ősjellege" (Vörösmarty M., Fáy András, Eötvös József stb.).[46]

Hasonló a helyzet a centralista-megyepárti kérdéssel. A kor egyik meghatározó politikai ellentéte, egyrészt azért lett rávetítve *a két Körre*, mert az egyidejű vita dichotómiája kézenfekvően magyarázó elve lehetett a *Körök* kettősségnek, másrészt pedig azért, mert a centralista csoport egyöntetűen (és lapjuk a *Pesti Hirlap* is) a *Nemzeti Kör*höz kötődött, amíg a fő vitaellenfél, Kossuth Lajos inkább a *Pesti*hez.[47] Az egyszerű megfeleltetés még eddig sem biztosan érvényes, mégis az állítás erőteljes: „a szakadás oka voltaképpen az ellenzéki politikában a centralizáció és a megyei rendszer kérdése körül felmerült vita volt, s a Nemzeti Kör az ellenzék radikálisabb részének, a centralizáció híveinek a csoportosulása lett."[48] Valóban Trefort Ágoston, Csengery Antal, Eötvös József és a holdudvarukhoz kapcsolódó Irinyi József is tagja volt az *NK Igazgató Választmányának.* Kossuth viszont bizonyosan a *PK*-hoz kötődött. Olyan híradások is napvilágot láttak, hogy ő „toboroz" tagokat a *PK*-nak, ill., mint alább részletesen tárgyaljuk, az 1846-os Deák-lakoma előkészítése közben a *Pesti Kör* lakoma-előkészítő bizottmányának is prominens tagja volt. Azonban Kossuth neve föltűnt a *Nemzeti Kör* jegyzőkönyveiben is – az 1845. okt. 19-i folytatólagos *Közgyűlésen* utólag – 30 szavazattal beválasztották az *Igazgató Választmányba.*[49] Az természetesen lehetséges, hogy egy-egy politikus mozgását esetleg befolyásolhatta ez az ellentét, de a *Körök* elválásának magyarázó elve nem lehetett.[50] Úgy tűnik, hogy az ismert politikai ellentét csak néhány névvel reprezentálható, s pont olyanokéval, akik nem vették részt erőteljesen a szállásváltó vitában. Különösebben sem Kos-

[46] Lásd: *A Pesti Kör tagjai 1845/46-ik évben.* MOL R 150. Vörös Antal Gyűjt. Pesti Kör. 2–6. Ill. NK Jegyz. III. A névsorokat kivonatolja és elemzi (némileg egyoldalúan) DEZSÉNYI B., 1953. 184.

[47] DEZSÉNYI B., 1953. 172–185. Az ő nyomán, rá való hivatkozással elterjedt ez a közelítés is. Vö. pl.: Bp.Tört. III. 470.; FENYŐ I., 1969. Egy még tendenciózusabb átvétel: LUKÁCSY S. – BALASSA L., 1955. 401. 112. jegyz.

[48] Bp.Tört. III. 470.

[49] Lásd: NK Jegyz. III. 4–11. ill.: *A Pesti Kör tagjai 1845/46-ik évben.* MOL VöAGy PK. A vonatkozó adatokat pontosította, és Kossuth bonyolult helyzetét értelmezte: DEZSÉNYI B., 1953. 167. és 176–177.

[50] Lehetséges, hogy a történetírók 1844–45 ellenzéki törésvonalára azért hivatkoztak, mert az a Kör összefüggésében egyszer említést kapott. Az 1845-ös Deák-lakoma kapcsán délutáni kerti beszélgetését így idézte föl a *Pesti Divatlap* szemleírója: „[...] a kedélyes, kedves társalgású Deák Ferenc különféle érdekes közügyi tárgyak – különösen az általa nem helyeselt pesti hírlapi centralizációról [...] értekezett." Ez az adat azonban nem „perdöntő", mert bár valószínűleg Deák az ünnepély utáni beszélgetés közben az ellenzéki egység érdekében bírálta a centralista agitációt, de azt nem tudhatjuk, hogy az ekkori ellentét fő motívuma a centralista-megyepárti vita volt-e. A megfogalmazott érvek akkor hangsúlyosabban a „köri" alapcélok kérdéséhez kötődtek. PD, 1845. ápr. 24.).

suth., sem a centralisták nem kapacitálták magukat, és mikor az *Életképek* azzal vádolta a *Pesti Hirlap* gárdáját, hogy szállásuk helye miatt írtak költözéspárti tudósítást, akkor válaszul a szerkesztő (Csengery Antal) rögzítette: annak „sikerítésében [...] e szerkesztőség tagjai alig vevének részt."[51] Sokkal nagyobb szerepe lehetett a döntésben a kevésbé ismert *köri* többségnek, s őket végképp nem rendezhetjük el a centralista-megyepárti ellentét világában. Csak egy érdekes, de mégsem perdöntő adatot találtunk e törésvonal igazolására. Széchenyi István ama naplóbejegyzését, amelyben október 16-án rögzítette a *Kör* szétválásának tényét („Kör ist auseinander"), így folytatta: „Batthyány Lajos most jó barátságban van [eredetileg: „à la Fleur d'Orange"] Eötvös Pepivel. A centralizáció teret nyer." Nem biztos, hogy Széchenyi ezt a szöveget tartalmilag is a köri ügyekhez kapcsolta, s mivel Batthyány Lajos ekkor még nem volt körtag, ezért direkt módon ez a megjegyzés nem bizonyítja a „centralizáció" miatti szakadást, de az időegyezés elgondolkodtató.[52] Valójában azonban a tendencia 1845. októberében is éppen ezzel ellentétes volt, a centralizáció „nem nyert teret." S ezért hogyan is tekinthetnénk az egyre nagyobb létszámot vonzó *Nemzeti Kör*t a centralisták bázisának, amikor ők éppen ebben az időben voltak kénytelenek elszigetelődésüket érezve önkorlátozó gesztusokat tenni a reformellenzék fővonalának, többek között éppen saját körelnöküknek Teleki Lászlónak. A téma monográfusa az 1845. novemberi és 1846. februári tárgyalások kapcsán regisztrálta, hogy Eötvöst és barátait a népszerűtlenség kényszeríttette bele a nehezen vállalható kompromisszumba.[53] A taktust nem a centralisták adták, s ezért egyértelműen kizárható a dinamikus *Nemzeti Kör*nek az ő címkéjükkel való azonosítása.

Úgy látjuk, hogy a szakirodalomban szinte kizárólagosan föltűnő magyarázatok mögött szokványos politikatörténeti leegyszerűsítés figyelhető meg: a megfeleltetés egyszerű sémája és logikája.[54]

A lehetséges politikai törésvonalakat vizsgálva felvetődhet azonban egy harmadik szempont is. Az 1845. május eleji Pest megyei tisztújítás politikai kapcsolatokat deformáló következménye. Egy sokat idézett kortárs, Széchenyi István interpretációja szerint veszélyes tendenciát jelöltek ki az események. 1845. április.

[51] PH–Fu, 1845. okt. 30.

[52] SzIN 6. 1845. október 16. 276.

[53] FENYŐ István: *Centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon.* Bp., 1997. Különösen 320–324. Az alfejezet címe: Népszerűtlenség és kompromisszum.

[54] DEZSÉNYI Béla vonatkozó elemzése éppen a leegyszerűsítő séma csapdáját mutatja. Bár ő korrekt adatfeltáró törekvése miatt igyekezett árnyalni saját tézisét (i. m. 183. 69. jegyzet és 185.), mégis minduntalan meggyőző érv hiányában visszazárkózott az egyszerű politikatörténeti magyarázat mögé. Érdemes megemlíteni, hogy a modern szakirodalomban kételyesen erről a kérdésről Pajkossy Gábor írt, amikor úgy fogalmazott: „A Körből valószínűleg politikai nézetkülönbségek miatt kivált a Pesti Kör." Lásd: PAJKOSSY Gábor: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban.* Előadások a Történelemtudományi Intézetben. 14. Bp., 1991. 21.

30-i naplóbejegyzésében azt kifogásolta, hogy a *Kör* beleavatkozott a Pest megyei tisztújításba: „Lármás korteskedés az utcákon Nyáry és Fáy között. Sajátságos: A Körben értekezlet volt a tisztújítás dolgában! A jakobinizmus első tünete! Ráday és Patay... az előző tisztújítók... elundorodnak a honorációroktól... mert megtöretett mindenhatóságuk... Forradalmi licitáció...!" Néhány nappal későbbi megjegyzése ugyanezt a tendenciát rögzítette: „Délutánra a Kör udvarába mindenki meghívva értekezletre stb. a pesti tisztújítás dolgában," majd a végeredmény is bekerült sematikusan naplójába: „Act der Restauration. Szentkirályi und Nyáry."[55]

A *Kör* szerepvállalása a tisztújításon a szakadás idején is felemlegettetett, amikor is a *Budapesti Híradó* értékelője visszautalt a májusi eseményekre, s arra, hogy már akkor kritikusan szemlélte a *Kör* politikai állásfoglalását: „Mi e megszakadást már akkor megjósoltuk, midőn a múlt tisztújítás alkalmával a Kört korteskedésre láttuk használtatni."[56] Hogy a körtagokban mély nyomot hagyott-e az esemény, azt nehéz megválaszolni, hiszen az elválás időszakában nem utaltak rá. E történéssor fényében úgy tűnik, hogy a Ráday – Patay csoport joggal sértődhetett volna meg a Szentkirályi – Nyáry csoportra, mivel azok a *Kört* is felhasználták választási sikerük érdekében. Bár valószínűbb, hogy a *Kör* egészének mozgását ez az ellentét sem határozta meg, mégis mintha Ráday szerepvállalása a *Pesti Kör* élén, az érintett politikusoktól (beleértve Teleki Lászlót) való távolságtarást fejezte volna ki. Nyárynak *mindkét Körben* való jelenléte azonban megzavarja ezt az „elméletet".[57] Ez a politikai dichotómia sem vezet sokkal közelebb a „köri ügyekhez."

Valószínűleg nincs az egykor kifejtetteknél biztosabb magyarázat a történésekre. S talán a legtöbbször felvetődő érvek (a *köri* alapcélok vitatása, a szállásváltás) sem negligálhatóak. Az elköltözés körüli hercehurca szakítópróbája és a felhalmozódott belső ellentétek mellett a személyes kapcsolatok (kinél a barátság, kinél a színésztárssal, a politikai eszmetárssal való együttmozgás, kinél éppen a vitaellenféltől való elhatárolódás, szerkesztő-szerző viszony, szimpátia, unszimpátia stb.) dilemmái, azaz kisebb léptékű egyéni- vagy csoporttudatok játszottak döntő szerepet egy-egy kortárs „körválasztásában". *Mindezek miatt a „két Kört", nem két külön politikai identitásként értelmezzük, hanem csak a kettő egészében véljük felfedezni a sokszínű pesti nemzeti liberális ellenzéket.*

[55] SzIN 6. 202–205. Az adatok értelmezése Viszota Gyula vonatkozó jegyzetei alapján: Nyáry Pál és Fáy György (főszolgabíró) másodalispán-jelöltek voltak, s közülük Nyáryt választották meg. „Gr. Ráday Gedeon és Patay József voltak az előző választás vezetői." A végeredmény: Szentkirályi Móric lett az első-, Nyáry pedig a másodalispán.

[56] BARÓTI L., 1884. 362–363. és BpH–BpH, 1845. okt. 12.

[57] Lásd a fentebb hivatkozott jegyzékeket.

Egy másik összefüggésben is korrekcióra szorul a megszokott történetírói beállítódás. Úgy látjuk – a történetírás ellentét-centrikus magyarázataival szemben –, hogy *a két Kör* együttműködése és összetartozása jellemzőbb volt 1846-ra, mint a rivalizálás. Természetesen maradt ellentét *a két Kör* között, és az elfogult hír- és divatlapok sikeresen kihangsúlyozták (olykor ki is élezték) a különbségeket: a bálok minősítéseivel, a másik egyesület szellemének bírálatával.[58] Mégis a *Körök* közös alkalmai azt mutatják, hogy inkább a szétválás volt esetleges, nem az együttműködés. Már 1846 elején nyilvános jelét tették összetartozásuknak, amikor a *PK* szervezésében *mindkét Kör* részvételével „fényes lakomát" tartottak az ellenzéki konferenciák miatt Pestre érkező Klauzál Gábor tiszteletére.[59] Hamarosan ismét egybegyűltek, amikor *a két Kör* külön-külön táncvigalma után, a *PK* által szervezett hagyományos „köri bálon" Ráday és Teleki vezetésével mindkét egyesület fölvonult.[60] Ezután következett a közös szervezésű Deák-lakoma a kaszinó nagytermében (febr. 12.). Egy újabb nagyobb szabású alkalom eljövetelekor, május 6-án Liszt Ferenc tiszteletére ismét a *PK* szállásán adott a házigazda „a Nemzeti Körrel egyesülten lakomát."[61] 1846. november 12-én – éppen a *Konzervatív Párt* megalakulása napján – a *Pesti Kör* vendégül látta a *Nemzeti Kör* tagjait, hol „csakhamar azon vevé magát észre a nagyszámú vendégsereg, hogy csupa ismerősök gyülekezének össze, csupa egy hiten levők, ámbár két külön egyházban áldoznak. Rokonlelkek hamar feltalálják, hamar megértik egymást, s az estély azonnal megnyeré azon otthonias, fesztelen jellemet, mi csak ott fejlőd-

[58] Például a Gyüldét és a Pesti Kört támogató hír- és divatlapok hosszasan és visszatérően bírálták a Nemzeti Kör „báli választmányát", mert az a hírek szerint „izraelieket" törölt a bálilistáról. Erről lásd: PD, 1846. febr. 19.; BpH, febr. 15., 24.; Az mindegyik irányzatos lapban megfigyelhető tendencia volt, hogy a bálok leírásához az egyik oldal összefüggésében mindig pozitív, a másik kapcsán negatív jelzőt kapcsoltak. Így a rövid hírekben ugyanazokról az eseményekről olvashatunk egy-egy mondatos ellentétes megítéléseket. Egy szellemes megjegyzésében például a Nemzeti Körrel szemben legelfogultabb *Pesti Divatlap* így kommentálta 1846 januárjának báljait: „(Mi különbség volt a két kör báljai közt?) Az, hogy a nemzeti kör pesti bált, a pesti kör pedig nemzeti táncvigalmat adott." PD–BpSz, 1846. febr. 19.

[59] Ék–MhB, 1846. jan. 31. Csak egyedül itt olvasható rövid leírás erről az eseményről: „A pesti kör múlt héti pénteken Klauzál Gábor tiszteletére fényes lakomát adott, mellyen a két kör tisztelt elnökein s több jeles vendégen kívül mintegy hetven körtag (a nemzeti és a pesti körből) részt vevén, számtalan s igen elmés toastok üríttettek a haza s jeles férfiai boldogságára." A híradás szerint valószínű, hogy január 23-án került sor a lakomára. Lásd még Klauzál megérkezésére (jan. 15.) és tárgyalásaira. SzIN 6. 316. és KLÖM XI. 250.

[60] A „köri bál" részletes, még a magyaros táncrendre is kiterjedő leírása: PD–BpSz, 1846. febr. 12. Rövidebb hírek róla: BpH–Bph, Jk–Bpn, febr. 12.. A külön táncvigalmakról is bőven írtak a lapok, ezek kapcsán alakult ki a fentebb említett polémia. A rövid ismertetések: BpH–BpH, 1845. jan. 22. Jk–Bpn, febr. 1., PD–BpSz, febr. 5., PH–Fu, febr. 13. és 15.

[61] PH–Fu, 1846. máj. 10. Ugyanerről: BpH–BpH, 1846. máj. 10. A pontos időpontra: SzIN 6. 1846. május 6. 371.

hetik ki, hol egyenlőség s kölcsönös szeretet van." – tudósított a hangulatról a *Pesti Hirlap*, nyilván már az egyesülés felvezetése jegyében.[62] Két napra rá történt meg a fordított vendégjárás (a *Pesti* ment a *Nemzeti Kör*be), s hasonló emelkedett lakomai hangulatban itták áldomásaikat, és hallgatták Vörösmarty szavalatát.[63]

A **Körök szakadása** tehát **nem volt végletes és végleges**, s a külső események kényszerítő ereje (a *Konzervatív Párt* megalakulása) miatt sikerült végül a személyi ellentéteket és ambíciókat félretenni. Az ellenzéki tekintélyek (főként Batthyány Lajos, Teleki László, Kossuth Lajos) kezdeményezésére és egyeztető közbenjárásával 1847. január közepén újraegyesült *a két Kör* **Ellenzéki Kör** néven. Bár komoly erőfeszítéseket igényelt az egyesítés, s nem is volt zökkenőmentes, mégis tulajdonképpen gyorsan lezáródott az egy esztendős külön élet, és az *EK* valóban már az egész ellenzék országos háttérintézményének számított.[64]

Az 1846-os politikai együttműködés érvényét és tartalmát legplasztikusabban ismét egy **Deák-lakoma** összefüggésében mutathatjuk be:[65] A „diner" kezdeményezése a *Nemzeti Körből* indult ki, s a terv már Deák Ferenc pesti időzése (február első két hete) előtt megszületett, hiszen előzetesen tudott volt, hogy a zalai reformer ezt az időszakot fontos tárgyalások céljából Pesten tölti.[66] Az *NK Igaz-*

[62] PH, 1846. nov. 15. Az időutalás alapján határozható meg az esemény dátuma.

[63] PH, 1846. nov. 19. Az esemény november 14-én szombaton történt.

[64] Az egyesülés „forgatókönyvét" a Jegyzőkönyvek alapján (jan. 17., 20. és 24.) rekonstruálta, és a súrlódásokat, a megbontó szándékokat összefoglalóan bemutatta: DEZSÉNYI B., 1953. 185–187. Lásd még: PD–BpSz 1847. jan. 10., febr. 4. Ék–MhB, (Itt Batthyány L. egyesítő érdeme külön kiemelve.) jan. 23. márc. 4.; BpH–BpH, 1847. jan. 26., PH–Fu, jan. 28., Hl, jan. 29. Az újraegyesítés előkészületeire a titkosrendőri jelentések: KLÖM XI. 263–271. (különösen: 1847. jan. 7.). Arról, hogy az egyesítésben ennek a három reformernek volt kulcsszerepe több forrás is tudósít. Mivel ezt a témát csak érintőlegesen említjük, ezért a bőséges forrásbázisra építő elemzésekre utalunk: Batthyány szerepére lásd: MOLNÁR András: *Batthyány Lajos a reformkorban.* Zalaegerszeg, 1996. 124. ill. GERGELY András: *Batthyány Lajos a reformellenzék élén.* In: Uő: *Egy nemzetet az emberiségnek.* Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Bp., 1987. 278–281. Kossuth alapvető egyesítő szerepére: BARTA I., 1951. 19.; Teleki László egy jelentős egyesítő beszédére: PH, 1846. nov. 15. Széchenyi is, aki naplójában frissen reagált az egyesítés hírére, azt Batthyány, Kossuth és Teleki „győzelmeként" interpretálta. SzIN 6. 1847. jan. 16–17. 504–505.

[65] Erről a témáról egy Széchenyi naplóbejegyzés értelmezése keretében e munka szerzője írt tanulmányt. Abban Széchenyinek a Deák-lakomával szembeni kritikus-elutasító, némileg rosszindulatú „torz tükrét" vizsgálta, s különösen a Kaszinó és a Körök „találkozásának" összefüggéseit elemezte (ott rendezték a lakomát), és a Nemzeti Kaszinó közéleti súlyvesztését a pártalakulás összefüggésében. A tanulmány megjelenés alatt: VELKEY Ferenc: *Széchenyi István és az 1846-os „Deák-lakoma"– kommentárok egy naplóbejegyzéshez.* In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon.* Szerk.: BALOGH Elemér – SARNYAI Csaba Máté. Szeged, 2005. 13–75.

[66] Arról, hogy Deák február eleji pesti időzése előzetes megbeszélések tárgya volt, több forrás is tudósít. Deák Ferenc 1845. nov. 30-án kelt Kossuth Lajosnak írt levelében ígérte magát „e télen

gató *Választmányának* 1846. január 12-i ülésén Teleki László elnök indítványozta, „hogy a Nemzeti Kör hazánk nagy fia, Deák Ferenc legközelebb megérkeztét tisztelgő lakomával" ünnepelje meg. Javaslata nyomán elfogadták „egy ideiglenes aláírási ív minél előbbi kitételét", és a „teríték-ár minél jutalmasabb" meghatározását, „hogy a lakomán minél többen részt vehessenek". A Választmány 3 ezüst forintban maximálta a „teríték-árat", és „szervező tagokul" fölkérte Batthyány Kázmért, Hajnik Pált és Vörösmarty Mihályt. Ez utóbbi indítványa nyomán azt is eldöntötték, hogy felszólítják a *Pesti Kör*t a „jelen határozat közlése mellett a lakomában részvétre", méghozzá úgy, hogyha a „felszólítás visszhangra találna", akkor a „lakoma a két egyesület neve alatt" eszközöltessék. Ebben az esetben *a két Kör* választott „rendező tagjai" egyesülve, közösen végeznék az előkészítés munkáját, a fentieket követve. Legutolsó határozatként rögzítették, hogy az „aláírandó részletek beszedésével" Sántha Péter urat bízzák meg.[67]

A választmányi-ülés elején, még úgy tűnt, hogy *a két Kör* (ill. esetleg a *Gyülde*) rivalizálása jegyében szerveződik az alkalom, hiszen Teleki felszólalásában így magyarázta meg a kezdeményezés korai idejét: „nehogy e részben más egyesületek által megelőztessünk". Mint konkurenciára, Teleki inkább a *PK*-ra gondolhatott, mivel a konzervatív *Gyülde*, nem valószínű, hogy meg kívánta volna előzni őket Deák-köszöntésében. Vörösmarty javaslatával viszont új irányt vett a terv, és kifejezetten a körök együttműködését – és nem a versengést – segítette elő. Az *NK* következő *Igazgató Választmányán* (jan. 22.) már fel is olvashatták azt a levelet, melyben a *PK* kifejezte együttműködési szándékát, és a „részéről rendező bizottmányi tagokul Kossuth Lajos, Csanády Ferenc és Urbán Pál" urakat jelölte ki. A *Pesti Kör* válaszlevelében azt is felvetette, hogy az előző évben „megindított Deák-album" gyarapításával és utóbb átnyújtásával is tisztelegjenek Deák előtt, de ezt a formát a *Nemzeti Kör Ig. Választmánya* már „korszerűtlennek" találta, elvetette, s erről a másik kört értesítette.[68] Az előkészületekről beszámoló *Pesti Hirlap* február 5-i számában még azt írta, hogy a *Nemzeti Kör* adja a lakomát[69], de február 8-án korrigált, és már helyesen közölte az esemény körülményeit: „A Deák Ferenc tiszteletére adandó lakoma jövő csütörtökön fog tartatni a Casino teremében, a Nemzeti és Pesti Kör e célra egyesült számos tagjai által. Midőn múltkor csupán a Nemz. Kör tagjait említők e tárgynál, balul valánk értesítve."[70] Nem véletlen a Hirlap tévedése, hiszen mindaddig csak a kö-

vízkereszt után Pestre, egypár hetet ott töltendő." Lásd: DFV I. 463–467. Mint az 1845. dec. 15-i titkosrendőri jelentés igazolja, az adat közismert volt (KLÖM XI. 248.), és a várakozások valóban nagyok voltak. Minderről összefoglalóan: FERENCZI Z., 1904. II. 18–28.

[67] NK Jegyz. III. 40–42. Igazgatói Választmány. 1846. jan. 12. A bekezdés idézetei mind innen.

[68] NK Jegyz. III. 42–44. Igazgatói Választmány. 1846. jan. 22.

[69] PH–Fu, 1846. febr. 5. A vonatkozó rész: „Deák Ferenc e napokban érkezett Pestre. Tiszteletére nagy lakomát szándékozik adni a Nemzeti Kör [...]."

[70] PH–Fu 1846. febr. 8.

zös szervezőbizottság és *a két Kör* vezetősége (ill. környezetük) ismerte a tervezett lakoma körülményeit. Véglegessé és nyilvánossá éppen február 6-án lett az alkalom, amikor az előkészítők beszámoltak munkájukról, s a részvényes ívet közzétették. Erről így rendelkezett – a jegyzőkönyvek bonyolult nyelvezetével – az *NK Ig. Választmánya*: „Vörösmarty M. úr a Deák Ferenc lakomát rendező bizottmány részéről az ívet, miszerint a lakoma f. hó 12-én du. 3 órakor a N. Casino termében fog tartatni, s egy teríték ára 3pftra határoztatott, bemutatván annak kitétele elhatároztatott."[71]

A lakoma jelentősége, s az előkészületek gondossága ismét a politikatörténeti összefüggések alapján érthetőek meg: 1845 tavasza után a reformellenzék koncentrációjának sikeresen meginduló folyamata megtorpant, vagy legalábbis nem folytatódott a sokak által remélt tempóban. Közismert, hogy Deák óvatos megfontolásai nagy szerepet játszottak e viszonylagos lassulásban. Visszahúzódása, pesszimizmusa több okra is visszavezethető (alkati vonások, depresszió, testi betegségek, az elvárások nyomasztó súlya, politikai helyzetelemzése, stratégiájának válsága stb.), de ezek politikai eredője a pesti reformerek számára komoly nehézséget jelentett. Bár a távollétében is beválasztották abba háromtagú bizottságba, amelynek a teendők kidolgozása lett a feladata, ő továbbra is tartózkodó maradt. Ezért ekkoriban már ellentmondásosan volt kulcsszereplője a pártalakulás folyamatának, mivel neki, mint a reformellenzék országosan elismert legfőbb tekintélyének kellett volna összefognia, az egység felé vinni az ellenzéki liberálisokat, de éppen ő volt az, aki az „egység" szempontjára hivatkozva az intézményesülés és programadás halasztását képviselte. Mindezért a reformerek – többek között az 1845. november 18-i értekezlet levélírói: Batthyány Lajos, Kossuth Lajos, Ráday Gedeon, Szentkirályi Móric – sokat vártak Deák pesti jelenlététől, s azt mind erőteljesebben szorgalmazták. Mikor Deák egyértelművé tette, hogy „e télen vízkereszt után Pestre [jön], egypár hetet ott töltendő", akkor nyilvánvalóan a tárgyalások sikerében és az ellenzéki koncentráció új lendületében reménykedtek.[72] Így ez a lakoma is hasonló funkciót töltött be, mint az 1845-ös: *A két Kör tisztelgő rendezvénye, nem volt más, mint a reformellenzék párttá formálódásának egyik fontos eseménye*, mely Deák integritást kifejező személyiségét középpontba állítva kellett, hogy megjelenítse a liberális-nemzeti oldal egységét. A konferenciák, tárgyalások mellett ennek a nagyobb szabású alkalomnak elsősorban politikai reprezentációs funkciója lett. Nem szükségszerű, hogy az ünnepély előkészítése közben már ez a konkrét szándék motiválta a *Körök*et, de Deák pesti tartózkodásának politikai jelentése nyilván rávetült a lakomára. Ezért az 1845-ös sikeres köszöntés utánérzésének érezzük ezt az alkalmat. A korábbi esemény felidézése,

[71] NK Jegyz. III. 44–47. Igazgatói Választmány. 1846. febr. 6.

[72] Az egykorú elvárásokról már fentebb szóltunk. Lásd különösen: KLÖM XI. 248. és Ferenczi Z., 1904. II. 18–28. A további levelekről: DFV I. Molnár András jegyzetei. 468.

sőt grandiózusabb megvalósítása megfelelt az ekkori összetettebb politikai szándékoknak. Hiszen az 1846-os alkalom előkészületeiben nemcsak a Deák előtti tisztelgés, ill. az ellenzék egységének kifejezése rejtőzött benne, hanem Deák meggyőzésének a szándéka is.

Maga a „diner" tisztességgel megfelelt ezeknek az elvárásoknak, és ha nem is lendítette túlságosan előre a még mindig vajúdó pártorganizálást, de az ellenzék közös cselekvését, s az egységes jelenlét erejét megmutatta. Nem pusztán formálisan, hanem valójában *a két Kör* közös alkalma lett. Ezt mutatja a szervezés menete, rögzítik a leírások, de ezt jelzik azok a figyelmességek is, amelyekkel szinte látványosan reprezentálták a paritás elvét.[73] Bár természetesen a nagyobb létszámú *Nemzeti Kör*ből többen vettek részt az alkalmon – a *Pesti Divatlap* adatai szerint a 700 tagú *Nemzeti Kör*t 110-en, míg a 220 tagú *Pesti Kör*t 75-en képviselték[74] –, de az egyenrangúság mindenben megmutatkozott. A két körelnök között foglalt helyet az ünnepelt Deák, az egyik és másik *Kör*höz kötődő „Egressi- és a Bihary-féle banda fölváltva működött"[75], s utóbb mikor „Fáy Antal és Egressy Sámuel urak [...] hat magyar nótát" készítettek a lakoma emlékére, akkor ebből hármat a *Nemzeti* és hármat a *Pesti Kör*nek ajánlottak.[76] Úgyhogy a *Budapesti Hiradó* „hírharangozójának" a Deák-köszöntés napján megfogalmazott reménye be is teljesedett: „A két „Kör" barátilag egyesülve fényes lakomát

[73] Sajtóbeszámolók és -említések az 1846. február 12.-i Deák-lakomáról: hosszasan: PH–Fu, 1846. febr. 15., PD–BpSz, febr. 9., rövidebben: Ék–MhB, Jk–Bpn és BpH–BpH, febr 15., Hd–Hsz, febr. 17.

[74] PD–BpSz, 1846. febr. 19. A *Pesti Divatlap* létszámadatai nagyjából helytállóak, s mivel egy adott dátumra vonatkozóan nehéz rögzíteni a létszámot, ezért nem is pontosíthatóbbak. Az mindenesetre bizonyos, hogy az 1845/46-os évben a Pesti Kör összes tagjainak száma 221 volt (MOL VöAGy PK 2–6.), s mivel ki- és belépések még egyaránt előfordultak, ezért február elejére ez a 200 fős létszám valószerű. A Nemzeti Kör esetében is az ismert adatok megerősítik a PD 700 fős kerekítését. Mivel 1845 végén 600 tagról és 1846 közepére már 800 tagról számoltak be a besúgók, ezért „félidőben" a 700 szintén valószerű. Az adatokat közli: DEZSÉNYI B., 1953. 184. Saját részkutatásaink azonban nem egészen felelnek meg ezeknek az adatoknak, februárra kisebb taglétszámra utalnak. A Nemzeti Kör első Rendes Tisztválasztó Közgyűlésen 113-an jelentek meg (1845. okt. 15.), s bár utóbb dinamikusan növekedett a létszám, de a Deák-lakomáig következő 13 ülésükön (Rendes vagy Rendkívüli Közgyűlés, Igazgatói Választmány stb.) összesen 330 új tagot (ebből 26 „foglalkoztatóul") regisztrálták. Nyilván lehettek olyan tagok, akik e listában nem kellett, hogy szerepeljenek, mert aláírásukat megtartották és nem voltak ott a közgyűlésen. Ezért lehetséges (bár kétséges) februárra a 700-as nagy létszám. Lásd: NK Jegyz. III. 1–48.

[75] PD–BpSz, 1846. febr. 19. Ez a két „zenekar" húzta a talpalávalót a köri bálokban is. A szétválás után a Pesti Körhöz kötődött az „Egressy-féle zenetársulat", ők szolgáltatták a zenét a felavatási ünnepélyükön és báljaikon. A Nemzeti Kör pedig rendszeresen, szerda és szombat ritmusban alkalmazta a „Bihari-bandát." Erről lásd többek között: Ék–MhB, 1845. nov. 8. ill. dec. 27.; Hd–Hsz, dec. 2.

[76] NK Jegyz. III. 48–49. Igazgatói Választmánygyűlés. 1846. febr. 21.

tart ma a casinoi teremben lelkes Deák Ferencnek tiszteletére, egy terítéket három ezüst forintjával számítva. Bizton reményelhetjük tehát, hogy az egyesülési szellem jótékony működésével a cselekvés üdvös terén a két Kör ezentúl többször is fog találkozni."[77] Aznap harmonikusan együttműködött *a két Kör*; összefoglalóan: *a nemzeti, reformer, demokratikus tendenciájú pesti társaságot másként: a pesti és országos ellenzéket két egységben összefogó Nemzeti és Pesti Kör.*

FERENC VELKEY

„Bewegungen der kulturellen Kreise" – Die kulturellen Vereine des öffentlichen Lebens im Vorzeichen der Parteienbildung (1845-46)

Der *Nemzeti Kör* (*„Nationaler Kreis"*) war ein aus einer Künstler- und Freundesgesellschaft entstandener, kultureller Verein des öffentlichen Lebens in Pest im Reformzeitalter. Er übte eine konkrete, kunstfördernde Tätigkeit aus, gab dem „klubmäßigen" Zeitvertreib einen Raum, organisierte gesellschaftliche Veranstaltungen und wurde Mitte der 1840er Jahre zur Basisinstitution der national-liberalen Richtung. Im Spätherbst 1845 löste sich der Verein aber auf, infolge dessen drei Gesellschaften entstanden: der „rechtskontinuierliche" *Nemzeti Kör*, der ausgeschiedene *Pesti Kör* (*„Pester Kreis"*) und der diesem entstammende *Közhasznú Gyülde* (*„Gemeinnützige Versammlung"*).

In der Studie wurde untersucht, wie die Polarisation des *Kör* im Laufe eines Jahres, nämlich bis sich der *Nemzeti Kör* und der *Pesti Kör* zu Beginn des Jahres 1847 unter dem Namen *Ellenzéki Kör* vereinigten, auf eine der Haupttendenzen der zeitgenössischen Politik – die Parteienbildung – wirkte. Da sich die Presse mit diesem Prozess sehr intensiv beschäftigte, lieferten die zeitgenössischen Mode- und Nachrichtenzeitungen die Hauptquelle der Studie.

Die Analyse bestätigte, dass der *Közhasznú Gyülde* die konservative Richtung zu popularisieren und einen „parteienmäßigen" Schulterschluss zu erreichen versuchte. Obwohl die Konservative Partei (November 1846) nicht aus diesem Verein erwuchs, war der *Gyülde* die Basis ihres gesellschaftlichen Hintergrundes und der in der Partei entwickelten, katholisch-kirchlichen Plattform. Der *Nemzeti Kör* und der *Pesti Kör* waren auch nach der Auflösung mit der Reformopposition verbunden. Die Fachliteratur erklärte diese Spaltung einhellig mit politischen Motiven (sie beschrieb das Wesen des Bruches mit den Begriffen maßvoll-radikal bzw. zentralistisch-parteiisch auf Landesebene), jedoch sind nach der Studie in den den Charakter der zwei *Kör* bestimmenden, wichtigsten Zusammenhängen, in der Tätigkeit und der Mitgliedschaft, keine un-

[77] BpH–BpH, 1846. febr. 12. Hasonlóan értékelte a Liszt Ferenc tiszteletére adott májusi közös lakomát a Jelenkor: „Rég nem szóltunk a Körökről; talán azért, mivel kitűzött céljuk irányában nem működvén kevés figyelmet ébresztenek. Múlt alkalommal a Liszt-lakomára mindkettő egyesült, s ezzel tanusítá, hogy magyar jellemét még nem vesztette el." Jk–Bpn, 1846. máj. 14.

terschiedlichen politischen Richtungen zu dokumentieren. Die Komplexität der Verhältnisse kam gerade durch das einfache Schema der politikgeschichtlichen Gleichsetzung ans Licht. Den Anstoß gaben die Ärgernisse um den einstigen Unterkunftswechsel (Oktober 1845), die gestiegenen, inneren Differenzen und besonders die Frage, ob sie von den Grundanliegen der *Kör* abgewichen sind. Daneben spielten die Dilemmas der persönlichen Verhältnisse (die Freundschaft, die gemeinsame politische Gesinnung, die Distanzierung vom Diskussionsgegner, das Verhältnis zwischen dem Redakteur und dem Autor, die Sympathie oder die Antipathie), d. h. das Einzel- oder Gruppenbewusstsein, für die Zeitgenossen eine entscheidende Rolle in der Wahl der *Kör*. Durch die Darstellung der Anschauung und der politischen Zusammenarbeit der zwei *Kör* bestätigte die Studie, dass die zwei *Kör* nicht als zwei eigenständige politische Identitäten aufgefasst werden können.

BURAI ERZSÉBET

A CSÁSZÁRKORI GÖRÖG PRÓZA ÚJ MŰFAJA: AZ EROTIKUS ÉS MIMÉTIKUS FIKTÍV LEVÉL

E tanulmány a mimétikus és erotikus fiktív levélgyűjtemények kialakulását és a műfaj fejlődését vizsgálja a ránk maradt öt alkotást elemezve. A görög irodalomban a fiktív levél története Homérosztól a klasszikus, hellenisztikus és római koron keresztül egészen a bizánci korig ível. Az irodalmi művekben betétként már korán megjelent; a legkülönbözőbb műfajokban találkozhatunk vele, de leggyakrabban az elbeszélő műfajokban fordul elő.

Homéroszt, akit sok irodalmi műfaj atyjának nevezhetünk, méltán illethetjük a fiktív levél atyja címmel is. Az *Ilias*ban találjuk ugyanis az első irodalmi levelet, amelyet Proitos küld felesége, Anteia hazug vádja után Bellerephontésszel apósának, hogy az pusztítsa el a levél kézbesítőjét. Patricia A. Rosenmeyer[1] három fiktív levéltípust különböztet meg, kettő ezek közöl a Bellerephontés levélen alapul. Az első típus, ahol a levél gyilkosságra való felbujtást tartalmaz, később felbukkan mind a tragédiában, mind a történeti művekben, mind a görög regényben. A Bellerephontés történet azonban másik témát is szolgáltat a későbbi levélíróknak. Ebben a levéltípusban a levél és a nő közötti kapcsolat jelenik meg, és ezekhez a levelekhez szorosan kapcsolódik az árulás. E levéltípus szerepel a tragédiában, a regényekben és szofisták levélgyűjteményeiben. Emellett a műfajnak Rómában is volt egy kiváló művelője, Publius Ovidius Naso, aki elégikus költemény formájában szólaltatta meg hősnőit és azok szerelmét *Heroides*ében. A római költő ezzel egy új műfajt teremtett, a fiktív levelet ugyanis ő szólaltatta meg úgy verses formában, hogy a levél nem betét a műben, hanem az egész költemény egy levél. Ezekben a fiktív levelekben a szerelmes nő szemszögéből látjuk a szerelmet vagy a szerelmes árulását. A harmadik levéltípus, az ajánló vagy „mi újság" levéltípus már nem kötődik Homéroszhoz. Ezzel a levéltípussal találkozunk a hellenisztikus epigrammákban, a levélregényben, a pseudo levélgyűjteményekben és a szofisták levélgyűjteményeiben.

A fiktív levél ezt követően a történeti munkákban szerepel betétként, és fontos szerepet játszik a klasszikus kor két jeles történetírójának, Hérodotosznak és Thukydidésnek műveiben. Hérodotosznál a fiktív levelek illusztratív jellegűek (magukról a történeti eseményekről, a szereplők jelleméről, a korszak hangulatáról festenek árnyaltabb képet) és az elbeszélés élénkítését szolgálják.

[1] Patricia A. ROSENMEYER: *Ancient epistolary fictions*, Cambridge, 2001. 43–44. A szerző e monográfiában a fiktív levél történetét tekinti át a kezdetektől, azaz Homérosztól a második szofisztika három fiktívlevélírójával (Alkiphrón, Ailianos, Philostratos) bezárólag.

Thukydidész levelet elsősorban a történelemben játszott fontos szerepe miatt illeszt művébe, amelyek nála dokumentum értékűek, de emellett történetírói érvelésének alátámasztását is szolgálják.

A történetírók mellett Euripidész több tragédiájában is előfordul a levél. Az *Íphigeneia a tauruszok között* című tragédiában Íphigeneia rég nem látott fivérének, Oresztésznek akar levelet küldeni, de mivel szóban is elmondja fivérének a levelében foglaltakat, akit abban a pillanatban még nem ismert fel, a levél kézbesítésére már nem kerül sor. Az *Íphigeneia Auliszban* darab elején Agamemnónt az öreg szolga levélírás közben találja, az első levelet – amelyben az Achilleusszal kötendő házasság ürügyén leányát Auliszba akarja csalni, hogy feláldozzák Artemis istennőnek, mert Agamemnón csak így engesztelheti ki az istennőt elkövetett vétkéért – lelkiismeretére hallgatva megsemmisíti, majd egy másikat küld el, amelyben arra kéri hitvesét, hogy mégse küldje leányukat Aulissba. Ez a levél azonban Menelaosz ébersége folytán nem jut el a címzetthez. A *Hippolütosz* az egyetlen darab, ahol a címzett kézhez is kapja a levelet. Ez Phaidra búcsúlevele, melyet férjének, Thészeusznak címzett, és amellyel kegyetlen bosszút áll az őt visszautasító mostohafián. E három példa mellett még a töredékesen ránk maradt *Palamédés* egyik részlete is említést tesz a levélről. Ezen a helyen Palamédés beszél arról, hogy ő az írás és ezzel együtt a levél feltalálója, s ezzel az volt a célja, hogy az írás véget vessen a hazugságoknak és az igazságot jutassa diadalra. A levél azonban, ahogyan a homéroszi és az euripidészi példák is mutatják, többnyire nem igazságot, hanem hazugságot tartalmaz, és ezzel akár emberek vesztét is okozhatja.

A hellenisztikus kor elejétől (a Kr. e. IV. századtól) igen elterjedtté vált mind a hivatalos, mind a magánlevelezés, ami a levél önálló irodalmi műfajjá válását is elősegítette. Ebben a korban kezdtek el a fiktív levélformával kísérletezni, az azonban érdekes, hogy bár a hellenisztikus kor híres pezsgő irodalmi életéről és arról, hogy számtalan irodalmi alkotás született ekkor, fiktív levélre alig akad példa. Ebben a korszakban is többnyire betétként alkalmazták a fiktív leveleket, de a korábbi koroktól eltérően versekben, vagy ajándékok kísérőjeként. Ez utóbbira a bukolikus Theokritosnál találunk példát. *Az orsóhoz* című verses levél Nikias feleségének, Theugenisnek szánt ajándéka, az orsó mellé jár ráadásként. A korszak másik jeles szerzőjének, Kallimakhosnak az *Aitiá*jában Akontios ír szerelmének, Kydippének levelet. Ez a levél azért is említésre méltó, mert ezt a történetet később Kallimakhos alapján dolgozza fel Ovidius két levélben és Aristainetos egy erotikus fiktív levélben. A fiktív levél később a római irodalom elbeszélő alkotásaiban is fontos szerepet töltött be, a római történetírók, görög elődeiket követve szintén alkalmazták, de a komédiaszerző Plautusnál is előfordul. A római szerzők közül önálló műfajként a fentebb említett Publius Ovidius

Naso alkalmazta *Heroides* című művében, és később több európai levélíró követte az ő modelljét mind a reneszánsz korban, mind az azt követő korokban.

A görög irodalom azonban a római korban tovább virágzott. A fiktív levéllel kapcsolatban ebből a korból a szatirikus Lukianost kell megemlíteni, aki *Igaz történetek* című elbeszélésébe a homéroszi Bellerephontész levél típusába tartozó epistulát illeszt. A levelet Odüsszeusz írta, akivel a főhős, maga a szerző, Lukianos találkozik a Boldogok Szigetén. Odüsszeusz Lukianosszal küldi el a levelet Kalypsó nimfának, akinek a levélben bevallja, bánja már, hogy nem maradt vele, és hogy nem fogadta el a felajánlott halhatatlanságot, épp ezért meg akar szökni a szigetről és visszatérni a nimfához.

A hellenisztikus korban született egy új műfaj is, a görög regény, amely a császárkorban tovább virágzott. Ezekben a regényekben szintén szerepelnek levelek. E regényekre jellemző, hogy a szerelmesek gyakran elszakadnak egymástól, ilyen esetben a kapcsolattartás logikus eszköze a levél. A levelek azonban a kommunikáció mellett azért is fontosak, mert gyakran ezek késztetik cselekvésre a szereplőket. E leveleket ezért kinetikus leveleknek is nevezhetjük.

A fiktív levél, mint önálló műfaj a Kr. e. V. században kibontakozó szofista mozgalom és retorika terméke, ezt követően a hellenisztikus korban az irodalom igen elterjedtté teszi a retorika gyakorlataként szerkesztett leveleket, ennek köszönhető az, hogy ebben a korszakban a rétoriskolákban fiktív levelek sokasága született, amelyek fiktív szerzője leggyakrabban egy-egy híres történelmi vagy mitológiai személyiség. Ezt követően az úgynevezett Második Szofisztika korszakában számtalan levél született. Ebből a korszakból számos pseudoním levélgyűjtemény származik. Ekkor születtek például az euripidészi, aischinési, hippokratészi, themistoklési és szókratészi levelek. A hérakleiai Khión nevéhez fűződő levélregény is e korszakban született. Néhány tudós (Perry[2], Reardon[3], Cataudella[4], Zucchelli[5]) ezt sokáig nem tartotta levélregénynek, mert szerintük a regény egyetlen jellemzője sem figyelhető meg ebben a levélgyűjteményben. Több tudós (A. Sabatucci[6], J. Sykutris[7], A. Rostagni[8] és A. Lesky[9]) gondolta azonban úgy, hogy ez a gyűjtemény levélregény, amelyben Khión lelki fejlődését követhet-

[2] B. E. PERRY: *The ancient romances*, Berkeley–Los Angeles, 1967.

[3] B. P. REARDON: *Courants littéraries grecs des II et III siècles après J. C.*, Paris, 1971.

[4] Q. CAUTADELLA, *Sulla autenticità delle lettere di Chione de Eraclea, Atti dei Lincei*, Memorie, 1980, serie 8, vol. 24., 649–751.

[5] B. ZUCCHELLI, *A proposito dell'epistolario di Chione d'Eraclea*, Paideia 41 (1986), 13–24.

[6] A. SABATUCCI, *Alcune note sulle epistole di Chione*, Studi italiani di Filologia Classica 14 (1906), 374–414.

[7] *Epistolographie*, RE Suppl. V., Stuttgart, 1931. 211–212.

[8] A. ROSTAGNI, Rivista di Filologia Classica, 80 (1952), 377–397.

[9] A. LESKY, *Geschichte der griechischen Literatur*, Bern, 1963. 901.

jük nyomon. Holzberg[10] ezen is túlmegy, szerinte a levélregényre több példa is van, és részletes elemzéssel bizonyítja, hogy az általa vizsgált hét levélgyűjteménynek vannak közös jellegzetességei. A gyűjtemények szereplői Khión kivételével mindannyian a Kr. e. V–IV. században élt híres történelmi személyiségek. A levelek a szereplők lelki életét ábrázolják, mert a szereplő a levélben érzelmeiről és gondolatairól beszél. A levelek kronológiai sorrendben következnek egymás után. A levelekben azonos témákkal találkozunk. Ilyen például a szereplő és a hatalom viszonya, a szereplő véleménynyilvánítása saját politikai tevékenységéről, a pénz értékéről, a barátokkal és ellenséggel szembeni megfelelő viselkedésről. A levélgyűjteményben szereplő témákat a szerző egy levélben vagy a gyűjtemény végén vagy szorosan összetartozó levelek végén egy hosszabb levélben összegzi, és ezzel a korábbi leveleket is érthetőbbé teszi. Fontos jellemző még, hogy gyakran találkozunk anakronizmusokkal a levelekben. Emellett két gyűjtemény kivételével e levélgyűjteményekre jellemző az, hogy a több levél összetartozik és így alkot egy egységet, és ezekből az egységekből többnyire egy szimmetrikus elrendezés bontakozik ki. A pszeudoním, a mimétikus és az erotikus fiktív levél mint önálló műfaj a császárkorban teljesedett ki, a Kr. u. II. század elejétől. Ekkor íródott több erotikus és mimétikus fiktív leveleket tartalmazó gyűjtemény, amelyek közül három ránk maradt; de a hatás olyan erős volt, hogy a Kr. u. VI. században is született egy ilyen gyűjtemény, sőt egy, a Kr. u. VI–VII. század fordulóján Bizáncban alkotó szerző, Theophylaktos Simokatés is írt egy nyolcvanöt levelet tartalmazó fiktív levélgyűjteményt.

Időrendben az első személy, akinek nevéhez erotikus vagy mimétikus levélgyűjtemény kapcsolódik egy rétor, a mytilénei Lesbónax; aki a Szuda-lexikon szerint Augustus idején élt, és Arethas[11] még ismerte erotikus leveleit. A következő Melésermos, athéni szofista, aki a Kr. u. I. század második felében élt, és a Szuda-lexikon által neki tulajdonított művek alapján virtuóz szónok lehetett; ő tizennyolc könyvből álló fiktívlevél-gyűjteményt adott ki. Ebből tizennégy könyv hetérák leveleit, egy-egy pedig szakácsok, hadvezérek, paraziták és lakomázók leveleit tartalmazta, de ez sem maradt ránk. Alkiphrón, Ailianos és a második Philostratos, akik a Kr .u. II.–III. század fordulóján éltek, gyűjteménye már fennmaradt. Alkiphrón nevéhez négy könyvből álló mimétikus levélgyűjtemény kötődik, amelyben a földművesek, halászok, paraziták és hetérák életét mutatja be. Ailianos húsz rövid levélben nyújt bepillantást a klasszikus kori földművesek életébe. Philostratos 73 levélből álló – elsősorban erotikus témájú leveleket tartalmazó – levélgyűjteményt állított össze. A következő szerző Aristainetos a Kr. u.

[10] N. HOLZBERG, *Der griechische Briefroman. Versuch einer Gattungstypologie*, in: N. HOLZBERG Hrsg. *Der griechische Briefroman: Gattungstypologie und Textanalyse*, Tübingen, 1994. 1–52.

[11] Arethas a IX–X. század fordulóján élt bizánci tudós.

VI. század első felében alkotott, és két könyvből álló, főleg szerelmi témájú levélgyűjteményt hagyott ránk. Az ő művének magyar vonatkozása is van, mert művének első modern kiadója Zsámboki János, humanista nevén Sambucus volt, aki a XII. századi bécsi kódex (*Vindobonensis philologicus Graecus 310*) alapján 1566-ban adta ki nyolcszáz példányban Antwerpenben a leveleit. Szintén fiktívlevél-gyűjtemény fűződik a szofista Zónaios nevéhez, akinek levelei nem maradtak fenn, a Szuda-lexikon alapján annyit tudunk róla, hogy ő is erotikus fiktívleveleket írt, sőt állítólag földműves-leveleket is, amelyeknek színvonala azonban elmaradt erotikus leveleinek színvonalától. Zónaios működését általában a Kr. u. VI. századra datálják, azonosítva azzal a rétor Zónaiosszal, akit Prokópios[12] említ 107. levelében. E. Rohde[13] azt a nézetet vallja, hogy Zónaios a szerzője az Aristainetos név alatt fennmaradt levélgyűjteménynek, javaslata azonban nem talált visszhangra a szakirodalomban. Az utolsó, aki ilyen levélgyűjteményt állított össze – *Erkölcsi, földműves és hetéra levelek* címmel – a bizánci udvarban élő Theophylaktos Simokatés volt.

A fiktív leveleket a kézikönyvek a következő kategóriákra osztják fel. Az első kategória a fentebb már említett betétként alkalmazott **fiktív levél**. A második kategória a **pseudonim levél**, amelynek szerzője vagy retorikai gyakorlatként írta meg a levelet egy ismert személy neve alatt vagy bizonyos esetekben hamisítási célzattal vagy válaszként az olvasói igényekre, ugyanis a hellenisztikus kortól kezdve igen nagy érdeklődés támadt elsősorban a klasszikus kor (Kr. e. V. és IV. század) híres személyiségeinek magánélete iránt. Ez utóbbi levélgyűjteményekben államférfiak, filozófusok jellemét, viselkedését és tetteik mozgatórugóit ismerhetjük meg. A harmadik kategória a **levélregény**, amelyben a szereplők egymáshoz írott leveleiből egy egész történet bontakozik ki. A következő kategória az **erotikus levél**, amelynek megszületése egyfelől a retorikai gyakorlatoknak köszönhető, másfelől azonban szoros szálakkal kapcsolódik a dialógushoz is, és fejlődése számos ponton mutat vele hasonlóságot. Az első példa erre a típusra a szónok Lysias hat levele a Kr. e. V. századból, amelyek csak töredékesen maradtak ránk. Az egyik egy hetérának szól, a többi pedig fiatal lányoknak. Nyelvezete igen közel áll a hétköznapi beszédhasználathoz, csak néhány retorikai díszítőelem árulkodik arról, hogy szerzője képzett szónok. A hetérának szóló levél szidalmazás (*psogos*), a lányoknak szóló levelek pedig dicsérő iratok (*enkómion*ok). Mindkettő kezdő retorikai gyakorlatfajta. A szónok Isokratés és a szofista Gorgias Heléna-*enkómion*ját és Aischinésnek, a híres IV. századi rétornak X. levelét is ide sorolhatjuk. Kephalos és Alkidamas, Gorgias tanítványa szintén levélformában dicsértek hetérákat. Ezek a példák bizonyítják, hogy már a Kr. e. V–IV. században létezett az irodalmi erotikus levél, de ezek közül csak Aischinés levele maradt

[12] VI. századi bizánci jogász, szónok és történetíró.

[13] E. ROHDE, *Der griechische Roman und seine Vorläufer*. Darmstadt, 1960. 369., 1. jegyzet

ránk teljes egészében. A hellenisztikus korból csak a filozófus Epikurosnak tulajdonított erotikus levelekről van tudomásunk. Az erotikus epistula a császárkorban élte virágkorát. Ekkor íródott Lesbónax, Melésermos, Alkiphrón, Ailianos, Philostratos és Aristainetos és Theophylaktos Simokatés levélgyűjteménye. Az utolsó kategória a mimétikus levél, amely a retorikai *éthopoiia* (jellemrajz) gyakorlatból származik. A Második Szofisztika szerzőinek (Alkiphrón, Ailianos) és követőiknek (Aristainetos és Theophylaktos Simokatés) tollából származó **mimétikus levelek** foglalkozások és a társadalom különféle rétegeinek (földművesek, halászok, paraziták, szakácsok, hadvezérek, hetérák) jellemzését nyújtják, és a Kr. e. IV. századi Athén mindennapi életének bizonyos mozzanatait elevenítik fel. Ezek a jól kidolgozott miniatűr életképek témájukat tekintve legfőképp a komédiából táplálkoznak. Ezen levelek közül azonban néhány nem a jellemrajz kategóriába, hanem az leírás (*ekphrasis*) kategóriájába tartozik, amely egy másik fontos retorikai műfaj volt. Aristainetos például ezzel az eszközzel mutat be egy *locus amoenus*t (I., 3. levél), de a női erényeket és szépséget is ennek segítségével ábrázolja igen érzékletesen.

1. Alkiphrón

1. 1. Az ismeretlen szerző

Alkiphrónról szinte semmit sem tudunk. Az egyetlen biztos pont az, hogy Alkiphrónnak hívták és egy százhuszonnégy levelet tartalmazó levélgyűjtemény maradt fenn a neve alatt. Az összes többi csak a filológusok által kikövetkeztetett adat. A rétor vagy szofista jelzőt valamennyi fiktív levélgyűjtemény szerzőjének nevével összekapcsolták. Alkiphrón az első, akinek fiktív levélgyűjteménye ránk maradt, de követői neve mellett is felbukkan a rétor vagy szofista jelző. A Második Szofisztika idején ugyanis a szórakoztató irodalom keretein belül valóságos irodalmi divat lett ez a műfaj, így nem csoda, hogy a fiktív levélgyűjtemények szerzőit oly gyakran illetik a szofista jelzővel. A rétor jelzőt pedig valószínűleg azért kapcsolták nevühöz, így Alkiphrónéhoz is, mert az *éthopoiia*, azaz a rétorok erkölcsöket és jellemeket ábrázoló műfaja és ezen levelek között sok hasonlóság fedezhető fel. Az *éthopoiia* ugyanis ugyanúgy jellemeket ábrázol, mint Alkiphrón és az említett szerzők epistulái, emellett mindkét műfaj stílusbeli követelményei hasonlóak: rövidnek, világosnak kell lenniük, be kell mutatniuk annak a személynek jellemét, akihez szólnak, a stílusuknak pedig alkalmazkodniuk kell a körülményekhez (a címzett személyéhez és hogy milyen alkalomra szól a levél vagy az *éthopoiia* stb.). A két műfaj kapcsolódási pontjai miatt az *éthopoiia* íródhatott levél formában is, mindezek alapján Alkiphrón levélgyűjteménye felfogható *éthopoiia*-gyűjteményként is.

A thesszaloniki Eustakhios, a művelt érsek pedig, aki a XII. században élt, Homérosz kommentárjaiban az atticista jelzővel illeti, s ezt a levelek teljes mértékben megerősítik. Ezen a néhány adaton kívül semmit nem tudunk Alkiphrónról, ugyanis az ókorban egyáltalán nem hivatkoznak rá, nem említik. Alkiphrón ezután századokra teljes névtelenségbe süllyedt, s az 1499-es évben ismerhette meg újra az olvasóközönség, amikor Marcus Musurus megjelentette Velencében néhány levelét egy levélgyűjteményben.

Az életrajzi adatok teljes hiánya meggátolja, hogy pontosan meghatározzuk, mikor és hol élt. Egyes kutatók[14] keleti eredetet tulajdonítanak neki azon okból, hogy a művében említ bizonyos keleti cikkeket, illetve sok Lukianostól származó – aki valóban keleti származású volt, ugyanis az Euphrates partján fekvő syriai Samosatát vallotta szülőhazájának – reminiszcencia található leveleiben. Ezek az adatok azonban nem bizonyítják kétséget kizáróan, hogy valóban keleti eredetű lett volna. A kort is nehéz pontosan meghatározni, amelyben élt, ugyanis művének természete is – mivel a levelek a Kr. e IV. századi Attika életét mutatják be – megakadályozza a pontos datálást. Antikvárius érdeklődése, Athén iráni rajongása, a második szofisztika esztétikai elveinek követése és a művében előforduló sok Lukianos-reminiszcencia alapján valószínűleg a Kr. u. II. században élt. Az Alkiphrónnál és Lukianosnál előforduló sok párhuzamos hely vizsgálatát is felhasználták segítségül a datáláshoz, ezek nyomán egyesek szerint Alkiphrón követte Lukianost, mások szerint Lukianos Alkiphrónt. A harmadik lehetőség szerint közös forrást követtek. Az első változat tűnik a legvalószínűbbnek, mert az összes fiktív-levélgyűjtemény szerzőjéről elmondható, hogy jól ismeri a kortárs irodalmat, és mindnyájan szívesen merítettek jeles kortársaik műveiből, hatásuk felismerhető műveikben. Így tehát mivel Lukianos művei Kr. u. 170 előtt születtek, Alkiphrón pedig Klaudios Ailianosra hatott, aki Kr. u. 235-ben halt meg, Alkiphrón kora, illetve leveleinek születése Kr. u. 170 és 235 közé tehető. Az, hogy a két szerzőt kortársaknak tartjuk, egy kései szerzőnek, Aristainetosnak is köszönhető, aki feltételezett egy levélváltást Alkiphrón és Lukianos között.

1.2. Az író

Alkiphróntól egyetlen mű maradt ránk, levélgyűjteménye, amely négy könyvből áll és százhuszonnégy levelet tartalmaz. A mű négy különböző társadalmi réteg mindennapi életéből nyújt ízelítőt: a halászokéból, a földművesekéből, a parazitákéból és a hetérákéból. Alkiphrón tehát a levelek segítségével egyfelől a dolgozó rétegek, másfelől a „hasznot nem hajtó" rétegek mindennapi életét mutatja. Első ránézésre furcsának tűnhet ez a válogatás, de az egész levélgyűjtemény igen

[14] A. R. BENNER, F. H. FOBES: *The Letters of Alciphron, Aelian and Philostratus with an English Translation,* London, 1949.

egységes szellemet fejez ki. A parazita és a hetéra állandó szereplői az újkomédiának, a földműves és a halász – bár nem kifejezetten komédiabeli típusok – sok vonásuk és a jellemüket bemutató jelenetek jelentős része szintén a komédiára vezethető vissza. A földművesek és halászok életét nem idillikusnak ábrázolja, ezeket az egyszerű embereket ugyanis általában nem a saját, hanem egy számukra teljesen ismeretlen környezetben mutatja be. A halászok és földművesek a levelekben a falu helyett gyakran a városban tűnnek fel, ahol pazarló ifjakkal, parazitákkal, filozófusokkal, katonákkal, hetérákkal kerülnek kapcsolatba, és ezek a találkozások gyakran komédiabeli jeleneteket szülnek.

Minden egyes könyv tehát monográfiaszerűen mutat be bizonyos foglalkozásköröket, különböző társadalmi osztálybeli embereket, akik a saját szavaikkal közlik a levelekben az életükre vonatkozó eseményeket, apró örömeiket, gondjaikat, baráti és szerelmi viszonyaikat. Alkiphrón azonban nem egyéneket akar ábrázolni (kivételt képez a hetérák leveleit tartalmazó negyedik könyv, ahol néhány valóban létező személy a levél írója: Lamia, Démétrios Poliorkétés híres hetérája, Glykera, Menandrosnak, a új komédia kiemelkedő szerzőjének a kedvese, Leontion, Epikuros szerelme, Phryné, Praxitelés modellje és kedvese stb.), hanem kiválaszt néhány társadalmi réteget és annak tagjait mutatja be különböző helyzetekben és így a levelek összessége alapján kirajzolódik előttünk a négy csoport jelleme. A levélgyűjteményben számtalan párhuzamos hely található, ez is azt bizonyítja, hogy az volt a célja, hogy megmutassa, hogyan ír ugyanarról a dologról egy halász és hogyan egy földműves. Néhány példa: I. 3: a halász földműves akar lenni – II. 4: a földműves hajós akar lenni; I. 6: a nő szemrehányást tesz halász férjének, aki a városba jár, és egy hetéra kegyeit igyekszik elnyerni – I. 11: a leány az Óskhophoria ünnepén első látásra beleszeret egy városi ifjúba – III. 31: a parazita az ünnepi meneten megpillant egy leányt, s rögtön beleszeret; I. 13: a halász szorult helyzetében kölcsönt kér egy uzsorástól a városban – II. 5: a földműves kölcsönt kér egy városi uzsorástól; II. 2: a szegény földműves álma – III. 23: a parazita álma; I. 6, 21, 22: a halász szerelmi kalandja – II. 6, 7, 24, 25: a földműves szerelmi kalandja.

Emellett azonban a görög társadalom más rétegeinek képviselői is megjelennek. Szerepel az athéni szabad polgár, aki a közügyekkel és a politikával foglalkozik, néhány levél színhelye a bíróság – a polgárok mindennapi tevékenységének fontos része. A városi lakók között megjelennek még a levelekben a metoikosok (a betelepült idegenek) a kereskedők is. Ez utóbbiak mind nagyon gazdagok, keleti luxus jellemzi őket és sok pénzt költenek a parazitákra és a hetérákra. Az uzsorások is sok levélben szerepelnek, s Alkiphrón reális képet nyújt a tevékenységükről. Ábrázolásuk Lukianosra és a vígjátékra vezethető vissza. A kereskedelem egyéb ágai viszont nem jelennek meg a epistulákban, s a szerző a piacról is nagyon kevés adatot szolgáltat. Az orvos csak egyetlen levélben tűnik fel (III. 4.),

ahol segítőkészen a gazdái által betegre etetett és itatott parazita segítségére siet és meggyógyítja. Az orvosról tehát itt pozitív képet kapunk. A szereplők sorában a grammatikusok ritkán jelennek meg. A levélben szereplő négy főcsoport mellett igen átfogó képet kapunk a filozófusokról is. Szinte valamennyi filozófiai iskola képviselteti magát. Találkozunk sztóikusokkal (III. 17, 19, 28), kynikosokkal (III. 8, 19, 38), akadémikusokkal (II. 11, IV. 7), pythagoreusokkal (III. 19), peripatetikusokkal (III. 19), epikureusokkal (III. 19), Epikurosszal és tanítványaival (IV. 17). Alkiphrón szatirikusan ábrázolja mind a külsejüket, mind a jellemüket, mind a hivatásukat. Az akadémikus kivételével valamennyi filozófus külsejét nagyon részletesen s élénk színekkel festi. Eteoklés, a sztóikus piszkos, rancos, borzas hajú és borotvált arcú. Themistagoras, a peripatetikus jó megjelenésű és az arcát sűrű szakáll borítja. Zénokratés, az epikureus ápolt hajával és dús szakállával tűnik ki. Arkhibiosnak, a pythagoreusnak igen sápadt az arca, a haja vállig ér, a szakálla hosszú, egyenes és az orra görbe. Pankratés, a kynikos valamennyin túltesz piszkosságban, jellemző öltözete a filozófusköpeny, állandó társa még a tarisznya és a bot. Alkiphrón a jellemüket tekintve sem fest vonzó képet róluk, a legtöbb filozófus csak színleg mutatja erkölcsösnek magát; ugyanis például a nőgyűlölő filozófus bár tanítványát eltiltja a hetérától, ő maga viszont igyekszik elnyerni az illető hölgy kegyeit. Hivatásuk folytán a beszéd a fő fegyverük, ezért szinte állandóan fecsegnek. Tanító tevékenységet is folytatnak, nevelésük azonban erkölcstelenségük miatt inkább rossz útra téríti az ifjakat, úgyhogy a negyedik könyvben az egyik hetéra úgy vélekedik, hogy a hetérák sem nevelik rosszabbul az ifjakat, mint a filozófusok. A levelekben feltűnnek a társadalom legalacsonyabb fokán álló rabszolgák. Minthogy az ókorban a legyőzöttek soraiból kerültek ki, származásukra nézve idegenek (*Syra* – szír, *Phryx* – fríg stb.), és ez így van Menandrosznál is. A rabszolga a vígjátékban az ifjú segítője, Alkiphrónnál is felbukkan ilyen szerepben. A szolganők, a hetérák szerelmi postásai, de férjezett nők mellett is ellátnak hasonló tevékenységet, ők segítik például a nőt a házasságtörésben. Az első két könyvben szereplő rabszolgák gazdasági rabszolgák, akiket az író igen ellenszenves tulajdonságokkal ruház fel: nagyétkűek, gondatlanok, lusták, éjjel-nappal csak aludnának, gyakran megszöknek. A rabszolgák és a szabad ember kategóriája között átmenetet képező réteg képviselői, a napszámosok is szerepelnek a levelekben: ők szabad emberek, de a kezük munkájából élnek, amit az ókorban nem szabad emberhez méltó tevékenységnek tartottak. Színészekkel is találkozunk a mű lapjain, akik hetérák és paraziták társaságában lakomákon szerepelnek, és mulattatják a szórakozni vágyó gazdagokat. A vendéglősök mint orgazdák szerepelnek. A fürdős is szerepel egy levélben, és bár igen rossz hírnévnek örvendtek általában, itt Alkiphrón semmi rosszat nem mond róluk. A hellenisztikus kor jellegzetes alakjai az álomfejtők és a varázslónők is helyet kapnak a szereplők között. A hajóskapitány is orgazdaként szerepel.

A katona kalandorként jelenik meg a szemünk előtt, s a levelekben szereplő katonák nagyon sok hasonlóságot mutatnak Plautus *Miles gloriosus*ából ismert alakkal.

Az Alkiphrón által használt nyelv egy olyan kifejezésmódot igyekszik megszólaltatni, mely abban a korban már használaton kívül volt, amelyben Alkiphrón élt és alkotott. Ez az attikai dialektus, tele közmondásokkal, köznyelvi fordulatokkal. Következésképp a szöveget könnyű megérteni, szórakoztató olvasmány. A művet valószínűleg recitálták, hisz ebben a korban az irodalmi művek megismerésének és megismertetésének fő formája a felolvás, emellett lehetséges az is, hogy, mivel a levélgyűjtemény fő forrása a komédia volt, a leveleket a mimusokhoz hasonlóan elő is adták. Ezt a nézetet támasztja alá az, hogy az Alkiphrónnál található személyek külsejének leírása Pollux* *Onomastikon* című műve színházi maszkokat bemutató részének leírásaival szinte teljesen megegyezik.

1.3. A levelekben ábrázolt kor és hely

Alkiphrón egy térben és időben jól körülhatárolt világot ábrázol. A levélgyűjteményben megjelenő egyetlen helyszín Attika és legfőképp annak fővárosa, Athén. Időben akkor már közel ötszáz éve eltűnt világot ábrázol, tehát szemmel láthatóan egy örökre elveszett világot akar életre kelteni. Alkiphrón szinte szerelmes rajongással igyekszik a Kr. e. IV. századi Attika életét feleleveníteni egészen a legapróbb részletekig: feltámaszt egyes történeti személyeket és életre kelt számtalan személyt, akik képzeletének szüleményei és szerinte az általa ábrázolt kor reprezentánsai. A levelek helyszínét mindig nagyon pontosan meghatározza, s ezzel igen valóságszerűvé teszi őket. Ez valószínűleg az újkomédia hatása. A levelek olvasása közben az a benyomásunk támad, hogy színházi jelenetek peregnek le a szemünk előtt. A levélbeli környezetet vagy atmoszférát csak röviden, néhány mondatban vázolja fel, ennek ellenére ugyancsak pontos képet fest. A levekben három helyszín szerepel: a város, a falu és a tenger. A levelek többségében a város mind a lakói, mind az odalátogatók számára nagy veszélyeket rejt: erkölcsi romlást, csalást, becsapást, szolgalelkűséget, elembertelenedést. A szereplők a Kr. e. IV. századi Athén normáinak megfelelően beszélnek és viselkednek. Attika mellett azonban felbukkan néhány helyen a keleti világ: dicsér például egy szír bort, elmesél egy tevehalászatot, (ahol a halászok remélt zsákmány helyett egy elpusztult tevét fogtak ki) hivatkozik a Tyrrhén-tengerre és említ bizonyos keleti cikkeket, például a datolyát és a pisztáciát. A gasztronómia és azok az ételek, melyeket említ, elkészítésük és változatosságuk miatt egy sokkal kifinomultabb szakácsművészetet és igényesebb ízlést tükröznek, mint amilyen a Kr. e. IV. szá-

* Pollux a Kr. u. II. században élt, egyiptomi származású görög grammatikus és szofista.

zadi Görögországban létezett. Hasonlóképp a hatodik óra (déli tizenkettő) emlegetése étkezési időpontként szintén későbbi korban volt szokásos.

A levelekben van két olyan téma, amely különösen foglalkoztatja Alkiphrónt és mind a négy könyvben felbukkan: a túlélés vagy életben maradás napról napra és a szerelem. A földművesek és a halászok nehéz munkával igen nagy nehézségek révén tudják előteremteni a mindennapi betevőt. A paraziták, akik többségükben a gyomruk rabszolgái, minden megaláztatást hajlandóak eltűrni azért, hogy jóllakhassanak. A hetérák életében is fontos tényező az éhség, az éhség ugyanis lehetetlenné teszi a szerelmet. A szerelem általában egy negatív és pusztító erő, amely tönkreteszi a szerelmest. A szerelem tárgya pedig többnyire egy hetéra. E két témán túl a lakoma is fontos szerepet játszik a levélgyűjteményben, főleg a harmadik és negyedik könyvben, mert ez a esemény elsősorban a városi élet része volt. Általában délben kezdődik és egészen hajnalig tarthat. Az étel által nyújtott élvezet és a szerelmi gyönyör szerves része ezeknek a lakomáknak. Athén következésképp a gyönyör központja, a falu és a tenger pedig a munka, a fáradság és a veszély színhelye.

1.4. Az ábrázolt négy réteg

A halászok életét sötét színekkel ábrázolja: a helyzetük szomorú, szegénységben élnek, szinte egy jobb élet reménye nélkül. Még nagyobb baj, amikor utoléri őket a szerelem, ami zavarkeltő tényező életükben és szinte semmiféle gyönyört nem nyújt számukra. A levelekben igen életszerű helyzeteket mutat be, de ezek mégsem tanúskodnak arról, hogy igazán jól ismerné ezeknek az embereknek az életét.

A második könyv szereplői a földművesek: róluk kevésbé pesszimista képet fest. Az író itt sem hatol a felszín alá: kilenc levél témája a szerelem, mások a gyermeknevelléssel, a család elhagyásával, a város vonzásával, az alkohol veszélyeivel és a szolgák lustaságával foglalkoznak. Kifejezetten a falusi élettel kapcsolatos témák igen ritkán fordulnak elő. Alkiphrón a város csodálója és mindannak, amit a város nyújt, ezért nem csoda, ha nem töltik el izgalommal és csodálattal azok a gyönyörök, amelyeket a természethez kapcsolódó élet nyújt. Ez a háttere annak, hogy amikor leír egy Athén közeli szép tájat (IV. 13), csak egy tipikus *locus amoenus*t (idilli hely) mutat be, s ez a kép teljesen nélkülözi a személyes élményt.

A földművesek és a halászok tehát napról-napra élnek, megélhetésüket saját kezük munkájával teremtik elő és fő jellemzőjük a becsületesség. A műfajra jellemző módon a szerzőt sokkal jobban érdeklik a paraziták és a hetérák. Az előbbiekről festett kép az újkomédiát idézi: társadalmi helyzetüket tekintve szabad athéni polgárok, akik azonban igencsak lesüllyedtek. Szegénységüket mutatja, hogy nyomorúságos, szűk lakásban élnek, a fürdőbe járnak melegedni stb. A pa-

razita tehát szegénysége miatt szorul eltartóra. Szemükben ezért az, aki eltartja őket egy valóságos isten, akinek a kegye elnyerésért szinte mindenre hajlandóak. A parazita általában ifjú emberek bizalmasa, de házas embernek is barátja, akit eltartásáért cserébe értesít felesége hűtlenségéről (III. 26, 33), a gyerekkitevésről (III. 27). A szerelmi ügyek intézésében is segít gazdájának: lakomára hívja a hetérát, az ifjú kegyét el akarván nyerni a hetérát erőszakkal akarja hozzá hurcolni, közvetítő a szerelmesek között. Kedveltségét annak is köszönheti, hogy ügyes fecsegő. Egyes esetekben azonban visszaél a gazda bizalmával: lop a házból vagy a házban csábít. Egyesek teljes mértékben a hasuk szolgái, ezek a szegény ördögök mindent megtesznek azért, hogy jóllakjanak. Ez a komédiabeli *parasitus edax*, a falánk élősdi, aki állandóan az éhség, az üres gyomra és a rossz bánásmód miatt panaszkodik. Néhányan reménytelen helyzetükből kiutat keresvén öngyilkosságot akarnak elkövetni, vagy „végső elkeseredésükben" kétkezi munkát akarnak vállalni és abból megélni, ami egy szabad emberhez teljesen méltatlan tevékenység. Más esetekben lopásra vetemednek, és az ellopott cikkért kapott összegből egy ideig fedezni tudják megélhetésüket.

A négy ábrázolt réteg közül a hetérákról festett kép a legsikerültebb. Amellett, hogy rendkívül találó a szereplők jellemzése, az elbeszélő technikája is nagyon színvonalas ebben a könyvben, ezek a levelek nem vázlatok, hanem igyekszenek egy személyt több oldalról is bemutatni. Ezért ugyanazzal a szereplővel több levélben is találkozunk. Ezeknek a leveleknek azért is nagyobb a vonzereje, mert a levélírók között valóban élt személyek is szerepelnek. A hetérákról szerfölött átfogó képet kapunk Alkiphróntól, ugyanis az igen művelt hetéráktól az útszéli nőcskéig minden típusukat bemutatja. A hetérák a legkülönfélébb társadalmi osztályokból kerültek ki, a többségük azonban idegen volt, akiknek lakóhelye Pireusban, a kikötővárosban vagy a Kerameikosban, a Fazekas-negyedben volt. A hetérák általában rátartiak, a kérést nem hallják meg. A kegyeiket csak pénzzel és ajándékokkal lehet elnyerni. Tehát ők is egy komédiabeli figurát jelenítenek meg, a *meretrix malát*, aki tönkreteszi azt, aki beléjük szeret, ugyanis az összes vagyonától megfosztja a szerencsétlent. Ezért is hasonlíthatják őket Skyllához és Kharybdishez. A valóban élt hetérákról azonban nem fest ilyen sötét képet: Phrynét és Bakkhist kedvességük miatt dicséri. A két legszebbnek tartott levél is a negyedik könyvben található: a poéta Menandros és barátnője, Glykera levélváltása.

1.5. A szerző forrásai

Alkiphrón egész műve nem más mint a korábbi irodalom kincsestárának a visszhangja, ahogy Elisa Ruiz García[15] írja Alkiphrón fordításának előszavában. A levelekben találkozunk más szerzőktől vett idézetekkel, ezeket azonban nem azért alkalmazza, mert érdeklődik irántuk, hanem mert az elbeszélésbe jól illeszkedik a választott részlet. Fő forrása a színház, ezen belül leginkább az újkomédia. A levelekben azonban más szerzők hatása is megfigyelhető, így Theokritosé, a bukolikus költészet megteremtőjéé, akinek a természeti leírásai hatottak rá, és Theophrastosé, akinek *Jellemrajzok* című műve a típusok megrajzolásánál nyújtott sok segítséget. Az elbeszélés azonban sok más népszerű műfajból is táplálkozott: az idillekből, a dialógusokból, a mímosokból, a milétoszi történetekből és más műfajokból. Alkiphrón ihletének másik fő forrása az újkomédia mellett a kortárs Lukianos életműve. Lukianos az emberi természet éles szemű megfigyelője, ugyanakkor rendkívül csípős kritikus, a neki nem tetsző dolgokat kegyetlen szatírával pellengérezi ki. A két alkotó eltérő személyisége azonban nyomban szembetűnik, amint megvizsgáljuk két igen szoros kapcsolatban álló művüket: Lukianos a *Hetairák párbeszédei* című művét és Alkiphrón levélgyűjteményének a hetérákról szóló negyedik könyvét. Lukianos azzal, hogy a dialógus műfaját választotta, sziporkázóan szellemes párbeszédeiben Alkiprónnál elevenebb képet fest a hetérák életéről. Alkiprón esetében a levélforma miatt monológokat találunk, amely forma kevésbé alkalmas egy-egy életkép izgalmas bemutatására.

Végül nem szabad elfeledkezni a szóbeli hagyomány hatásáról, amelynek legnyilvánvalóbb bizonyítéka a műben előforduló számtalan közmondás.

Ailianos

Claudius Aelianus görögösen Klaudios Ailianos, görögül író római paradoxografus volt (azaz híres személyiségekkel és állatokkal kapcsolatos kuriózumokat gyűjtött össze és adott ki rendszerezve), aki Kr. u. 160 körül született Praenestében, itt nyerte el a főpapi rangot, majd Rómába ment, ahol Philostratoshoz hasonlóan Iulia Domna irodalmi körének tagja lett. Philostratos tanúsága szerint 222-ig biztosan élt, halálának pontos évét azonban nem ismerjük. Ezen adatok alapján Lukianosnak és Alkiphrónnak kortársa volt. A húsz levelet tartalmazó levélgyűjteménye mellett két nagyobb alkotás fűződik a nevéhez. A *Tarka történetek* történelmi személyiségekkel kapcsolatos anekdotákat tartalmaz, a másik, *Az állatok sajátosságairól* tizenhét könyvben ír az állatvilágról. Az utóbbi a szórakoztató irodalom kategóriájába tartozik, tudományos értéke

[15] *Teofrasto, Caracteres-Alcifrón, Cartas de pescadores, campesinos, parásitos y cortesanas*, Introducciones, traducciones y notas por E. RUIZ GARCÍA, Madrid, 1988.

igen csekély. Leveleit elsősorban a komédia ihlette, sajátos módon azonban nemcsak az újkomédia jeles szerzőjétől, Menandrostól, hanem Aristophanéstől, az ókomédia képviselőjétől is sokat merített. A negyedik levél egyértelműen Aristophanés *Akharnaibeliek* című darabjának néhány sorát dolgozta fel. A hatodik levél Démosthenés 55. beszédén alapul: Kalliklés azzal vádolta Teisias fiát, hogy a földjén átfolyó patak útját elzárta, és így egy nagy zápor után a víz elárasztotta a birtokát. A vád azonban csak ürügy arra, hogy megszerezhesse szomszédja birtokát. Menandros egyik híres szereplőjét, az embergyűlölő Knémónt látjuk viszont négy levélben (13–16). A kilencedik levél érdekessége, hogy Terentius *Eunuchusá*nak egyik jelenetével mutat hasonlóságot. Ailianos – Alkiphrónhoz hasonlóan – nevet ad levelei feladóinak és címzettjeinek, de ő főleg a komédiából vesz át neveket, ritkábban alkalmaz beszélőneveket. A levélgyűjteményt sokan ifjúkori munkájának tartják, és a kutatók többsége szerint Alkiphrón követője, mert sok hasonló vagy egyező helyet találunk leveleikben. Az bizonyos, hogy Ailianos ismerte Alkiphrón munkáját, sőt néhány helyen ugyanazt a témát dolgozta fel, de ezeken a helyeken nem szolgai utánzásról van szó, hanem versengésről. Ailianos művével azt bizonyította, hogy Alkiphrónnal szemben, aki harminckilenc levélben villantja fel a klasszikus kori görög földművesek életét, ő húsz rövid levélben is képes átfogó képet adni a földművesek életéről, és művét egy olyan levéllel zárja, amely a földműves életet dicséri. Ailianos az ebben a korban virágzó pseudoním levélregényeket is ismerhette, ugyanis gyűjteményének sok közös vonása van azokkal. Az első a már említett lezáró jellegű utolsó levél. Emellett nála is találunk azonos témát feldolgozó, összetartozó leveleket, amely alapján kisebb egységek jönnek létre, és ezek szimmetrikusan vannak elrendezve. Ez az elrendezés a következő: 4–2–2–2–2–4–4. Az 1. 2. 3. és 4. levél a „mi újság" levél kategóriába sorolható. Az 5. és 6. levél témája egy-egy káreset. A 7. és 8. levél Derkyllos és Opóra levélváltása. Derkyllos szerelmes leveleket ír Opórának, aki elutasítja a férfi közeledését. A 9. és 10. levél témája a heves vérmérséklet és annak következményei. A 11. és 12. levél Lamprias és Tryphé levélváltása. A szerelmes férfi közeledését a leány a 8. levélhez hasonlóan elutasítja. A 13–16. levél Kallipidésé és Knémóné. A mizantróp Knémón Kallipidés baráti közeledését durván elutasítja. A 17., 18. és 19. levél egy-egy történet kapcsán azt sugallja, hogy nincs szebb élet a földműves életénél, amire a koronát a 20. levél teszi fel. Ez a gyűjteményt záró darab a földművesek és a földműves élet dicséretét zengi, ezért az előző három levél, az egész mű mondanivalóját is összegzi.

Philostratos

A hagyomány ezen a néven három, Lémnos szigetéről származó szerzőt tart számon, akik rokonságban voltak egymással. A levelek szerzőjének a kutatók II. Philostratost* tartják, aki feltehetően Kr. u. 170 és 245 között élt. Hetvenhárom levelet tartalmaz a levélgyűjtemény, melyet két csoportra lehet osztani. Az első csoportba ötvenhárom erotikus levél tartozik, melyek közül harminc egy-egy meg nem nevezett nőhöz szól (2, 6, 12, 20–23, 28–39, 47, 50, 54–55, 59–63), huszonhárom pedig egy-egy meg nem nevezett fiúhoz (1, 3–5, 7–11, 13–19, 24–27, 46, 56–58, 64). A második csoportot vegyes levelek alkotják, van köztük két erotikus levél (48, 53), a maradék tizennyolcnak különböző a tárgya és megnevezett címzettje van (40–45, 49, 51–52, 65–73). Közülük hat azonosítható személyhez szól (pl. kettő Epiktétoshoz – aki az egyik szerelmes levél címzettje is és feltehetőleg egy riválisa szofista volt – egy Antoninushoz, aki valószínűleg Marcus Aurelius Antoninus, ismertebb nevén Caracalla császár; az utolsó levél – amely a levélírás művészetéről szól – címzettje Iulia Domna, Septimius Severus császár hitvese). Két levél (68, 71) értekezés (*dialexis*). Az erotikus levelekben a szerelem különféle megnyilvánulásaival találkozunk; pár sorban tiltakozást fogalmaznak meg a szerelemmel szemben, szerelmi tanácsot adnak, a szeretett lényt dicsérik vagy éppen szemrehányást tesznek neki, de van a gyűjteményben három, a hellenisztikus kornál már említett ajándékkísérő levél (35: szerelmi ajándék, 45: gránátalma, 49: füge). Alkiphrón technikájához hasonlóan Philostratos is néhány gyors vonással vázol fel egy-egy érdekes helyzetet. A leíró jelleg szinte teljesen hiányzik belőlük, csak néhány helyen ismerjük meg a szeretett lény tulajdonságait. Művészi retorikai gyakorlatok ezek a második szofisztika ízlésének megfelelően, mind a retorikai szabályokat, mind a levél műfajának szabályait betartják. A levél fontos kritériumát a rövidséget és világosságot messzemenően teljesítik. E levelek fontos jellemzője a mitológiai szereplőkre és történetekre való gyakori utalás. Az irodalmi és mitológiai utalások s a retorikai díszítettség miatt nem annyira valódi erotikus levelek, mint inkább retorikai mesterművek, amelyek legfőbb célja a címzett elcsábítása. A csábítás fontos eszköze a rózsa, ezért ez több levélben előforduló motívum. A rózsához hasonlítja a dicsért személyt, aki még e virágnál is szebb. A rózsa azonban hamar elhervad, ahogy a fiatalság is hamar elillan, ezért ahogyan a virágot bimbóban kell leszakítani, a lány vagy a fiú sem kéretheti magát sokáig, mert egy hervadó szépség már nem kell senkinek. A haj dicsérete is kedves témája Philostratosnak. A haj levágása egyenesen bűntettnek minősül leveleiben. A haj fontos éke az embernek, és isteni példákkal (Zeusz,

* Ő írta meg Septimius Severus császár feleségének, Iulia Domnának a kérésére az újpythagoreus filozófus, tyanai Apollónios életrajzát, illetve a *A Szofisták élete* című művet, melyben az egész szofisztika történetét bemutatja.

Poszeidón, Apolló, Héliosz, Árész, Ízisz, Pán, Dionüszosz) is igazolja, hogy a hosszú hajviselet az eszményi. Több levél a női szépséget mutatja be, de a szeretett nő dicséretével is gyakran találkozunk. Néhány levél központi témája pedig az, hogy a nő természetes szépsége feleslegessé tesz mindenfajta kozmetikumot. Philostratos más levelekben a hetérákról és a kocsmárosnékról fest idealizált képet: a naphoz, a vízhez és a tűzhöz hasonlítja őket, ezekhez hasonlóan ők is mindenki rendelkezésére állnak, és ezért nem megvetendőek, hanem tiszteletre méltóak. Alkiphrónnal és Ailianosszal szemben, akiknek a gyűjteménye egységes, Philostratos gyűjteménye önálló levelek sora, ahol egyáltalán nem találkozunk kölcsönös szerelemmel vagy levélváltással. Levelei miniatűr remekek, amelyekkel nem egy megnevezett, fiktív személy akar egy másik megnevezett fiktív személyt elcsábítani, hanem a szerző bennünket, az olvasóit próbál megigézni.

Aristainetos

Aristainetosról Alkiphrónhoz hasonlóan igen keveset tudunk. A gyűjtemény szerzőjével kapcsolatban számos kérdés merült fel. A „homérosi kérdés" mintájára szerzőnk esetében az „aristainetosi kérdésről" beszélhetünk. Már a gyűjtemény első kiadója, Zsámboki János sem akart a szerzőséggel kapcsolatban nyilatkozni. Mercier, a második kiadó vetette fel először azt, hogy a gyűjtemény szerzője nem Aristainetos, hanem egy ismeretlen személy, és csak a kézirat másolói tették meg a névtelen gyűjtemény szerzőjének Aristainetost, az első levél feladóját. Többnyire a negyedik században élt Aristainetosszal azonosítják[16], a rétor Libanios barátjával. A levelekben szereplő néhány adat (az új Róma és a mimusszínész Karamallos említése) alapján Otto Mazal[17], a szöveg újkori kiadója későbbre, méghozzá a hatodik századra datálja a szerzőt. Az ő véleményét támogatja W. Meyer[18] metrikai vizsgálata. A szerzőség megállapítása azért is okoz nehézséget, és marad valószínűleg megoldatlan, hacsak nem kerül elő egy másik kódex, mert a ránk maradt egyetlen kódex végéről legalább egy *folium* hiányzik, ahol szintén feltüntették a szerző nevét.

Aristainetos levelei a leghosszabbak a fennmaradt gyűjtemények levelei közül. Egyesek színházi monológnak, mások rövid elbeszélésnek minősíthetőek. A dialógusok a közép és új komédia anyagából, a szerelem ábrázolása a hellenisztikus és római elégiából táplálkoznak, de az archaikus görög líra hatása is megfigyel-

[16] Többek közt F. PASSOW, *Aristaenetos* in W. A. Passow (hrsg.) *Vermischte Schriften*, Leipzig, 1843. 94–96.

[17] O. MAZAL, *Zur Datierung der Lebenszeit des Epistolographen Aristainetos*, JOEByz 26, 1977. 1–5.

[18] W. MEYER, *Der accentuirte Satzschluss in der griechischen Prosa vom 4 bis 16 Jahrhundert*. In: *Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rhythmik, Berlin, 1905. 218.*

hető. A leveleket az teszi változatossá, hogy Aristainetosnál nem csak olyan típusa létezik a levélnek, ahol a feladó a vele megtörtént dolgokról vagy saját érzelmeiről számol be a címzettnek. Monológ esetén kilenc különböző típussal (pl. *A* megírja *B*-nek, hogy *C* mit mondott neki, *A* megírja *B*-nek, hogy *C* mit mondott *D*-nek stb.), dialógus esetén hét típussal találkozhatunk (*A* beszámol *B*-nek *A* és *C* beszélgetéséről, *A* beszámol *B*-nek *C* és *D* beszélgetéséről stb.).[19] Aristainetos megnevezi a feladót és a címzettet. Háromféle névválasztással találkozunk a műben: korábban élt történelmi vagy irodalmi személyiségek neve (Alkiphrón, Lukianos, Arkhilokhos), beszélő nevek (Philoplatanos – „Platánkedvelő", Philopinax – „Festményét szerető"), amelyek utalnak a levél témájára valamint ismert hetérák s szeretőjük neve (Musarion-Lysias, Glykera, Habrokomés). Leveleinek témái a női szépség magasztalása, a szerelem és a természet (pl. bemutatja a *locus amoenus*t, a tájat, ahol a szerelmes pár lakomázik), a flört és erotikus jelenetek, Erós hatalma, elutasítás, házasságtörés. Aristainetosnál ez utóbbi több epistula központi témája, míg Alkiphrónnál, Ailianosnál és Theophylaktos Simokatésnál nem fordul elő, és Philostratosnál is mindössze két levélben találkozunk vele.

Leveleit irodalmi üzenetük alapján két alapvető csoportba sorolhatjuk be: retorikai gyakorlat (*éthopoiia* vagy *ekphrasis*) és elbeszélés. Az *éthopoiia* két típusával találkozunk gyűjteményében. Egyes levelekben panaszt fogalmaz meg, másokban a címzettnek szóló buzdítást. Az *ekphrasis*nak is két fajtája fordul elő gyűjteményében: vagy személyek vagy helyek leírásáról van szó e leveleiben. Az elbeszélésnek minősíthető leveleket pedig három típusra oszthatjuk fel. Az első esetben az aristainetosi történet egy korábbi modellre vezethető vissza, s a szerző ezt az anyagot dolgozza fel epistula formájában. Erre példa az appendixünkben szereplő levél. Ez a Pygmalion történetet – amelyet Ovidius *Metamorphoses*éből ismerünk – dolgozza fel, változtatva a mítoszon. Aristainetosnál a szerelmes férfi, Philopinax nem szobrász, hanem festő, aki beleszeret a gyönyörű női portréba, amit festett. A másodiknál a levelek archetípusa az erotikus novella (*Milésiaka*). Tipikus példa erre a II.15. levél, ahol a levél feladója és a címzett barátnők: Khrysis barátnője, Myrrhiné szolgájába, Myrrhiné viszont Khrysis férjébe szerelmes. Khrysis barátnőjének azt írja meg, hogyan teljesülhet mindkettejük kívánsága. A harmadiknál a levelek különböző komédiabeli jeleneteket ábrázolnak. Az I.5. levélben egy a komédiában gyakran előforduló helyzetet mesél el Alkiphrón, a levél feladója barátjának, Lukianosnak. A történet főszereplője egy fiatal feleség, aki megcsalja öreg férjét, és bár a férj majdnem tetten éri, barátnője segítségével rászedik az öreget, aki verés helyett szinte térden állva könyörög hitvese bocsánatáért.

[19] A szereplők ezen részletes elemzése R. J. Gallé Cejudo munkájának eredménye: *Aristéneto, Cartas eróticas,* Introducción, traducción y notas de R. J. GALLÉ CEJUDO, Madrid, 2000.

A levelekben megfigyelhető Platón, Menandros, Lukianos, Alkiphrón, Philostratos, a görög regényírók és Kallimakhos szerelmi elégiáinak ismerete. Aristainetos alkalmazza gyűjteményében az öt szerző közül a legtöbb idézetet, összesen háromszázkilencet. A buzdító *éthopoiiák* esetében a legtöbb alkiphróni, philostratosi, lukianosi és xenophóni idézettel zárul. Abban az esetben, ha a levél kompozíciója egy drámára vagy komédiára vezethető vissza, a szerző gyakran illeszt az epistulába drámából vagy komédiából vett idézetet. Vannak olyan levelek, ahol a szerzőre jellemző mozaiktechnika[20] dominál, jól illusztrálja ezt az egyik levélben szereplő tizenhat idézet, illetve párhuzamos hely (I.18). Máskor szintén egy korábbi modellen alapszik a levél, de azt erőteljesen átalakítja azzal, hogy kerüli azokat a kifejezéseket, amelyek a modellül szolgáló műben előfordulnak. Így gyakran folyamodik a szinonimákhoz és a körülíráshoz, emellett más forrásokból származó idézetekkel színesíti a levelet.

Francia nyelvterületen igen nagy volt a hatása: a XVI. századtól a XVIII. század végéig számos francia nyelvű fordítása jelent meg, egyebek közt 1695-ben a híres francia dráma- és regényíró, Alain René Lesage tollából, aki igen sokat változtatott az eredeti szövegen.

Theophylaktos Simokatés

Egyiptomban, valószínűleg Alexandriában született Kr. u. 580 körül, feltehetően az évtized második felében. Előkelő egyiptomi görög családból származott, Alexandriában folytatta tanulmányait: retorikát, irodalmat, filozófiát és jogot tanult. Retorikai képzése mind a görög szerzők, mind a bibliai könyvek széles körű ismeretével ruházta fel. Kr. u. 610 körül – Hérakleios császár uralkodás idején – Konstantinápolyba ment, ahol császári titkár (*antigrapheus*) és városi elöljáró (*eparkhos*) volt. Legjelentősebb alkotása a *Világtörténet* (*Oikumeniké historia*) nyolc könyvben beszéli el, Menandrosz művének folytatásaként, Maurikiosz (Kr. u. 582 – 602) császárságának éveit.

A *Világtörténet* mellett még három kisebb alkotása maradt ránk, köztük levélgyűjteménye, amely 85 levélből áll. E művének első fordítását Kopernikusz készítette el, akinek ez volt az első kötete. Kopernikusz a latinra fordított leveleket 1509-ben adta ki Krakkóban a következő címmel: *Theophilacti Scolastici epistolae morales, rurales et amatoriae interpretatione latina.* A levélirodalom a bizánci korban is nagy népszerűségnek örvendett, ezért nem meglepő, hogy a bizánci udvarban tevékenykedő író egy levélgyűjteményt is összeállított. Theophylaktos levelei azonban nem illeszthetőek be a bizánci levél kategóriájába.

[20] A. LESKY, *Aristainetos, Erotische Briefe,* Zürich, 1951. 157.

Retorikai tanulmányi során ismerkedhetett meg a korábbi szerzőkkel, és hatásukra levelei az alkiphróni, aristainetosi, ailianosi és philostratosi fiktív levelek és nem a bizánci levelek sorába illeszkednek. Leveleiből kiderül, hogy a négy korábbi szerző műveit ismerte. Néhányszor ugyanazt a szituációt dolgozza fel kicsit átdolgozva, amit már elődei is tárgyaltak. Theophylaktos levelei három csoportba sorolhatóak, amire már a kopernikuszi fordítás címe is utal. Levélgyűjteménye ugyanis erotikus leveleket (29 vagy 30 levél), földműves leveleket (28 vagy 27 levél) és erkölcsi leveleket (28 levél) tartalmaz. Az első két típus már elődeinél megtalálható, a harmadik típus csak rá jellemző, ezért nevezhetjük újításnak is. Ezeknek a leveleknek feladói és címzettjei a klasszikus kori Athén vagy a platóni dialógusok ismert szereplői, de van néhány szereplő más korból is (főképp filozófusok). A feladó és címzett Theophylaktosnál gyakran nem is kortársak. Ezek a levelek gyakran egy mitológiai vagy történelmi esemény leírásával vagy az állatvilágból, természetből vett példával kezdődnek.

Mivel a fiktív levél a retorikához szoros szálakkal kötődik, és Theophylaktos részesült retorikai képzésben, az ő levelei is bővelkednek irodalmi idézetekben vagy klasszikus szövegekre való hivatkozásokban, de nála feleannyi idézettel találkozunk, mint Aristainetosnál. Gyakran utal homéroszi helyekre. Homérosz után az általa leggyakrabban idézett szerző Menandros, de Hésiodos *Erga kai hémerai* (Munkák és napok) című tanköltemények motívumai is felbukkannak művében. Emellett Euripidés, Platón, Aisópos és a kortárs Prokópios és gázai Aineas műveire való utalások is felfedezhetőek a levelekben.

A fiktív levélgyűjtemények összefoglaló értékelése

A fennmaradt gyűjteményekről elmondható, hogy a maga nemében mindegyik egyedülálló alkotás, és bizonyos szempontból mindegyik megújította a műfajt.

Alkiphrón esetében nem tudjuk, mennyit merített a műfaj első két alkotójától, Lesbónaxtól és Melésermostól, de négy könyvből álló gyűjteménye jól megszerkesztett alkotás, élvezetes olvasmány, amelyben mind a négy csoportról (földművesekről, halászokról, parazitákról és hetérákról) átfogó képet fest.

Ailianos újítása, hogy húsz – kisebb összetartozó egységekre bontható – levélben ad átfogó képet a földművesek életéről.

Philostratos nem különböző szerelmespárok történetét adja elő (ez már a címzésből kiderül, hiszen *egy fiúnak* vagy *egy nőnek* címzéssel kezdi leveleit), mint Alkiphrón, hanem leveleivel az olvasóit – nőket és férfiakat egyaránt – akarja levenni a lábáról. Műve kézikönyvül is szolgálhatott az olvasóközönségnek, amelyben szinte minden helyzethez találhattak megfelelő útmutatást.

Aristainetos azzal, hogy egy kétkönyves levélgyűjteményt szentel a legkülönfélébb szerelmes történetek bemutatásának, Alkiphrónnál színesebb és változato-

sabb képet nyújt a szerelemről. Igen élvezetesen mutatja be a szerelemmel kapcsolatos helyzeteket, hangulatokat, s bár sokat merít a korábbi levélíróktól, de más szerzőktől is, a történetek magukon viselik a szerző összetéveszthetetlen kézjegyét.

Theophylaktos gyűjteményében a mimétikus és erotikus levelek mellett erkölcsi levelek is vannak. A mimétikus és erotikus levelek közt is találunk olyanokat, ahol a címzett és feladó, valaha élt személyek, de nem voltak kortársak. Ezekben arra a kérdésre ad választ – ezzel a gondolattal véleményem szerint mindannyian eljátszottunk már legalább egyszer –, hogy miről beszélt volna ez a két személy, ha megadatott volna számukra az a lehetőség, hogy találkozzanak.

E gyűjtemények a szórakoztató irodalom alkotásai közé tartoznak, de szerzőik alapos retorikai képzettsége miatt jól megszerkesztett alkotások, amelyek egyben élvezetes olvasmányul szolgálnak, és mai fogalmainkkal lektűr irodalomnak minősíthetőek. E művek tehát azért is fontosak, mert vizsgálatuk révén kiderül, hogy mely témák érdekelték és mi szórakoztatta a korabeli átlagolvasót.

APPENDIX

Válogatás a levelekből Burai Erzsébet fordításában

ALKIPHRÓN

35. levél (iii. 37)

Epiphyllis Amarakinének

Virágokból fontam egy aratási koszorút, és így indultam el, hogy rátegyem az Alopeké[1] démoszbeli Phaidrias sírjára. Hirtelen szemtelen ifjak csapata jelent meg, akik összefogtak, hogy zaklassanak engem. A csapat Moskhión[2] szövetségese volt. Ez az az ember, aki – miután elvesztettem a boldog emlékezetű Phaidriast – folyvást zaklatott és feleségül kért. Én azonban visszautasítottam; egyrészt mivel sajnálom újszülött gyermekeimet, meg hát a szemem előtt mindig a vitéz Phaidrias képe lebeg. Mit sem sejtettem arról, hogy erőszakos házasság vár rám, és hogy egy erdős völgyben lesz a mennyegzői nyoszolyám. Ugyanis engem a sűrűbe vitt, a fák rengetegébe, és szégyellem elmondani, ó kedves barátném, mit kellett ott a virágok és levelek között elszenvednem. Így hát akaratom ellenére tettem szert egy férjre, ő mégiscsak a férjem. Szerencsésnek mondhatja magát az, akinek nem kell megtapasztalnia, amit nem kíván, viszont akinek nincs ebben része, annak titokban kell tartania, ami vele történt.

AILIANOS

12. levél

Tryphé Lampriasnak

Zeuszra szögre akasztom majd a nyúl bundáját, hogy vadásztrófeád legyen, ó Lamprias, ahogy ezt a régi híres vadászok szokták csinálni. Vadászszerencséd egyszer még írásba foglalják. Vajon saját magad fogtad vagy ajándékba kaptad? Hogy voltál képes kivenni, hol az eleje, ha egyszer már ilyen kicsiny. Valóban jó szimatuk volt a kutyáidnak. Látni nem láthatták: csakis szaglásukkal fedezhették fel. Te amióta a vadászatba fogtál, valósággal Hippolytosként[3] viselkedsz velem. Rajta legyen a szemed, hogy Aphrodité ne haragudjon meg rád, amiért megveted őt!

---

[1] Athéntől keletre fekvő kerület.

[2] A levél témája nyilvánvaló kapcsolatot mutat az újkomédiában oly gyakori erőszaktételekkel. Sőt Moskhión néhány menandrosi komédiában hasonlóan viselkedik.

[3] Hippolytos tisztaságát több ókori mondás is emlegette

PHILOSTRATOS
3. (27.) levél

„Egy fiúnak"

A spártaiak azért öltöttek vérvörös páncélt, hogy az ellenséget félelmetes külsejükkel megfutamítsák, vagy azért, hogy ne vegyék észre rajta a vért, mert a páncél színe igen hasonló hozzá. Nektek, csinos fiúknak azonban csak rózsákkal kell felfegyverkeznetek, és ezt a teljes fegyverzetet a szeretőtöktől kell kapnotok. Jácint illik a fehérbőrű fiúhoz, nárcisz a barnához, a rózsa mindegyikhez, mivel ez egy régtől fogva létező ifjú, aki virág, de orvosság és illatszer is. Rózsák vették le a lábáról Anchisést, ezek vetkőztették le Arést, ők emlékeztették Adonist a találkára. A rózsák a tavasz ékességei, ők a föld villámai meg a szerelem lámpásai.

ARISTAINETOS
II. 10. levél
A maga festette lány portréjába szerelmes festő

Philopinax Chrómatiónnak

Egy gyönyörű leányt festettem, és beleszerettem a festményembe. A tehetségem, s nem Aphrodité nyila keltett vágyat bennem. A saját jobbommal nyilaztam le magam! Milyen szerencsétlen is vagyok, hogy nem születtem tehetségtelen festőnek. Egy csúnya képbe ugyanis nem szerettem volna bele. Most tehát, amint valaki engem csodál a tehetségemért, egyszersmind sajnál a vágyam miatt. Ugyanis a legkevésbé sem gondolnám azt, hogy olyan szerencsétlen vagyok a szerelemben, mint amilyen tehetséges a művészetben. De miért siránkozom ennyire és miért szidom a jobbomat? Képekről ismerem Phaidrát, Narkissost meg Pasiphaét. Az első mellett nem mindig volt ott az amazon fia[4], a másikban[5] teljesen természetellenes vágy ébredt, a vadász[6] pedig valahányszor a forrásba merítette kezét, a személy, aki után vágyott, eltűnt, kisiklott a kezei közül. A forrás Narkissost

[4] Hippolytosról van szó, aki Théseus első feleségének, Antiopénak volt a fia. Antiopé az amazónok vezére volt; akit Héraklés foglyul ejtett, amikor tizedik hőstetteként Hippolyté királynő övét kellett megszereznie. Ő társának, Théseusnak ajándékozta, aki Athénba vitte és feleségül vette.

[5] Pasiphaéról van szó, aki beleszeretett Poseidón szent bikájába, e szerelem gyümölcse volt Minotauros.

[6] Narkissosról van szó, aki egy erdei forrásban meglátván képmását, önmagába szeretett bele.

mutatja, a kép a forrást is, Narkissost is, aki mintha a saját szépségére szomjúhozna. Én, amikor csak kívánom, a kedvesem mellettem van, a leány láthatóan szép, de ha a kezemmel megérintem, kétségtelenül mozdulatlan marad, alakját nem változtatja meg. Édesen nevet, a szája kissé nyitva van, s mintha már a nyelve hegyén lenne egy szó, amely szinte ki is szalad a száján. Gyakran a fülemet is odatartom, hogy halljam, mit akar súgni, de mivel nem hallom a beszédét, megcsókolom a száját, rózsás orcáit, szépséges szemhéját, és arra bíztatom a lányt, hogy szerelmeskedjen velem. Úgy hallgat, mint a szeretőjét felizgató hetéra. Lefeküdtem a kerevetre, átöleltem, és ráereszkedtem a mellére, hátha ezzel talán lecsillapítom a bennem égő vágyat: de ettől még őrültebb szenvedéllyel vágyódtam a festett leány után. Végre ráeszméltem őrültségemre, és hogy az a veszély fenyeget, elveszítem az életemet élettelen szerelmem miatt. Az ajkai csókra érettnek tűnnek, de nem adnak ebből gyümölcsből. Mi haszna van a látszólag szép hajnak, ha nem is haj az? Én meg sírok és mérgesen rákiáltok, a kép pedig jókedvűen néz vissza rám. Ó Aphrodité aranyszárnyú gyermekei, bárcsak egy ilyen élő kedvest adnátok nekem, hogy a művészeti alkotások közül őt egy mesterműnél különbnek láthassam, amint ifjúi szépsége teljében ragyog, édes harmóniában egyesítve a művészetemet a természettel, hogy e kettő teljes összhangját szemlélhessem!

THEOPHYALKTOS SIMOKATÉS
65. levél

Bubalión Kissybiosnak

Gorgias fia kárt okozott nekünk. A gazember lovas fogatával behajtott a birtokomra, és hogy leplezze gaztettét, azt hozza fel ürügyül, hogy vadászik. Ugyan sem nyúl nem jár nálunk, sem őz nem él errefelé, sem antilopok, sem szarvasok és egyetlen más állat sem, amire vadászni lehet. A nyulakat a csapdák és hurkok tartják távol; ezek megfognák őket, ha szőlőért jönnek. Őzek és antilopok sem járnak erre: félnek az oroszlánoktól. Miért veszed számba a vadállatok sok ezer fajtáját, amikor velük együtt éhezünk, ugyanis minket a vízhiány sújt, a vadakat pedig a zsákmányszerzés lehetőségének hiánya. Mivel te közeli rokonságban állsz azzal, aki kárt okozott nekünk, Kissybios, magyarázd el neki, hogy mi illik, és beszédednek ki kell józanítania őt. Tudd meg, hogy a kutyák szét fogják tépni, ha még egyszer beteszi a lábát a földemre. Egy szukakutya őrzi ugyanis kölykeivel a birtokomat, és majd eleped a vágytól, hogy emberi húsba mélyessze a fogát.

ERZSÉBET BURAI

Erotic and Mimetic Fictitious Epistles as New Genres of the Greek Prose of the Greek Speaking Roman Empire

This paper analyzes five preserved collections of erotic and mimetic letters from the imperial period. Fictitious letters had already appeared as literary devices in Homer and their popularity reached into the Byzantine era. The fictitious letter emerged as an independent genre from that of the sophists and rhetoricians as early as the 5th century B. C. However, it reached its acme during the imperial period in the form of collections. While the writings of these five authors (Alkiphron, Ailianos, Philostratos, Aristainetos, Theophilaktos Simokates) show similar characteristics, each of them introduced innovative features into the genre.

Alkiphron cultivated both the erotic and the mimetic letter. He gives a detailed illustration of the four character types of the new comedy: the ploughmen, the fishermen, the parasite and the hetaerae. Ailianos describes the life of the ploughmen in twenty letters, in which one can discover connecting elements – a unique phenomenon.

Philostratos, in contrast to Alkiphron in the letters of the hetaerae, does not set forth the love story of different couples, but as the general salutations show (e. g., "to a youth" or "to a woman"), he addresses himself directly to the readers. His work may have served as a manual for his audience.

Aristainetos, in his collection consisting of two books, paints a colourful and varied picture of love. In one of the letters, Philopinax, the painter recalls his story which is an imitation of the Pygmalion myth. Instead of a sculptor, he, a painter, falls in love with his creation, a beautiful portrait of a woman. Theophylactos's innovation in the genre consists of writing moral letters alongside erotic and mimetic ones. He begins with a description of mythological or historical events or with instances from the world of nature or animals – all these serve him as starting points for his moral instruction.

Although these collections are part of the literature of entertainment and can be termed popular literature, the rhetorical qualifications of the authors make them exceptional.

DARAB ÁGNES

A KORINTHOSI BRONZ

*avagy egy aitiológiai anekdota születése**

A Római Birodalomnak még látható építészeti emlékei a mai kor emberét is elkápráztatják. Különösen igaz ez a császárkori palotákra és villákra, amelyeknek nemcsak mérete, hanem fényűző díszítése is csodálatra készteti szemlélőit. Ha a színpompás freskókkal vagy márványlapokkal borított falak közé odaképzeljük azokat a díszes tárgyakat (a berakásos kereveteket, a kandelábereket, mécseseket, a bronzból és ezüstből készített tálakat, valamint edény- és étkészleteket), és szobrokat, amelyeket ma már a múzeumok őriznek, nagyjából előttünk áll egy gazdag római polgár privát környezete. Közismert, hogy a császárkor évszázadaiban a márványfélék, a nemesfémek, a drága- és féldrágakövek használata igen elterjedt volt az arisztokrácia körében. Az talán már kevésbé köztudott, hogy volt egy bronzféle, amelynek értéke felülmúlta az ezüstét és csaknem az aranyét is (Plin. Nat. Hist. 34, 1). Ez volt a korinthosi bronz[1], az ókor leghíresebb ötvözete (Nat. Hist. 34, 8).

A korinthosi bronzról bőséges információval látnak el bennünket az írott források. Ezeket a tudósításokat a következő szempontok szerint csoportosíthatjuk: az ötvözet, ill. a belőle készített tárgyak értéke, az ötvözetből készített tárgyak fajtái, az anyag különlegessége és keletkezésének története.

A Corinthia értéke

Az ötvözetből készített, *Corinthia*-nak nevezett tárgyakról egybehangzóan állítja az antik hagyomány, hogy a gyűjtők óriási összeget voltak képesek megadni értük (Nat. Hist. 34, 11). Cicero előadása szerint egy palatiumi ház és a benne foglalt értékek kiárusításakor a kikiáltó olyan nagy összeget jelölt meg egy korinthosi bronz főzőedény (*authepsa*) áraként, hogy a csak éppen arra járók azt gondolták, hogy a telek kikiáltási áráról van szó (Rosc. 133). Akadtak, akik egy katonai tribunus évi zsoldjának megfelelő összeget is megadtak egy korinthosi bronz tárgyért (Nat. Hist. 34, 11). Vergilius (Georg. 2, 464) és Propertius (3, 5, 6) a Corinthia birtoklását a legnagyobb fényűzés példái között említik. Tiberius császárt annyira felháborította ezeknek a tárgyaknak mérhetetlenül magas ára,

* Elhangzott az Irodalom és Képzőművészet II. Konferencián (Miskolc, 2003. nov. 21–22.)

[1] J. MAU, *Corinthium aes*, in: RE IV (1901) 1233 sk; A. RUMPF, *Corinthium aes*, in: Der Kleine Pauly, Bd. 1. 1979. 1305 sk; R. NEUDECKER, *Korinthisches Erz*, in: Der Neue Pauly, Bd. 6. 1999. 744 sk.

hogy rendelettel próbálta korlátozni azt (Suet. Tib. 34, 1). Seneca szavaiból világossá válik, hogy mindez a gyűjtők megszállottságának volt a következménye (Brev. vit. 12, 2). A Corinthia gyűjtése olyan őrült szenvedéllyé vált, hogy egyesek az életükkel fizettek érte. Plinius szerint Verrest azért proskribálta Antonius, mert megtagadta korinthosi bronzai átadását (Nat. Hist. 34, 6). A Corinthia csábításának Augustus sem tudott ellenállni, sok embert állítólag korinthosi edényei miatt íratott a számkivetésre ítéltek listájára (Suet. Aug. 70). Nem csoda, hogy akadtak, akik a csillagászati ár reményében hamisították az ötvözetet. Sevillai Isidorus leírása alapján a hamisítás folyamatosan tartott mindaddig, amíg az ötvözetet ismerték és alkalmazták: „*Unde et usque in hodiernum diem sive ex ipso sive ex imitatione eius aes Corintheum vel Corinthea vasa dicuntur.*" (Etym. 16, 20, 4).

A korinthosi bronztárgyak tehát az ókor status szimbólumai voltak egészen a Nyugat-Római Birodalom bukásáig, mert még Sidonius Apollinaris is a római provinciák legdrágább termékei között sorolja fel őket (Carm. 5, 41–50). Nevéhez a bűnös luxus mellékíze tapadt, birtoklása az erkölcsi züllöttség jelképévé vált. E tekintetben egységes az antik hagyomány. Abban azonban nem, hogy pontosan milyen tárgyakat készítettek ebből az anyagból, és miben rejlett azok különlegessége: magában az ötvözetben, vagy a megmunkálás művészi színvonalában.

Az ötvözetből készített tárgyak fajtái

A szöveghelyek alapján mindenekelőtt rendkívül szép megmunkálású edények (*vasa*) készültek a különleges bronzból (Cic. Verr. 2, 98; 176; Rosc. 133; Petr. Satyr. 50). Közelebbről kis tálakra és tálaló edényekre gondolhatunk (Petr. Sat. 50: *lanx, catilla, paropsides*, Isidorus, Etym. 20, 4: *parapsides*), amelyeket a rómaiak a lakomákon használtak, ezzel is emelve azoknak fényűző voltát. Másrészt néhány szöveghely tanúsága szerint szobrokat is készítettek az ötvözetből. Petronius *statuncula*-ról ír (Sat. 50), az ifjabb Plinius *signum modicum*-ról (Ep. 3, 6), Martialis pedig egy *Sauroctonos Corinthius*-ról (Epig. 14, 172) és egy csecsemő *Hercules Corinthius*-ról (Epig. 14, 177). Kis méretű szobrokról van tehát szó, amelyeket tulajdonosaik akár magukkal is hordozhattak (Nat. Hist. 34, 48).

A korinthosi bronzról mindmáig az id. Plinius Naturalis Historiájának 34. könyve a legrészletesebb és legpontosabb forrás. Ha ennek a bronzféléket és a bronzszobrászatot bemutató könyvnek erre az ötvözetre vonatkozó részeit megvizsgáljuk, korántsem kapunk olyan egyértelmű képet, mint amilyennek az a fentiekben látszik. Plinius előadása szerint az emberek többsége már az ő korában sem volt tisztában azzal, melyek a valódi korinthosi bronzok (34, 6–7). Ennek el-

lenére az antik szerzők és őket követve a modern szakirodalom[2] is tényként kezeli, hogy az ötvözetből nemcsak edényeket, hanem kis méretű szobrokat is készítettek.

Plinius állítása szerint szobrok nem készültek ebből az anyagból (34, 7). Ennek megfelelően nem is korinthosi, hanem csak annak nevezett szobrokról ír (*Signis quae vocant Corinthia plerique in tantum capiuntur...* 34, 48). Az itt idézett 48. caput tartalma az az állítás, hogy a korinthosinak nevezett szobroknak sokan annyira rabjai, hogy állandóan magukkal hordozzák őket. Ezt Plinius négy példával illusztrálja: Hortensius szfinxével, Nero amazonjával, C. Cestius meg nem nevezett tárgyú kis szobrával és a Nagy Sándor sátrát tartó szobrokkal. Ezek a példák azonban vagy ellenőrizhetetlenek (Nero és Cestius szobra), vagy tévedésen[3] alapszanak (Nagy Sándor szobrai), vagy egy már ismert történet változataként[4] (Hortensius szfinxe) értékelhetők. Vagyis nem a korinthosi szobrok létezését, hanem Plinius vélekedését igazolják, mely szerint csak korinthosinak nevezett szobrokról beszélhetünk.

Az ötvözetből készült szobrok létezése nem az egyetlen tévhit volt, ami a köztudatban szívósan tartotta magát. Miként Plinius írja, a korinthosi megjelölést kiváltképp kandeláberekre alkalmazták, miközben korinthosi kandeláber köztudottan nincs (34, 12). Az eddigiek ismeretében megerősíthetjük Plinius állítását, mely szerint: „Tehát csak edények corinthusiak (*Sunt ergo uasa tantum Corinthia*) (34, 7). A mondat folytatásában két további fontos információt is közöl: „melyeket ezek a finomabb ízlésű emberek hol ételek tálalására használnak, hol lámpaként vagy mosdótálként, tekintet nélkül az ízléses megmunkálásra."[5]

A „finomabb ízlésű" (*elegantiores*) gúnyos kicsengése és a „tekintet nélkül az ízléses megmunkálásra" (*nullo munditiarum dispectu*) megjegyzés alapján két

[2] MAU i. m. 1233; J. MURPHY–O'CONNOR, *Corinthian Bronze*. Revue Biblique, 90. 1983. 89; R. GIUMLIA–MAIR – P. T. CRADDOCK, *Corinthium aes. Das schwarze Gold der Alchimisten*. Antike Welt 24. Sondernummer, 1993. 5. E. G. PEMBERTON ugyanakkor kételyének is hangot ad: „The Corinthians evidently did make small-scale statuettes, or was „Corinthian" a conventional term?" (*The Attribution of Corinthian Bronzes*. Hesperia, 50. 1981. 110, 53. j.).

[3] *Pline L'Ancien: Histoire Naturelle,* Livre XXXIV. Trad. et comm. par H. LE BONNIEC – H. G. DE SANTERRE. Paris 1953, 42–43; K. JEX–BLAKE – E. SELLERS, *Elder Pliny's Chapters on the History of Art*. Chicago 1967, 36; *Gaio Plinio Secondo, Storia Naturale*, Libri 33–37. Trad. e note di A. CORSO – R. MUGELLESI – G. ROSATI. Torino 1988, 161.

[4] Hortensius szfinxéről, ill. a hozzá kapcsolódó anekdotáról l. F. MÜNZER, *Beiträge zur Quellenkritik der Naturgeschichte des Plinius*. Berlin 1897, 101.

[5] A Plinius-szövegeket és fordításukat az alábbi kétnyelvű kiadásból idézem: *Idősebb Plinius: Természetrajz* (XXXIII–XXXVII). Az ásványokról és a művészetekről. Ford., a jegyzeteket és a névmagyarázatokat készítette: DARAB Ágnes (XXXIV, XXXVI) és GESZTELYI Tamás (XXXIII, XXXV, XXXVII). Bp. 2001.

dolog válik világossá. Az egyik az, hogy a gyűjtők nem voltak hozzáértők. A másik, hogy a korinthosi edények nem hétköznapi használatra készültek. Ami a gyűjtőket illeti, néhány esetben név szerint ismerjük őket. Az egyik a hatalmi visszaéléseiről és műkincsrablásairól elhíresült, majd perbe fogott Verres (Cic. Verr. 2, 4, 97–98). A másik Chrysogonus, Sulla hírhedt szabadosa, aki a kivégzett politikai ellenfelek pénzén gazdagodott meg (Cic. Rosc. 133). A harmadik Trimalchio, aki bár irodalmi alak, de a Nero korabeli társadalom jellegzetes típusát testesíti meg: a mérhetetlenül gazdag, de műveletlen felkapaszkodottat. Végül Gegania története kívánkozik ide, amelyet Plinius örökített meg: „Theon kikiáltó parancsára egy ilyen kandeláberhez ráadásul adtak egy púpos kallósrabszolgát, Clesippust, aki egyébként is minden tekintetben visszataszító volt. A kandelábert Gegania vásárolta meg 50000 sestertiusért. Egy lakoma során bemutatta szerzeményét, a tréfa kedvéért meztelenül állította ki, és szemérmetlen kéjvágyától hajtva előbb ágyába, majd végrendeletébe fogadta. A határtalanul meggazdagodott rabszolga tehát az istenek helyett ezt a kandelábert tisztelte, és ezzel a történettel gyarapította a corinthusi bronzról szóló elbeszéléseket." (Nat. Hist. 34, 11–12). Gátlástalan harácsolók és tanulatlan újgazdagok – ők azok a „műértők", akikről Plinius néhány mondattal korábban a következőket mondja: „Bámulatos megszállottsággal igyekeztek ezt (ti. a korinthosi bronzokat) megszerezni ...". „Ugyanakkor nekem az az érzésem, hogy ezeknek a gyűjtőknek a többsége csak színleli a hozzáértést, mintsem hogy alaposabban értene a tárgyhoz." (34, 6). Az efféle sznoboktól kívánt elhatárolódni Vergilius (Georg. 2, 464) és Propertius (3, 5, 6) is, amikor büszkén hangoztatták, hogy nincsenek korinthosi bronzaik.

A gyűjtőknek ez a köre nem volt tisztában sem azzal, hogy melyek a valódi korinthosi bronzok, sem pedig azzal, hogy milyen művészi értéket képviselnek. Plinius igen pontosan fogalmaz, amikor azt írja, hogy a gyűjtők a Corinthiát átvitték (*tranferunt*) a hétköznapok használatába. A kérdésre, hogy honnan, Cicero adja meg a választ, aki a Verres elleni perben a vád képviselőjeként számolt be a vádlott istentelen tetteinek egyikéről (Verr. 2, 4, 97–98). Verres ellopta azokat a korinthosi bronzból készült és igen szép megmunkálású mellvérteket, sisakokat és hydriákat, amelyeket P. Scipio helyezett el Magna Mater engyoni szentélyében. Hadizsákmányról van szó, amelyet a győztes hadvezér szentélyben helyezett el fogadalmi ajándékként az istennőnek. Ezután már – miként Cicero megjegyzi – csak Verres használati és berendezési tárgyaiként fogják emlegetni őket (*hostium spolia, monumenta imperatorum, decora atque ornamenta fanorum posthac his praeclaris nominibus amissis in instrumento atque in supellectile Verris nominabuntur*). A Corinthia tehát – sok más votiv ajándékkal együtt – eredetileg szentélyek és győzelmi emlékek díszei voltak. Ez volt méltó elhelyezésük és innen kerültek át a szó eredeti értelmében vett profán használatba.

Az ötvözet különleges összetétele és megmunkálása

Ennek a Cicero-szöveghelynek a folytatása is igen fontos számunkra. Miután Cicero megnevezi Verres tettét, összehasonlítja őt Scipióval, aki Verresszel ellentétben megértette, hogy ezek a korinthosi bronzok mind a megmunkálás (*caelatas opere Corinthio, liniamenta*) mind maga az anyag, az ötvözet (*illius aeris temperationem*) különlegessége miatt értékesebbek annál, mint hogy az emberi fényűzést (*non ad hominum luxuriem*) szolgálják. Vagyis a bronz értékelésében ugyanolyan hangsúlyt kap az ötvözet maga, az ötvözetet alkotó anyagok tökéletes elegye, mint a megmunkálás. A két ember összehasonlításában is ez a kulcsfogalom. Scipio az, aki a legnemesebb tulajdonságoknak (*ars, humanitas, ingenium, litterae*) a tökéletes ötvözetét testesíti meg, Verres pedig a *luxuries*-t. Amikor Cicero párhuzamot von Scipio jelleme és a korinthosi bronz között (*temperatio – temperantia*), ennek alapja kimondatlanul is az ókor folyamán mindvégig élő közhiedelem, hogy a korinthosi bronz réznek, aranynak és ezüstnek a keveréke. A *temperantia* egyaránt kifejezője a Scipio jellemét és a korinthosi bronzot alkotó legnemesebb tulajdonságok, illetve anyagok tökéletes arányú elegyének.[6]

A Verres elleni beszédek alapján csaknem teljes egészében előttünk áll az a kép, amely a többi, minden esetben későbbi szöveghely segítségével megrajzolható a korinthosi bronzról, illetve annak szerepéről a római társadalomban. A *Corinthium aes* egy különleges ötvözet volt, amelyből művészi megmunkálású tárgyakat, elsősorban edényeket (*vasa*) készítettek. Hírét anyagának és díszítésének egyaránt köszönhette. Ezeket a munkákat a valóban finomabb ízlésű emberek értékelték igazán, akik a köz javára ajánlották fel őket. A sznobok és a műkincsvadászok olyan megszállottsággal gyűjtötték, hogy egy szentély kifosztásától sem riadtak vissza. A szentélyek ékességei ezeknek az embereknek a villáiba kerültek, ahol berendezési és használati tárgyakként szolgáltak. Ami ebből a képből hiányzik, az a történet, amely e különleges ötvözet keletkezéséről szól, és amely nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Corinthia a rómaiak egyik legkeresettebb és legdrágább luxuscikkévé váltak.

Az ötvözet keletkezésének mesés története

A korinthosi bronzot bizonyosan a különleges összetétele emelte a többi ötvözet fölé, hiszen a szép megmunkálás a bronzművesség más központjaiban előállított termékeknek is sajátja volt (Nat. Hist. 34, 10–11). Ez volt megkülönböztető tu-

[6] Efféle párhuzam a Tusc. 4, 32-ben is található, ahol Cicero a tehetséges embert hasonlítja a korinthosi bronzhoz, amelyet csak lassan von be a rézrozsda.

lajdonsága, egyszersmind különlegessége is, amely a színében mutatkozott meg (Verg. Georg. 2, 464–65). Az ifjabb Plinius a színe alapján gondolta valódi antik darabnak azt a kis szobrot, amelynek megvételéről egyik levelében beszámol (Ep. 3, 6). Plutarchos szerint a bronzot a színéért kedvelték, ez adta meg különleges szépségét (De Pyth. orac. 5, 395 B–C). Olyannyira, hogy Plinius ennek alapján állapítja meg fajtáit: „A corinthusi bronznak három fajtája van. A fehér, mely csillogásával leginkább az ezüsthöz áll közel, mert ez van az ötvözetben túlsúlyban. A másodikban az arany sárga színe érvényesül; a harmadikban pedig mindhárom fém egyenlő arányban keveredik." (Nat. Hist. 34, 8). A források – Pausanias (2, 3, 3) kivételével – a magyarázatban is egységesek: a korinthosi bronz réznek, aranynak és ezüstnek ötvözete, amely véletlenül keletkezett, amikor Mummius Kr. e. 146-ban elfoglalta és elpusztította Korinthost (Nat. Hist. 34, 6–7; 37, 12). Ez az anekdota – több változatban, de lényegét tekintve azonos tartalommal – az ókor folyamán mindvégig előbukkan, valahányszor a korinthosi bronz keletkezéséről van szó.

Petronius *Satyricon*jában (50) Trimalchio meséli el, hogy amikor Ilion elesett, Hannibal minden bronz-, arany- és ezüstszobrot máglyára hordatott. Ezek összeolvadtak, „így keletkezett a corinthusi fém, minden fémfajta elegye, de mégis, sem ez, sem az." (ford Horváth István Károly.) Az anekdotának ez a legkorábbi fennmaradt előadása, de ismertsége nyilvánvalóan megelőzi ezt. Ha az ötvözet keletkezésének mesés története nem lett volna közismert, Petronius aligha használhatta volna fel ennek paródiáját Trimalchio nevetségessé tételére. Plutarchos (De Pyth. orac. II, 395 B–D) egy másik változatot mond el, amelyben az eset nincs összefüggésben a város elfoglalásával. Az ő elbeszélésében a tűz egy korinthosi házban keletkezett, ahol sok réz és némi arany és ezüst olvadt össze. Ezután azonban elmesél egy másik történetet is egy helyi rézművesről, aki elrejtett aranyat talált, és hogy ezt titokban tartsa, az aranyat egy új ötvözet előállítására használta fel. Florus (Epit. I, 32, 6–7. = Rer. Rom. II, 16) a pliniusi változatot írja le, csak részletesebben. Az esetet annak szemléltetésére adja elő, hogy mekkora pusztítást végeztek Mummius katonái. A megolvadt szobrok nyomán egymásba folyó réz-, arany- és ezüstpatakokról ír, de előadása szerint a már addig is híres bronzot tette a tűz még értékesebbé (*aeris notam pretiosiorem ... fecit ... iniuria*). Pausanias nem ír a város elpusztításáról és a fémek összeolvadásáról, hanem csak arról, hogy a bronz jellegzetes színét a Peiréné forrás vizétől kapta, amelybe izzó állapotban merítették (2, 3, 3). A történet ismert volt az antikvitás végéig, sőt még azon túl is. Orosius ugyancsak Korinthos égéséről és a bronz-, ezüst- és aranyszobrok összeolvadásáról ír (Hist. 5, 3). Isidorus a Corinthium aes paragrafusba egész mondatokat dolgoz be Petroniustól, Pliniustól és Orosiustól. Külön érdekessége, hogy megmutatja, hogyan terjednek és torzulnak tovább a hamis tudósítások: Hannibal, miután bevette Korinthost, az összes

bronz, arany és ezüst szobrot máglyán égette el. Így keletkezett az a *commixtio*, melyből a mesterek a díszes edényeket készítették (Etym. 16, 20, 4).

A történet kétségtelenül téves, mert korinthosi bronzok bizonyosan léteztek már a város pusztulása előtt.[7] A latin nyelvű források mégis Korinthos elfoglalásával hozzák összefüggésbe az ötvözet létrejöttét, a névhasználat is[8] a római korhoz kötődik. Bár az irodalmi források egészen a 10. századig terjednek, a legkésőbbi utalást a bronz valódi használatára Seneca, az idősebb és az ifjabb Plinius és Suetonius idézett szöveghelyei jelentik. Vagyis a korinthosi bronz virágkora csupán Cicero korától a Kr. u. 1. sz. végéig tartott.

Az anekdota kialakulása

Cicero – mint láttuk – mindent tudott erről az ötvözetről, ugyanakkor keletkezésének történetéről említést sem tett. Noha az ötvözet nemesfém tartalmáról tudnia kellett, különben a párhuzam e bronz és Scipio jelleme között értelmetlen, sőt érthetetlen lenne. Az Augustus kor költői az ötvözet különleges színét és megszállott gyűjtését említik (Vergilius, Propertius), eredettörténetét ők sem. Petroniustól kezdve viszont az írók mindig előadják véletlenszerű létrejöttét, valahányszor szóba kerül az ötvözet.

A császárkori görög szerzők más hagyományt örökítettek meg, mint a latin nyelvű források. A bronz különlegességét ők is a színében jelölik meg, csak ennek megokolásában térnek el nemcsak a latin nyelvű forrásoktól, hanem egymástól is. Pausanias racionális magyarázatot ad, ami a Peiréné forrás vizének alkalmazása az izzó anyag lehűtéséhez.[9] Plutarchos kétféle, egyaránt mesés történetet mond el. Egyszer, miként a latin nyelvű források, bronz, arany és ezüst tárgyaknak – Korinthos elfoglalásától ugyan teljesen független, de ugyanolyan véletlenszerű – összeolvadását adja elő, majd a talált arany beolvasztásának és a rézművesmeggazdagodásának még mesésebb történetét.

Az anekdota végső formája tehát hosszú folyamat eredményeként alakult ki. Eredetileg abban a mesés változatban ismerhették, amelyet Plutarchos örökített meg, és amely már a görög Korinthosban kialakulhatott. A bronzművesség három kiemelkedő központja Korinthos, Délos és Aigina volt (Nat. Hist. 34, 9–10).

---

[7] MAU i. m. 1233; LE BONNIEC – DE SANTERRE i. m. 173; C. C. MATTUSCH, *Corinthian Metalworking: The Forum Area*. Hesperia, 46. 1977. 381 skk; *C. Plinius Secundus d. Ä: Naturkunde XXXIV*. Herausg. und übersetzt von R. KÖNIG – K. BAYER. München 1989, 127; D. ENGELS, *Roman Corinth. An Alternative Model for the Classical City*. Chicago 1990, 33 skk.

[8] RUMPF i. m. 1306; D. M. JAKOBSON – M. P. WEITZMAN, What was Corinthian Bronze? AJA 96 (1992) 238–246; GIUMLIA-MAIR – CRADDOCK i. m. 3 sk. és 26.

[9] A szöveghely metallurgiai szempontú vizsgálatáról. GIUMLIA-MAIR – CRADDOCK i. m. 8–10.

A Kr. e. 8. sz.-tól nyomon követhető görög bronzművesség különféle összetételű ötvözeteket fejlesztett ki, amelyek különböző típusú tárgyak készítésére voltak alkalmasak.[10] A bronzművesség híres központjaiban előállított ötvözetek az alkotóelemek arányát tekintve különbözőek voltak, ami egyben azt is meghatározta, hogy milyen fajtájú és minőségű tárgyakat készítettek belőlük. Ezek a műhelyek elsősorban exportra dolgoztak, ezért versengtek egymással.[11] Miként a szobrászok, úgy a műhelyek is bronzaiknak nemcsak művészi megmunkálásával, hanem anyagával is vetélkedtek (l. Myrón és Polykleitos versengését: Nat. Hist. 34, 10). Ebben a helyzetben a korinthosi áruk versenyképességét s még inkább az árát növelhette egy olyan anekdota, amely az ötvözet páratlan összetételéről szólt. Lehetséges, hogy a történet egy bronzművestől származik, miként azt Engels gondolja[12], de ez – elképzelésével ellentétben – nem Korinthos elfoglalása után, hanem már jóval korábban történhetett.

Miután L. Mummius serege elfoglalta a várost, hatalmas mennyiségű műtárgyat szállítottak Itáliába. Ekkor azonban – miként Plinius írja –, nemcsak Korinthos, hanem a görög bronzművesség többi központjának alkotásai is Itáliába kerültek (Nat. Hist. 34, 12). Mégis, a bronztárgyaknak ebből a mindenekelőtt Rómára záduló tömegéből a korinthosi bronznak kivételes tekintélye és értéke lett. Ennek magyarázatát vélhetően nemcsak a szépségükben kell keresnünk, hanem elsősorban abban, hogy a tárgyakkal együtt az ötvözet keletkezésének mesés története is eljutott a rómaiakhoz. Maga az anyag volt az, amellyel egyetlen más ötvözet sem tudott versenyezni, bármilyen szépen volt is megmunkálva. Ez emelte értékét a többi fölé, s ezt segített fenntartani különleges keletkezésének története. A híres korinthosi edények, miként a hadizsákmányként Rómába került valamennyi műkincs, nagyrészt szentélyekbe kerültek fogadalmi ajándékként.[13] Olyan tárgyakról van tehát szó, amelyeknek jogilag és morálian egyaránt megkövetelt helye a szentély volt, miként azt Scipio tette Engyonban, nem pedig a *luxuria privata* világa. Ez utóbbival szemben emelte fel szavát Cicero (Verr. 2, 4, 97–98) és Plinius (34, 7). Mindketten azt az utat foglalták össze, melyet a többi ha-

[10] P. C. BOL, *Antike Bronzetechnik. Kunst und Handwerk antiker Erzbildner*. München 1985, 12 skk.

[11] BOL i. m. 80; PEMBERTON i. m. 110.

[12] ENGELS i. m. 37.

[13] G. WAURICK, *Kunstraub der Römer: Untersuchungen zu seinen Anfängen anhand der Inschriften*. JdRGZM, 22. 1975. 1–46; H. GALSTERER, Kunstraub und Kunsthandel im republikanischen Rom, in: G. HELLENKEMPER SALIES, H.-H. VON PRITTWITZ und GAFFRON, G. BAUCHHENß (Hrsg.), *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*, Bd. 2. Köln 1994, 857–866; T. HÖLSCHER, Hellenistische Kunst und römische Aristokratie. uo. 875–888.

dizsákmányként Rómába került műkinccsel együtt a korinthosi edények is bejártak.

A Corinthia gyűjtésének újabb lendületet adott, amikor Caesar Kr. e. 44-ben elhatározta, hogy újjáépíti a várost. Vizsgálatunk szempontjából kulcsfontosságú, amit Strabón ezzel kapcsolatban ír: „Miután Korinthosz hosszú ideig romokban hevert, az isteni Caesar, kedvező fekvése miatt ismét fölépíttette, és nagyon sok fölszabadított rabszolgát küldött oda. Amikor ezek a romokat eltakarították, és a sírokat felásták, nagy mennyiségben találtak agyag- és ércedényeket, amelyeknek művészi kidolgozását csodálva egyetlen sírt sem hagytak fölásatlanul. Minthogy ezeket jó áron tudták eladni, Rómát valósággal elárasztották a nekrokorinthiákkal, a korinthoszi temetőkből származó tárgyakkal. Így nevezték a sírokból kiásott, főleg agyagedényeket. Kezdetben éppen olyan nagyra értékelték ezeket, mint a korinthoszi ércedényeket, később azonban ellanyhult a buzgóság, minthogy az agyagedények kifogytak és a legtöbb nem is volt jól kidolgozva." (Geógr. 8, 6, 381–382, ford. Földy J.).

Az eddigiek alapján talán megkockáztatható az a kijelentés, hogy az anekdota röviddel ezután egészült ki azzal, hogy a bronz a város elfoglalásakor keletkezett. A sírokból kevés bronztárgy került elő, ellenben tudjuk, hogy a város és vele együtt a bronzművesség igen gyorsan újjáéledt. Korinthos újjáépítése Augustus uralkodásának éveiben nagy lendülettel folytatódott, és a város már ekkor Achaia provincia központjává vált.[14] Az ötvözet keletkezéstörténetének egyik változata egy véletlenszerű tűzesetről és fémek összeolvadásáról szólt. Ezt a történetet alakították át úgy, hogy a tűz nem egy házban, hanem Korinthos egészében végezte el összeolvasztó munkáját, amikor Mummius serege elpusztította a várost. Az anekdotának ez az átformálása tette lehetővé, hogy a korinthosi bronzművesség termékei ismét keresettek és jó áron értékesíthetők lettek. Ebben a vélekedésünkben erősít meg Florus megjegyzése, mely szerint a várost elpusztító tűz a híres bronzot még értékesebbé tette (*Nam et aeris notam pretiosiorem ipsa opulentissimae urbis <p>yr<a> fecit iniuria*, (Epit. I, 32, 7 = Rer. Rom. II, 16). Akár egy jó üzleti érzékkel megáldott bronzműves leleményeként született meg a történetnek ez a változata, akár spontán módon alakult ki és terjedt el a rómaiak körében, mindenképpen nagy szerepe lehetett abban az ismét fellángoló és addig sohasem látott mértékű gyűjtőszenvedélyben, mely Augustus korától a Kr. u. 1. sz. végéig tartott.

[14] ENGELS i. m. 16–21.

A Corinthia jelentése

Az anekdotának itt rekonstruált kialakulása és változása alapján a Corinthia jelentése nem térben[15], hanem időben határozható meg. A Corinthia jelentése nem attól függ, hogy hol, hanem hogy mikor készített bronzokról beszélünk. Kr. e. 146-ig bizonyosan azokat a szép megmunkálású edényeket nevezték Corinthiának, amelyek egy különleges helyi ötvözetből készültek. A rómaiak megjelenése után azonban összekeveredtek nemcsak a tárgyak, hanem a nevek is. A görög műkincsek megszerzésének növekvő igénye többnyire nem párosult műértéssel. Azok az anekdoták, amelyek Mummius közismert képzetlenségét örökítették meg[16], még sok más kortársára illettek. A tapasztalatlan rómaiak már ekkor is korinthosinak gondoltak olyan tárgyakat, amelyek nem voltak azok. Ez a jelenség a város újjáépítése és a bronzművesség újraindulása után vált általánossá. Az igényesebb gyűjtők, mint Augustus vagy az ifjabb Plinius, a régi, Kr. e. 146 előtt készült darabokat igyekeztek megszerezni. A tájékozatlan, vagy még inkább műveletlen emberek számára korinthosi volt minden szép megmunkálású bronztárgy, amelyről azt mondták, hogy a különleges ötvözetből készült.

Létezett-e a korinthosi bronz?

Az eddigiekből logikusan adódik a kérdés, hogy egyáltalán létezett-e ez a különleges ötvözet. Keletkezésének története bizonyosan mese, ahogy már Plutarchos is írta, egy μθος [mítosz] (De Pyth. or. 395 c). Ebből azonban nem következik az, hogy ilyen ötvözet nem is volt. Történtek kísérletek arra, hogy a korinthosi bronzot az ókorból fennmaradt tárgyaknak egy meghatározott csoportjával azonosítsák[17], illetve rekonstruálják egy réz-arany-ezüst ötvözet előállítását.[18] Ezek azonban legfeljebb azt igazolják, hogy az ötvözet előállítható volt, azt nem, hogy ez valóban megtörtént.

A kérdés tisztázásának fő akadálya, hogy a különféle területekről előkerült bronztárgyakról nem állapítható meg, melyek készültek Korinthosban. Az olyan ritka esetek pedig, amikor a város területén került napvilágra nagy valószínűséggel helyben készített bronztárgy, nem igazolták az ötvözet nemesfém tartalmát.[19]

---

[15] MURPHY – O'CONNOR i. m. 80 skk; ENGELS i. m. 37; JAKOBSON – WEITZMAN i. m. 245; GIUMLIA-MAIR – CRADDOCK i. m. 23–26.

[16] M. PAPE, *Griechische Kunstwerke als Kriegsbeute und ihre öffentliche Aufstellung in Rom von der Eroberung Syrakus bis in augusteische Zeit.* 1975. 19.

[17] GIUMLIA-MAIR – CRADDOCK i. m. 7–51.

[18] JAKOBSON – WEITZMAN i. m. 242–245; uő: *Black Bronze and the 'Corinthian' Alloy.* CQ, 45. 1995. 580–583.

[19] C. C. MATTUSCH, *Corinthian Metalworking. An Inlaid Fulcrum Panel.* Hesperia, 60. 1991. 525–528.

Sőt, ennek az ötvözetnek még sohasem került elő egyetlen példánya sem. Ennek ellenére a kutatók többsége nem veti el annak lehetőségét, hogy a korinthosi bronz tartalmazott aranyat és ezüstöt.[20] Mivel a kérdésre az anyagvizsgálatok sem adtak választ, e tekintetben is abból az anekdotából kell kiindulnunk, amely az ötvözet keletkezéséről szól, és amely ez idáig létezésének egyetlen „bizonyítéka".

A véletlenszerűség motívuma

A korinthosi bronz aitiológiája nemcsak történetiségében írható le, hanem az irodalmi párhuzamok alapján is. E tekintetben a közös motívumokból kell kiindulni. Az ötvözet keletezéséről szóló beszámolók abban közösek, hogy az anyag a véletlen műve, a tűz összeolvasztó munkájának eredménye. Ugyanerre az elemre épülő egyéb anekdoták is megtalálhatók a Naturalis Historiában. Az üveg annak köszönhette felfedezését, hogy egyszer Phoenicia partjainál kikötő sziksókereskedők ebédkészítéshez fogtak, de nem találtak megfelelő követ az edény alátámasztásához. Sziksórögöket tettek alá, és amikor ezek felhevülve a part homokjával összeolvadtak, létrejött az üveg (36, 190–191). A festészetben az árnyékolásra használt égetett ólomfehér (*cerussa usta*) is véletlenül, egy piraeusi tűzvész során keletkezett, amikor is a korsókban tárolt anyag megégett (35, 38). Mindhárom történet egy-egy anyag létrejöttének magyarázatát adja, ezért nevezhetjük őket aitiológiai anekdotáknak. A történetek magja azonos: a véletlen, mely ezekben az esetekben a tűz, ill. a tűzvész. Ezekkel rokon történetek azok, melyek egy anyag elnevezésének eredetéről szólnak, összekapcsolva ezt a véletlen rátalálás mozzanatával. A mágnesvaskő, a *magnes lapis* egy Magnes nevű pásztorról kapta a nevét, aki az Ida-hegyen legeltette nyáját, amikor saruszöge és botjának hegye hozzátapadt a kőhöz (36, 127). Az obszidián pedig Obsiusról, aki Etiópiában fedezte fel a követ (36, 196).

Egy-egy anekdota kialakulásában igen nagy szerepe van az analógiának. Amikor egy anekdota megszületik, annak a típusnak a *schémájára* formálódik, amelyhez tartalmát tekintve a legközelebb áll.[21] A korinthosi bronz, az üveg, az égetett ólomfehér, a mágnesvaskő és az obszidián egyaránt különleges anyag volt, különlegesen szép és/vagy értékes. Kialakulásuk, vagy fölfedezésük nem mindennapi története is éppen ezt a különlegességet hivatott kifejezni. Okmagyarázatuk közös motívuma a véletlen, egy váratlan esemény. Ettől sajátosak, ugyanakkor tipikusak is ezek a történetek. A korinthosi bronz aitiológiája tehát

[20] MAU i. m. 1233; K. ZIEGLER, *Korinthisches Erz*, in: Der Kleine Pauly, Bd. 3. 1979. 300; *CORSO – MUGELLESI – ROSATI* i. m. 119, 1. j; KÖNIG – BAYER i. m. 128, 8. j.

[21] Igen tanulságos párhuzamot kínál O. GIGON tanulmánya: *Antike Erzählungen über die Berufung zur Philosophie.* Mus. Helv. 3 (1946) 1–21.

azoknak a történeteknek a mintájára formálódott ki, amelyek egy különleges anyag véletlenszerű keletkezéséről szóltak. Ez a véletlen az egyik változat szerint egy korinthosi házban kitörő tűz volt, a másik szerint pedig a rátalálás az elrejtett aranyra. A történetnek ez a két változata nézetem szerint már a görög Korinthosban kialakult. Végleges és közkeletűvé lett formáját valamikor Kr. e. 44. után nyerte el, amikor az egyik változat (tűz) összekapcsolódott a város pusztulásának történelmi eseményével. A korinthosi bronz keletkezése ettől kezdve egyszer és mindenkorra összeforrott a várost elpusztító tűzzel.

Rendkívüli tárgy különleges anyagból

Ennek az anyagnak nemcsak a keletkezését, hanem az összetételét is hasonló folyamat eredményének tekinthetjük. Vagyis nem az anyagvizsgálat, hanem az irodalom, a párhuzamos motívumok felől kell közelítenünk hozzá.

A korinthosi bronz különlegessége a színe volt. Ennek magyarázata az ötvözet összetételében rejlett, amely aranyat és ezüstöt tartalmazott (Nat. Hist. 37, 49). Ehhez párhuzamként két irodalmi példa kínálkozik: az *Ilias* (18, 478 skk) és az *Aeneis* (8, 445 skk) pajzsleírása. Mindkét esetben rendkívüli tárgy készül, ami anyagának különlegességében is megmutatkozik: aranyat és ezüstöt tartalmaz, ez teszi semmi máshoz nem hasonlíthatóvá. Amit Homéros az egyes fémtárgyakról ír, metallurgiai szempontból lehetetlen.[22] A pajzskészítés homérosi leírásában a nemesfémek alkalmazása a költő leleménye azért, hogy a tárgyat megnemesítse. Vergilius e tekintetben is Homéros nyomdokain haladt, és talán ez az epikus hagyomány volt a mintája annak is, hogy a korinthosi bronzot nemesfém összetevői tették egyedülálló ötvözetté. Egy bronztárgy akkor volt különleges és értékes, ha aranyat és ezüstöt tartalmazott. Ezt igazolta az anekdota, mely az azonos típusú történetek mintájára keletkezett, majd egy történelmi eseménnyel összefonódva elnyerte végső formáját.

ÁGNES DARAB

The Bronze of Corinth, or the Birth of an Anecdote of Aitiologia

In the Roman age among the most wanted and expensive luxury articles were the articles made of the bronze of Corinth, called Corinthia. We know them only from the written sources. These articles were especially popular and expensive since they were made of a special alloy with gold and silver in it. These articles standed pre-eminent by

[22] BOL i. m. 16.

this characteristic among the other bronze articles which were also perfectly wrought and were also made by famous bronze casters. It is not proven even today by the most modern material tests that this special alloy had noble metal in it. But this public belief lived not only in the antiquity but can be found even in the modern scientific literature. Our opinion is that the noble metal content of the alloy and the birth of it is an anecdote which was born in the Greek Corinth. The same motives (the amalgamation of various materials in an accidental fire and the emergence of a new material) make it clear that this anecdote emerged on the analogy of the anecdotes which were about a special birth of a special material. The story was transformed by the Romans since they connected the Greek anecdote with the destruction of Corinth in 146 B.C. n this way the anecdote of the special alloy was connected with the historical event of the occupation of Corinth.

OROSZ ÁGNES

AZ EURÓPAI REGÉNY KEZDETEI

Kharitón Kallirhoé *művéről*

Az ókori görög irodalomban nagyon kevésre becsülték a *plaszmát*, a kitalált történetet, általában mindazt, aminek nem volt mitológiai vagy történeti hitele. Ez magyarázza, hogy alig van nyoma annak, létezett egy nagyon népszerű, több évszázadon át virágzó műfaj, a szerelmi regény. Ez egymástól elszakított fiatal szerelmesekről szólt, akik kalózok vagy rablók kezébe kerülnek, hajmeresztő kalandok során számos alkalommal életveszélybe sodródnak, hogy a végén minden próbát kiállva újra egymásra találjanak. De nemcsak az ókori kritikusok hallgatnak róluk, a modern kutatás sem nagyon vett tudomást ezekről az egyszerű nyelvezetű, naiv meseszövésű történetekről. Igaz, kevés idetartozó alkotást ismerünk: csak öt teljes mű került elő, és vagy egy tucat másikból ismerünk fragmentumokat.[1]

Kharitón műve, a Kallirhoé egyike ezeknek, és hogy a regény jóformán ismeretlen maradt, abban annak is szerepe lehetett, hogy első kiadása csak későn, 1750-ben jelent meg.[2] 1876-ban Erwin Rohde *Der griechische Roman*[3] című úttörő munkája révén oldódik valamelyest a műfajt övező ellenszenv, a következő tanulmány azonban 1930-ban jelenik meg, Ben Edwin Perry, az Illinoisi Egyetem professzora közzé tesz egy fontos, az antik regény irodalmi és történelmi gyökereivel foglalkozó dolgozatot.[4] Néhány évtizeddel később következik a folytatás: mélyrehatóbb elemzéseknek vetik alá a fennmaradt műveket. A szerteágazó kutatómunka nyomán lassan teljesebb kép bontakozik ki – mások mellett – Kharitón művéről is. Említésre méltóak a nyelvészeti elemzések, amelyek a művek keletkezési dátumát próbálják pontosabban meghatározni, továbbá a történelmi és szociológiai szempontokat érvényesítő tanulmányok.

Kharitón regényének felépítését tekintve nem sokban tér el a műfaj többi alkotásától, létrejöttének időpontját tekintve azonban megkülönböztetett helyet élvez.

---

[1] TATUM, J. *The Search for the Ancient Novel.* Baltimore, John Hopkins Univ. Press, 1994.; STEPHENS, S. A. – WINKLER, J. J.: *Ancient Greek Novels: The Fragments.* Princeton, 1995.

[2] A regény fennmaradását egyetlen XIII. századi kéziratnak köszönhetjük, amelyet egy firenzei apátságban, Abbazia Fiorentina-ban őriztek a XVIII. század végéig. Később átkerült a Biblioteca Laurentiana-ba és ma cod. Laurentianus Conv. Soppressi no. 627-ként ismert. Az editio princeps D'Orville szövegkiadása nyomán készült.

[3] ROHDE, E.: *Der griechische Roman und seine Vorläufer.* Leipzig, 1900 (ed. SCHÖLL), 1914 (ed. SCHMID), 1960 (ed. KERÉNYI), 1974.

[4] PERRY, B. E.: *Chariton and his Romance from a Literary-Historical Point of View.* American Journal of Philology 51 (1930) 99–134.

Egyiptom távoli vidékeinek száraz homokjából előkerült ugyanis néhány papirusztöredék, amely forradalmian megújította a Kallirhoé megjelenésének datálását és megdöntötte Rohde addig széles körben elfogadott nézeteit, amelyek – a regényt egy hatásvadászó egyszerűségre törekvő művelt rétor művének tartva – a Kr. u. VI. századra tették a keltezést. A papiruszleleteknek[5] köszönhetően ma már tudjuk, hogy Kharitón regénye nem a legkésőbbi, hanem éppen a legkorábbi ránk maradt görög regény. A három papiruszfragmentum[6] paleográfiai vizsgálata alapján a művet körülbelül a Kr. u. II. vagy III. század elejére kell datálnunk, és a leletek megtalálásának körülményeiből arra kell következtetnünk, hogy Kharitón regénye elterjedt és népszerű alkotás volt.

A regény keletkezési idejének megállapításakor nyelvészeti elemzésekre is támaszkodhatunk. A szókincs, a stílus és a retorikai eszközök analízise – bár csak évszázados pontossággal – segít kideríteni, mikor is íródhatott a regény. Schmid[7] a szöveget nyelvileg analizálta és arra a következtetésre jutott, hogy a regényt a Kr. u. I. század végére legkésőbb a Kr. u. II. századra kell helyezni preatticizáló nyelvezete, klasszikus komponáló stílusa és a történelmi részletek gazdagsága miatt. Perry szintén hangsúlyozza a történelmi szereplők és események fontosságát kiemelve, hogy a történelmi elemek sokkal erőteljesebben vannak jelen Kharitónnál, mint általában a második századból származó irodalmi alkotásokban. Az amerikai tudós Kharitón klasszikus stílusáról megállapítja: „a gondolkozásmód és stílus klasszikus jellegzetességei, amelyeket hiába keresünk a II. század irodalmában, annyira túlsúlyban vannak élénk és egészséges morális világnézet jeleként, hogy nem lehet kapcsolni az Antoninusok fáradt korának emberéhez, amely korban a klasszikus értékek érthetetlen, misztikus távolba vesznek".[8] Ennek alapján úgy gondolja: Kharitón a Kr. u. I. század első felében alkotott és a regény valószínűleg még Hadrianus kora előtt keletkezett. A stílus – mint minden más irodalomban – vitatott terület és a kutatók között nincs teljes összhang e tekintetben. Különböző feltételezések és teóriák[9] alapján azonban aligha tévedünk, ha a regény keletkezését hozzávetőlegesen a Kr. e. I. század vége és a

[5] Papirusz-cikkek: RONCALI, R.: *Su due varianti del papiro Fayum 1 di Caritone.* 1999. Ser. 3a 20:37–44, Bollettino dei Classici Acc.dei Lincei, PERRY, B. E.: *The Ancient Romances, Chariton and the Nature of Greek Romance.* 96–148. University of California Press, 1967.

[6] GRENFELL, B. P. – HUNT, A. S.: *Fayum Towns and their Papyri.* London, 1900., GRENFELL, B. P. – HUNT, A. S.: *Oxirrhyncus Papyri,* London, Egypt Exploration Fund, vol. VIII, 1910 (papyrus Oxyrhynchus no. 1019), CRAWFORD, D. S.: *Papyri Michaelidae,* Aberdeen, Univ. Press, 1955.

[7] SCHMID, W.: *Geschichte der griechischen Literatur.* vol. 2.2^6 . Munich, 1924.

[8] PERRY, B. E.: *The Ancient Romances.* 343–344, University of California Press, 1967. (AJPH 51 (1930) 99–134)

[9] PAPANIKOLAOU, A. D.: *Chariton-Studien: Untersuchungen zur Sprache und Chronologie der griechischen Romane.* Göttingen, 1973; CUEVA, E. P.: *The Date of Chariton's Chaereas and Callirhoe Revisited.* Classica et Mediaevalia (197–208), Vol. 51, 2000.; RUIZ-MONTERO,

ha a regény keletkezését hozzávetőlegesen a Kr. e. I. század vége és a Kr. u. II. század első évtizedei közötti időszakra tesszük. Ha valóban a korai datálás a helyes, akkor Kharitón műve az első európai regény, amely teljes egészében ránk maradt.

A szerző személyét, ahogyan sok más antik író kilétét is, homály borítja. Egyéb dokumentumok híján Kharitónról csupán annyit tudunk, amennyit ő maga elárul önmagáról regénye első mondatában: *Én, az aphrodisziabeli Kharitón, Athénagorasz rétor titkára* ... (I.1.1) ezen túl a regényben több utalás nem található az íróról. Magát a nevet sokáig írói álnévnek vagy még inkább kitalációnak tartották[10], később azonban Kis-Ázsia területén előkerültek olyan feliratok, amelyek bizonyítják, hogy léteztek ilyen tulajdonnevek. Így a név és a származási hely hitelesnek tűnik.

Az antik irodalomban csak elvétve találunk utalást Kharitónra és művére, azonban létezik két szöveghely, ahol szó esik egy Kharitón nevű szerzőről és annak Kallirhoé című alkotásáról. Philosztratosz, egy Kr. u. III. század első felében élt író levelét egy Kharitón nevű szerzőhöz intézi: *Kharitónnak. Azt gondolod, hogy a görögök emlékezni fognak műveidre halálod után? Azokból, akik semmik, mikor élnek, mi lesz, mikor már nem élnek?* (66. levél). Nem tudjuk biztosan, vajon a regényíró Kharitónról van-e szó, tény azonban, hogy ezen a néven nem ismerünk más írót. Ennek alapján azt lehet feltételezni, hogy Kharitón nem élhetett később a Kr. u. II. századnál és ez az időpont nem mond ellent az említett datálási javaslatoknak. Mindenesetre a mű nem nyerte el Philosztratosz tetszését.[11]

A másik antik szerző, a római szatíraíró Persius (Kr. u.34–62), akinek egyik szatírájában szó esik egy Kallirhoé című alkotásról: "*his mane edictum, post prandia Callirhoen do*" *„Ezeknek az embereknek*[12] *reggelre a játékrendet, délutánra Kallirhoét javaslom."* (Szatírák 1.134). Ha itt valóban Kharitón regényéről van szó, akkor a korai keletkezési dátum mellett van még egy érvünk, és jogosan gondolhatunk arra, hogy a regény még a római korban is ismert volt.[13]

Mi lehetett a mű címe? A cím legelterjedtebb formája: *Khaireasz és Kallirhoé szerelmi története*, azonban nem biztos, hogy eredetileg is így hangzott. Kharitón

C.: *Una observacion para la cronologia de Cariton de Afrodisias.* Estudios Clasicos 24 (1980) 63–69; PLEPELITS, K.: *Chariton von Aphrodisias: Kallirroe.* Stuttgart, 1976; MOLINIE, G.: *Chariton. Le roman de Chaireas et Callirhoe.* Paris, 1979.

[10] REARDON, B. P: *Chariton.* In SCHMELING, G. L.: *The Novel in the Ancient World.* 1996, Leiden, 309–335.

[11] REARDON 313

[12] „Ezek az emberek" Persius szatírájának címzettjei. Olyan alakok, akik képtelenek értékelni az író elegáns stílusát, s csak a napi szórakoztató rendezvények kínálatát böngészik.

[13] REARDON 317

a regény elején ezt írja: *Történetek Kallirhoéról*[14], majd az utolsó mondatban: ezt a történetet írtam Kallirhoéról. (VIII.8.16). A Michailidis-papiruszon a cím: *Kallirhoéról szóló történetek*. A rövid cím hitelességét az is alátámaszthatja, hogy a regény mindvégig Kallirhoé alakját helyezi középpontba. Mindez arra enged következtetni, hogy a címben eredetileg csak Kallirhoé neve szerepelt. Más regényekben ezzel szemben megszokottabb volt, hogy a két szerelmes főhős neve került megnevezésre: (*Habrokomész* és *Anthia*, *Leukippé* és *Klitophón*, *Daphnisz* és *Kloé*, *Karikleia* és *Theagenész)*, ennek alapján elképzelhető, hogy így került be a címbe *Khaireasz* és *Kallirhoé* neve. (A rövid címet támogatja Persius idézett szatírája is).

Mit mondhatunk Kharitón művének műfaji előzményeiről? Egészen a görög irodalom kezdeteiig, az eposzig kell visszamennünk. Homérosz *Odüsszeiájának* főhőse, Odüsszeusz folyton úton van: Trója és Ithaka között vándorol, fantasztikus kalandokon megy keresztül, idegen nőkkel találkozik. Eközben fia, Télemakhosz apja keresésére indul. Nem nehéz felismernünk, hogy ezeknek a mozzanatoknak a párja megvan Kharitón regényében.[15] Itt a főhősnő, Kallirhoé bolyong a Mediterráneum vidékein, neki kell megbirkóznia számtalan váratlan nehézséggel, útja során ő is különböző férfiakkal találkozik, akik sorra beleszeretnek a gyönyörű lányba, sőt még férjhez is kell mennie Dionüszioszhoz, mielőtt újra találkozhat Khaireasszal. A regényben Khaireasz, a szerelmes ifjú indul el felesége keresésére. Az író fontosnak tartja kihangsúlyozni, hogy Kallirhoé éppen olyan szép és hűséges is, mint Penelopé, Odüsszeusz hitvese (IV.4.5, IV.7.5). Helenéről, az eposz másik szereplőjéről is szó esik: hozzá hasonlóan szépsége boldogtalanságot is okoz. Khaireasz hol Akhillészre (IV.1.5), hol Diomedészre (VII.3.5, VII.4.6), hol Hektórra (III.5.6, VII.2.4) emlékeztet. Polükharmosz és Khaireasz barátságát Akhillész és Patroklosz *Iliasz*-beli kapcsolatához hasonlítja az író. De nemcsak a szereplők hasonlósága feltűnő, Kharitón az eposz narratív technikájából[16] is kölcsönöz. A regény végén Hermokratész és Khaireasz újra elmondja az eseményeket, mint ahogy Odüsszeusz is elmeséli kalandjait, amikor a phaiakok földjére ér. Ugyancsak az eposzból származik a párhuzamos cselekmény: az író ide-oda ingázik a különböző színterek és idősíkok között, olykor

[14] GOOLD, G. P.: *Chariton: Callirhoe*. Harvard University Press, London, 1995.

[15] A műben Khaireasz, az ifjú férj a menyegző után féltékenységében bántalmazza földöntúli szépségű feleségét, Kallirhoét. A nőt halottnak hiszik, eltemetik, de a sírboltot kifosztó rablók a tetszhalálból ébredő nőt magukkal viszik és rabszolgának adják el. Kallirhoéba előbb ura, Dionüsziosz, majd Mithridatész, a helytartó, s végül maga a perzsa uralkodó, II. Artaxerxész szeret bele. Közben Egyiptomban lázadás tör ki, és a felkelők élére a feleségét keresni induló Khaireasz áll. Amikor győzelmet arat, foglyul ejti a perzsa királynét és udvarhölgyeit, köztük Kallirhoét is. Az ily módon ismét egymásra találó pár diadalmenetben vonulhat be Szürakúzába.

[16] HÄGG, T.: *Narrative Technique in Ancient Greek Romances: Studies of Chariton, Xenophon Ephesius and Achilles Tatius*. Stockholm, 1971.

visszautal az eseményekre és időnként álmok útján előrevetíti a későbbieket.[17] A regény részben felhasználja az eposzi kelléktár más elemeit, az omeneket, a csodákat, az álmokat és más narratív eszközöket. Persze az ellenkezője is igaz: az eposzt is nevezhetjük bizonyos tekintetben pikareszk, kaland- vagy szerelmi regénynek, ennek a késői műfajnak oly sok eleme van meg benne. Annyi bizonyos, hogy rokonság van a két műfaj között.

Másrészt a regény mint prózai műfaj kötődik a történetíráshoz, a görögök legkorábbi prózai megnyilatkozásához. A Kharitón-regényt történelmi regénynek is szokták nevezni, annyi utalást találunk benne történeti eseményekre. Hägg definíciója szerint a történelmi regényben az író nem saját korának krónikáját akarja az utókorra hagyni, hanem – különböző forrásokra hagyatkozva – olyan történelmi keretet hoz létre, amelyben elsősorban fiktív szereplők személyes élményeire irányítja a figyelmet. Valóban, Khaireasz és Kallirhoé kitalált szereplők, akiknek magánélete áll a történés középpontjában, ehhez kreál az író történeti hátteret, ami azonban csak árnyék marad. A háttér kedvéért jelennek meg a történeti szereplők, akik összekeverednek a fiktív szereplőkkel, tehát a fantázia és valóság összekapcsolódik egymással. Egyes szereplőket könnyen azonosíthatunk történeti személyekkel: ilyen pl. Hermokratész, akit egy sor történetíró említ, s aki 413-ban legyőzte az athénieket. Volt egy lánya, aki férjhez ment I. Dionüsziosz szürakúzai türannoszhoz és végül férje politikai ellenségeinek esett áldozatul (az eset részleteit – egyebek között – Plutarkhosztól[18] ismerjük).

Milyen metamorfózison megy át a történelem, amikor bekerül a szerelmi históriába? A regény főhősnőjének atyját szintén Hermokratésznek[19] hívják, Kallirhoé ugyancsak egy Dionüszioszhoz megy feleségül (aki itt Milétosz leggazdagabb és legbefolyásosabb embere); őt is erőszak éri: aki bántalmazza (Khaireasz) nem más, mint Hermokratész politikai ellenfelének, Arisztónnak a fia.[20] Artaxerxész perzsa király is megjelenik: az ő udvarában játszódik a regény csúcspontját jelentő bírósági tárgyalás; Sztateira, a felesége is ismert a történelmi forrásokból.

A műfaj jellegzetessége, hogy az egyezések mellett rengeteg anakronizmus is felfedezhető: II. Artaxerxész uralkodása (404–358) nem esik egybe Hermokratész életével (aki 408/7 fordulóján halt meg); Milétosz csak Kr. e. 386-ban került perzsa uralom alá, de a legfeltűnőbb kortévesztés az, ahogy az író könnyű kézzel egybecsúsztat két történelmi eseményt: az athéniak felett aratott szürakúzai győzelmet és Athén elestét.

[17] HÄGG, T.: *The Novel in Antiquity*. 1983, Basil Blackwell Publisher Ltd, Oxford.
[18] PLUTARKHOSZ: Dion 3. 2.
[19] BILLAULT, A. D.: *De l'histoire au roman: Hermocrate de Syracuse*. Revue des Études Grecques 102 (1989) 540–548.
[20] RAMELLI, I.: *Caritone e la Storiografia Greca*. Acme 53 (2000) 43–62.

Kharitón regénye a hellenisztikus korban született és ennek az eseményekben, történelmi sorfordulókban, társadalmi átalakulásokban nagyon gazdag kornak felel meg a motívumok sora: utazás, kalózok, zsiványok, rablás, szolgaság, Tükhé játékai, a bizonytalan sors. Az, hogy a regény cselekményét az író a klasszikus korba helyezi, a hellenisztikus kori olvasók nosztalgiáját tükrözi a dicső múlt iránt. Ennek képe – a történelmi pontatlanságok ellenére is – egységesnek és hihetőnek tűnik.[21]

A mű sokat köszönhet a retorikának is, amelynek hatása lépten-nyomon felfedezhető. A görögök szerették a vitákat: már az *Iliasz* főhősei a klasszikus szónoki beszédekre emlékeztető polémiákat folytatnak, amikor a fővezérek hajba kapnak a zsákmányon. Később a demokrácia és a jogszolgáltatás intézményei megkövetelték a magasrendű beszédkultúrát: így alakult ki a görög kultúrában a világirodalmi rangú szónoki beszéd. Ennek része volt, hogy a bírósági szónokok érzékletesen tudták bemutatni az események drámai sorozatát. Kharitón már a regény elején elárulja magáról, hogy egy rétor titkára volt: nem csoda, hogy az író jártasnak mutatkozik a jogi formulákban, a beszédekben és a levélírásban. Jogi ismeretei különösen a bírósági tárgyalás jeleneteiben bukkannak elő.

A regényben feltűnően sok a direkt beszéd, ami elsősorban a drámára jellemző. Valóban számos szál köti a művet a klasszikus drámához. Kharitón gyakran hasonlítja a történet cselekményét egy drámához; ezzel fokozza a feszültséget és a jeleneteket élővé teszi az olvasók előtt. Néhány példa erre a szóhasználatra: „a dráma szerzője talált egy másik színészt..." (1.4.2); „a gonosz megszervezte a színjátékot..." (1.4.8); „Tükhé szerencsétlen drámát vitt színre..." (5.8.2); „így veszi kezdetét az egész dráma... (6.3.6). A feszültséget végig fenntartja az író, nem meglepetésekkel vagy félelemkeltő jelenetekkel, hanem azáltal, hogy egy vagy több szereplő nincs tudatában bizonyos történéseknek. A néző azonban mindig mindent lát, mint egy tragédia nézőterén.[22] A drámai műfajok közül Kharitón regénye az újkomédiához áll a legközelebb. A *nea komódia* (a mi vígjátékunknak és „középfajú" drámánknak az előzménye) szintén a hellenisztikus kor terméke volt: polgári környezetben játszódott és nagy szerepet kapott benne a gyerekek kitevése, az elveszettnek hitt leányok újramegtalálása, a szerelem jogáért küzdő fiatalokat ért intrikák, a fiatalember fenyegetőzése, hogy zsoldosnak áll. Legismertebb képviselője Menandrosz volt, akinek néhány darabja papiruszon került elő Egyiptom homokjából. Innen kerülnek át olyan motívumok, mint például Dionüsziosz, Milétosz leggazdagabb és legbefolyásosabb emberének Kallirhoé iránt érzett szerelmi szenvedélye: jóllehet a leányt teljesen a hatalmában tartja, mégsem akarja ennek révén kényszeríteni a leányt. Ez erősen emlékeztet a

[21] HUNTER, R.: *History and Historicity in the Romance of Chariton.* Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. 34. 2, 1055–86, Berlin-New York, 1994.

[22] REITZENSTEIN, R.: *Hellenistische Wundererzählung.* Leipzig, 1906.

menandroszi *Gyűlölt férfiú* c. darabra: itt Thraszónidész beleszeret egy hadifogoly lányba, akit a házában tart, ellát minden jóval, de a lány nem szereti viszont. A férfi szenved, de nem kényszeríti semmire a lányt, és végső elkeseredésében öngyilkos akar lenni (Menandrosz 320–322). Menandrosz úgy véli, hogy nemes érzelmekre csak a *művelt férfiú* képes és ez összekapcsolódik a görög paideiával: *A görög férfi érez / és mindent gondolkodva tesz.* (Gr. Fr. 762) Ez az elem is megtalálható Kharitónnál: Kallirhoé a műveltségre és a görög jellemre (II.5.11) hivatkozva könyörög megmentéséért Dionüsziosznak.

A regény végén Polükharmosz házassága (VIII.8.12) Khaireasz húgával az újkomédiára jellemző kettős házasságot idézi. Menandrosz *Embergyűlölő* c. darabjában (785–845) Szósztratosz barátjához, Gorgiaszhoz adja feleségül testvérét; Khaireasz ugyanezt teszi Polükharmosz tetteinek viszonzásaként. Khaireasz már említett durvasága (I.4.12) hasonlít az elvadult lelkű Polemon tettére, aki levágja barátnőjének, Glükerának a haját, mikor az testvéri csókokat vált fivérével Menandrosz *A lenyírt hajú lány* című vígjátékában. A helyzet hasonló félreértésből, haragból és féltékenységből ered.[23]

A fentiekben vázolt műfaji jellegzetességek azt mutatják, hogy a szerelmi regényben és így Kharitón művében is, az eposz, a historiográfia, a szónoki művészet és a dráma egybefonódik, hogy egy új műfaj születhessék. Ennek korai képviselőjeként Kharitón regénye még korántsem tökéletes alkotás, de első lépés ahhoz, hogy a műfaj többi alkotásával együtt – a római regényen (Petronius, Apuleius) keresztül – hosszú századokkal később előkészítse a talajt a modern regényhez, amely korunk meghatározó irodalmi műfaja lett.

ÁGNES OROSZ

The Beginnings of the European Novel
On Chariton's Challirhoe

The article is to give an overview on some preliminary questions in relation to Chariton's Callirhoe and, through his novel, to the genre of ancient romances in general. First, the issue of chronology is touched upon. The author tries to show the main research results in this field and the most recent opinion, based on papyrus findings, palaeography and linguistic analysis.

Secondly, the personality of the author and the title of the work are hinted at, with the help of allusions to ancient literary works. In the last part, genre itself is at the core of the article. Homeric parallels and the influence of historiography are to be fully

[23] BORGOGNO, A.: *Menandro in Caritone.* Rivista di Filologia 99 (1971) 257–263; CORBATO, C.: *Da Menandro a Caritone. Studi sulla genesi del romanzo greco e is suoi rapporti con la comedia nuova (1).* Quaderni Triestini sul teatro antico 1 (1968) 5–44.

emphasized in Chariton's work. Concerning the latter aspect, the author halts for a moment to refer to a possible definition of Chariton's novel as a historical novel and to have a look at its relation to history. Concluding the search for literary roots, rhetorics and drama are put into limelight.

The final statement is that in Chariton's Callirhoe, as well as in the Greek romance, epic poetry, historiography, rhetorics and drama are woven together so that a new genre may spring up; as its early representative, Chariton's work is far from being perfect, but it may signify the first step towards the birth of the modern novel.

LŐKÖS PÉTER

A BRASSÓI FALIKRÓNIKA

Az erdélyi szászok 16–17. századi irodalmának egyik meghatározó műfaja volt a történetírás. Több tucatra tehető az ebből a korból ránk maradt latin és német nyelvű krónikák, naplók, emlékiratok és különféle történelmi eseményekről szóló beszámolók száma. Legnagyobb részük nem olvasható magyarul, a fordítók figyelmét elkerülték ezek az egyébként a magyar művelődéstörténet szempontjából is fontos historiográfiai művek. Ebből a hiányból igyekszünk most pótolni valamennyit azzal, hogy közreadjuk magyarul az erdélyi szász krónikairodalom egyik igen korai művét, a latin nyelven írt *Breve Chronicon Daciae*-t (*Dácia rövid krónikája*), amely a krónikákban különösen gazdag Brassó város Fekete-templomában volt olvasható. Hozzá hasonló falikrónikák más erdélyi szász városok templomaiban is voltak.[1]

A 16. században a szász városok gazdasági virágzása, a humanizmus és a reformáció eszméinek elterjedése megteremtette a művelődési fellendülés alapjait illetve új alapokra helyezte a művelődési életet: megindult a könyvnyomtatás, új iskolák, könyvtárak nyíltak. Ebben a korszakban indult virágzásnak a szász történeti irodalom is, és ekkor jelentek meg a templomok falaira írt évkönyvszerű feljegyzések.[2]

A *Breve Chronicon Daciae* (vagy *Annales templi Coronensis*) eredetileg a Fekete-templom kórusának falain volt olvasható négy oszlopba rendezve. Az első oszlopban az 1143-tól 1510-ig, a másodikban az 1514-től 1541-ig, a harmadikban az 1541-től 1560-ig és végül a negyedikben az 1561-től 1571-ig terjedő időszak eseményei szerepeltek. Az 1689. április 21-i nagy tűzvészben – melynek során a templom falai megfeketedtek – a szöveg is megsérült, a templom 1761 és 1772 közötti renoválása során pedig levakolták, így azt ma már csak másolatokból ismerjük.[3] A két régebbi másolat még a 16. századból származik: az egyik Martin Oltardé (1546–1591), a másik Paul Kerzer († 1600) városi orvosé. Kerzer az általa készített másolatot Jacques Bongars (1554–1612) francia utazó és diplomata rendelkezésére bocsátotta, aki 1585-ben Konstantinápolyba menet Bras-

[1] SZEGEDI Edit: *Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung.* Köln/Weimar/Wien, 2002, 161.

[2] VOGEL Sándor: *Georg Kraus és művei.* In: *Georg Kraus, Erdélyi krónika 1608–1665.* VOGEL Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel. Budapest, 1994, 12–13.

[3] Vö.: NUSSBÄCHER, Gernot: *Wer war der Verfasser der Wandchronik? Eine wissenschaftliche Diskussion von zwei Jahrhunderten wieder aktuell.* In: Karpatenrundschau, Nr. 3/16. Januar 1976, 6.

sóban időzött. Bongars kétszer is kiadta e szöveget, először 1597-ben, majd három évvel később *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* (Frankfurt, 1600) című műve függelékeként is (*Appendix ad res Hungaricas, in qua Transsylvanicae inscriptiones veteres nonnullae et annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi*).[4] A 17–18. század során német nyelvterületen Bongars alapján még többször újra kiadták a latin szöveget. Az említett nagy tűzvész után, 1691-ben Martin Ziegler (†1716), a brassói gimnázium rektora, majd 1700-ban Markus Tartler (1685–1757), későbbi brassói lelkész is készített másolatot a falikrónikáról.[5] Ekkor még viszonylag jól olvasható volt a szöveg. Amikor azonban 1740-ben Johann Filstich (1684–1743), a brassói gimnázium rektora Brassó akkori osztrák városparancsnokának, Johann von Platz-nak a kívánságára ismét lemásoltatta és németre fordította, már igen sérült volt.[6]

Korábban három személy neve is felmerült szerzőként. Georg Haner (1672–1740), az első nyomtatásban megjelent erdélyi szász egyháztörténet (*Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Francofurti et Lipsiae, 1694) szerzője úgy vélte, a krónika a brassói humanista és reformátor, Johannes Honterus (1498–1549) műve. De Honterus már csak azért sem lehetett a teljes mű szerzője, mert 1549-ben meghalt.[7] Johann Filstich szerint a mű Matthias Froniustól (1522–1588) származik, aki rövid ideig a brassói gimnázium rektora, majd városi jegyző volt. Thomas Tartler (1700–1770) pedig, aki szintén a brassói gimnázium rektora, majd városi lelkész volt, Albert Huet szász grófot (1537–1607) tartotta a mű szerzőjének. E három személy szerzőségének lehetőségét azonban Oskar Netoliczka kizárta a krónika szövegkiadásához írt bevezetőjében.[8] Gernot Nussbächer 1976-ban megjelent írásában arra a következtetésre jutott, hogy a krónika szerzője minden bizonnyal Martin Oltard volt. Ezt a feltevést fogadja el ma a szakirodalom is.[9] Oltard 1546. január 31-én született Nagyszebenben és az ottani gimnázium tanulója volt. 1569-től 1571-ig a brassói gimnázium rektora

[4] Bongars-ról l. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975, 220–221.

[5] Ziegler ezért és minden más, a városban található felirat lemásolásáért 6 dukát fizetséget kapott a várostól.

[6] NETOLICZKA, Oskar: *Breve Chronicon Daciae*. In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, hg. auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss, 4. Band, (Chroniken und Tagebücher 1. Band). Brassó, 1903, IV–VII.

[7] Erre már Johann Seivert felhívta a figyelmet életrajzi lexikonában. Vö.: SEIVERT, Johann: *Kerzius*. In: Uő.: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. Preßburg, 1785, 217.

[8] NETOLICZKA, i. m. [6. jegyz.], VII–XI.

[9] PHILIPPI, Maja: *Die Wandchronik der Schwarzen Kirche*. In: Uő.: *Kronstadt. Historische Betrachtungen über eine Stadt in Siebenbürgen. Aufsätze und Vorträge*. Bukarest/Heidelberg, 1996, 114; VOGEL, i. m. [2. jegyz.], 13; SZEGEDI, i. m. [1. jegyz.], 163.

volt, majd miután önkényesen elhagyta tisztségét, a nagyszebeni gimnázium tanára lett. 1573-ban prédikátor Nagyszebenben, 1575-ben lelkész Nagyekemezőn, 1578-tól 1590-ig Nagydisznódon, majd haláláig (1591. április 27.) Medgyesen.[10] Oltard szerzősége mellett Nussbächer szerint két érv szól. Egyrészt Oltardtól ránk maradt a nagyszebeni falikrónika 1569-ben készült első másolata, amely ugyanabban a kötetben található mint a brassói falikrónika szintén általa készített másolata, kibővítve az 1572–1590-es évek krónikájával. Ezenkívül tőle származnak az ún. *Album Oltardianum* című krónika egyes részei.[11] Mindez azt bizonyítja, hogy élénk érdeklődést mutatott a historiográfia iránt. Másrészt a brassói falikrónika az 1571. esztendőnél ér véget, épp annál az esztendőnél, amikor Oltard Brassóból Nagyszebenbe költözött. Nussbächer ezek alapján a krónika keletkezési idejét 1571. második felére illetve 1572. első felére teszi.[12] Nussbächer ehhez még hozzáfűzi: „In den Stadtrechnungen finden sich Aufzeichnungen, dass der Kronstädter Magistrat dem Fürsten 'etliche Historien ausschreiben liess' (1575) und dass der Fürst einen 'Wälischen' (Italiener) nach Kronstadt schickte (1576), 'die Historien zu beschreiben' (= abzuschreiben). Wahrscheinlich beziehen sich diese Nachrichten auf die Wandchronik der Schwarzen Kirche [...]".[13]

A mű fő forrása – legalábbis az 1554. esztendőig – Thomas Bomel († 1592) evangélikus lelkész és jegyző latin nyelvű krónikája volt.[14] Amint Gernot Nussbächer megállapította: „Eine Nebeneinanderstellung der 'Breve Chronicon Daciae' mit der 'Chronologia' des Bomelius führte zur Feststellung, dass der Verfasser der Wandchronik die Arbeit von Bomelius kannte und einen Auszug daraus machte, den er mit zusätzlichen Daten ergänzte."[15] Szerinte a falikrónika szerzője Bomel művének egy olyan példányát használta, amelyből hiányzott a 13. és 14. oldal, mert az ott említett eseményekről a falikrónika hallgat.[16] Bomel Magyarország történetét meséli el a hunok bejövetelétől 1554-ig: ő tehát még a hungarus vagy pannon szemléletmód keretében írta meg művét.[17] A falikrónika azonban eltér ettől a szemléletmódtól. Egyrészt elhagyja a magyarok őstörténetét,

[10] NUSSBÄCHER, i. m. [3. jegyz.], 6.

[11] Az 'Album Oltardianum'-ról l. SZEGEDI, i. m. [1. jegyz.], 204–217.

[12] NUSSBÄCHER, i. m. [3. jegyz.], 6.

[13] Uo.

[14] *Chronologia Rerum Ungaricarum, a primo Unnorum in Pannoniam adventu, ad millesimum quingentesimum quinquagesimum Sextum a nato Christo annum*, per Thomam Bomelium Coronensem collecta & et inclito Senatui Coronensi dicata. Coronae, MDLVI. – Bomel fő forrása 1496-ig Bonfini volt. Vö: BARTONIEK, i. m. [4. jegyz.], 162.

[15] NUSSBÄCHER, i. m. [3. jegyz.], 6. Nussbächer szerint a brassói falikrónika szerzője ismerte a nagyszebeni falikrónikát is. Vö.: uo.

[16] Uo.

[17] Sőt beszámol magyar vonatkozású dalmáciai, itáliai eseményekről is.

a hét vezér felsorolását, az első említésre méltó esemény a szászok betelepítése. Másrészt az 1385. esztendőig – a két tatár betörést kivéve – nem szól egyetlen magyar királyról vagy eseményről sem (jóllehet Bomel Szent Istvántól kezdve minden magyar királyt megemlít), és a későbbiekben is elsősorban csak az Erdélyt, a szász nemzetet érintő eseményeket jegyzi fel. Ez már előrevetíti azt a transzilvánus szemléletet, amely a későbbi, főként 17. századi szász krónikák többségére jellemző lesz. További érdekesség, hogy számos eltérés van Bomel és a falikrónika között az évszámoknál.[18]

Más korabeli erdélyi szász évkönyvekhez (annales) hasonlóan a brassói falikrónika sem szorítkozik Magyarország és Erdély történetére, hanem beszámol olyan havasalföldi, moldvai, sőt távolabbi délkelet-európai politikai-hadi eseményekről is, amelyek kihatással voltak Erdélyre. Így a *Breve Chronicon Daciae*, a legtöbb szász krónikához hasonlóan, fontos forrása a havasalföldi és moldvai fejedelemségek közép- és kora újkori történelmének is.[19] Annak ellenére, hogy egy templom belső falain volt olvasható, a mű nem egyházi krónika, egyházi vonatkozású eseményekről alig esik szó, s ami még érdekesebb: egyetlen szóval sem említi a reformációt, pedig Luther tanai – mindenek előtt Honterus tevékenységének köszönhetően – épp ezekben az esztendőkben terjedtek el az erdélyi szászok között. Tulajdonképpen Brassó város története is alárendelt szerepet játszik benne. Legnagyobb teret a törökellenes harcok kapják, ami nem meglepő, hiszen a szászok döntő többsége Erdély déli részén, a Királyföldön és a Barcaságban élt, amely területek a 14. század vége óta ki voltak téve az állandó török betöréseknek, portyáknak[20], s a szászok magukat a kereszténység védőbástyájának tekintették.[21] A nikápolyi csatától (1396) Szigetvár ostromáig (1566) beszámol a törökkel vívott háború minden lényeges mozzanatáról. Itt is elsősorban az Erdélyt közvetlenül érintő eseményekről ír bővebben, a magyar történelem olyan fontos eseményeinek, mint Eger 1552-es ostroma vagy Zrínyi 1566-os hőstette, csak egy-egy rövid mondatot szentel. Fontos még megemlíteni, hogy a krónika a szászok erdélyi betelepüléséről tudományosan is helytálló adatot közöl; nem sokkal később, a 16. század végén kezd ugyanis teret nyerni a szászok között a géta-gótdák-szász eredettan, amelyet azután a legtöbb 17. századi erdélyi szász történetíró is átvesz.[22]

---

[18] Az eltéréseket lásd részletesen: SZEGEDI, i. m. [1. jegyz.], 163–164.

[19] Vö.: PHILIPPI, i. m. [9. jegyz.], 110.

[20] Erről l. GÜNDISCH, Gustav: *Siebenbürgen in der Türkenabwehr 1395–1526.* In: Uő.: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav Gündisch*, Köln/Wien, 1987. (= Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Bd. 14), 36–64.

[21] GÜNDISCH, Konrad – BEER, Mathias: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen.* München, 1998. (= Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, Bd. 8.), 64–66.

[22] Vö.: PHILIPPI, i. m. [9. jegyz.], 112.

Felmerülhet a kérdés: mi volt a célja egy latinul írt krónikának egy templom belső falain? A mű – a humanizmus jegyében – didaktikus célzattal íródott: a brassói szász polgároknak kívánta saját hazájuk, a Magyar Királyság, de mindenek előtt Erdély történelmét tanítani. A szöveg a szentély közelében volt olvasható – ott, ahol a város vezetői, a gazdag patríciusok (aranyművesek és szabók) ültek, akik többé-kevésbé tudtak latinul.[23] A 16. század közepe táján már megindult az a folyamat, amely az önálló Erdélyi Fejedelemség megszületéséhez és megszilárdulásához vezetett, de az erdélyi szászok továbbra is Magyarország, a magyar történelem részének érzik magukat és saját történelmüket, ugyanakkor egyre erősödik körükben az erdélyiszász identitástudat.[24] Amiként Vogel Sándor fogalmazott: „Ezek a krónikák a protestánssá vált templomokban a freskók helyét foglalták el, s a humanizmus és a reformáció nagy lelki élményének, a szász azonosságtudat kialakulásának első nyilvános lecsapódásai voltak."[25]

A falikrónikát a későbbiekben több krónikás is felhasználta, például Michael Moses segesvári iskolamester vagy Peter Surius (†1603) segesvári városi lelkész.[26] Talán ezeknél is fontosabb, hogy Martin Zeiler 1664-ben Lipcsében kiadott *Newe Beschreibung Des Königreichs Ungarn* című művében Brassó történetének leírásánál a 16. század végéig kizárólag a falikrónikára támaszkodik: „A legjelesebb a Miasszonyunk templom, amelynek kváderkőből rakott falain az olvasható, hogy 1143-ban II. Géza király, András király őse hívta a szászokat Erdélybe. 1421-ben II. Murád török császár, akit közönségesen Muratbeknek neveztek, a Barcaságot tűzzel-vassal pusztította; a brassói tanácsot elhurcolta, a többi nép a várhegyen megmenekült. 1495-ben itt és az említett tartományban nagy pestisjárvány, 1516. november 24-én pedig Brassóban nagy földrengés volt. 1529-ben Péter, moldvai vajda megostromolta a várost, s Simon és Júdás utáni napon tűzzel elfoglalta és kifosztotta. 1530-ban a török Mohamed és a havasalföldi vajda egy törökökből és vlachokból álló nagy sereggel jött a várost megostromolni. A vidéket felégették. Onnan azután átvonultak az erdélyi Zeidner erdőn és a nemeseknek, akiket hívattak, feleségét, lányát, jobbágyait elhurcolták. Akkortájt szörnyű pestisjárvány uralkodott. 1531-ben kétszer is volt itt földrengés,

[23] Vö.: Uo., 115.

[24] ROTH, Harald: *Autostereotype als Identifikationsmuster. Zum Selbstbild der Siebenbürger Sachsen.* In: *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region.* Hgg. von Konrad GÜNDISCH, Wolfgang HÖPKEN, Michael MARKEL, Köln/Weimar/Wien, 1998, 182.

[25] VOGEL, i. m. [2. jegyz.], 13.

[26] Uo., 18.

1558. november 10-én és 1570-ben hasonlóképpen. 1559-ben és 1560-ban néhány alkalommal tűz ütött ki."[27]

Dácia rövid krónikája,
amely a brassói plébániatemplom falaira volt felírva és azokról 1691. április havában Martin Ziegler, a brassói városi gimnázium tanára lelkiismeretesen lemásolta
(1143–1571)[28]

Az északi vagy baloldali falon ezek olvashatók:
Anno Domini

1143: András király nagyapja behívta Erdélybe a szászokat.
[*A szászokat II. Géza (1141–1162) hívta be Magyarországra.*]
1233: A tatárok először dúlták fel Magyarországot.
[*Thomas Bomel krónikájában is 1233. szerepel az első tatárdúlás évszámaként. Valójában 1241-ben történt, a tatárok körülbelül egy évig voltak Magyarországon.*]
1336: A tatárok újra feldúlták Magyarországot és hét évig Erdélyben maradtak.
[*Bomel az 1236. évnél említi a második tatárdúlást. A tatárok valójában 1285-ben törtek be másodszor, de csak rövid ideig tartózkodtak Magyarországon.*]
1385: Zsigmondot Magyarország királyává, 1410-ben pedig császárrá választják. 51 évig uralkodik, Váradon temetik el.
[*Luxemburgi Zsigmondot 1387. március 31-én koronázták magyar királlyá. 1410-ben német királlyá választották. 1437-ben halt meg.*]
Ugyanabban az évben gyors ütemben folyik brassói templom falazatának építése.

---

[27] ZEILER, Martinus: *A magyar királyság leírása.* Fordította Glósz József (német), Élesztős László (latin), eredeti szöveggel egybevetette és az utószór írta G. Etényi Nóra, Szekszárd, 1997, 67.

[28] A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Breve Chronicon Daciae.* In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, hg. auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe betrauten Ausschuss, 4. Band, (Chroniken und Tagebücher 1. Band), Brassó, 1903, 1–10. Ahol szükséges volt, a krónika egyes mondataihoz rövid kommentárt fűztem. Ezek a kommentárok szögletes zárójelben, kurzívval szedve olvashatók. – Itt szeretnék köszönetet mondani Gernot Nussbächer brassói főlevéltárosnak, aki a fordítás és a jegyzetek készítése során sok hasznos tanáccsal segítette munkámat.

1396: Szeptember 28-án Zsigmond csatát veszít Bajazid ellen.
[*Zsigmond Nikápolynál veszített csatát I. Bajazid szultán (1389–1403) ellen.*]

1397: Havasalföld, Erdély, Moldva Ştefan vajda vezetésével fellázad Zsigmond ellen.
[*I. Ştefan: moldvai vajda (1394–1399).*]

1408: Mehmed, a hatodik török szultán, elfoglalja Szerbiát, Havasalföldet és Szlavónia egy részét.
[*I. Mehmed, aki a hatodik volt az oszmán szultánok sorában, 1413-tól 1421-ig uralkodott. Szerbiát és Havasalföldet II. Murad foglalta el 1428-ban.*]

1421: II. Murad török szultán, akit közönségesen csak Murad Bégnek hívnak, feldúlja a Barcaságot, a brassói szenátust elhurcolja, a lakosság többi része a hegyi várba húzódva menekül meg.
[*II. Murad (1421–1451). A törökök 1421 nyarán dúlták fel a Barcaságot.*]

1427: Zsigmond Brassóban időzik, utasítja az erdélyieket, hogy a kerci szent templomot építsék fel. Innen elmenve az egri püspökség építésére utazik.
[*A Nagyszebentől keletre fekvő kerci ciszter apátságot 1202-ben alapította Imre király. Az 1421-es betörésnél a törökök dúlták fel.*]

1430: Zsigmond Dan vajda halála után az erdélyiekkel behatol Havasalföldre, hogy harcoljon az ellenséggel.
[*II. Dan havasalföldi vajda (1420-1431). Valójában ez az esemény korábban történt, hiszen Zsigmond és Dan együtt harcolt Radu Praznaglava vajda ellen, aki 1427-ben halt meg.*]

1432: Murad ismét tűzzel és vassal pusztítja a Barcaság földjét.
[*A törökök 1432 nyarán intéztek támadást I. Alexandru Aldea havasalföldi vajda (1431–1436) segítségével.*]

1437: Parasztfelkelés Erdélyben, Antal és Márton vezetésével.
[*A krónika a Budai Nagy Antal-féle parasztfelkelésre utal.*]

1438: Murad szultánnak tízezer embert a sírba küldve szégyenletesen abba kell hagyni Nándorfehérvár héthónapos ostromát. Elvonulásakor megparancsolja Mezidnek, az európai parancsnoknak, hogy törjön be Erdélybe és hajtsa azt uralma alá. Ő feldúlja Szászsebest és a Barcaságon át rendkívül sok embert hajt el falvakat és városokat felgyújtva.
[*A krónika írója itt három eseményt mos egybe. A törökök 1438 nyarán valóban pusztítottak Erdélyben, mintegy 70000 rabot hurcoltak el az országból. II. Murad viszont 1440-ben ostromolta eredménytelenül Nándorfehérvárt. Jan Dlugosz lengyel krónikás szerint a törökök Nándorfe-*

hérvár 1440-es ostrománál is betörtek Erdélybe. Viszont Mezid, ruméliai beglerbég 1442-ben dúlt Erdélyben.]

1440: Ulászló Erdély vajdájává teszi meg Hunyadi János szörényi bánt.
[*I. Ulászlót 1440. március 8-án választották magyar királlyá, július 17-én koronázták meg. Újlaki Miklóst és Hunyadi Jánost 1441-ben nevezte ki erdélyi vajdákká.*]

1444: Vereség Várnánál, ahol Ulászló király és Cezarini Julián kardinális, az egyezség megsértésének kezdeményezője, meghalnak. Hunyadi november 10-én éppenhogy el tud menekülni.
[*1444. nyarán Ulászló békét kötött a törökkel. A pápa követe, Cezarini azonban mégis rávette Ulászlót a háború folytatására. A várnai csata után Hunyadi Havasalföldre menekült, ahol Vlad Dracul vajda (1436–1442; 1443–1447) elfogta, de később szabadon engedte.*]

1448: János vajda csatája a törökökkel Rigómezőnél.
[*Hunyadi János 1448 őszén vonult a török ellen, de a túlerőben lévő törökök Rigómezőnél megverték Hunyadi seregeit.*]

1453: Május 29-én Mehmed elfoglalja Konstantinápolyt.
[*II. Mehmed török szultán (1451–1481)*]

1454: A legdühöngőbb pestis, amit a nép „nagynak" nevez, a világ csaknem minden égtáját bejárta.

1456: Nándorfehérvárt, amelyet Mehmed 150000 emberrel ostromolt, Hunyadi János és Kapisztrán szerzetes vitézül megvédi. Mehmedet július 22-én egy nyíl eltalálta. Hunyadi János szeptember 10-én meghal, Kapisztrán úgyszintén.
[*Július 22-én győzték le a törököket. A török sereg legalább 80 000 fős volt. Hunyadi pestisben halt meg augusztus 11-én, Kapisztrán János pedig október 23-án hunyt el.*]

1458: Korvin Mátyást Magyarország királyává választják.
[*Hunyadi Mátyást 1458. január 24-én választották királlyá a Duna jegén.*]

1464: Megkoronázzák.
[*1464. március 29-én koronázták meg Székesfehérváron.*]

1460: Dracul vajda Bertalan napján feldúlja Omlás erdőaljai mezővárost. Szilágyi Mihályt a törökök elfogják.
[*Bertalan nap: augusztus 24. Vlad Ţepeş havasalföldi vajda (1448; 1456–1462; 1476), Vlad Dracul fia. Omlás Szászsebestől délkeletre fekszik. – Szilágyi Mihály novemberben esett török fogságba, 1464-ben Konstantinápolyban kivégezték.*]

1462: Mátyás király elfogja Dracul vajdát.
[*1462 tavaszán Vlad Ţepeş vereséget szenvedett a törököktől, II. Mehmed megfosztotta vajdai tisztétől, helyére Radu cel Frumos-t (1462–1475) nevezte ki. Vlad ekkor Magyarországra menekült, de Mátyás elfogatta és fogságra vetette.*]

1467: Mátyás király Márton nap után Moldva ellen vonul és Magyarország uralma alá veti.
[*Márton nap: november 11. Mátyás azért indított támadást Ştefan cel Mare vajda (1457–1504) ellen, mert az hűbéresküt tett a lengyel királynak és támogatta az 1467-es erdélyi lázadást. Mátyás vereséget szenvedett Ştefantól, aki azonban utóbb mégis behódolt neki.*]

1473: Váradot feldúlják a törökök.
[*Ali szendrői bég 1474. február 8-án dúlta fel Nagyváradot.*]

1475: Ştefan moldvai vajda megveri a törököket, négy parancsnokot és 36 hadi jelvényt elfog.
[*A január 10-én Vaslui mellett lezajlott csatáról van szó, amelyben Ştefan cel Mare megverte a Hadim Szülejmán ruméliai beglerbég által vezetett török sereget.*]

1477: Mátyás, Magyarország királya elfoglalja Bécset.
[*Mátyás 1477 nyarán valójában nem foglalta el Bécset, csak körülzárta.*]

1479: Báthory István erdélyi vajda Kenyérmezőnél 65000 törököt semmisített meg Kálmán ünnepén.
[*A kenyérmezei csatára október 13-án került sor. A törökök vesztesége kb. 30000 fő volt.*]

1480: Hatalmas pestisjárvány dúl az egész Barcaságban. Báthory István bevonul Havasalföldre, hogy megostromolja Kis-Nikápolyt.
[*Báthory István (†1493) valójában 1476-ban vezetett hadjáratot Havasalföldre. Elűzte a törökbarát Basarab cel Bătrîn vajdát és Vlad Ţepeşt ültette helyébe. – Kis-Nikápoly erődítmény volt a Duna bal partján.*]

1484: A törökök legyőzik és behódoltatják a havasalföldieket.

1490: Mátyás király meghal. Ulászló, Kázmér lengyel király fia követi őt.
[*Mátyás április 6-án halt meg. II. Ulászlót július 15-én választották magyar királlyá, szeptember 18-án koronázták meg.*]

1491: Miksa császár elfoglalja Székesfehérvárt.
[*I. Miksa német-római császár novemberben foglalta el Székesfehérvárt.*]

1493: A Vöröstoronynál legyőzik a törököket.
[*A Vöröstorony egy őrtorony volt Nagyszebentől délre, a Vöröstoronyi-szorosban. Az erdélyi szászok csapatai február 2-án verték meg a portyázó törököket.*]

1495: Brassóban és a Barcaságban hatalmas pestisjárvány tombol.

1506: Július 1-én megszületik Lajos király, Kázmér fiának, Ulászlónak a gyermeke.
[*Azaz a későbbi II. Lajos.*]

1508: Somi Józsa magiszter, temesi gróf, a Barca folyónál tábort ver. Hatalmas árvíz.
[*Somi Józsa temesi ispán, Alsó-Magyarország főkapitánya volt. Azért ment a Barcaságba, hogy ha a halálos beteg Radu cel Mare havasalföldi vajda (1495–1508) (aki az erdélyiekkel szövetkezett a török ellen) meghal, utódot keressen neki. Somi Józsa 1508-ban Mihnea cel Rău vajdát (1508–1509) segítette hatalomra.*]

1510: Mihnea havasalföldi vajdát Nagyszebenben orvul megölik.
[*Mihnea vajdát 1510. március 12-én lőtték le, Christian Schesaeus (†1585) humanista író szerint azért, mert megbecstelenítette az egyik gyilkos lányát*]

A vele szomszédos falon kelet felé a következők olvashatók:
Anno Domini

1514: Magyarországon a keresztesek egy csoportját, amely váratlanul Székely Dózsa György vezetésével felkelt, Szapolyai János erdélyi vajda teljesen szétverte. Dózsát Temesvárnál elfogták, tüzes vassal megkoronázták, a fogait kitépték.

1515: Szapolyai János erdélyi vajdát, Báthory Istvánt, Paksy Mihályt és másokat Zsarnó váránál legyőzték és megfutamították.
[*A Zsarnót ostromló Szapolyai Jánost és társait a törökök verték meg 1515. áprilisában.*]

1516: November 24-én hatalmas földrengés volt, amely lerombolt néhány házat Brassóban.

1517: Lajost tíz éves korában királlyá választják – tíz évig uralkodik.
[*II. Lajost az 1516. április 24-i rákosmezei országgyűlés nyilvánította királlyá.*]

1521: Szülejmán elfoglalja Nándorfehérvárt. A székelyek fellázadnak János vajda ellen.
[*Nándorfehérvár augusztus 29-én esett el.*]

1523: Erzsébet napján nagy földrengés volt. Ulászló király meghal.
[*Erzsébet nap: november 19. – II. Ulászló 1516-ban halt meg.*]

1526: Lajos király Keresztelő János lefejezésének ünnepén Pétervárad mellett, a mohácsi csatatéren meghalt. Budát, a királyi várost, kirabolják, Mátyás király könyvtárát felgyújtják. János szepesi grófot Magyarország királyává

koronázzák. 14 évig uralkodik, 1540. július 22-én hal meg Szászsebesen. Egy nagy sodrású hatalmas árvíz augusztus 26-án éjjel lerombolta Brassó város falait és sok egyéb kárt okozott.

[A *mohácsi csata augusztus 29-én (Keresztelő Szent János vértanúságának napján) volt. Szapolyai Jánost 1526. november 10-én választották királlyá, másnap koronázta meg Podmaniczky István nyitrai püspök. – Az augusztus 24-i árvíz méretére jellemző, hogy más krónikák szerint halakat lehetett fogni a Fekete-templomban.*]

1529: A török szultán szeptember 22-én 14000 emberrel megostromolja Bécset. Szülejmán beveszi Nándorfehérvárt, Magyarország kulcsát. A 10000 mártír napján harc a moldvaiakkal Földvárnál, a Barcaságban. Petru moldvai vajda felgyújtja Prázsmár városát Simon és Júdás napján. Azután megostromolja Brassó városát, és Simon és Júdás másnapján a brassói gesprengbergi várat felgyújtja és lerombolja.

[*A krónika szerzője vélhetően arra utal, hogy a szultáni sereg Bécs felé menet július 17-én Nándorfehérvárt is érintette, hiszen Nándorfehérvár elestéről már egyszer beszámolt. – A földvári csatára június 22-én került sor, Petru Rareş (1527–38; 1541–1546) megverte I. Ferdinánd hadvezérét, Török Bálintot. – Simon és Júdás napja október 28-ára esett.*]

1530: A török Mehmed és a havasalföldi vajda hatalmas, törökökből és havasalföldiekből álló sereggel bejönnek, hogy megostromolják Brassó városát, a vidéket felgyújtják. Innen a feketehalmi erdőn keresztül Erdélybe vonulva, elhurcolják azoknak a nemeseknek a feleségeit, lányait, jobbágyait, akik őket behívták. Rettenetes pestisjárvány dúl.

[*Mehmed bég, Nándorfehérvár kapitánya és Moise (1529–1530) havasalföldi vajda ekkor kényszerítették Brassót, hogy I. János király oldalára álljon.*]

1531: Brassóban földrengés volt kétszer.

1534: Lodovico Grittit, aki megölette Czibak Imre váradi püspököt (akinek a fejét ebben a brassói templomban temették el), Medgyes városában Majláth István elfogja és megöli.

[*Lodovico Gritti (1480–1534) Andrea Gritti velencei dózse törvénytelen gyermeke, kereskedő, diplomata, I. János kormányzója, főkincstartója, országos főkapitánya, egri püspöke volt. Czibak Imre (†1534) váradi püspököt Gritti utasítására Batthyány Orbán (†1547) ölte meg. Grittit szeptember 29-én ölték meg.*]

1535: Rendkívül magas gabonaárak Erdélyben.

1539: János király feleségül vette Izabellát, Lengyelország királyának lányát.

[*I. János március 2-án vette feleségül I. Zsigmond lengyel király leányát, Izabellát.*]

1540: Július 7-én, Budán, megszületik II. János, Magyarország királya.
[*Azaz János Zsigmond.*]
1541: Fráter György a törökök kezére adja Buda városát.
[*Buda augusztus 29-én került török kézre.*]

A déli vagy jobboldali – kert felé néző – falon ezek olvashatók:
Anno Domini

1541: Nagyságos Majláth Istvánt a két szomszédos vajda álnok módon, a fegyverszüneti tárgyalások alatt elfogja, törökországi rabságra viszik. 1551-ben Galatában meghal.
Ugyanabban az évben Erdély Izabella hatalmába kerül, amelyet fiával nyolc évig kormányoz.
[*Szunyogszeghi Majláth István (1502–1550) fogarasi kapitányt a török, a moldvai vajda és Bornemissza Boldizsár Fogaras várába szorították, s mikor ő július 20-án az ostromlók táborába ment, tőrbe csalták, elfogták és örök fogságra Konstantinápolyba vitték. – Szülejmán Buda elfoglalása után bízta Erdély, a Tiszántúl és a Temesköz kormányzását Izabellára.*]
1542: Hatalmas száskajárás egész Erdélyben és Moldvában.
1550: Iliaş moldvai vajda a törökökkel betör Székelyföldre, nagy mennyiségű búzát és marhát visz magával zsákmányként, sokakat megölnek, a tél kezdetén 5000 embert a törökök rabságra hurcolnak.
[*Iliaş (1546–1551) moldvai vajda.*]
1551: Izabella királynét fiával együtt Erdélyből Lengyelországba küldik. Giovanni Battista Castaldo spanyol, itáliai és cseh dzsidásokat vezet Erdélybe. Fráter György kincstartót Alvincen olasz katonák megölik. Lippát, Szolnokot stb. a törökök elfoglalják. A törökök által ostromlott Eger a magyarok vitézségének köszönhetően megmenekül.
[*1551. június 14-én kezdődtek meg a tárgyalások Izabella és Nádasdy Tamás országbíró között Izabella lemondásáról. Július 19-én Izabella aláírta Gyulafehérváron a megállapodást, amelyben lemond Erdélyről és fia, János Zsigmond trónigényéről. Cserébe megkapta az oppelni (ma Opole) hercegséget. – Giovanni Battista Castaldo (1500–1562) nápolyi származású hadvezér, Ferdinánd tábornoka. Fráter Györgyöt december 17-én gyilkolták meg alvinci kastélyában. – Lippát még 1551 őszén foglalta el Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég, Szolnokot viszont 1552. szeptember 4-én foglalta el Kara Ahmed pasa. Eger ostroma 1552. szeptember 11-én kezdődött, és október 18-án a sikertelen ostrom után a törökök elvonultak.*]

1552: Ahmed pasa elfoglalja Temesvár városát. Castaldo generális katonáival visszatér Németországba.
[*Temesvárt július 27-én foglalták el a törökök. – Castaldo 1553 márciusában vonult ki Erdélyből.*]
1553: Bethlen várának ostroma Erdélyben.
[*Bethlen várába a János Zsigmond-párti elégedetlenkedő nemesek és székelyek vették be magukat. A várat Dobó István és Kendy Ferenc erdélyi vajdák ostromolták meg és foglalták el novemberben.*]
1554: Egész Erdélyben dúl a pestis.
[*A pestisjárvány még 1553-ban kezdődött.*]
1556: Izabella királynét fiával visszahozzák Erdélybe. Március utolsó napján Nagyszeben városának nagyobb része leég.
[*Izabella és János Zsigmond 1556. őszén tért vissza Erdélybe, miután az erdélyiek – török nyomásra – visszahívták őket.*]
1558: Szeptember 1-jén Gyulafehérváron megölik Bebek Ferencet, Kendy Ferencet és Antalt.
Ugyanabban az évben november 20-án, Brassóban földrengés volt.
[*Bebek Ferencet, Kendy Ferencet és Antalt, a rendi ellenzék vezéreit, Izabella parancsára augusztus 31-én gyilkolták meg.*]
1559: Május 3-án először támad tűzvész Brassóban. Május 8-án ugyanott másodszor támad tűzvész, amelyben 60 ház ég le. Szeptember 15-én Izabella királyné meghal Gyulafehérváron. Ebben az évben egy üstököst láttak.
1560: Március 24-én harmadszor támadt tűzvész Brassó elővárosában. Március 27-én negyedszerre támadt tűzvész ugyanott.

A vele érintkező falon nyugat felé a következők olvashatók:
Anno Domini

1561: Despot Jakob megfosztja hatalmától Alexandru moldvai vajdát és magához ragadja a hatalmat.
[*Jakob Heraklides (Despot Vodă) görög származású zsarnok vajda volt, Habsburg segítséggel jutott uralomra. 1561-től 1563-ig uralkodott. Alexandru Lăpuşneanu moldvai vajda (1552–1561; 1564–1568).*]
1562: A székelyek fellázadnak II. János király ellen.
[*A közszékelyek a feudális kötöttségek szigorítása miatt keltek fel. A felkelést leverték. Az addig nemesi előjogokat élvező közszékelyek gyakorlatilag jobbágysorba süllyedtek.*]
1563: Despot nyomorultul meghalt Moldvában.
1564: II. János király elfoglalja Szatmárt, Atyavárat és más várakat.

[*A szeptember 22-i kolozsvári országgyűlés hadfelkelést rendel el a Balassa Menyhért-féle területek visszaszerzésére. Október 3-án János Zsigmond elfoglalja Szatmárt, majd Hadad várát és más várakat.*]

1566: II. János király elutazik a törökök szultánjához. Szeptember 2-án elfoglalják Gyulát. Elfoglalják Szigetvárt. Zrínyi Miklós meghal. Szülejmán szultán szeptember 7-én meghal.
[*János Zsigmond június 29-én tett tisztelgő látogatást Szülejmán előtt Zimonyban. Szülejmán szeptember elején halt meg, Zrínyi Miklós pedig szeptember 8-án.*]

1569: Szeptember 6-án egy üstököst figyeltek meg, amely 14 napig volt látható.

1570: Augusztus 17-én földrengés rázza meg Brassót. November 7-én Nagyszeben városának jó része leég.

1571: Március 14-én Gyulafehérváron II. János, Magyarország királya stb. meghal. Május 23-án ugyanott temetik el.
Ugyanabban az évben április és május hónapban háromszor hatalmas földrengés rázza meg a Barcaságot, Székelyföldet és Erdély nagy részét.
Ugyanabban az évben, május 25-én a tekintetes és nagyságos somlyói Báthory Istvánt Erdély fejedelmévé és a magyarországi részek helytartójává választják.
[*Ifj. somlyói Báthory István (1533–1586), erdélyi fejedelem 1571-től 1586-ig, lengyel király 1576-tól 1586-ig.*]

Fordította: Lőkös Péter

PÉTER LŐKÖS

Die Kronstädter Wandchronik

Das Aufblühen der siebenbürgisch-sächsischen Historiographie beginnt im 16. Jh. Zu den beliebtesten Gattungen der Chronistik gehörten die Annalen, aus dem 16. Jh. sind sowohl deutsche als auch lateinische Jahrbücher von siebenbürgisch-sächsischen Autoren überliefert. Eine besondere Form der Chronistik stellen die sog. Wandchroniken dar.

Die *Kronstädter Wandchronik*, deren Verfasser höchstwahrscheinlich Martin Oltard (1546–1591) war, war ursprünglich auf den Wänden der Schwarzen Kirche zu lesen. Das Werk enthält Angaben über die Zeitspanne 1143–1571. Vor allem Siebenbürgen und Ungarn betreffende Ereignisse werden erwähnt, die Wandchronik enthält aber auch viele Informationen über die Nachbarstaaten Walachei und Moldau bzw. über die Kämpfe gegen die Türken.

Am Ende der Studie ist die erste ungarische Übersetzung der *Kronstädter Wandchronik* zu lesen.

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND

BALTHASAR BEKKER MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÖNYVEI ÉS OLVASMÁNYAI

A Könyv és Könyvtár közelmúltbeli köteteiben egy ígéretes sorozat keretében eddig két holland egyetemi professzor magyar vonatkozású könyveiről jelent meg közlemény.[1] A sorozat eddigi tagjai olyan személyek könyvtárainak állományát vizsgálták, akik foglalkozásukból adódóan, „hivatalból" találkoztak a holland egyetemeken megforduló magyar diákokkal.

E dolgozatban egy olyan személy könyvtárának magyar vonatkozású állományát mutatjuk be, akinek *lelkészi* foglalkozásából adódóan nem feltétlenül kellett találkoznia magyarokkal. Bár számos adat van arra, hogy a magyarországi és erdélyi diákok gyakran kapcsolatba kerültek a holland egyetemi városok református egyházaival[2], kiküldetésük természetéből adódóan legintenzívebb kapcsolatba mégis az egyetemeken, főiskolákon oktató professzorokkal kerültek, aminek nyomait a számtalan hollandiai disputáció és disszertáció őrzi.

Közleményünket egyúttal módszertani kísérletnek is szánjuk, mivel úgy gondoljuk, hogy egy adott könyvtár állományának az ilyen tárgyú közleményekben szokásosnál mélyrehatóbb – nemcsak magyar szerzők munkáit figyelembe vevő – elemzésével árnyaltabb képet kaphatunk egy adott személy Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos ismereteiről (olvasmányairól), és tágabb értelemben e könyvek külföldi recepciójáról. E megközelítés annál is inkább indokoltnak tűnik, mivel – míg az eddigi hasonló közlemények főleg *magyar szerzők*től származó Magyarországon vagy külföldön megjelent munkák elterjedtségére, recepciójára szolgáltak adalékkal – az alább bemutatandó könyvtár állománya is megerősíti, hogy e módszer hozadéka *eddig ismeretlen, nem magyar szerzőktől származó hungarikumok* vagy *regisztrált hungarikumok ismeretlen kiadásai*nak felbukkanása is lehet.

---

[1] EREDICS Péter: *Magyar vonatkozású könyvek Hieronymus Simons van Alphen professzor könyvtárában* = Könyv és Könyvtár XXI (1999), 257–264; Uő.: *Magyar vonatkozású könyvek kora újkori holland professzori könyvtárakban: Bibliotheca Venemaniana* = Könyv és Könyvtár XXV (2003), 425–431.

[2] SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen.* Debrecen 1935. 63–64. /Theologiai tanulmányok 44./

Bekker magyar kapcsolatai

1. kép Balthasar Bekker portréja
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Balthasar Bekker amszterdami református lelkész (1634–1698), akinek könyvtörténeti vonatkozású magyar kapcsolataira – *De Betoverde weereld* (Elvarázsolt világ, Amsterdam, 1691–1693) című műve a 17. század végi Hollandiában egyházi körökben nagy vihart kavart, és Európában is hullámokat vetett, a 18. század folyamán pedig nem kisebb személyiségeket késztetett állásfoglalásra, mint Leibniz, Christian Thomasius (1655–1728), Lessing vagy Voltaire[3] – két évtizeddel ezelőtt figyelt fel a magyar szakirodalom.

Eszerint 1685-ben Tótfalusi Kis Miklós mellett Kolosvári István nagyenyedi professzor másik tanújaként ő írta alá azt a szerződést, amelyben a professzor Amszterdam városánál helyezte letétbe azt az összeget, amelyet az erdélyi református egyház egy új, erdélyi használatra szánt Biblia finanszírozására juttatott el Hollandiába.[4] A pénz Tótfalusi Kis amszterdami bibliakiadói tevékenysége miatt vált feleslegessé, amelyet így jobbnak láttak befektetni. Egy másik adat szerint

[3] BUNGE, Wiep van: *'Quelle Extravagance': Balthasar Bekker (1634–1698) in Germany and France* = De Achttiende Eeuw 30 (1998), 113–124.

[4] HERNER János–KESERŰ Bálint: *Adalékok a Amszterdami Biblia sorsához.* In: *Tótfalusi Kis Miklós. Az Amszterdami Biblia kiadásának évfordulója alkalmából Debrecenben 1985. április 25–27-én megtartott konferencián elhangzott előadások.* Debrecen, 1985. 93.

Técsi János Hollandiában tanuló erdélyi diák 1698-ban Utrechtben a Nyugat-Európában peregrináló Teleki Pál, Teleki Mihály erdélyi kancellár fia számára „Bekker ördögét" vette meg „in Gallice"[5], ami fontos adalékkal szolgál Bekker művének korai erdélyi recepciójára.[6]

A Könyv és Könyvtár előző kötetében kimutattuk, hogy Bekker a Tótfalusi Kissel való ismeretsége előtt jóval korábban, már 1676-ban kapcsolatba került magyarokkal: ekkor találkozott a megszabadult gályarab prédikátorok Hollandiában tartózkodó csoportjával, és valószínűleg e találkozásnak is szerepe volt abban, hogy egy, a magyar szakirodalomban nem ismert, 1684-ben megjelent művében a magyarországi vallásüldözésekkel nagy terjedelemben foglalkozott. Azt is bizonyítottuk, hogy a magyar vonatkozású résznek a *Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische Leeraaren in Hungarien* (Rövid és hiteles beszámoló a magyarországi protestáns prédikátorok legutóbbi üldöztetéséről) című 1677-ben Amszterdamban megjelent mű – amely mellesleg Bekker könyvtárában is megvolt – szolgált alapjául.[7]

Főműve, a De Betoverde weereld

Bekker 1634. március 20-án született a frieslandi Metslawierben. 1650-től a groningeni egyetemen filozófiát, 1654-től a franekeri egyetemen teológiát tanult. Ha az említetteken kívül is nem lettek volna egyéb magyar kapcsolatai, franekeri tanulmányai során bizonyosan megismerkedett az ott tanuló magyar teológus diákokkal, akik közül tízen 1654-ben ugyanannál a teológiaprofesszornál, Nicolaus Arnoldusnál (1618–1680) disputáltak, mint maga Bekker is.[8] Az egyetem elvégzése után 1655 és 1657 között a franekeri latin iskola rektora, majd kisebb frieslandi református egyházközségek lelkésze volt. 1665-ben doktorált teológiából. 1666 és 1674 között újra Franekerben, ezúttal lelkészként tevékenykedett. Innen, mivel a *Vaste spyze der volmaakten* (Kemény eledel tökéleteseknek) című, 1669-ben Leeuwardenben megjelent, felnőttek számára írt katekizmu-

---

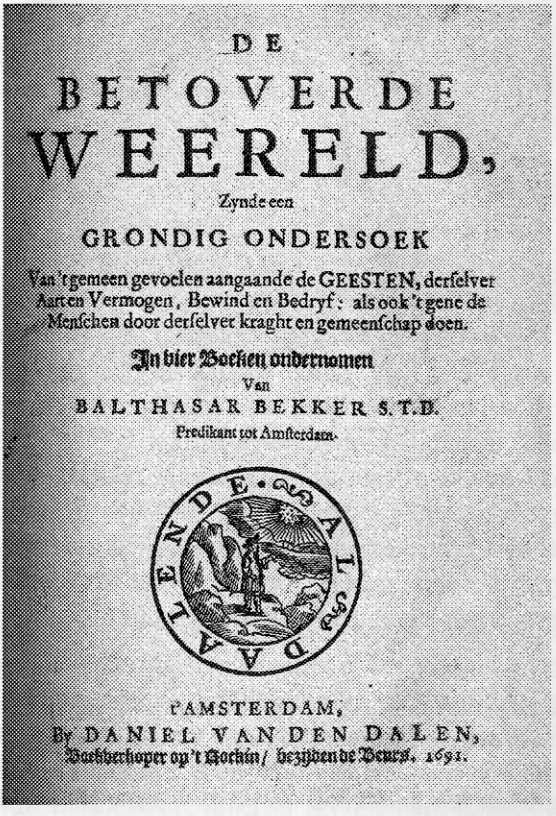
[5] *Le monde enchanté ou Examen des communs sentiments touchants les Esprits, leur nature, leur pouvoir, leur administrations, et leurs opération.* Rotterdam, 1694.

[6] HERNER–KESERŰ i. h. Lásd még *Erdélyi könyvesházak III. 1653–1757.* Sajtó alá rendezte MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. 140. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3./

[7] BUJTÁS László Zsigmond: *A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban* = Könyv és Könyvtár XXV (2003), 148–150.

[8] POSTMA, F.–SLUIS, J. van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843.* Leeuwarden, 1995. 180–183.

sa miatt a franekeri egyetem professzoraival nézeteltérése támadt, akik művét antikarteziánus szellemben támadták, távozni kényszerül, és az Amszterdam közelében fekvő Loenenbe megy, majd 1679-ben Amszterdamba hívják meg, ahol 1692-ig az ottani református egyházközségnél szolgál. A *De Betoverde weereld* első két kötetének megjelenése (1691) után Noord-Holland egyházkerület zsinata az amszterdami egyháztanács nyomására 1692. április 8-án megfosztja hivatalától. Amszterdam város vezetése nem vitatta ugyan az egyháztanács határozatát, de nem járult hozzá, hogy Bekker helyére új lelkészt nevezzenek ki, és tovább fizette a lelkész juttatását, aki a hivatalvesztéstől haláláig, 1698. június 11-ig Amszterdamban élt és alkotott.[9]

DE
BETOVERDE
WEERELD,
Zynde een
GRONDIG ONDERSOEK
Van 't gemeen gevoelen aangaande de GEESTEN, derſelver Aarten Vermogen, Bewind en Bedryf: als ook 't gene de Menſchen door derſelver kraght en gemeenſchap doen.
In vier Boecken ondernomen
Van
BALTHASAR BEKKER S. T. D.
Predikant tot Amſterdam.
T'AMSTERDAM,
By DANIEL VAN DEN DALEN,
Boeckverkooper op 't Rockin/ bezijden de Beurs. 1691.

Bekker főművében, a *De Betoverde weereld*-ben a témát történetiségében vizsgálva azt állítja, hogy a korabeli babonaság a pogányság szellemhitében gyökerezik. Leginkább azt az állítást vonja kétségbe, hogy a szellemekben való hitet és az ördög hatalmát az értelem vagy a Biblia alapján meg lehet érteni. Bekker szerint az ördög a pokolban van, így tehát nem jelenhet meg a földön, hogy embereket kísértsen meg, ezért a boszorkányságnak vagy varázslásnak sincs értelme, hogy, úgymond, az ördög hatalmát megtörjék.

2. kép A *De Betoverde weereld* negyedrét kiadásának címlapja (1691)
(Országos Széchényi Könyvtár, Törzsgyűjtemény)

[9] *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (a továbbiakban: *BLGNP*). II. Kampen, 1983. 53–57.

A Szentírás számos olyan helyét elemezve, ahol az ördög hatalmának megnyilvánulásáról van szó, az utóbbit vitatva kijelenti, hogy a hívő emberek feladata az, hogy megtisztítsák a hitet a babonaságtól, a mű befejező részében pedig az előbbiek szellemében számos korabeli európai kísértet- és boszorkánytörténetet elemez.[10]

Bekker két alapvető gondolatot fogalmaz meg. Az egyik szerint az előítéletekből táplálkozó babonaság az oka annak, hogy szinte minden ember hisz a varázslásban, és emiatt nem képes a kereszténnyi felebaráti szeretet gyakorlására. Másrészt – és ezért került szembe egyházával –, megpróbálja bebizonyítani, hogy mivel a református démonológia téves bibliai exegézisen alapszik, ezen az alapon állva lehetetlen a varázslás ellen fellépni. Ezzel a felfogásával a szerző túllépett a korabeli református teológia határain, mivel az ördög hatalmát az isteni kinyilatkoztatás által adottnak tekintette. Bekker azzal, hogy egyházát arra biztatta, hogy az általa kártékonynak tartott babonaság ellen küzdjön, és tisztítsa meg démonológiáját, megelőzte saját korát.[11] A 18. század első kétharmadának holland történetírása dicsérte Bekker szellemi bátorságát, viszont bírálta gondolatait és hajthatatlanságát, majd a század utolsó harmadának felvilágosult szerzői a fel nem ismert lángelme és az intellektuális hős mezét aggatták rá, végül – életművét ellentmondásos vonásaitól megfosztva – az ideális holland polgár mintaképévé formálták.[12] Manapság vannak, akik elsősorban kritikus alapállása miatt a felvilágosodás korai előfutárának tartják[13], vannak viszont, akik óvnak „felvilágosult " gondolatainak túlértékelésétől, tekintettel arra, hogy Bekker maga is hitt az ördög, a jó és rossz szellemek, valamint az angyalok létezésében, viszont tagadta az ördög és démonainak földi tényked ését.[14]

A mű első két kötete először nyolcadrét alakban jelent meg Leeuwardenben 1691-ben 750 példányban, majd miután a szerzőnek nézeteltérései támadtak az ottani nyomdásszal, az első két kötet némileg átdolgozva 1691-ben, a harmadik és negyedik kötet 1693-ban már Amszterdamban jelent meg negyedrét alakban, összesen 8000 példányban, amelyből – a könyv körül támadt botrány által fel-

[10] *BLGNP*, 56.

[11] STRONKS, G. J.: *De betekenis van De Betoverde weereld van Balthasar Bekker.* In: *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw.* Onder redactie van Marijke GIJSWIJT-HOFSTRA en Willem FRIJHOFF. Amsterdam, 1987. 210–211.

[12] MIJNHARDT, Wijnand: *The construction of silence: Religious and political radicalism in Dutch History.* In: *The early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650–1750.* Ed. by Wiep van BUNGE. Leiden, 2003. 237–238. /Brill's studies in intellectual history 120./

[13] SLUIS, Jacob van: *Balthasar Bekker in 1683: kometen, reizen en de vroege Verlichting* = De Achttiende Eeuw 30 (1998), 138.

[14] BERGSMA, W.: *Balthasar Bekker als predikant: dienaar en doctor* = It Beaken 58 (1996), 85.

korbácsolt érdeklődés elültével – csak valamivel több mint 3300 kelt el a megjelenést követő években.[15] Az 1692 és 1751 közötti időszakból fennmaradt holland aukciós könyvkatalógusok elemzése azt mutatja, hogy a viszonylag nagyszámú (32%) ismeretlen foglalkozású könyvtártulajdonos mellett, lelkészeknek és teológusoknak (34%), jogászoknak, hivatalnokoknak és városi tisztviselőknek (24%), valamint orvosoknak (10%) volt példányuk Bekker művéből. Az eladott példányszámok és a korabeli Hollandiában szolgáló református lelkészek számának összevetése pedig azt mutatja, hogy ezek legalább 60%-ának megvolt Bekker műve.[16]

A Bekker művének megjelenését követő néhány évben hatalmas vitairodalom keletkezett, amelynek maga a szerző is részese volt. A vita egyik kezdeményezője *Everard van der Hooght* (1642–1716) nijdami lelkész volt, aki egyházi bíztatásra hét nyílt levélben támadta Bekkert[17], aki azokra szintén számos vitairatban válaszolt.[18] A 19. század második felében összegyűjtött, Bekker főművével kapcsolatos 175 műből 131 Bekker ellen foglalt állást[19], és szinte mindannyian bibliai exegézisét kifogásolták, mert az szerintük megsérti azt az alapvető református felfogást, hogy az emberi értelemnek az Isten által kinyilatkoztatott Ige szolgálatában kell állnia. Bekker ugyanis azt sugallta, hogy Luther és Kálvin félmunkát végeztek, mert megújították ugyan az egyházat, de nem fordítottak gondot arra, hogy azt megszabadítsák a démonológiától.[20]

---

[15] MONFILS, Leslie: *Een boek gaat door de wereld. Verspreiding en vroege bezitters van Balthasar Bekkers De Betoverde weereld (1691)* = Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 11 (2004), 68–69, 77.

[16] Uo. 72, 76–77.

[17] Ezekből az 1–5. levél és az utóbbihoz tartozó *Aanmerkingen van Haggébher Philaleethees op de invoegselen van D.o Balthasar Bekker*, valamint az *Antwoord van Everardus van der Hooght aan ... D.o Balthasar Bekker* című művek (valamennyi 1691-ben jelent meg Amszterdamban) megvannak az Országos Széchényi Könyvtárban, jelzetük: Th. u. 639, Koll. 7–11a, 13.

[18] Ezek közül négy ugyanabban a kolligátumban található: *Brief van den schrijver des boeks genaamd de Betoverde weereld.* Amsterdam, [1691]. (Koll. 12.).; *Twee brieven van Balthasar Bekker predikant tot Amsterdam, aan Everhardus van der Hoogt predikant tot Niewendam.* Franeker, 1692. (Koll. 14., Bekker saját kezű, a kiadást hitelesítő névbejegyzésével); *Kort berigt van Balthasar Bekker ... aangaande alle schriften, welke over sijn boek De Betoverde weereld ... verwisselt sijn.* Franeker, 1692. (Koll. 15., Bekker saját kezű névbejegyzésével); *Nodige bedenkingen op de niewe [!] bewegingen, onlangs verwekt door den cilculairen brief en andere middelen tegen den auteur van 't boek de Betoverde weereld door Balthasar Bekker.* Amsterdam, [1692]. (Koll. 16.).

[19] A regisztrált művek összlétszáma időközben már meghaladta a 200-at. Vö. MONFILS, Lesley: *Een dominee en zijn 'duivelse boek'. De eerste druk van Balthasar Bekkers De betoverde weereld* = De Boekenwereld 21 (2004–2005), 59.

[20] STRONKS i. m. 209–210.

Szinte bizonyos, hogy Bekker több, mint 30 éves amszterdami tevékenysége során a bevezetőben említett két alkalmon kívül máskor is találkozott magyarokkal, hiszen a várost a Hollandiában megforduló magyarok ritkán kerülték el. Elképzelhető, hogy erre vonatkozóan a továbbiakban újabb adatok kerülnek majd elő. Kevésbé valószínű viszont, hogy 1692-es hivatalfosztása utáni találkozások nyomaira bukkanunk, hiszen aki vette is a bátorságot, hogy a hivatalától megfosztott lelkészt felkeresse, nyilván nem sietett azt írásban megörökíteni.

Nyilván e kirekesztettségnek tudható be, hogy – bár Bekker főműve elterjedésének nyelvi akadálya nem lehetett, hiszen azt a holland nyelvű kiadás után hamarosan lefordították németre (1693)[21], franciára (1694) és angolra (1695, 1700)[22], – a magyarországi és erdélyi történeti köz- és magánkönyvtárak eddig közzétett jegyzékeiből a korábban említett adaton kívül csak két adat utal a mű erdélyi befogadására. Ezek szerint *Johann Kinder von Friedenberg* (1672–1740), korábban Németországban tanult nagyszebeni bíró könyvtárában volt meg a *De Betoverde weereld* 1693-ban Amszterdamban megjelent német fordítása[23], míg a mű 1781-ben Lipcsében megjelent újabb német nyelvű kiadása a könyvtáralapító *Teleki Sámuel* (1739–1822) könyvtárát gazdagította.[24]

A mai hazai és erdélyi könyvtárak állományában a korabeli könyvjegyzékekhez képest gyakoribb Bekker főművének előfordulása. Magyarországon a holland nyelvű negyedrét kiadásból az Országos Széchényi Könyvtárban[25] és a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában van példány, mely utóbbi *Weszprémi István* (1723–1799) orvosdoktoré volt.[26] Az 1693-as német nyelvű kiadásból itthon csak az Országos Széchényi Könyvtárban van példány, míg az 1781-es német nyelvű kiadás a budapesti Ráday Gyűjtemény Könyvtárában, a Pápai Református Kollégium és a Sárospataki Református Kollégium könyvtárának állományában található meg. Bekker hangsúlyosabb erdélyi recepciójára utalhat,

---

[21] *Die bezauberte Welt, oder eine gründliche Untersuchung des allgemeinen Aberglaubens.* Amsterdam, 1693.

[22] *The world bewitch'd, An examination of the common opinions concerning spirits* (csak a mű első része, franciából fordítva). London, 1695. WING I–II. B 1781. A későbbi kiadás (*The world turn'd upside down.* London, 1700. WING II. B 1781A) szintén csak az első részt tartalmazza. Vö. MONFILS, *Een boek gaat door de wereld*, 73.

[23] *Erdélyi könyvesházak IV/1. Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575-1750.* Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Budapest, 2004. 412, 420. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4./

[24] *Bibliothecae Samuelis S.R.I. Com. Teleki de Szék. Pars secunda.* Viennae, 1800. 10.

[25] Csak a mű első két kötete (Amsterdam, 1691) Bekker saját kezű, a kiadást hitelesítő névbejegyzésével (jelzete: Th. u. 639. Koll. 5–6.).

[26] Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen, jelzete: N 234 (szintén csak az első két kötet), Bekker saját kezű névbejegyzésével.

hogy a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban a mű két példánya található (mindkettő a kolozsvári református kollégium korábbi állományából): az 1694-es francia nyelvű kiadás *Pápai Páriz András* (1703–1762) orvosdoktor birtokában volt, aki valószínűleg németországi tanulmányútja alatt – doktori címét 1732-ben szerezte – vette meg a kötetet, míg az 1693-as német nyelvű kiadás egy *Meszler* nevű orvosdoktor tulajdona volt 1744-ben.[27] A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található példányt, amely az egykori Teleki-könyvtár állományához tartozott, a könyvben található bejegyzés szerint *Bodoki József* (1730–1799) erdélyi peregrinus diák vásárolta Berlinben, valamikor 1759 és 1762 között Hollandiába tartva vagy úton hazafelé, aki Leidenben teológushallgatóként iratkozott be, majd később a kolozsvári kollégiumban a történelem és a keleti nyelvek professzora lett.[28] Az említett példányokon kívül az 1693-as és 1781-es német nyelvű kiadásból a marosvásárhelyi Teleki Tékában őriznek példányt *Teleki Sámuel* ex librisével, míg a nagyszebeni Brukenthal Könyvtárban a korábbi német nyelvű kiadásból van példány.[29]

Hollandiában a korábban idézett, a mű befogadását vizsgáló könyvtörténeti vizsgálat előtt történt már kísérlet arra, hogy utánajárjanak, milyen hatással voltak Bekker tanai a korabeli református egyházközségek életére. A vizsgálat megállapításai szerint a 18. század elején – néhány esetet leszámítva, amelyeknél magukról a lelkészekről és az egyháztanács tagjairól derült ki, hogy Bekkeréhez hasonló vagy annál még radikálisabb a felfogásuk – Bekker tanai nem kavartak nagy vihart az egyházközségeken belül. Elképzelhető ugyan, hogy a feltárt eseteken kívül voltak más református lelkészek is, akik szimpatizáltak Bekker felfogásával, de nem akarták magukat kitenni az övéhez hasonló vesszőfutásnak. Nehéz azonban megállapítani, hogy kik voltak ezek, hiszen a korábban említett vitairodalom Bekker mellett felsorakozó szereplői egy-két kivétellel névtelenül tették közzé röpirataikat.[30]

A Bekker művének recepciójára vonatkozó magyarországi és erdélyi szórványos adatok – amelyek a hollandiai arányoktól eltérően a nemesi, jogi és teológus végzettségű tulajdonosok mellett figyelemre méltó arányban mutatnak *orvosi* végzettségű tulajdonosokat – felvetik azt a kérdést, hogy volt-e egyáltalán a műnek komoly hatása magyarországi és erdélyi egyházi körökben.

---

[27] Az előbbi jelzete: R 83262, az utóbbié: R 83827. Kovács Mária (Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár) szíves közlése.

[28] MTA Régi Könyvek Gyűjteménye, Philos. O. 824. Mind a négy kötet előszava után Bekker saját kezű névbejegyzése látható.

[29] Bányai Réka (Teleki Téka, Marosvásárhely) szíves közlése.

[30] WIELEMA, Rudolf Michiel: *De invloed van het Spinozisme en Wolffianisme op de verlichting in Gereformeerd Nederland.* Amsterdam, 1999. 74–86.

Bekker könyvtára

Bekker könyvtára nagyjából-egészében jól visszatükrözi az életművében érintett területeket. Hollandiában jelent már meg egy áttekintés a könyvtár állományáról, amely tömören, de igen pregnánsan ragadja meg a könyvtár jellegzetességeit. Bekker eszmetörténeti jelentősége miatt érdemes a könyvtár összetételénél alaposabban elidőzni és az említett közleményt részletesebben ismertetni. Könyvtárának katalógusa 570 teológiai (libri theologici) és 834 egyéb mű (libri miscellanei) leírását tartalmazza. A könyvtár gyarapítását valószínűleg tervszerűen végezte, mivel a könyvtárában megvoltak a korabeli könyvtártudományi szakirodalom jelentősebb művei, és olyan korabeli tudományos folyóiratok is, amelyekből az újonnan megjelent művekről recenziók alapján tájékozódhatott.[31]

Ami a könyvtár teológiai állományát illeti, kora valamennyi jelentős teológusa és áramlata képviselve volt a gyűjteményben. Az orthodox protestáns szerzők mellett megvolt gyűjteményében a Bibliotheca Fratrum Polonorum monumentális, 8 kötetes vállalkozása, de katolikus szerzők és Confucius első három művének latin nyelvű kiadása, sőt a Korán arab nyelvű változata is. Feltűnő, hogy beszerezte néhány korabeli misztikus szerző művét vagy a róluk szóló műveket, így Antoinette de Bourignon (1606–1680) Pierre Poiret (1646–1719) által írt életrajzát és – itt az első magyar vonatkozás – Mikuláš Drabík vízióit Comenius kiadásában és kommentárjával (1659).[32]

Feltűnően kevés (összesen 14 tétel) viszont a mágiával, varázslással és boszorkánysággal kapcsolatos művek száma, ami egy olyan szerzőnél, akinek főműve erről a témáról szól, igencsak meglepő. Ráadásul az említett 14 tételből 3 már a *De Betoverde weereld* megjelenése után látott napvilágot, tehát ezeket műve megírásához még nem használhatta. Hiányzik a gyűjteményből az idevágó irodalom alapműve, Jakob Sprenger és Heinrich Institoris *Hexenhammere* (1487) is. Nem valószínű, hogy az ilyen tárgyú könyveket Bekker örökösei a téma kényes volta miatt az aukció előtt eltávolították volna az állományból, hiszen éppen annak gyors és minél sikeresebb eladásában voltak érdekeltek. Ha ezt tették volna, a gyűjteményt éppen attól a részétől fosztották volna meg, amely azt esetleges érdeklődők számára igazán vonzóvá tette. Inkább az a valószínű, hogy Bekker amszterdami évei alatt magánkönyvtárakból jutott hozzá a műve megírásához szükséges szakirodalomhoz.[33]

---

[31] SCHUYTVLOT, Bram: *Het boekenbezit van Balthasar Bekker.* In: *Van pen tot laser. 31 opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam in oktober van het jaar 1995.* Amsterdam, 1996. 257–258.

[32] Uo.

[33] I. m. 258–259.

Bekker könyvtára nagy számban tartalmazott asztronómiai könyveket, aminek az az oka, hogy az üstökösök teológiai szempontú megközelítésével *Ondersoek van de betekeninge der kometen* (Az üstökösök jelentőségének vizsgálata) című művében (Leeuwarden, 1683) maga is foglalkozott, és a hozzájuk fűződő hiedelmeket a babonaság egyik megnyilvánulásának tartotta.[34] Megvoltak könyvtárában többek között Ptolemaiosz, Gassendi, Tycho Brache, Kopernikusz és Galilei művei, valamint a lengyel kortárs Stanisław Lubieniecki (1623–1675) Theatrum Cometicuma (Amsterdam, 1666–1668) is. Érdekes adalék természettudományos érdeklődésére, hogy könyvtárában 30 körül volt azoknak a műveknek a száma, amelyek az orvostudomány és a medicina tárgykörét érintik (pl. Hippokrátész, Cornelius Celsus, Paracelsus vagy a holland kortárs Antonie van Leeuwenhoek (1632–1723) művei).[35]

Végül érdemes megemlíteni, hogy könyvtárában mintegy 100 tétellel szerepel az utazási és történeti irodalom. Bár ő maga csak egyszer kelt útra, 1683-ban, amelynek során felkereste Dél-Németalföldet, Franciaországot és Angliát[36], úgy tűnik, az ilyen tárgyú könyvek gyűjtése további élete során szenvedélyévé vált. E könyvek között – mint látni fogjuk – magyar vonatkozású könyvek és atlaszok is voltak.[37]

Ugyancsak nagy számban szerepelnek a gyűjteményben szótárak és nyelvkönyvek – szintén magyar vonatkozással.[38] Érdeklődési köre határait jelzi, hogy szépirodalmi és művészeti könyvek néhány kivételtől eltekintve, nem voltak könyvtárában.[39]

---

[34] VAN SLUIS i. m. 132.

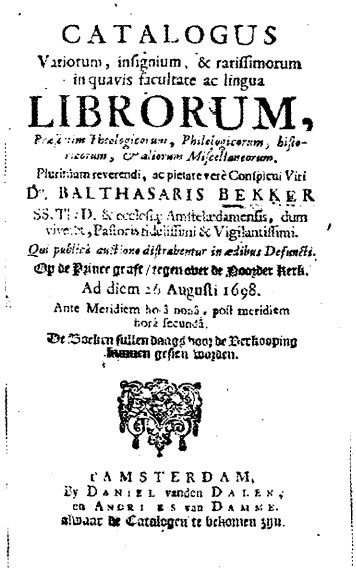
[35] SCHUYTVLOT i. m. 259.

[36] Útinaplója kiadva: *Beschrijving van de reis door de Verenigde Nederlanden, Engeland en Frankrijk in het jaar 1683.* Naar het handschrift uitgegeven en toegelicht door Jacob van SLUIS. Leeuwarden, 1998.

[37] SCHUYTVLOT i. m. 260.

[38] Lásd a 68. és 69. jegyzetet.

[39] SCHUYTVLOT i. m. 260.

CATALOGUS
Variorum, insignium, & rarissimorum
in quavis facultate ac lingua
LIBRORUM,
Praecipue Theologicorum, Philologicorum, historicorum, & aliorum Miscellaneorum.
Plurimâm reverendi, ac pietate verè Conspicui Viri
Dn. BALTHASARIS BEKKER
SS. Th. D. & ecclesiæ Amstelaedamensis, dum viveret, Pastoris fidelissimi & Vigilantissimi.
Qui publicâ auctione distrahentur in ædibus Defuncti.
Op de Pijnder graft / tegen over de Hoogder Heeft.
Ad diem 26 Augusti 1698.
Ante Meridiem horâ nonâ, post meridiem horâ secundâ.
De Boeken sullen daags voor de Verkooping
konnen gesien worden.
TAMSTERDAM,
By DANIEL vanden DALEN,
en ANDRIES van DAMME.
alwaar de Catalogen te bekomen zyn.

3. kép Balthasar Bekker könyvtárjegyzékének címlapja (1698)
(Kongelige Bibliotek, Koppenhága)

Bekker könyveinek árverésére az aukciós katalógus[40] tanúsága szerint halála után több mint három hónappal, 1698. augusztus 26-án került sor. A sikeres aukció érdekében kétszer, reggel kilenckor és este hatra is meghirdették az árverést. A könyvtár eladását Daniel van den Dalen, Bekker állandó kiadója és Andries van Damme amszterdami könyvkereskedő bonyolították. A katalógust nemcsak Amszterdamban, hanem az ország nagyobb városaiban, többek között Leidenben, Haarlemben, Hágában, Rotterdamban, Franekerben, Leeuwardenben és Utrechtben is árusították.

A könyvjegyzékből jelenleg a hallei egyetemi könyvtárban és a koppenhágai királyi könyvtárban van példány. A II. világháború előtt volt még egy példány a drezdai Sächsische Landesbibliothekben is, de az a háborúban elpusztult.[41] Hasonmás kiadásban 1994-ben megjelent Hollandiában.[42]

Bekker magyar vonatkozású könyvei

Bekker könyvtárában az alábbi magyar és magyar vonatkozású könyvek voltak:
Libri in folio, theologici:
nr. 53 Stephani Szegedini Loci Communes. Bas. 1599[43]

---

[40] *Catalogus ... librorum ... D.o Balthasaris Bekker SS. Th. D. & ecclesiae Amstelaedamensis, dum viveret Pastoris fidelissimi & Vigilantissimi.* Amsterdam, 1698. Vö. *Book sales catalogues of the Dutch Republic 1599–1800. Guide to the microfiche collection Dutch book sales catalogues 1599–1800.* Ed. B. van Selm, J. A. GRUYS and Henk W. de KOOKER. Leiden, Inter Documentation Company, 1997–2004. (a továbbiakban: IDC-cat) 3519; mf. 5496.

[41] SCHUYTVLOT i. m. 256–257.

[42] *Bekkeriana. Balthasar Bekker biografisch en bibliografisch.* Bewerkt door Jacob van SLUIS. Leeuwarden, 1994. Függelék.

[43] SZEGEDI KIS István: *Theologiae sincerae loci communes de deo et homine cum confessione de trinitate.* Basileae 1599. RMK III. 932.

Libri theologici, philologici et historici sacri in quarto:

nr. 65 Nic. Arnold. Catechesis Racoviana major. Fran. 1654[44]

nr. 75 Lux in Tenebris per Christ. Cotterum &c. & Revelationes Nicolao Drabicio,[45] & Historia Revelationum Christ. Cotteri, Christinae Poniatovae, Nic. Drabicii. 1659[46]

nr. 122 [S. Maresii] Sylloge Disputationum. 2 vol. ibid. [Groningen] 1663.[47]

nr. 123 [S. Maresii] Refutatio fabulae Praeadamiticae. ibid. [Groningen] 1656.[48]

nr. 124 [S. Maresii] Fasciculus Myrrhae. ibid. [Groningen] 1660.[49]

nr. 133 [G. Voetii] Disputationes Selectae 3 vol. Ult. 1659.[50]

---

[44] ARNOLDUS, Nicolaus: *Religio sociniana seu Catechesis Racoviana major publicis disputationibus ... refutata.* Franequerae, 1654. Magyar vonatkozására lásd RMK III. Pótl. 7638. Vö. POSTMA–SLUIS 64/1654.4a tétel.

[45] *Lux in tenebris hoc est prophetiae donum qvo Deus ecclesiam evangelicam (in Regno Bohemiae & incorporatis provinciis) ... dignatus est ... per Chistophorum Kotterum, Christinam Poniatoviam, & Nicolaum Drabicium Moravum.* [Amstelodami], MDCLVII. App. H. 2050. = RMK III. Pótl. 6360. – A mű, amelyet Comenius rendezett sajtó alá, *Revelationes a Nicolao Drabicio Moravo* címmel tartalmazza Mikuláš Drabík vízióit.

[46] *Historia revelationvm Christophori Kotteri, Christianae Poniatovae, Nicolai Drabicij. & qvae circa illas variè acciderunt, usqve ad earundem Anno 1657 publicationem.* [Amstelodami], MDCLIX. App. H. 2056 = RMK III. Pótl. 6384. A művet szintén Comenius rendezte sajtó alá. Regisztrált angol kiadása: *The Prophecies of Christopher Kotterus, Christina Poniatovia, Nicholas Drabicius, being three famous and eminent prophets in Germany.* London, 1664. App. H. 885. Vö. WING I–II. K 750, II. K 750A.

[47] A mű első kötete 1660-ban, a második 1663-ban jelent meg, és magyar diákok korábban önállóan megjelent disputációit is tartalmazza. Vö. RMK III. Pótl. 6413, 6450. Vö. NAUTA 91. tétel.

[48] Magyar vonatkozására lásd RMK III. Pótl. 6351. Vö. NAUTA 68. tétel. A katalógus szerint egybe volt kötve a szerző Exemptio Scrupulorum (Groningen, 1656. vö. NAUTA 64. tétel) és De gratia universali (Groningen, 1656. vö. NAUTA 67. tétel) című műveivel.

[49] MARESIUS (Marets), Samuel: *Fasciculus Myrrhae; continens varios tractatus Theologicos, maxime polemicos, hactenus quidem editos, sed nunc, quod plerique ex illis desiderarentur, in unum volumen recollectos.* Groningae, 1660. Vö. NAUTA 88. tétel. A eddig nem regisztrált kötet három magyar vonatkozású iratot tartalmaz, amelyeknek korábbi kiadásai a szakirodalomból ismertek. Vö. ZOVÁNYI Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911. 210–211, 219, 235. – A mű a katalógus szerint egybe volt kötve Antonius Cucchus Institutiones juris canonici című művének Maresius által annotált művével (Groningen, 1660. vö. NAUTA 90. tétel).

[50] A *Selectarum disputationum theologicarum* első kötete 1648-ban, a második 1655-ben, a harmadik 1659-ben jelent meg Utrechtben, és magyar diákok korábban önállóan megjelent disputációit is tartalmazza. Vö. RMK III. Pótl. 6290, 6345, 6395.

nr. 151 Mornaij Mysterium Iniquitatis. Gorich. 1662.[51]
nr. 153 M. Zimmerman Dissertatio Ad illud Tertulliani, ficunt, [!] non nascuntur Christiani.[52]

Theologici in octavo:
nr. 19 Hornii Historia Ecclesiastica Illustrata Lugd. Bat. 1687[53]
nr. 16 Chr. Sandii Bibliotheca Antitrinitariorum Freist. 1684[54]
nr. 34 Duraei Irenicorum Prodomus. Amst. 1662[55]

Libri theologici in duodecimo:
nr. 49 Ongers Testament en Psalmboek. Amst. 1646.[56]

Libri miscellanei in folio:
nr. 87 Atlas Mercatoris. Amst. 1623.[57]

nr. 88 Ortelii Theatrum Orbis[58]

---

[51] MORNAY, Philippe de: *Mysterium iniquitatis seu historia papatus.* Gorichemi, MDCLXII. Magyar vonatkozására lásd RMK III. Pótl. 6437. Korábbi kiadása: RMK III. Pótl. 6192. Lásd még az 59. jegyzetet.

[52] ZIMMERMANN, Matthias: *Dissertatio Historico-Theologica Ad Illud Tertull. Apolog. cap. XVIII. Fiunt non nascuntur Christiani.* Lipsiae 1662. RMK III. 2163. A katalógus szerint egybe volt kötve Christian Kortholt De vita et moribus Christianorum (1683) című művével.

[53] HORNIUS, Georgius: *Historia ecclesiastica et politica.* Lugduni, 1687. Magyar vonatkozásaira lásd LAMPE, Friedrich Adolf–DEBRECENI EMBER Pál: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum, 1728. 486., valamint BUJTÁS i. m. 125–128.

[54] SANDIUS, Christophorus: *Bibliotheca Antitrinitariorum, sive Catalogus Sriptorum, & succincta Narratio de vita eorum Auctorum.* Freistadii [Amsterdam], 1684. App. H. 2203.

[55] *Iohannis Duraei* [DURY, John] *Irenicorum tractatuum prodomus.* Amstelodami, 1662. RMK III. Pótl. 6434. Lásd még VISKOLCZ, 47.

[56] *A MI Urunk Iesvs Christvsnak Uj Testamentoma. Magyar Nyelvre fordétatott Carolj Gáspár által.* Amstelodamban MDCXLVI Iansonivs Ianos. RMNY 2133. A teljes bibliafordítást és a zsoltárokat tartalmazó kiadás *1645*-ben jelent meg ugyancsak Johannes Janssoniusnál (RMNY 2091). Ha a katalógusban megadott évszámot nem írták el, akkor az 1646-os Újtestamentum-kiadáshoz valószínűleg Szenci Molnár Albert zsoltárfordításainak 1650-ben szintén Janssoniusnál megjelent kiadása (RMNY 2305) lehetett hozzákötve.

[57] MERCATOR, Gerard: *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi.* Amsterodami, 1623. Ez a kiadás tartalmazza Magyarország, Erdély, Szlavónia és Hotvátország térképét. Vö. *Atlantes Neerlandici*, II. 331–333.

[58] Abraham ORTELIUS *Theatrum orbis terrarum* című művének már első 1570-es antwerpeni kiadásában szerepelt Magyarország, Erdély, Szlavónia és Horvátország térképe. Vö. *Atlantes Neerlandici*, III. 35.

nr. 98 Le Mystere d'Iniquitè par Mornaij. Samur. 1611.[59]

Miscellanei in quarto:

nr. 101 Hohenegg [= Heidegger, J. H.] Historia papatus Amst. 1684.[60]
nr. 146 Hollandse Mercurius compleet. van 't Jaar 1650–1690 incluis 12 vol.[61]
nr. 157 Browens [!] reisen. Ibid. [Amsterdam] 1682. cum fig.[62]
nr. 158 Somers reise na de Levante. Amst. 1661.[63]
nr. 179 Knolles Historie der Turken. met fig. Ibid. [Amsterdam] 1670.[64]
nr. 194 Hollandse Mercurius. 't Jaar 1685–1690 incluis 6 vol.[65]
nr. 197 Belegering van Offen en andere Tractaten[66]
nr. 223 Rykhauts verhaal van 't Turksche Keyser-rijk[67]

---

[59] MORNAY, Philippe de: *Le mystere d'iniqvité: c'est à dire, l'histoire de la papavté.* Samur, 1611. Magyar vonatkozására lásd RMK III. Pótl. 5857. Vö. RMK III. Pótl. 5856.

[60] HEIDEGGER, Johann Heinrich: *Historia papatus. Novissimo Historiae Lutheranismi et Calvinismi fabro κατα βιαιον reposita.* Amstelaedami, 1684. Magyar vonatkozásaira lásd LAMPE–DEBRECENI i. m. 486., valamint BUJTÁS i. m. 127, 129, 132–134, 138–140.

[61] *Hollandtsche Mercurius, behelzende het ghedenkweerdighste in Christenrijck voor-ghevallen.* Haarlem, 1651–1691. App. H. 2641.

[62] *Naukeurige en gedenkwaardige reysen van Edward Brown ... door Nederland, Duytsland, Hongaryen.* Amsterdam, 1682. *Nincs regisztrálva.* Vö. WING I–II. B 5110. Kiadástörténetét lásd a következő, Ismeretlen hungarikumok című fejezetben.

[63] SOMER, Jan: *Zee en landt reyse, gedaen naer de Levante.* Amsterdam, 1661. RMK III. Pótl. 6426. Első magyar vonatkozású kiadása: Amsterdam, 1649. RMK III. Pótl. 6293. Német kiadása: *See- und Land-Reyse nach der Levante.* Frankfurt a. M.–Zweibrücken, 1664. RMK III. Pótl. 6466.

[64] KNOLLES, Richard: *d'Algemeene historie der Turken van hun eerste oorsprong af tot den opgangh van 't Ottomannisch huys.* Amsterdam 1670–1671. *Nincs regisztrálva.* Vö. WING I–II. K 702, II. K 703, 703A-B. Kiadástörténetét lásd a következő, Ismeretlen hungarikumok cmű fejezetben.

[65] Lásd a 61. jegyzetet.

[66] *Dagverhaal van de vermaarde belegering der sterke stad Buda, of Offen door de zeeghaftige Wapenen van den onverwinnelyken Roomschen Keizer Leopoldus de I.* Amsterdam, 1686. App. H. 1248, 2717. – A kötetben egyéb röplapok (tractaten) is voltak.

[67] RYCAUT, Paul: *Historie van de tegenwoordige staat van het Turksche kaizerryk.* Amsterdam, 1670. (Címváltozat a belső címlapon: *Verhaal van de tegenwoordige staat van het Turksche kaizerryk.*) *Nincs regisztrálva.* Vö. WING I–II. R 2412, 2413, 2414, II. R 2414aA. Kiadástörténetét lásd a következő, Ismeretlen hungarikumok című fejezetben.

[Miscellanei] *in octavo:*

nr. 16 Alb. Molnar Dictionarium Ungarico latinum. Franc. 1644.[68]
nr. 17 ----- Lexicon Latino-graeco-ungaricum & contra. Ibid. 1645.[69]
nr. 74 Ruari & aliorum ad ipsum Epistolarum Centuriae. Amst. 1677.[70]
nr. 90 Lubienicii Historia Reformationis Polonicae. Freist. 1685.[71]
nr. 153 Histoire des 3 derniers Empereurs des Turcs par le Sr. Ricaut. Par. 1683.[72]
nr. 214 Waarachtig verhaal van de vervolging van de Leeraars in Hungarie. Ibid. [Amsterdam] 1677.[73]

Miscellanei in duodecimo:
nr. 53 Bisterfeldius ridevivus [!]. 2 vol. Hagae Com. 1641. [!][74]
nr. 103 Histoire des Grand Visirs. Amst. 1676.[75]

---

[68] SZENCI MOLNÁR Albert: *Dictionarium Ungarico-Latinum, infinitis vocibus loquendi(que) formulis ac proverbiis Ungarico-Latinis locupletatum.* Francofurti, MDCXLIV. RMK. I. 759, RMNY 2099.

[69] SZENCI MOLNÁR Albert: *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum, jam recens quarta cura recognitum, innumeris pene dictionibus ac versibus ...* Francofurti ad Moenum MDCXLV. RMK I. 776, RMNY 2099.

[70] RUARUS, Martinus: *Martini Ruari, Nec non H. Grotii, M. Mersenni, M. Gittichii, & Naerani, aliorumque virorum doctorum, ... Ad ipsum Epistolarum Selectarum Centuria.* Amstelodami, MDCLXXVII. App. H. 2116.

[71] LUBIENIECKI, Stanisław: *Historia Reformationis Polonicae, in qua Reformatorum, tum Antitrinitarium origo & progressus in Polonia & finitimis Provinciis narrantur.* Freistadii [Amsterdam], 1685. App. H. 2223.

[72] Angol eredetije: RYCAUT, Paul: *The history of the Turkish Empire from 1623 to 1677, containing the reigns of the last three emperors.* London, 1680. Vö. WING I–II. R 2406. Francia nyelvű kiadása: *Histoire des trois derniers empereurs des Turcs depuis 1623 jusq'a 1677.* Paris, 1683. Ugyancsak francia nyelvű, *nem regisztrált*, a nyomda helyének megadása nélküli hollandiai kiadása 1683-ban jelent meg. Holland nyelvű kiadása: *Historie der drie laatste Turksche Keizers.* Amsterdam, 1684.

[73] *Kort en waaragtig verhaal van de laetste Vervolginge der Euangelische Leeraaren in Hungarien.* Amsterdam, 1677. App. H. 988. = RMK III. Pótl. 7738.

[74] *Bisterfeldius Redivivus: seu operum Joh. Henrici Bisterfeldii magni theologi ac philosophi posthumorum.* Hagae-Comitum, 1661. Az 1641-es évszám elírás. Az RMK III. Pótlása a 6429 sz. tétel alatt egy 24-rét kiadást vesz fel. A kötetnek ténylegesen volt 12-rét kiadása is. Vö. VISKOLCZ, 40–41.

[75] Francia eredetije: CHASSEPOL, François de: *Histoire des grands vizirs Mahomet Coprogli Pacha et Achmet Coprogli Pacha.* Paris, 1676. Regisztrált, 1686-os párizsi kiadása: App. H. 1219. Hollandiai kiadása: *Histoire des grand vizirs Mahomet Coproghi Pacha et Ahcmet [!] Coprogli Pacha.* Amsterdam, 1676. Angol fordítása: *The History of the Grand Visiers Mahomet, and Achmet Caprogli.* London, 1677. App. H. 986. Vö. WING I–II. C 3728.

A fentieken kívül valószínűleg még további magyar vonatkozású művek is voltak Bekker könyvtárában, mivel számos olyan hollandiai professzor disputációi (disputációkötetei) voltak birtokában, akiknek közismertek magyar kapcsolataik. Az olyan leírások azonban, mint például „XXIX. Disputationes Sam. Maresii", „Disputationes Theologicae C. Schotani", „Disputationes Theologicae N. Arnoldi"[76] nem alkalmasak ezek azonosítására. Egy másik típusú bizonytalan adatra példa a Johannes Janssonius-féle atlasz évszám nélküli, nem teljes kiadása: „Atlas Jansony 4 vol. Kurieus afgeset"[77], ami alapján nem állapítható meg, hogy Bekkernek megvolt-e a Magyarországot és Erdélyt tartalmazó kötet. Hasonló problémát vet fel a következő tétel: „Respublicae 13 vol."[78] A leideni Elzevier kiadóház „Res publica"-sorozatának, mint közismert, volt egy magyar vonatkozású darabja, a *Respublica sive status Hungariae* (Leiden, 1634).[79] A kiadó 1638-ban összeállította a sorozat jegyzékét, és eszerint addig harminc kötet jelent meg[80], így – mivel Bekker könyvtárában nem volt meg a sorozat valamennyi darabja – bizonytalan, hogy a magyar vonatkozású rész birtokában volt-e.

Ismeretlen hungarikumok

Mint a bevezetőben már utaltunk rá, Bekker könyvtárának ez eddigieknél bővebb szempontú – nemcsak magyar szerzőket figyelembe vevő – elemzése ismeretlen hungarikumokat is felszínre hozott.

Richard Knolles (1550?–1610) *The general history of the Turks* című munkájának (London, 1603) számos angol nyelvű kiadásából Apponyi Károly gyűjteményében csak az 1687-es londoni kiadásból van példány.[81] A könyvet Johannes Grindallus valószínűleg az időben legközelebb eső, az eredetihez képest jócskán kibővített 1638-as, ötödik londoni kiadás alapján fordította hollandra.

---

[76] *Catalogus librorum*, 14.

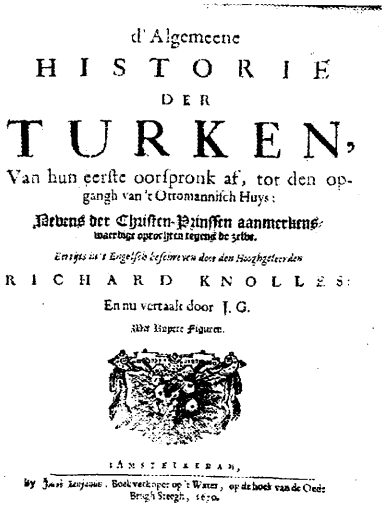
[77] *Catalogus librorum*, 27.

[78] *Catalogus librorum*, 56.

[79] App. H. 828.

[80] GULYÁS Pál: *Az Elzevierek reszpublikái és rokonkiadványok a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Budapest, 1912. 6. /Könyvészeti tanulmányok 2./ A sorozatra lásd újabban: GRUYS, J. A.: *De reeks 'Republieken' van de Elzeviers en Joannes de Laet.* In: *Boekverkopers van Europa: het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier.* Onder redactie van B. P. M. DONGELMANS, P. G. HOOFTIJZER etc. Zuthpen, 2000. 77–106. /Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel, Nieuwe reeks 5./

[81] *The Turkish history from the original of that nation, to the growth of the Ottoman Empire.* London, 1687. App. H. 2742. Vö. WING I–II. K 702, II. 703, 703A–B.

d'Algemeene
HISTORIE
DER
TURKEN,
Van hun eerſte oorſpronk af, tot den opgangh van 't Ottomanniſch Huys:
Nevens der Chriſten-Prinſſen aanmerckens-waerdige oprorijſen tegens de ſelve.
Eerſtes deels 't Engelſch beſchreven door den Hooghgeleerden
RICHARD KNOLLES:
En nu vertaalt door J. G.
Met Koperre Figuren.
TAMSTELREDAM,
by Jacob Benjamin, Boekverkooper op 't Water, op de hoek van de Oude Brugh Steegh, 1670.

4. kép Richard Knolles *The general history of the Turks* c. műve holland kiadásának címlapja (1670) (Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

A holland változat az eredetivel megegyező folió alakban két kötetben Amszterdamban jelent meg, az első 1670-ben, a második 1671-ben Jacob Benjamin könyvkereskedőnél, aki jelenlegi ismereteink szerint sem azelőtt, sem utána nem adott ki magyar vonatkozású művet.

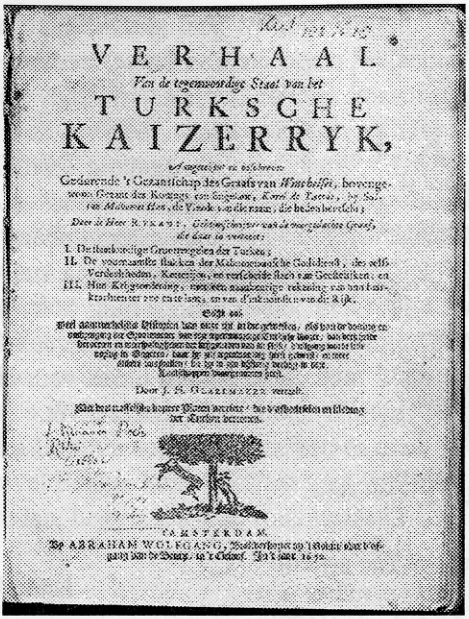
Paul Rycaut (1628–1700) *The present state of the Ottoman Empire* (London, 1667) című művének az Apponyi-gyűjteményben egy 1670-ben Amszterdamban kiadott francia fordítása[82], egy 1687-es londoni kiadása[83] és egy némileg rövidített, 1709-es hágai kiadása található.[84] Az amszterdami kiadást Abraham Wolfgang könyvkereskedő jelentette meg, aki ezt megelőzően és ezután is adott ki magyar vonatkozású műveket.[85] A kiadó a francia nyelvű változat mellett tehát ugyanabban az évben hollandul is megjelentette a művet (Jan Hendrik Glazemaker fordításában).

[82] *Histoire de l'Etat present de l'Empire Ottomans.* Amsterdam, 1670. App. H. 2100.

[83] Lelőhelye: Richard Knolles *The Turkish history* (London, 1687) című munkájának (App. H. 2742) II. kötete. Vö. WING I. R 2415, II. 2414A.

[84] *Tableau de l'Empire Ottoman ou l'n trouve, les mœrs & costumes des Turcs, leurs loix, leurs religion.* A la Haye, MDCCIX. Lelőhelye: RYCAUT, Paul: *Histoire de l'Empire Ottoman contenant l'origine & les progres des Turcs.* A la Haye, MDCCIX. (App. H. 2804.) III. kötete.

[85] Vö. App. H. 1357, 2090. Ezenkívül ő gondozta François de Chassepol Histoire des grands vizirs című munkájának 1676-os amszterdami kiadását. Lásd a 75. jegyzetet.

VERHAAL
Van de tegenwoordige Staat van het
TURKSCHE
KAIZERRYK,
AMSTERDAM.

5. kép Paul Rycaut *The present state of the Ottoman Empire* c. műve holland kiadásának címlapja (1670)
(Koninklijke Bibliotheek, Hága)

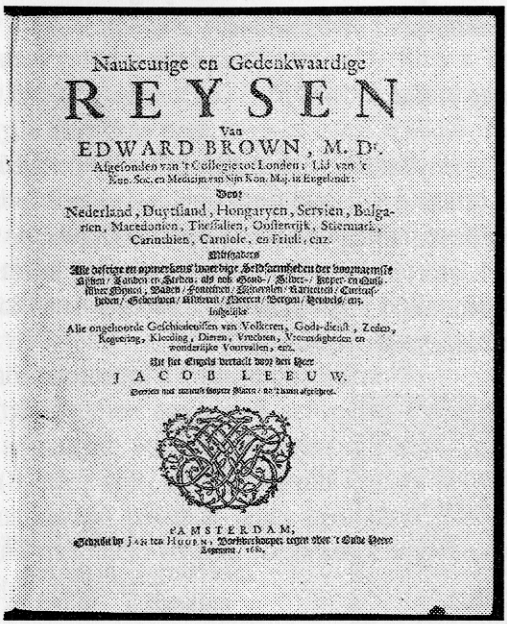
Úgy látszik, a holland változat kiadása üzleti szempontból nem volt túl sikeres, mivel azt nem követte újabb kiadás, ellentétben a francia változattal, amelyet Wolfgang 1671-ben, 1672-ben, 1678-ban és 1686-ban is kiadott. A francia változat sikerét mutatja, hogy azt Wolfgang halála (1694) után két másik amszterdami könyvkereskedő is kiadta: Pierre Mortier 1696-ban és David Mortier 1714-ben.

Végül ki kell térnünk Edward Browne (1644–1708) angol utazó részben Magyarországról szóló útleírására (*A brief account of some travels in Hungary etc.* London, 1673), amelynek első és egy későbbi, 1685-os kiadása[86], francia, német és holland fordítása (Jacob Leeuw Dirckx fordításában) eddig is ismert volt.[87] A Bekker könyvtárában szereplő tétel az eddig ismert, 1696-os holland nyelvű ki-

[86] London, 1673. 4° App. H. 973. Vö. WING I–II. B 5110; folio-kiadása: London, 1685. App. H. 1177. vö. WING I–II. 5111.

[87] Francia kiadása: *Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie etc.* Paris, 1674. App. H. 976. Német kiadása: *Durch Niederland, Teutschland, Hungarn, Servien, Bulgarien ... gethane gantz sonderbare Reisen.* Nürnberg, 1686. App. H. 2242. Ismert holland kiadása: *Naauwkeurige en gedenkwaardige reysen van Edward Brown ... in Hongaryen etc.* Amsterdam, 1696. App. H. 1453.

adásnál korábbi ismeretlen, 1682-es amszterdami kiadás[88], amely az ismert kiadást is gondozó Jan ten Hoorn könyvereskedőnél jelent meg, akiről tudjuk, hogy voltak egyéb magyar vonatkozású kiadványai is.[89]

Naukeurige en Gedenkwaardige
REYSEN
Van
EDWARD BROWN, M. D.
Nederland, Duytsland, Hongaryen, Servien, Bulgarien, Macedonien, Thessalien, Oostenrijk, Stiermark, Carinthien, Carniole, en Friuli, enz.
Alle oplettende Geschiedenissen van Volkeren, Gods-dienst, Zeden, Regering, Kleeding, Dieren, Vruchten, Vreemdigheden en wonderlijke Voorvallen, enz.
Uit het Engels vertaelt door den Heer
JACOB LEEUW.
t AMSTERDAM,

6. kép Edward Brown *A brief account of some travels* c. műve holland kiadásának címlapja (1682) (Koninklijke Bibliotheek Hága)

A fenti, a könyvjegyzékben véletlenszerűen együtt szereplő művek némileg kitöltik azt az űrt, amely Magyarország hollandiai fogadtatásában 1663, Nadányi János Florus ¬Hungaricusának[90] megjelenése, 1664, Bethlen János Erdélytörténetének[91] megjelenése, 1680, Mauritio Nitrinek az erdélyi és magyarországi harcokról szóló munkája megjelenése, és 1686, a Buda visszafoglalásával kap-

[88] E kiadásból a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban van példány, amely azonban nem teljes, mert nem tartalmaz minden magyar vonatkozású metszetet.

[89] Vö. App. H. 1181 = RMK III. Pótl. 6883, App. H. 2104.

[90] App. H. 862.

[91] App. H. 992.

csolatos gazdag irodalom[92] között eddig tátongott, és amely folyamatot 1687-ben az első hosszabb lélegzetű, holland szerzőtől származó Magyarországról szóló „országismertetés" zár le.[93]

Bekker magyar vonatkozású olvasmányai

a. Kort en waaragtig verhaal (1677)

Mint korábbi közleményünkben már említettük, Bekker 1684-ben elkészítette *Georgius Hornius* (1620–1670) *Historia ecclesiastica et politica* című egyháztörténetének kiegészítését, amely *Kort begryp der algemeine kerkelyke historien* (Az egyetemes egyháztörténet rövid foglalata) címmel jelent meg Amszterdamban, először 1684-ben, majd 1685-ben, és az 1666 és 1684 közötti időszak európai egyháztörténetének eseményeit tárgyalja.

KORT BEGRYP
der algemeine
KERKELYKE
HISTORIEN,
Zedert het jaar 1666. daar Hornius
eindigt, tot den jare 1684.
DOOR
B. BEKKER
AMSTERDAM.

7. kép A *Kort begryp der algemeine kerkelyke historien*, Bekker magyar vonatkozású művének címlapja (1685) (Koninklijke Bibliotheek Hága)

A művet a református hittől eltérő felfogásoktól, többek között a zsidó vallástól, különösen Spinozától, a katolikusoktól, a labadistáktól, a misztikusoktól és a szelleműzőktől való idegenkedés hatja át. A mű elején, amely főleg a korabeli, Bekker által eltévelyedésnek tartott áramlatokat tárgyalja, a korabeli zsidó próféta, Sabbataj Cví (1623–1676) messianizmusát tárgyalja. Részletesen foglalkozik

[92] App. H. 1248, 2717. (kiadva: *Napló Buda, avagy Offen erős városának híres ostromáról.* Budapest, 1998. 115–125. /Régi Magyar Könyvtár, Források 7./), valamint App. H. 1227, 1263, 1276, 1305.

[93] *Korte, beknopte, en nette Beschrijving van den Koningrijken Hungarijen, Dalmatien, en Morea, Mitsgaders de Vorstendommen Zeevenbergen, Walachien, Moldavien, Bulgarien &c.* t' Amsterdam, MDCLXXXVII. App. H. 1330.

Jean Labadie (†1674) tanaival és követőivel, majd Antoinette de Bourignon misztikus tanait bírálja.[94]

Bekker ezután tüzetesen elemzi Johannes Coccejus (1603–1669) előbb franekeri, majd leideni teológiaprofesszor munkásságát[95], akivel kapcsolatban megállapítja, hogy tanait „magyar diákok vitték el Magyarországra"[96], majd – bár könyvtárában nem voltak meg Spinoza művei –, kitér a Tractatus theologico-politicus-ra (1670) és az Ethicára (1677).[97] Többek között visszautasítja Spinoza azon állítását, hogy a Szentírás nem teljesen isteni eredetű, és annak írói hibákat követtek el. Ugyancsak vitatja Spinoza megállapítását, hogy a csodáknak természetes okai lehetnek. Jóllehet Bekker ragaszkodott a Szentírás isteni eredetéhez, a *De Betoverde weereld*-ben később alkalmazott bibliai exegézise – kritikus alapállását tekintve – rokonítja Spinozával.[98]

A könyv első kétharmada után, amely főleg a hollandiai eszmeáramlatokkal foglalkozik, a szerző kitekint a franciaországi és magyarországi egyháztörténet eseményeire, különös tekintettel a vallásüldözésekre.[99]

Korábbi közleményünkben egy rövid szövegösszevetéses példa segítségével kimutattuk, hogy a magyar vonatkozású részlet forrása a *Kort en waaragtig verhaal* című mű (8. kép) volt, amely megvolt Bekker könyvtárában. E hasábokon a magyar vonatkozású részletet teljes egészében közöljük, a jegyzetekben megadva a forrásmű megfelelő részeit, majd két jellemző példával szemléltetjük Bekker szövegátvételi módszerét.

---

[94] BERGSMA i. m. 78.

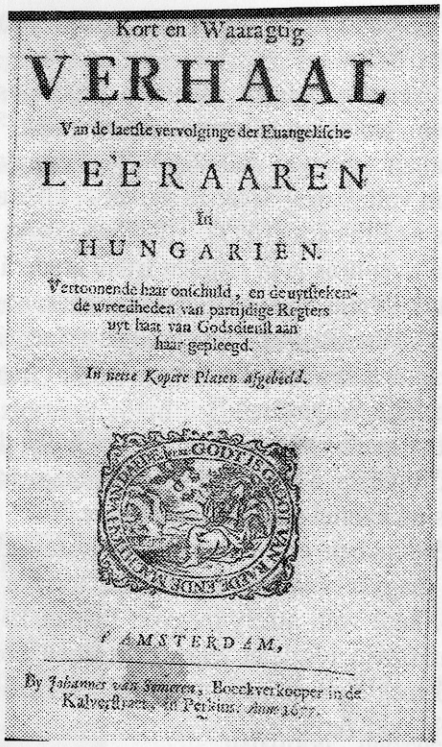
[95] *Kort begryp*, 25–37.

[96] *Kort begryp*, 36.

[97] *Kort begryp*, 38–39.

[98] FIX, Andrew: *Fallen angels. Balthasar Bekker. Spirit Belief, and Confessinalism in the Seventeenth Century Dutch Republic.* Dordrecht/Boston/London, [1999]. 49. /Archives internationales d'histoire des idées 165./

[99] *Kort begryp*, 40–62.

Kort en Waaragtig
VERHAAL
Van de laetste vervolginge der Euangelische
LE'ERAAREN
In
HUNGARIEN.
Vertoonende haar onschuld, en de uytsteekende wreedtheden van partijdige Regters uyt haat van Godsdienst aan haar gepleegd.
In neete Kopere Platen afgebeeld.
t' AMSTERDAM,
By Johannes van Someren, Boeckverkooper in de Kalverstraet, in de Pereboom. Anno 1677.

8. kép A *Kort en waaragtig verhaal*, Bekker magyar vonatkozású forrásának címlapja (1677)
(Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjtemény)

A magyar vonatkozású részlet:

LXII. Het Pausdom, dus op veelerleye wijs haarselve bytende liet daarom haren ouden haat niet af, om de regtsinnigen te beschadigen. Hungaryen, Vrankrijk, Engeland hebben deser jaren, om dit te vertoonen, ieder een besondere schouwburg opgeright: die ik nu vervolgens openen sal. De Roomsche Prelaten, gestijfd van de Jesuwijten, poogden zedert eenigen tijd hunnen Godsdienst in Hungarien te herstellen, ende spaarden geenerhande moeiten om dat te bewerken. De list en 't geweld in de jaren 1659. en 1660. hadden daartoe weinig geholpen: dies sy, op betere gelegenheid loerende, sich looslik bedienden van de binnenlandsche beroerten, die in 't jaar 1670. meest van Roomsch-gesinden verwekt wierden. De schuld daaraf socht men echter op d' Onroomschen te

schuiven: dies besonderlik d'Adel meer en meer verdacht gemaakt, beschuldigd en beschadigd, hunne veiligheyd in de vlught begonden te soeken.[100]

LXIII. Niet lang bleven de Kerkeliken vry. De Leeraars van de Augsburgsche en Swijtsersche Belijdenis, die men hier Lutherschen en Gereformeerden noemt, (van welker laatsten 't groost [!] getal in Hungarijen is) wierden uyt verscheide gewesten verdreeven: En uyt die plekken, die den Keiser onderdanig bleeven, Predikanten en Schoolmeesters na Presburg voor 't Gereghte gedaagd; om sich van de schuld der wederspannigheid te suiveren.[101] Men begon met een minder getal, meest Luterschen; die se voor weert aansagen, en daarna bevonden. Daar verschenen 32. Luterschen ende een Gereformeerde op den 15. September 1673.[102] Men hield hen driederleyen eisch voor. I. In 't rijk te blijven, mits affstand doende van hun amt, op verbeurte van lijf en goed. II. Of, by eigene handtekening, in vrywillige ballingschap te gaan, (sulken dwang noemden sy vrywillig) ende eeuwig te blijven. III. Of, 't gene d'eischers liefst hadden, den Roomschen Godsdienst aan te neemen. So sy 't eerste of tweede koosen, de vordere straf kond hen in 't vervolg niet ontstaan: also men uyt die handtekening bekentenis van schuld trekken soude; gelijk veelen noch van de Boheemsche vevolgingen des jaars 1622 heugen mogt.[103]

LXIV. Men dreighde se den dood, so se geen van dese voorwaarden aannemen. Sy in 't nauw, en d'eersten in dese nieuwe vervolginge, 't gevolg niet bemerkende, ('t is klagelik om seggen!) besweeken altemaal. Namen d'een dese, d'ander dien voorslag aan. De Gereformeerde koos de ballingschap: Een Lutersch man de versakinge sijns geloofs.[104]

LXV. Dit geluk huns onderneemens gaf den vervolgeren dies te meer moeds om voort te gaan. Sy beschreeven uyt alle oorden van 's Keisers gebied, uitgesonderd eenigen te verre gelegen Predikanten, School-leeraars en Leerlingen, Voorsangers, Klokluiders, en al die te beschrijven waren, tegen den 5. Mey 1674. te Presburg. Self die onder den Turck, maar door den Bassa van Buda t'huis gehouden. Daar verschenen op dien dagh, Luterschen en Gereformeerden 250 man: de laatsten net 57, de rest Luterschen altemaal. Vier der Gereformeerden togen tegen Paasch na huis in meyninge om weder te keeren; maar door vreese van het Turx verbod, bleven agter. Eenigen hielden sich wel tot den 29. en 30. Mey, om 't vonnis van verre te verneemen, dog den uitslag bemerkende gingen heimelik door. D'anderen hadden allerlye aanbiedingen te horen, wouden se

[100] *Kort en waaragtig verhaal*, 3–4.

[101] *Kort en waaragtig verhaal*, 4.

[102] *Kort en waaragtig verhaal*, 10.

[103] *Kort en waaragtig verhaal*, 6–9.

[104] *Kort en waaragtig verhaal*, 11.

tekenen; of so niet, sware dreigingen. Alles op den name der Keiserlike Majesteit, daar niets af bleek. Veele der Luterschen deeden d'ondertekening, meest van 't eerste of tweede lid. D'andere hielden 't uit. God zy geloofd! niet meer dan een Gereformeerd Leeraar, ende een jong Schoolmeester verlieten den dienst.[105]

LXIII. [recte: LXVI] Min vrugts doende dan sy gehoopt hadden, wenden 't de vervolgers over eenen andere boeg. Bragten tegen de gedaagden dese sware klagten in: dat se den Roomschen staat des Koningryx[106] afgodisch noemden; tegen de H. Maagd Maria, Heiligen en Beelden opentlik uitvoeren; en (hierop drongen se hardst) aan den opstand der wederspannelingen medepligting waren. Seker Stepanus Witnyedi, wiens naam sy nooit voor desen dagvaart hoorden, soud iet tot last der broederen, sonder dat iemant in den brief genoemd was, geschreeven hebben. En dit was het voornaamste bewijs: Volgens dien wasser geen. Hunne ernstigste betuigingen van onschuld, en gebrek van alle overtuiginge moght hen niet bevrijen. Het vonnis des doods werd den 4. April 1674 tegen de Predikanten, en den 7. tegen de Rectoren uitgesproken.[107]

LXVII. Doch, (onseker of 't uyt list of vreese was) sy gaven den gedoemden 8 weeken uitstel, ende lieten niet na, middelerwijle by te brengen wat mogelik was, om hen tot af-val te verleiden. Men gaf hen so veel vryheids, dat se 't gemakkelik hadden konnen ontlopen. Maar sy wilden niet. De 29. en 30. dagh van Mey gekomen zijnde leeden se den laatsten storm. Men nam het niet meer op vorige beschuldigingen; maar op d'hardnekkigheid, van sich geenen voorslag te laten behagen. Ondertusschen hadden de vyanden 't herte niet, om hen te doen sterven; of vonden daar geene bate by; of gunden hen erger dan den dood.[108] Wonnen eindelik so veel, dat sich (helaas!) by de ander-half honderd Luterschen en tien Gereformeerden tot ondertekening van 't eerste of tweede punt overreden lieten, en 5 of 6 Gereformeerden met 28. Luterschen afvielen. D'overigen tot 18. Luterschen de [!][109] van ontrent 200, en 41 Gereformeerden van de 57 overgebleeven, hebben d'eere gehad, om des Heeren Jesus wille smaadheid te lijden; welke nu (seit de historie) ten deele onstslapen zijn, ten deel in 't leven; wel verlost uit verscheidene plaasten; maar omswervende in vreemde landen.[110]

LXVIII. 't Is qualik om seggen, wat se al te lijden hadden. Men sond hen na Leopoldstad; sloot se daer in vuyle en stinkende gaten; Hun dagwerk was waterdragen, en drek te kruiden. Niemant moght hen spreken, helpen noch

---

[105] *Kort en waaragtig verhaal*, 11–16.

[106] Az eredeti szövegben a sorvégi elválasztás miatt: Koo-ningryx.

[107] *Kort en waaragtig verhaal*, 16–19.

[108] *Kort en waaragtig verhaal*, 20–23.

[109] Helyesen: *die*. A következő, 1696-os kiadásban már így szerepel.

[110] *Kort en waaragtig verhaal*, 24–25.

troosten. Van vier vrouwen, die sulx ondernomen hadden, door den Jesuwijt Nikolaas Kollyo [!] uit sijn venster bekeeken, wierd'er eene gevat; en ten spot der menschen, met hoofd en handen door een houte berd, in de bitterste koude, van beuls handen op de straten omgeleid. Te Saiver [!] sloot men se aan eene lange keten met hals banden, gelijk honden, hals aan hals. Dus lagen se 's nachts op de koude steenen, met het hooft op een balk, met de voeten door een blok. Om eerbiedigheid aan de Hostie geweigerd, die men voordachtelik voorby hunne werkplaats droeg, wierden se met stokken en kolven van roers deerlik geslagen. Men sleepte se na de Kerken, om hen tot Beeldendienst te dwingen. Nergens erger dan in Leopoldstad: ook tot Bakkari [!] quaad genoeg. Gekerkerd in eenen donkeren put, lagen daar 80. dagen sonder Son of Maan te sien, (te weeten die op de Galeyen niet geweest zijn) en 15. sonder brood. Een weinig waters en vuile spijse belette hen te sterven. Maar wat se deeden, Gods dienstknechten bleeven hunnen Heere getrouw.[111]

LXVIX. [recte: LXIX] Noch een middel wasser, om hen met de galeyen te beproeven: wanneer Spanjen hulpbenden uit d'Oostenrijksche erflanden trok, om den oproer van Messina te helpen stillen. In maart dan 1675. wierden 35. Predikanten en 6. Rectors van Scholen, uit Leopoldstad Komarom en Brents [!], door last des Opper-bisschops van Gran en Bisschops van Nieuwstad, eens grooten vervolgers, onder krijgsgeleide na Italien, over berg en dal, met slagen, en allerley ongemak, als slaghtschapen voortgedreeven; met sware ketenen en boeijen aan de beenen. Die eerwaardige mannen, sommige grijs van haar, andere siek van leden, door slaafschen arbeid afgesloofd, moesten daar so henen: hunne leidsluiden wisten van geen erbarmen: dan lieten sich, losbandig gaande, van die geketenden noch ook de voeten houden, daar 't swaar om klimmen was; meest in Oostenrijk en Stiermark. Weinig was hunne nachtrust, en de spijse noch minder. Sy wierden aan 't een been van de boeyen ontslaakt, wanneer men sagh, dat se te seer afgemat met geene slagen meer waren voort te stuwen. Tot Triest eindelik aangekomen, leeden daar drie dagen honger, met verlies van alles: Doe t'scheep gebragt, sworven ongemakkelik 14. dagen op See, en quamen in Italien tot Pescara aan land. Twee der Gereformeerden te swak om te gaan, wierden van d' anderen, ook swak genoeg, gedragen: niet tot medelijden, maar tot vermaak der inwoonders: want het waren, (segt de schrijver) Italianen. Van daar, dwars door Italien heen, tot Napels toe gejaagd, lieten twee van de Luterschen achter, die door maghteloosheid den geest gaven, en hunne lichamen lieten voor 't gevogelte. Van ses der Gerformeerden, die niet langer voort komende, tot Tieti in 't gevangenhuis blijven moesten, zijnder vier gestorven, en drie Luterschen ontkomen. Dertig die noch overbleeven waren, wierden te Napels den 8. May

[111] *Kort en waaragtig verhaal*, 25–27.

1675. voor 50. of 55 scudi 't stuk verkocht, en op de galeyen, onder 't schuim der boeven verdeeld: voorts gehandeld so men pleegt te doen met degenen die aan de riemen sitten.[112]

LXX. Negen maanden liepen heen, dat se dit so moesten harden: Eindelik verdroot het den hemel, en gaf hen ruimer lucht. De Seevoogd Ad. de Ruiter, wiens gedachtenis by de Vereende Nederlanders in segening is, belastigd om sich op de Middelandsche Zee ten dienste van Spanjen op te houden, sette 't onder Napels. Sijn eerste werk was daar 't onslag van die elendigen by den Onder-Koning te versoeken; dat hy aanstonds verworf. Des wierden se ten dage sijner aankomste den 11. Febr. 1676 in vrydom op de vloot ontvangen, verschoond, en gekleed.[113]

LXXI. Door trouwe voorspraak des Heeren Hamel Bruininx uit last der Staten Generael (daar ook de Keurvorst van Saxen en anderen toe hielpen) wierd noch te wege gebracht, dat sijne Keiserlike Majesteit, den 20. Meert 1676. ten aansien van de voorspraak sijner lieve vrienden en bondgenoten, de Staten Generaal des Vereenden Nederlands, goed vond, de Hungarische Protestantsche Leeraars, so op de galeijen gebannen, als anders in hechtenis zynde, op hunne vrye voeten te stellen, mits onderschrijvinge van sich niet te wreeken, noch in Hongaryen weder te keeren. Uyt kraght deser verklaringe wierden noch eenigen, tot Tieti en Bakkari gevangen, den 2. Mey 1676 ontslagen: Twee hadden sich in de maand Augustus 1675. vry gekocht.[114]

LXXII. Men bevind, dat in alles elf Gereformeerden en acht Luterschen, in dese vervolgingen het getuigenis van Jesus met hunnen dood versegeld hebben. Vier-en-twintig Gereformeerden en ses Lutherschen, door dit vuur gelouterd, hebben eenen tijd lang, zedert hunne verlossinge van de galeyen, in vreemde landen omgesworven, en hun onderhoud in de ingewanden hunner geloofs-genoten gevonden. Behalven anderen, die door Gods genade volstandig gebleven ende verlost zijn.[115] Nooit aanschoud ik weemodiger vertooning, als wanneer ik acht der genen die van de galeyen quamen, voor de Classis van Amsterdam verschijnen sagh. Die uit hun aller name 't woord deede, sprak te beweegliker; omdat sulk eene vloeijende en weesentlike welspreekentheid, getuige van sijnen wel geschikten geest, met so erbarmelijken toestel des lichaams verseld was. Na desen zijn de Kerkelike saken in Hongaryen onder de wereldlike verwerd gebleeven. De Grave Tökley [!] hoofd geworden der misnoegde Ongarische Heeren, en voorstander van den Protestantschen Gods-dienst, houd met sijn

[112] *Kort en waaragtig verhaal*, 27–32.

[113] *Kort en waaragtig verhaal*, 32–33.

[114] *Kort en waaragtig verhaal*, 33–35.

[115] *Kort en waaragtig verhaal*, 35–36.

uytgetrokken sweerd het ander in de schee. Hebbende den Sevenberger en Turck op sijde, houd het Paapsch geweld hier en daar wat tegen. In 't jaar 1681. stelde hy, onder andere voorwaarden van vreede, aan den Roomschen Keiser voor, dat de vryheid der Euangelische religie, in allen deelen, gelijk voor desen, met hetgene daaraan vast is, hersteld en versekert wierde. De Keiser verstond, dat de vryheid van Godsdienst uit sijner Majesteit vrije gunst, niet uit verbintenis, was toegestaen. Dit staat noch so tusschen beiden: terwijl de gansche Kristenheid op den uitslag van desen nieuwen Turkschen oorlog wacht; zijnde 't gantsche Pausdom behalven Vrankrijk met grooten yver ingespannen, om den gemeenen vyand af te keeren; daar ook eenige Protestantsche Vorsten, met name Brandenburg en Saxen, werk af maken; Sulker Heeren trouwe hulp hoopt men dat de Keiser met de vrijheid onser Geloofsgenooten in Hongarijen vergelden sal. God sal d'uytkomste geeven, en sijne Kerk besorgen.

A részlet általunk készített magyar fordítása:

LXII. A katolikus egyház tehát – magának sokféleképpen ártva – továbbra is tele volt a régtől meglevő gyűlölettel, ami arra késztette, hogy az igazhitűeknek kárt okozzon. Magyarország, Franciaország és Anglia ezekben az években különösen jól példázzák az előbbieket, amit a következőkben ismertetek. A katolikus főpapok a jezsuitáktól ösztönözve, egy ideje megpróbálták vallásgyakorlatukat Magyarországon helyreállítani, és mindent megtettek annak érdekében, hogy azt elérjék. Az 1659. és 1660. évben ezt sem fondorlattal, sem erőszakkal nem sikerült elérniük, ezért kedvezőbb alkalomra vártak, és ravaszul kihasználták az 1670. évben az országban zajló zavargásokat, amelyeket leginkább a katolikus vallásúak kezdeményeztek, amit azután megpróbáltak a nem katolikusokra áthárítani. Mivel leginkább a nemességet gyanúsították, vádolták és tették tönkre, így azok a menekülésben kerestek biztonságot.

LXIII. Az egyház szolgái nem sokáig maradtak szabadon. Az ágostai és helvét hitvallású prédikátorokat, akiket itt evangélikusoknak és reformátusoknak hívnak (Magyarországon az utóbbiak vannak a legtöbben), különböző helyekről elűzték, és a császár fennhatósága alatt maradt területekről a prédikátorokat és az iskolamestereket bíróság elé idézték Pozsonyba, hogy tisztázzák magukat az összeesküvés bűne alól. Először kevéssel kezdték, leginkább evangélikusokkal, akikről úgy gondolták, majd meg is győződtek arról, hogy rászolgáltak arra, hogy megidézzék őket. 1673. szeptember 15-én[116] 32 evangélikus és egy református jelent meg. Háromféle követelést támasztottak velük szemben: I. Maradjanak a birodalomban, mondjanak le a hivatalukról fej- és jószágvesztés terhe mellett. II.

[116] Helyesen 25-én. Lásd még *Kort en waaragtig verhaal*, 10.

Vagy, vállalják saját aláírásukkal, hogy önkéntes száműzetésbe vonulnak (ezt a kényszert nevezték önkéntességnek) és örökre ott maradnak. III. Vagy, és ez volt az, amit a követelők a legszívesebben vettek volna, térjenek át a katolikus vallásra. Azok, akik az első vagy második pontot választották, nem kerülhették el a következményt: aláírásukkal bűnösségüket ismerték el, ahogy arra még sokan emlékeznek az 1622-es csehországi üldözések idejéből.[117]

LXIV. Halállal fenyegették őket, ha egyik feltételt sem fogadják el. Azok, akik szorult helyzetben voltak, és akiket eme új hajsza során először környékeztek meg, nem számoltak a következményekkel, és (kár, hogy ezt kell mondani) valamennyien elbuktak, és az egyik az egyik, a másik a másik javaslatot fogadta el. A református a száműzetést választotta, egy evangélikus férfi pedig lemondott hitéről.[118]

LXV. Szándékuk sikerén az üldözők még inkább felbátorodtak, és folytatták, amit elkezdtek. A császár[119] fennhatósága alatti területről – néhány messze fekvő helyet kivéve – valamennyi helyről megidézték 1674. május[120] 5-re Pozsonyba a prédikátorokat, a tanítókat és a diákokat, a kántorokat, a harangozókat és mindenkit, akiket csak meg lehetett idézni. Még a török fennhatósága alatt levőket is megidézték, de azokat a budai pasa otthon tartotta. Az említett napon és helyen összesen 250 evangélikus és református férfi jelent meg, az utóbbiak pontosan 57-en, a többiek mind evangélikusok voltak. A reformátusok közül négyen húsvét körül hazatértek, és úgy gondolták, hogy majd visszatérnek, de a török tilalmától való félelmükben otthon maradtak. Néhányan május 29-ig és 30-ig maradtak, és tisztes távolságból várták az ítéletet, de amint értesültek arról, titokban eltávoztak. A többiek mindenféle ajánlatokat kaptak, ha aláírják a feltételeket, vagy súlyos fenyegetéseket, ha nem teszik meg azt. Mindez Őcsászári Felsége nevében történt, amire semmilyen bizonyíték nem volt. Az evangélikusok közül sokan aláírták a feltételeket, leginkább az első vagy a második pontot. A többiek kitartottak. Dicsőség Istennek, hogy csak egy református prédikátor és egy fiatal iskolamester mondott le hivataláról.

LXIII. [helyesen: LXVI] Mivel az üldözők a reméltnél kevesebbet értek el, mással próbálkoztak, és a megidézetteket azzal a súlyos váddal illették, hogy a katolikus királyságot bálványimádónak nevezték; hogy nyíltan Szűz Mária, a

---

[117] Utalás Comenius *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* című művének (Leiden, 1648) a forrásszövegben idézett részletére. Vö. *Kort en waargatig verhaal*, 8–9.

[118] Az utóbbi neve Suhajda volt. Vö. OTROKOCSI FÓRIS Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria MDCLXXVI.* Sajtó alá rendezte HERPAY Gábor. Budapest, 1933. 10. /Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae Series III. 1./

[119] I. Lipót (1640–1705), 1657-től német-római császár és magyar király.

[120] Helyesen: március. Lásd még *Kort en waargatig verhaal*, 12.

szentek és a szobrok ellen vannak, és (ezt hangsúlyozták a legjobban) a felkelők cinkosai voltak. Egy bizonyos Witnyedi István, akinek nevét az említett megidézés előtt sohasem hallották, állítólag valami terhelőt írt a testvérekre nézve, anélkül azonban, hogy a levélben bárkit megnevezett volna.[121] És ez volt a legfőbb bizonyíték, az érintettek szerint azonban nem volt semmilyen bizonyíték. Bár hangoztatták, hogy teljesen ártatlanok, viszont ezt egyáltalán nem tudták bizonyítani, ezért nem szabadulhattak. 1674. április 4-én a prédikátorokra, 7-én pedig az iskolamesterekre mondták ki a halálos ítéletet.

LXVII. Azonban (nem tudni, hogy cselből vagy félelemből) 8 hét haladékot adtak a szerencsétleneknek, és közben mindent elkövettek annak érdekében, hogy megpróbálják őket hitük elhagyására bírni. Annyi szabadságot adtak nekik, hogy könnyen megszökhettek volna, de azok nem akartak. Amikor elérkezett május 29. és 30., akkor érte őket a legnagyobb támadás. Az üldözők már nem elégedtek meg a korábbi vádakkal, hanem azt vetették szemükre, hogy csökönyösek és nem hajlanak semmilyen javaslatra. Közben az ellenségnek nem volt mersze megöletni őket, mivel vagy nem láttak abban hasznot, vagy még a halálnál is rosszabb sorsot szántak nekik. Végül is elérték, hogy (sajnos!) mintegy másfélszáz evangélikust és tíz reformátust rábeszéltek arra, hogy aláírják az első vagy a második pontot, 5 vagy 6 református és 28 evangélikus pedig lemondott hitéről. Annak a 18 evangélikusnak, akik a körülbelül 200 evangélikusból megmaradtak, és annak a 41 reformátusnak, akik az 57 reformátusból kitartottak, abban a tisztességben volt részük, hogy Jézus Urunkért megaláztatást szenvedtek el, akik (a történet szerint) részben meghaltak, részben életben vannak, és vannak olyanok, akik különböző helyekről kiszabadultak, de idegen országokban bolyongnak.

LXVIII. Nehéz elmondani, hogy milyen sokat kellett szenvedniük. Lipótvárra[122] küldték őket, ahol piszkos és bűzös lyukakba zárták őket. Napközben vizet hordtak, és trágyát cipeltek. Senki sem beszélhetett velük, segíthetett nekik vagy vigasztalhatta őket. Amikor Nicolaus Kollyo[123], egy jezsuita az ablakból látta, hogy négy asszony segíteni akart nekik, közülük az egyiket elfogták, és miután fejét és kezeit a hóhér fából készült járomba fogta, az emberek gúnyolódásának kitéve a legnagyobb hidegben végighajtotta az utcákon. Seivaron[124] a

[121] Vitnyédi István Bethlen Miklósnak írt, Eperjes, 1669. május 10-én kelt és Keczer Ambrusnak írt, Pozsony, 1669. december 30-án kelt leveleiről van szó. Kiadva in: *Apologia ministrorum*. H. n. 1677. (RMK II. 1400); hollandiai kiadása: Utrecht, 1678. (RMK III. 2938). Modern magyar fordításukat lásd *Bethlen Miklós levelei*. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta JANKOVICS József. Budapest, 1987. 1167–1169. /Régi Magyar Prózai Emlékek 6/1–2./

[122] erőd Újvároska (Leopoldov) mellett, Szlovákia

[123] Helyesen: Nicolao Kellio.

[124] Helyesen: Sárvár.

prédikátorok nyakába pórázt akasztottak, majd mint a kutyákat egy hosszú láncra fűzve hajtották őket. Éjjel a hideg kövön feküdtek, fejüket egy gerendára támasztva, lábuk alá egy fatönköt téve. Mivel megtagadták, hogy imádják az oltáriszentséget, amelyet szándékosan hordoztak körbe ott, ahol dolgoztak, botokkal és husángokkal ütötték őket. Templomokba hurcolták őket, hogy bálványimádásra kényszerítsék őket. Bár Lipótvárnál[125] semmi sem volt rosszabb, Bakkariban[126] is rosszul ment a soruk. Egy sötét verembe vetették őket, ahol 80 napig feküdtek anélkül, hogy a Napot vagy a Holdat látták volna (azokról van szó, akik nem a gályákon voltak) és 15 napig voltak kenyér nélkül, s csak azért nem haltak meg, mert kaptak egy kevés vizet és piszkos ételt. De bármit is tettek velük, Isten szolgái hűek maradtak Urukhoz.

LXVIX. [helyesen: LXIX] Az üldözőknek még egy eszközük volt, mégpedig az, hogy a gályákon vessék alá őket próbának, amire akkor adódott alkalom, amikor Spanyolország kivonta segédcsapatait az osztrák örökös tartományokból, hogy leverje a messinai felkelést. 1675 márciusában Lipótvárról, Komáromból és Brentsből[127] az esztergomi érsek[128] és a bécsújhelyi püspök[129], az egyik nagy üldöző parancsára 35 prédikátort és 6 iskolamestert katonák kíséretében Itáliába hajtottak hegyen és völgyön át, mintha vágásra szánt juhok lettek volna, ütések és mindenféle kellemetlenség közepette, lábukon nehéz láncokkal és bilincsekkel. E tiszteletreméltó férfiaknak, akik közül néhánynak ősz volt a haja, néhánynak a rabszolgamunka miatt elgyengültek a tagjai, így kellett menniük, kísérőik pedig nem ismertek könyörületet, és csak akkor vették le egyik lábukról a láncokat, ha nehezükre esett felkapaszkodni a hegyekre, ami főként Ausztriában és Stájerországban fordult elő. Éjjel keveset pihentek, és még kevesebbet ettek. Amikor látták, hogy már annyira elgyengültek, hogy még ütlegek hatására sem képesek továbbhaladni, megengedték nekik, hogy csak egyik lábukon viseljenek bilincset. Amikor végre Triesztbe érkeztek, három napig éheztek, és megfosztották őket mindenüktől. Miután hajóra adták őket, sok kellemetlenség közepette 14 napot töltöttek a tengeren, és Itáliában, Pescarában értek partot. A reformátusok közül kettőt, akik már annyira elgyengültek, hogy nem bírtak járni, a többiek vitték, akik maguk is elég gyengék voltak, ami az ottani lakosokból nem részvétet, hanem csúfolódást váltott ki, mivel (mondja az író)[130] olaszok voltak. Miközben

[125] Leopoldov, Szlovákia

[126] Korabeli alakja: Buccari (Bakar, Horvátország).

[127] Helyesen: Berencs (Branč, Szlovákia).

[128] Szelepcsényi György (1595 k.–1685) 1666-tól esztergomi érsek, a pozsonyi vésztörvényszék elnöke.

[129] Kollonich Lipót (1631–1707) 1669-től bécsújhelyi püspök.

[130] Bekker itt ismeri el, hogy valamilyen forrásból dolgozott.

onnantól Itálián keresztül Nápolyig hajtották őket, két evangélikust hátrahagytak, akik elgyengülésben kiadták lelküket[131], testüket a madarak prédájául hagyva. Hat református közül, akiknek, mivel nem tudtak továbbmenni, Tietiben[132] a börtönben kellett maradniuk, négy meghalt[133], három evangélikus pedig megszökött.[134] A megmaradt harmincat Nápolyban 1675. május 8-án fejenként 50 vagy 55 aranyért adták el, és beosztották őket a gonosztevők közé, és úgy bántak velük, mint a kantárra kötött állatokkal.

LXX. Kilenc hónapig kellett ezt a sorsot viselniük. Végre az Ég megsokallta, ami történt, és enyhített sorsukon. De Ruyter admirális[135], akinek emléke áldott a Hét Egyesült Tartományban[136], miután parancsot kapott, hogy menjen a Földközi-tengerre, és álljon a spanyol flotta szolgálatára, Nápoly felé vette útját.[137] Első dolga az volt, hogy az alkirályt megkérje, a nyomorultakat bocsássa szabadon, amit azonnal sikerült is elérnie.[138] A prédikátorok tehát megérkezése napján, 1676. február 11-én elnyerték szabadságukat, a flotta hajóin fogadták őket, majd gondoskodtak róluk, és ellátták őket ruhával.

LXXI. A holland parlament utasítását követő Hamel Bruyninx[139] úr hathatós közbenjárására és a szász választófejedelem[140], valamint mások segítségével mégis sikerült elérni, hogy Őcsászári Felsége 1676. március 20-án kedves barátja és szövetségese, Hollandia parlamentje közbenjárása alapján úgy döntött, hogy a gályákra száműzött és fogságban levő magyar protestáns prédikátorokat szabadlábra helyezi, ha aláírásukkal vállalják, hogy nem állnak bosszút, és Magyarországra sem térnek vissza. E nyilatkozat alapján a még Tietiben és Bakkariban

---

131 Gócs Mihály és Illyés Gergely.

132 Helyesen: Chieti (ókori neve Theate).

133 Miskolci Mihály, Kóródi János, Szecsei János és Huszti Mihály.

134 Lányi György, Masnicius Tóbiás és Simonides János.

135 Ruyter, Michiel de (1607–1676) a földközi-tengeri holland flotta parancsnoka, a gályarab prédikátorok megszabadítója.

136 Hollandia korabeli neve. A mellékmondat a Kort en waaragtig verhaal-ban nem szerepel, így Bekker saját betoldása.

137 De Ruytert a holland parlament 1675 júliusában rendelte a Földközi-tengerre, hogy a holland hajóhad a Franciaország ellen létrehozott hágai szövetség tagjaként a spanyolokat támogassa.

138 De Ruyter előbb 1675 decemberében a szicíliai, majd 1676 januárjában a nápolyi spanyol alkirályhoz fordult a gályarab prédikátorok szabadon bocsátása érdekében.

139 Hamel Bruyninx, Gerard (1616–1691) 1670-től bécsi holland rezidens, 1676 végétől rendkívüli nagykövet.

140 II. János György (1613–1680), 1656-tól szász választófejedelem.

raboskodókat 1676. május 2-án szabadon engedték.[141] Ketten 1675 augusztus havában váltságdíj ellenében szabadultak.[142]

LXXII. Megállapítást nyert, hogy az említett üldözések során összesen tizenegy református és nyolc evangélikus pecsételte meg halálával Jézus iránti tanúságát.[143] Huszonnégy református és hat evangélikus, akik az említett tűzben megtisztultak, a gályákról való megszabadításuk után egy ideig idegen országokban bolyongtak[144] és hittestvériek között tartózkodtak[145], és mások is voltak, akik Isten kegyelméből állhatatosak maradtak és megszabadultak. Soha nem láttam meghatóbb dolgot, mint amikor nyolcan azok közül, akik a gályákról megszabadultak, megjelentek az amszterdami egyházkerület előtt.[146] Az, aki a többiek nevében szólt, nagyon meghatóan beszélt, mivel folyékony és lényegre törő beszéde, amely szellemi tehetségéről tanúskodott, testének nyomorúságos állapotával párosult. Az említettek után Magyarországon az egyházi ügyek a világiak ellenállásán múltak. Tökley[147] gróf az elégedetlen magyar urak vezére és a protestáns vallásgyakorlat védelmezője lett, és erőszakkal fenyegetve tartja sakkban a másik felet. Az erdélyieket és a törököt maga mellett tudva, a katolikus erőszaknak itt-ott ellenáll. 1681-ben többek között olyan békefeltételeket terjesztett elő a császárnak, hogy az evangélikus vallás minden tekintetben, a korábbiakhoz hasonlóan, és minden, ami ezzel jár, újra helyreállítassék és biztosítassék.[148] A császár úgy döntött, hogy Őfelsége a vallásgyakorlat szabadságát kegyből és nem kötelességből engedélyezi. A helyzet azonban még bizonytalan: miközben az egész keresztény világ a jelenlegi új, török elleni háború kimenetelére vár[149], és Franciaországot kivéve az egész katolikus világ nagy erőfeszítéseket tesz, hogy legyőzzék a közös ellenséget, és ebben néhány protestáns fejedelem is, nevezete-

[141] A chitei börtönből szabadult Harsányi Móricz István és Czeglédi Péter, a bakariból Kállai István, Ladmóci István, Rimaszombati János, Szentpéteri Mangó István és Tatay Sámuel.

[142] Masnicius Tóbiás és Simonides János.

[143] Névsorukat lásd *Kort en waaragtig verhaal*, 36–40; *Galeria omnium sanctorum – A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete.* Szerk. FABINY Tibor és LADÁNYI Sándor közreműködésével MAKKAI László. Budapest, 1976. 124.

[144] Névsorukat lásd *Kort en waaragtig verhaal*, 40–45; *Galeria omnium sanctorum*, 125–126.

[145] E mellékmondat a Kort en waaragtig verhaal-ban nem szerepel, így Bekker saját betoldása, utalás a megszabadított prédikátorok zürichi, németországi és hollandiai tartózkodására.

[146] 1676. október 12-én a következők jelentek meg az egyházkerület előtt: Bátorkeszi István, Beregszászi István, Jablonczai János, Köpeczi Balázs, Nikléczi Boldizsár, Otrokocsi Fóris Ferenc, Steller Tamás, Szomodi János. Vö. MIKLÓS, E: *De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674–1680)* = Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 40 (1919), 92.

[147] Thököly Imre.

[148] Utalás az 1681 áprilisában megnyílt soproni országgyűlés eseményeire.

[149] Utalás a 1684-ben létrejött, a pápa által kezdeményezett, törökellenes Szent Szövetségre.

sen a brandenburgi[150] és a szász választófejedelem is részt vesz, remélhető, hogy az előbbi urak hathatós segítségét a császár magyarországi hittestvéreik szabadságával viszonozza majd. A dolog Isten kezében van, és ő gondoskodni fog egyházáról.

Bekker szerzői módszerére szinte mindenhol az eredetihez hű, azt tömörítő, gyakran az eredetiből való szó szerinti átvétel a jellemző:

Kort en waaragtig verhaal:

Eindelijk verdroot het God in den Hemel, haar verdriet langer aan te schouwen, en zond haar een verlosser. De Lt. Admiraal de Ruyter, order ontfangen hebbende tot langer verblijf in de Middelandsche Zee, om met de Vloot van den Staat der Vereenigde Nederlanden dienst aan de kroon Spagnien te doen, zette zijn cours na Napels. Daar aankomende, was zijn eerste werk bij den Onderkoning aan te houden, om hem de vryheid van alle die ellendige te schenken. Wiens grootmoedigheid hem dat niet konnende weigeren, zijn dezelve op den dag zijner aankomste, wezende den 11. February des jaars 1676. in vrydom op de vloot blijdelijk ontfangen: gevende met haar verscheurde kleederen en uytgemergelde lichaamen, afzienelijk door buylen en wonden, een beweeglijk gezigt. Men heeft haar volgens zijn last gekleed, en in verscheyde schepen verdeeld zijnde, zeer wel onthaald, tot den tijd van haar vertrek na Venetien.[151]

Bekker:

Eindelik verdroot het den hemel, en gaf hen ruimer lucht. De Seevoogd Ad. de Ruiter, wiens gedachtenis by de Vereende Nederlanders in segening is, belastigd om sich op de Middelandsche zee ten dienste van Spanjen op te houden, sette 't onder Napels. Sijn eerste werk was daar 't onslag van die elendigen by den Onder-koning te versoeken; dat hy aanstonds verworf. Des wierden se ten dage sijner aankomste den 11. Febr. 1676 in vrydom op de vloot ontvangen, verschoond, en gekleed.[152]

[150] Frigyes Vilmos (1620–1688) 1640-től brandenburgi választófejedelem.

[151] *Kort en waaragtig verhaal*, 32–33.

[152] *Kort begrijp*, 52.

Az előbb említett módszer alól egyetlen kivétel akad:

Kort en waaragtig verhaal:

Haer getal bestond doen in ses en veertig Luthersche (want de andere van die zelve belijdenis hebben zommige de laatste, zommige de voorgaande proeven niet kunnen deurstaan, en hebben ofte het eerste ofte het tweede punt van de meer gezeide artijkelen onderteikend) en zeven en veertig Gereformeerde, te zamen dry en negentig. Die alle tot hier toe standvastig gebleven waaren, en gezind om voor den Name Christi te lijden. Maar, helaas! hoe zwak is het vlees! Hoe kan 't met drooge oogen gezeid worden! De Barbarische mishandelingen hebben vijf Gereformeerde (want van een sesde is geen zekerheid) en wel agt en twintig Luthersche doen afvallen. Dog alle de overige zoo wel van de eene als de andere Belijdenisse zijn weerdig geagt, om den name Christi smaatheid te lijden, en zijne getrouwe getuygen bevonden te worden: welke nu ten deele in den Heere ontslaapen zijn, ten deele in 't leven, wel verlost in verscheide plaatzen, maar omzwervende in vreemde Landen.[153]

Bekker:

Wonnen eindelik so veel, dat sich (helaas!) by de ander-half honderd Luterschen en tien Gereformeerden tot ondertekening van 't eerste of tweede punt overreden lieten, en 5 of 6 Gereformeerden met 28. Luterschen afvielen. D'overigen tot 18. Luterschen de [!] van ontrent 200, en 41 Gereformeerden van de 57 overgebleeven, hebben d'eere gehad, om des Heeren Jesus wille smaadheid te lijden; welke nu (seit de historie) ten deele ontslapen zijn, ten deele in 't leven; wel verlost uit verscheidene plaasten; maar omswervende in vreemde landen.[154]

Bekker ennél az átvételnél átalakítja az eredeti szöveget, és megtartja annak értelmét, de máshová helyezi a szövegben a hangsúlyt. Az eredeti szöveg ugyanis annak megállapítására hagyatkozik, hogy a magyarországi börtönökbe vitt 46 evangélikus és 47 református, azaz összesen 93 lelkészből a megpróbáltatások hatására 5 vagy 6 református és 28 evangélikus *mondott le hitéről*. Bekker ezzel szemben, megemlítve ugyan, hogy 5 vagy 6 református és 28 evangélikus lelkész mondott le hitéről, visszanyúl az 1674. március 5-ére eredetileg megidézett „kö-

153 *Kort en waaragtig verhaal*, 24–25.

154 *Kort begrijp*, 50.

rülbelül 200" (pontosan 193) evangélikus és 57 református (összesen 250) lelkész számához[155], és ezekkel a számokkal állítja szembe a 18 evangélikus és 41 református, *hitéhez hű maradt* lelkész számát.

b. Hollandse Mercurius (1681)

A *Kort en waaragtig verhaal*-ból átvett rész után Bekker rövid utalást tesz Thököly Imre mozgalmára és Thököly azon feltételeire, amelyeket küldötteinek az 1681-es soproni országgyűlésen való részvételéhez szabott. Mivel a kifjezetten a fejedelemről szóló kiadványok csak később, 1683-tól kezdődően jelentek meg, és Bekker könyvtárában nem voltak a témával kapcsolatos könyvek, csak a könyvtárában megvolt *Hollandse Mercurius*, az 1651 és 1691 között Haarlemben megjelenő, a korabeli európai eseményeket évkönyv formában tárgyaló kiadvány[156] jöhet szóba lehetséges forrásként, amely magyar vonatkozásainak kiaknázására történt már kísérlet a magyar szakirodalomban.[157]

Az 1681-es év eseményeit összefoglaló (1682-ben megjelent) kötet Thökölyre vonatkozó részének és Bekker szövegének összevetése igazolja feltevésünket:

HOLLANDSE
MERCURIUS,
Verhalende de voornaemste
SAKEN van STAET,
En andere
VOORVALLEN,
Die, in en omtrent de
Vereenigde Nederlanden,
En elders in EUROPA,
In het Jaer 1681,
Zijn geschiet.
Het Twee-en-Dertigste Deel.
TOT HAERLEM,

9. kép *Hollandse Mercurius*, Bekker másik magyar vonatkozású forrásának címlapja (1682)
(Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjtemény)

155 Lásd Bekker szövegének LXV. pontját.

156 Vö. UDEN, J. D. H. van: *Hollantse en Europische Mercurius* = Biekorf 40 (1934), 189–197.

157 FISCHER Éva–L. M. W. S. FÜLÖP: *Zrínyi-levelek a „Hollandtze Mercurius"-ban (1663–64)* = Zrínyi-dolgozatok V (1988), 187–208.

Hollandse Mercurius:

Teckely ... sond een missive ... waerin hij voorgaf: Dat hij hoopte, dat de Stenden ... bereyt waren de Wapenen neder te leggen, en sigh onder de gehoorsaemheyt van sijn Keyserl. Majesteyt weder in te stellen, onder de volgende Poincten, namentlijck:
1. Dat de Ongersse Vryheyt, volgens het Diploma Regium, dat is de Rijckx-Capitulatie, opnieuw vast-gestelt soude werden.
2. Dat dien volgende de Vryheyt van de Euangelisse Religie in all sijn deelen, soo die voor desen was geweest, met hetgene daeraen dependeert, soude werden herstelt en verseckert. ... Gemelde Missive aen sijn Keyserlijke Majesteyt voor de Standen gesonden zijnde, soo antwoorde die op 't eerste Articul: Dat sy, en niet sijn Majesteyt, tegens het Diploma gedaen, en hetselve verbroocken hadden. Op het tweede: Dat de vrije Religie uyt sijn Majesteyts vrye vergunninge, en niet uyt eenige verbintenisse, was toegestaan.[158]

Bekker:

In 't jaar 1681. stelde hy [Thököly], onder andere voorwaarden van vreede, aen den Roomschen Keiser voor, dat de vryheid der Euangelische religie, in allen deelen, gelijk voor desen, met hetgene daaraan vast is, hersteld en versekert wierde. De Keiser verstond, dat de vryheid van Godsdienst uit sijner Majesteit vrije gunst, niet uit verbintenis, was toegestaen.[159]

Módszertani szempontok

Módszertani kísérletünk alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a professzori és nem professzori könyvtárakból eltérő jellegű magyar vonatkozású anyag felbukkanása várható. A professzori könyvtárakban a tanár-diák kapcsolat jellege miatt elsősorban az RMK gyűjtőkörébe tartozó könyvek, míg a nem professzori könyvtárakban főleg nem magyar szerzőktől származó művek előfordu-

[158] *Hollandse Mercurius* 1681, 95–96.
[159] *Kort begrijp*, 53.

lása várható, ami nem jelenti azt, hogy ne találnánk mindkét kategóriában a másik csoportra jellemző tételeket is.[160]

Ennek lehetséges okai a professzori könyvtáraknál – konkrét példákkal illusztrálva – a teljesség igénye nélkül a következők:

a) A kiutazó diák (vagy látogató) Magyarországban vagy Erdélyben nyomott könyvet visz ajándékul tanárának (vagy az itthon nagy tekintélynek örvendő tanárnak) – saját kezdeményezésére vagy patrónusa megbízásából. Így kerülhetett *Andreas Rivetus* (1572–1651) leideni teológiaprofesszor könyvtárába az a könyv, amely a katalógus leírása szerint I. Rákóczi György erdélyi fejedelem ajánlását tartalmazhatta: *Instructio Georg. Rakoci Principis Transyl. ad Sigismundum filium & ejusdem exercitia Scholastica. Albae Jul. 1640.*[161] *In fronte ipsius Illustrissimi Principis manu nonnulla scripta sunt.*[162]

b) A diák még külföldi tanulmányai alatt vagy hazaindulása előtt kuriózumnak számító, de *saját,* magyar nyelven nyomtatott munkáját ajándékozza tanárának vagy az általa felkeresett nagyhírű tanárnak. Így kerülhetett Mikolai Hegedűs János (1617–1667) *Az mennyei igazságnak tüzes oszlopa* című műve (Utrecht, 1648. RMNY 2249) Johannes Coccejus könyvtárába, aki az ajándékozás idején Franekerben volt a teológia professzora.[163]

c) A diák a tanulmányai során vagy annak lezárásaként elkészült munkáját a professzornak ajándékozza. *Hermann Alaxender Roëll* (1653–1718) franekeri teológiaprofesszor könyvtárában megvolt például a korábban elnöklete alatt disputáló tanítványa, *Vécsei M. István* († 1719?), későbbi református lelkész *Sam. Bocharti Hierozoici, seu de animalibus S. Scripturae compendium* című műve (Franeker, 1690. RMK III. 3627).[164]

d) A diák hazatérte vagy külföldön való letelepedése után volt tanárának megküldi itthon vagy külföldön megjelent munkáját. Így kerülhetett *Jászberényi Pál*

---

[160] Következtéseinket nyolc professzori és három nem professzori (eddig nem vizsgált) könyvtár katalógusának részletes elemzése alapján fogalmaztuk meg.

[161] *Instructio quam Celsissimus Princeps ... Georgivs Rakoci, Princeps Transylvaniae ... Tradidit Illustrissimo Domino ... Sigismvndo Rakoci, filio suo ..., non longe post cum ille scholis valedixisset.* Albae-Juliae, MDCXL. RMK II. 554.

[162] *Catalogus librorum bibliothecae D. Andreae Riveti, S.S. Theologiae Doctoris ... in celeberrima Lugdnnensi [!] Batavorum Academia.* Lugduni Batavorum, MDCLVII. 37. – IDC-cat. 99; mf. 170–172.

[163] *„Mikalai Hegedüs János által. az mennyei igasságnak tüzesoszlopa [!], Ultraj. 1648"* Vö. *Catalogus bibliothecae instructissimae D. Johannis Cocceji ... S.S. Theologiae in Academia Lugduno-Batava Professoris Ordinarii.* Lugduni Batavorum, MDCLXXI. 34. – IDC-cat. 1964; mf. 3245.

[164] *„Steph. Vecsei Compendium Hierozoici Sam. Bocharti. Fran[equerae] 1690.* Vö. *Catalogus variorum & insignium librorum ... quibus usus est vir clarissimus Herm. Alexand. Röell.* Ultrajecti ad Rhenum, 1719. 31. – IDC-cat. 604; mf. 969–971.

(†1678?), Londonban letelepedett nyelvtaníró *Examen doctrinae Ariano-Socinianae* című műve (London, 1662. RMK III. 2164) *Samuel Maresius* (1599–1673) groningeni teológiaprofesszor könytárába.[165]

e) A tanár-diák viszonyt tágabban értelmezve: a professzor könyvtárában megtalálhatók magyar ismerősének azon művei, amelyeknek külföldi kiadásában segédkezik, ahhoz előszót, ajánlást ír. Roëll *Szatmárnémethi Sámuel* (1658–1717) kolozsvári professzor több művének hollandiai kiadását támogatta, így nem véletlen, hogy a magyar szerző több műve megvolt a könyvtárában, például az 1714-ben Utrechtben megjelent *Prophetia sancti prophetae Zachariae* című munkája is, melyhez a professzor írt előszót.[166]

A professzor könyvtárában megvolt, az RMK gyűjtőkörébe tartozó könyveket kiegészíthetik a professzor korábbi vagy általában is meglevő érdeklődése vagy a diákokkal való kapcsolata alapján beszerzett, klasszikus értelemben vett (nem magyar szerzőktől származó) hungarikumok. *Melchior Leydekker* (1642–1721) utrechti teológiaprofesszor könyvtárának állományához tartozott például *Bonfinii rerum Ungaricarum historia, Franc. 1581.*[167]

Az olyan nem professzori könyvtárak esetében, ahol a könyvtár tulajdonosa rendelkezett magyar kapcsolatokkal, megvan az esély arra, hogy a nem magyar szerzőktől származó hungarikumok mellett az RMK gyűjtőkörébe tartozó könyvek is előkerüljenek. *Caspar Fagel* (1634–1688) raadpensionaris (Holland és West-Friesland tartomány kancellárja) például azon holland döntéshozók közé tartozott, akik találkoztak a gályarab prédikátorok Hollandiában tartózkodó csoportjával, akiknek érdekükben állt, hogy a politikus szenvedésük történetét megismerje, így nem véletlen, hogy könyvtárában megvolt a korábban említett *Kort en waaragtig verhaal.*[168]

Az olyan nem professzori könyvtárak esetében viszont, ahol az illetőnek nem voltak magyar kapcsolatai, minden bizonnyal a nem magyar szerzőktől származó hungarikumok fognak dominálni, tekintettel arra, hogy a magyarokkal való rend-

---

165 *Catalogus variorum & insignium librorum ... D. Samuelis Maresii ... Theologiae Sacrosanctae Doctoris & primarii Professoris in Academia celeberrima Groning-Omlandica.* Hagae-Comitis, 1673. 27. – IDC-cat. 1801; mf. 3035.

166 *„Nemethi in Zachariam. Traj[ecti] 1714."* Vö. *Catalogus ... Herm. Alexand. Röell,* 18.

167 BONFINI, Antonio: *Rerum Vngaricarvm Decades Qvuatvor cum dimidia.* Francofurti, MDLXXXI. App. H. 481. Vö. *Catalogus ... librorum ... quos reliquit ... Melchior Leydekker S.S. Theol. Doct. illiusque facultatis in Academia, quae est Trajecti ad Rhenum, Dum viveret Professor Ordinarius.* Trajecti ad Rhenum, 1721. 18. – IDC-cat. 2713; mf. 4258–4259.

168 *„Verhael van de laetste vervolginge der Evangelise Leeraren in Hungarien."* Vö. *Catalogus instructissimae & exquisitissimae bibliothecae illustrissimae viri Gasparis Fagel, Praepotentium Hollandiae West-Frisiaeque Ordinum ... consiliarii & syndici.* Hagae-Comitum, MDCLXXXIX. 91. – IDC-cat. 1069; mf. 1780–1781.

szeres kapcsolat hiányában nem voltak meg az RMK gyűjtőkörébe tartozó könyvek megszerzésének feltételei. *Ifj. Johan de Witt* (1662–1701), az 1672-es hollandiai zavargásokban meglincselt De Witt-fivérek egyikének, id. Johan de Witt fiának könyvtárában például szinte kizárólag nem magyar szerzőktől való hungarikumok találhatók, ezek közül az egyik egy már korábban regisztrált hungarikum ismeretlen kiadása: *[Hist.] Des grands visirs Mahomet, & Ackmet Caprogli. 2 vol. [ibid. = Paris]. 1679.*[169]

A magyar kapcsolatokkal rendelkező személyeknél a magyar és nem magyar szerzőktől származó magyar vonatkozású művek egy korabeli átlagos holland könyvtárhoz képest általában felülreprezentáltak. E személyek könyvtárának magyar és magyar vonatkozású állománya kontrollként feltétlenül szembesítendő a korabeli értelmiségi (politikusi, jogászi, orvosi stb.) könyvtárak állományával. Erre Hollandia esetében megvan a lehetőség, hiszen a 17–18. századból több mint háromezer könyvkatalógus maradt fenn, ha azok nem oszlanak is meg egyenlő arányban.[170]

A könyvállomány elemzése kétségkívül tanulságos az olyan személyek esetében, akikről eleve tudjuk, hogy voltak magyar kapcsolataik – ilyenkor a könyvtárukban található magyar vagy magyar vonatkozású könyvek mintegy megerősíthetik, árnyalhatják az adott személyre vonatkozó ismereteinket. Kétséges, de nem haszon nélkül való vállalkozás olyan személyek könyvtárában is látogatást tenni, akikről nem tudjuk, hogy lettek volna magyar kapcsolataik, viszont a könyvtárukban egykor megvolt magyar és magyar vonatkozású művek mennyisége vagy jellege ösztönzést adhat arra, hogy megvizsgáljuk, lehettek-e az adott személynek magyar kapcsolatai. Végül – és talán ez az utolsó lehetőség igazolja leginkább a történeti könyvtárak vizsgálatának létjogosultságát – a könyvállomány elemzése segíthet feltérképezni egy adott szerző magyar vonatkozású művének (műveinek) forrásait, aminek segítségével nemcsak az állapítható meg, hogy az illető milyen, a könyvtárához tartozó magyar vagy magyar vonatkozású könyveket *olvashatott*, hanem hogy azok közül ténylegesen mit *olvasott*. Közleményünk ez utóbbira szolgált példával.[171]

---

169 Lásd a 75. jegyzetet. Vö. *Catalogus bibliothecae luculentissimae, & exquisitissimis ac rarissimis in omni disciplinarum & linguarum genere libris, magno studio, dilectu & sumptu quesitis, instructissimae, a Joanne de Witt, Joannis Hollandiae consiliarii & syndici, filio.* Dordraci, [1701]. [Historici in octavo:] 87. – IDC-cat. 3236; mf. 5128–5135.

170 GRUYS, J. A.: *Rijklof Michael van Goens. Het mysterie van 24.200 verdwenen catalogi.* In: *Van pen tot laser*, 155.

171 Segítségükért ezúton mondunk köszönetet Jos van Heel úrnak (Museum Meermanno-Westreenianum, Hága) és A. C. Schuytvlot úrnak (Universiteitsbibliotheek van Amsterdam).

Rövidítések / Abkürzungen

App. H.	APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedrückte Bücher und Flugschriften.* Bd. I–IV. München, 1903–1927. Bd. V. Hrsg. von József VEKERDI Budapest, 2004.
Atlantes Neerlandici	*Atlantes Neerlandici. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880.* Comp. and ed. by Dr. I. C. KOEMAN. Amsterdam, 1969.
NAUTA	NAUTA, Doede: *Samuel Maresius.* Amsterdam, 1935.
POSTMA– SLUIS	POSTMA, F.–SLUIS, J. van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843.* Leeuwarden, 1995.
RMK I.	*Régi Magyar Könyvtár* **[Alte Ungarische Bibliothek]**. *I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve* **[Bibliografisches Nachschlagewerk der zwischen 1531 und 1711 erschienenen ungarischen Druckwerke]**. Írta **[Hrsg. von]** SZABÓ Károly. Budapest, 1879.
RMK II.	*Régi Magyar Könyvtár* **[Alte Ungarische Bibliothek]**. *II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve* **[Bibliografisches Nachschlagewerk der in Ungarn und Siebenbürgen zwischen 1473 und 1711 erschienenen nicht ungarischsprachigen Druckwerke]**. Írta **[Hrsg. von]** SZABÓ Károly. Budapest, 1885.
RMK III.	*Régi Magyar Könyvtár* **[Alte Ungarische Bibliothek]**. *III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve* **[Bibliografisches Nachschlagewerk der im Ausland zwischen 1480 und 1711 erschienenen nicht ungarischsprachigen Druckwerke ungarischer Verfasser]**. Írták **[Hrsg. von]** SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. Budapest, 1896–1898.

RMK III. Pótl. *Régi Magyar Könyvtár* **[Alte Ungarische Bibliothek].** *III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve* **[Bibliografisches Nachschlagewerk der im Ausland zwischen 1480 und 1711 erschienenen nicht ungarischsprachigen Druckwerke ungarischer Verfasser].** Írták [**Hrsg. von**] SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. *Pótlások, kiegészítések, javítások.* 1–5 füzet. **[Ergänzungen, Nachträge, Verbesserungen. Hefte 1–5.].** Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. [**Hrsg. von der Széchényi-Nationalbibliothek**]. Budapest, 1993–1996.

RMNY *Régi Magyarországi Nyomtatványok / Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum.* I–III. 1473–1655. Összeállították [**Hrsg. von**] BORSA Gedeon, HELTAI János, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, KELECSÉNYI Ákos, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit. Budapest, 1971–2000.

VISKOLCZ VISKOLCZ Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár / Johann Heinrich Bisterfeld. Eine Bibliographie. Die Bibliothek Bisterfeld.* Budapest–Szeged, 2003. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai / Bibliotheken im Karpathenbecken der frühen Neuzeit VI./

WING I. WING, Donald: *Short-title catalogue of books printed in England, Scotland, Ireland, Wales, and British America and of English books printed in other countries 1641–1700.* New York, 1945–1951.

WING II. WING, Donald: *Short-title catalogue of books printed in England, Scotland, Ireland, Wales, and British America and of English books printed in other countries 1641–1700.* 2nd ed., newly revised and enlarged. New York, 1972–1988.

LÁSZLÓ ZSIGMOND BUJTÁS

Die ungarische und Ungarn betreffende Bücher und Lesestoffe Balthasar Bekkers

Die bisherige Publikationen, die niederländischen Auktionskataloge aus ungarischer Hinsicht analysierten, beschäftigten sich nur mit Auktionskatalogen niederländischer Professoren, die wegen ihren Berufs auf logischer Weise oft ungarische Studenten begegneten, und über die seit lange bekannt war, dass sie mit Ungarn intensive Kontakte hatten.

Die Mitteilung analysiert als erste einen niederländischen Auktionskatalog anderer Art – den catalogus librorum Balthasar Bekkers (1634–1698), reformierter Prediger zu Amsterdam, Verfasser des berühmten Werkes, *De Betoverde Weereld* (Die bezauberte Welt) (Amsterdam, 1691, 1693) (deutsche Übersetzung ebenda, 1693).

Aus der Analyse des Auktionskatalogs geht hervor, dass es sowohl theologische als auch landeskündlich-historische Ungarn betreffende Werke in der Bibliothek Bekkers waren, und die große Anzahl der letzt erwähnten Werke an seine große Interesse für die Reiseliteratur und Volkskunde zurückzuführen ist.

Durch Textanalyse ist es nachzuweisen, dass Bekker zwei Ungarn betreffende Werke seiner Bibliothek tatsächlich gelesen hatte und in einem seiner Werke mit dem Titel *Kort begryp der algemeine kerkelyke historien* (Kurzer Abriss der allgemeinen Kirchengeschichte) (Amsterdam, 1685) verwendete. In dem zweiten Teil des Werkes, in dem er die Glaubensverfolgungen in verschiedenen Teilen Europas behandelt, gebrauchte er das *Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische Leeraren in Hungarien* (Amsterdam, 1677) (deutsche Übersetzung: Kurtzer und wahrhafftiger Bericht von der letzten Verfolgung der evangelischen Prediger in Ungaren, 1678), das aufgrund des unveröffentlichten Werkes des ungarischen Galeerensklaven-Predigers, Ferenc Otrokocsi Fóris mit dem Titel Furor bestiae (1676) zusammengestellt wurde. Bekker schließt den Ungarn betreffenden Teil mit einigen Bemerkungen über die Ereignisse des Aufstandes des Grafen Imre Thököly in 1681 ab, wozu die Berichte des Jahrganges 1681 der zwischen 1651 und 1691 zu Haarlem herausgegebenen Periodika, der *Hollandse Mercurius* als Grundlage dienten.

Weil in den bisherigen Publikationen, die niederländischen Auktionskataloge analysierten, der Schwerpunkt auf Werken ungarischer Verfasser lag, schlägt der Autor der zugleich methodischen Mitteilung vor, bei der Analyse ausländischer Auktionskataloge eine breitere Suchmethode zu verwenden, wobei auch Werke mitgenommen werden, die im breitesten Sinne des Worts als Hungarica (Werke, die auf irgendwelcher Weise mit Ungarn zu tun haben) betrachtet werden können, wodurch sogar unbekannte Hungarica oder unbekannte Ausgaben registrierter Hungarica zu entdecken sind.

Um die Identifizierung der ungarischen und Ungarn betreffenden Bücher Bekkers für ausländische Interessierenden zu ermöglichen, befindet sich am Ende der Publikation eine Liste der Nachschlagewerke, die die in der Bibliothek Bekkers gefundenen Hungarica bibliografisch beschreiben.

PUSZTAI GÁBOR

RÁGALOMHADJÁRAT VAGY KORDOKUMENTUM?

Székely László Őserdőktől az ültetvényekig *című művének fordításai és hollandiai recepciója*

A Holland-Indiák parlamentjében[1], az 1937. február 5-i ülésen parázs vita alakult ki arról, hogy a magyar írót, Székely Lászlót hollandul 1935-ben megjelent könyve miatt a holland hatóságoknak felelősségre kell-e vonniuk. Ezzel egy időben mind a hollandiai, mind a gyarmati (holland-indiai) sajtó címlapon közölt cikkeket a botrányról, melyet az említett magyar író *Őserdőktől az ültetvényekig* című műve okozott.

Mi volt az oka ennek a botránynak, mely egy itthon ismeretlen magyar író miatt robbant ki Hollandiában s annak legfontosabb gyarmatán, és miért csak két évvel a könyv megjelenése után került Székely László a holland kritika és a hatóságok kereszttüzébe?

[1] A Holland-Indiák 1945-ig Hollandia legfontosabb gyarmata volt. A gyarmati közigazgatás központja Jáván, Bataviaban (a mai Jakartában) volt. A Holland-Indiák területileg megegyezett a jelenlegi Indonéziával. A gyarmati parlamentet tulajdonképpen nem parlamentnek, hanem *Volksraad*-nak azaz néptanácsnak nevezték. 1918-ban hívták életre és eleinte csak javaslati joggal rendelkezett. A képviselők egy részét választották, másik részét azonban a holland főkormányzó nevezte ki. Csak 1922-től változott meg ez a helyzet, mikor a Volksraad törvényhozó testületté vált, igaz ekkor sem volt teljesen önálló. A végső szó továbbra is a holland parlament alsóházáé maradt.

1. A szerző és a könyve

Székely László 1892-ben született Szabolcs vármegyében, a Kisvárda melletti Ajakon. Debrecenben járt gimnáziumba (melyet sohasem fejezett be), és húsz éves korában unokatestvérével, a nála két évvel idősebb Radnai Istvánnal részben kalandvágyból, részben a gyors meggazdagodás reményében Szumátrára hajózott. A sziget észak-keleti részén, Deliben próbáltak állást szerezni, ahol sok volt az új ültetvény. Az első hetekben kilátástalannak tűnt a helyzetük, mivel nem kaptak munkát, a magukkal hozott pénz pedig rohamosan fogyott. Számtalan elutasítás után Radnai úgy döntött, hogy a maradék pénzből ő haza utazik Magyarországra. Székely maradt, hátha mégis beteljesülhet az álma, és meggazdagodhat a gyarmatokon. Radnai, aki egyébként tartalékos tüzér alhadnagy volt, hatalmas nehézségek árán 1914 augusztusában visszaérkezett Magyarországra. Itt szerettein kívül a behívó parancs várta. A keleti fronton esett el az első világháborúban.

Székely Szumátrán csakhamar állást talált egy dohányültetvényen. Munkafelügyelőként dolgozott itt, majd később kaucsukültetvényeken is. 1926-ben nősült, holland felesége, Madelon Lulofs a harmincas évek Hollandiájának ünnepelt írónője lett. 1930-ban végleg visszatelepültek Európába. Először Budapesten, majd 1938-tól Hollandiában éltek. Hollandia német megszállását követően Székely (zsidó származása miatt) családja nélkül visszaköltözött Budapestre, ahol a háború után 1946-ban halt meg szívinfarktusban.[2]

A Szumátráról Európába visszatért házaspár irodalmi tevékenysége a harmincas évek első felében a legintenzívebb. Madelon Lulofsnak ekkor jelennek meg regényei, melyek hírnevet szereznek neki Hollandiában és azon kívül is.[3] Székely László is ekkor írja első könyvét, mely *Őserdőktől az ültetvényekig* címmel jelenik meg. Az erősen önéletrajzi ihletésű útirajz 1935-ben, megjelenésének évében nem keltett nagy érdeklődést Magyarországon. A főhős munkafelügyelő lesz egy holland dohányültetvényen, aki napkeltétől napnyugtáig a felügyelete alá rendelt néhányszáz kínai és jávai kulit irányítja. Ezek erdőt irtanak, házakat, hidakat építenek, csatornát ásnak és dohánypalántákat ültetnek. Az olvasó megismerkedhet az ültetvényesek mindennapi életével, a fehér férfiak és a bennszülött nők közötti kapcsolat alakulásával, a kínai és jávai kulik szokásaival,

[2] Székely részletes életútját l.: PUSZTAI, G.: *Egy hazánkfia a holland gyarmati irodalomtörténetben.* In: Debreceni Szemle, 1998/2. 222–236., ill.: vö..: *De onbekende László Székely.* [Az ismeretlen Székely László] In: *Indische Letteren,* 1995. december (4) 194–206.

[3] Elsősorban a Hollandiában 1931-ben megjelent *Rubber* [LULOFS, M.: *Gumi.* Pantheon (Jó könyvek 16.), Budapest 1937 Ford.: Kovács György 2. kiadás: 1942], illetve az egy évvel később kiadott *Koelie* [LULOFS, M.: *Az őserdő rabjai.* Pantheon (Jó könyvek 13.), Budapest 1934. Ford.: Németh Andor] című regényei tették ismertté az írónőt. L.: PUSZTAI, G.: *Egy hazánkfia* 233.

embertelen életkörülményikkel, kemény munkájukkal. A főhős szorgalmasan dolgozik az őserdőben, és lassan emelkedik a ranglétrán. Később egy ültetvény vezetője lesz, sikeres, befutott vállalkozó. Karrierje csúcsán, mikor elégedetten megpihenhetne és élvezhetné munkája gyümölcsét, hírt kap otthonról: „apád még tizenhétben meghalt ... a szegénykórházban ... Gyurka öcséd a Doberdónál tizennyolc elején ... Pista[4] a háború harmadik hónapjában Galíciában".[5] A főhős összeomlik a hír hallatán, de egy fiatal holland nővel való találkozás felvillantja számára egy új élet kezdetének lehetőségét.

A kissé rózsaszín befejezés ellenére élvezetesen mutatja be a szerző a kultúrák közötti konfliktusokat, az *én* és az *idegen* közti határokat. Az anekdotikusan leírt történet élvezetes, színes olvasmány a kor magyar olvasója számára, aki vajmi keveset tudhatott az egzotikus Holland-Indiák mindennapjairól.

2. A mű hollandiai kiadásának visszhangja

Az *Őserdőktől az ültetvényekig* holland és német fordítása még a magyarországi megjelenés évében, 1935-ben a boltokba kerül, de az első évben ezeken a nyelvterületeken is csak visszafogott visszhangot kapott. A továbbiakban csupán a holland kritikával foglalkozunk, mivel Németországban a *Tropenfieber*[6] címen megjelent műnek nem volt olyan viharos utóélete, mint Hollandiában. Hollandul a mű címe gyakorlatilag a magyar cím szószerinti fordítása: *Van oerwoud tot plantage*. A hollandiai kritikákat két csoportra lehet osztani. Az első csoporthoz tartozó kritikák pozitívak, mivel a gyarmatosítás dicsőítését látják a műben. A második (meglehetősen kis) csoport éppen az ellenkezőjét állítja: szerintük Székely László könyve a gyarmatosítók munkájának megcsúfolása.

A vezető holland irodalmi folyóirat, a *De Nieuwe Gids* kritikusa szerint ez olyan mű, mely „tiszteletet parancsol, s emléket állít a vállalkozó kedvű, bátor gyarmatosítóknak, akik az őserdőből ültetvényeket teremtettek és ezzel gyarapították Hollandia gyarmati kincseit".[7] Az egyik országos napilap, a *Het Vaderland* kritikusa szerint a művel „a holland gyarmati irodalom gazdagabb lett", és azt hangsúlyozza, hogy a könyv a „Deli ültetvényesei"-nek állít emléket.[8]

---

[4] Pistának hívták a főhős útitársát, aki valójában Székely unokatestvére, Radnai István volt és nem a háború harmadik hónapjában, hanem valószínüleg 1917-ban esett el a keleti fronton.

[5] SZÉKELY, L.: *Őserdőktől az ültetvényekig*. Utazási Könyvek, Budapest 1935. 221.

[6] SZÉKELY, L.: *Tropenfieber*. [Trópusi láz] Ralph A. Höger Verlag, Wien/Leipzig 1935. Ford.: Mirza von Schüching

[7] M.: Boekbespreking In: *De Nieuwe Gids* 1936. január 2. (a holland idézetek fordítása a szerző munkája P. G.)

[8] J. L. G.: Een plantersleven, [Egy ültetvényes élete] *Van oerwoud tot plantage* door L. Székely. In: *Het Vaderland* (avondblad) 1935. december 6.

Ugyanebben a stílusban dicséri Székely könyvét az egyik jelentős gyarmati újság, az *Indische Post* is.[9]

A kulturális folyóirat, a *De Stem* kritikája már nem ilyen pozitív. Szerinte Székely könyve „inkább életszerű mint irodalmi".[10] A *De Winschoter Courant* című napilap és a *Groot-Nederland* kulturális folyóirat kritikusai szerint a szóban forgó könyv nem más, mint adalék Madelon Székely-Lulofs regényeihez.[11] A legrosszabb kritikákat Székely a gyarmatokon kapta. A szélsőjobboldali újságíró, H. C. Zentgraaff frontális támadást intéz Székely és könyve ellen két gyarmati napilapban, a *Java-Bode*-ban[12] (melynek ő a főszerkesztője) és a *De Locomotief*-ban.[13] Szerinte a szerző bemocskolja a gyarmatokat és az ott élő ültetvényeseket, a műben egyetlen normális ember sem fordul elő. A *Volk en Vaderland* [a holland nemzetiszocialista párt lapja] *Alattomos rágalom, mint kereseti lehetőség* címmel írt a könyvről. A cikk szerzője szerint „a könyv minden lapja hazugság és egyben sértés a Holland-Indiák minden lakója számára".[14] Az újságíró azzal a fenyegető mondattal fejezi be cikkét, hogy a Székely-házaspár csak addig folytathatja szabadon írói munkáját, míg az NSB[15]-nek nincs „joga és hatalma, hogy ez ellen a törvény szigorával fellépjen".[16]

A heves reakciók és dicsérő kritikák után a holland sajtó nem foglalkozott tovább Székely László első könyvével. Két évvel később azonban újra tele lesznek az újságok a magyar szerző nevével, sőt könyve kapcsán még a gyarmati parlamentben is vitáznak róla.

3. A botrány

A már említett 1937. február 5-i parlamenti ülés során nem kisebb személyiségnek, mint W. H. van Helsdingennek, a parlament elnökének írásbeli beadványára válaszolt a gyarmati főügyész. A beadványban azt a kérdést feszegette Van Helsdingen, hogy mit kíván tenni a kormány Székely László „rágalomhadjárata" ellen, utalva ezzel a nem sokkal azelőtt, a nagy múltú amerikai irodalmi, kulturális és közéleti folyóiratban, a *Harpers Magazine* 1936 novemberi számában

[9] De boekenplank In: *De Indische Post* 1936. január 17.
[10] Critisch Bulletin In: *De Stem* 16. évf. (1936) II. rész 821.
[11] Boekbespreking In: *Wischoter Courant* 1935. december 21. és Literatuur In: *Groot-Nederland* 34. évf. (1936) 187.
[12] ZENTGRAAFF, H. C.: Tropenleven. [Élet a trópusokon] In: *Java-Bode* 1935. december 21.
[13] ZENTGRAAFF, H. C.: Familie Székely opnieuw in actie. [A Székely család ismét akcióban] In: *De Locomotief*, 1935. december 21.
[14] PUSZTAI, G., PRAAMSTRA, O.: Een 'lasterijk geschrijf' [Egy 'rágalmazó iromány']. In: *Indische Letteren* 1997. szeptember (3) 98–124
[15] NSB – Nationaal-Socialistische Beweging, a holland nemzeti-szocialista párt rövidítése.
[16] PUSZTAI, G., PRAAMSTRA, O.: i. m.

megjelent „cikkre". Válaszul a főügyész közli ugyan, hogy a „rágalomhadjárat" kifejezés némileg túlzó, mivel egyetlen írásról van itt szó, de nem zárja ki a vádemelés lehetőségét „gyűlöletkeltés" miatt.[17] Erre végül nem került sor, többek között azért sem, mert Székely ekkor már – tizenhét év szumátrai tartózkodás után – hat éve Budapesten élt, így a holland hatóságok számára nem volt elérhető.

A vita tehát azért robbant ki, mert a *Harpers Magazine* hasábjain folytatásokban közölt néhány részletet Székely egy évvel azelőtt magyarul, hollandul és németül is megjelent könyvéből. Az ezúttal angolul megjelent részletek azonban sötétebb képet festettek az ültetvényeken uralkodó állapotokról, mint a Hollandiában megjelent *Van oerwoud tot plantage*:

„Egy európainak 500–600 kulira kell felügyelnie, akiket egy életre ide köt a szerződésük. Nem hagyhatják el az ültetvényt, mert ezt tiltja a szerződésük, amit a tudatlan, félrevezetett kulik valahol Jáván vagy Kínában aláírtak. Amit ők végeznek, az kényszermunka, jobban mondva rabszolgamunka. A kuli reggeltől estig robotol, nyakig mocskos mocsárvízben dolgozik, miközben mohó piócák szívogatják híg vérét, és maláriaszúnyogok mérgezik beteges testét. De nem mehet el, mert köti a szerződése. A tjentengek, az ültetvény őrei és rendészei borzalmasan erősek és kegyetlenek. Minden szökevényt felkutatnak. Ha elkapják a szökött kulit, akkor rettenetesen megverik, majd bezárják, mivel köti a szerződése."[18]

Az amerikai lapban megjelent írás a holland sajtónak nemcsak szemet szúrt hanem érzékenyen is érintette, mivel az amerikai kongresszus már 1929-ben hozott egy határozatot, miszerint nem szabad importálni olyan országokból származó termékeket, ahol kényszermunkát alkalmaznak. Erre hivatkozva egyszer már bojkottálták a szumátrai dohányt, mivel szerintük a hollandok az ültetvényeiken kényszermunkát alkalmaztak. Ez kereskedelmi szempontból katasztrofális következményekkel járt.[19] A *Bataviaasch Nieuwsblad* „Hazugságok" címmel írt Székely művének angol fordításáról. A cikk szerint az író „egy irodalmi szélhámos, aki a siker reményében rágalomhadjáratot indított a Holland-Indiák ellen és ezzel még szívességet is tesz az amerikaiaknak".[20] Az újságíró feltehetőleg nem ismerte a magyar szerző hollandul megjelent művét, csupán az angol szöveg tartalma háborította fel. A hír pár hét múlva Hollandiába is eljutott és a *De Telegraaf* terjedelmes cikkben adott hangot felháborodásának „Székely rágalmazó írása Deliről" címmel.[21] Csatlakozott a tiltakozókhoz a neves napilap, az

[17] Handelingen van de Volksraad. 80e vergadering – vrijdag 5 februari 1937. [A Néptanács üléseinek jegyzőkönyve. 80. ülés – 1937. február 5. péntek] 1984–1985.

[18] *Harpers Magazine* 1937. november (fordította: P. G.)

[19] JONG, L. de: *Het Koninkrijk der Nederladnen in de Tweede Wereldoorlog*. [A Holland Királyság a második világháborúban] 11A kötet, Leiden, 1984. 134.

[20] R: *Leugens*. [Hazugságok] In: *Bataviaasch Nieuwsblad* 1937. január 15.

[21] Het lasterijk geschrijf van Székely over Deli. [Székely rágalmazó írása Deliről] In: *De Telegraaf* 1937. február 3.

Algemeen Handelsblad is.[22] Természetesen a *Java-Bode* is hevesen reagált a „rágalomhadjáratra".[23]

Persze feltűnő, hogy egyöntetűen csak most háborodott fel a holland sajtó, majd két évvel az *Őserdőktől az ültetvényekig* hollandiai megjelenése után. Ezt megtehette volna már 1935-ben is, de akkor még megosztott volt a kritika. Az *Algemeen Handelsblad* 1937. február 8-i cikkéből kiderül, hogy az újságíró szerint mi volt a rejtély kulcsa.[24] A cikk szerzője összehasonlította a *Harpers Magazine*-ben megjelent részletet az *Őserdőktől az ültetvényekig* holland kiadásának szövegével és arra a megállapításra jutott, hogy hatalmas különbségek vannak a két szöveg között. A holland kiadásban szó sincs „kényszermunkáról" vagy „rabszolgamunkáról", sem „vérszívó piócákról" vagy „maláriaszúnyogokról". Itt nem „robotol" a kuli „nyakig mocskos mocsárvízben" és a tjentengek nem „kegyetlenek", nem is bántják a kulikat. Az *Algemeen Handedlsblad* újságírója tehát megállapította, hogy az angol nyelvű szöveg merőben más képet fest a szumátrai ültetvényeken uralkodó állapotokról (sokkal negatívabbat), mint a holland. Az újságíró következtetése az volt, hogy az ügyben Székely László ártatlan. Miután az újság Székely kiadójánál, a neves Elseviernél tovább érdeklődött, megtudta, hogyan s miként volt lehetséges, hogy a holland és az angol szöveg között ekkora különbségek voltak.

„Ez azért történhetett meg, mert az Egyesült Államok nem írta alá a szerzői jogokra vonatkozó berni konvenciót. Ennek következtében az európai szerzői jogokat nem tartja tiszteletben. A könyv fenti értelemben való átdolgozása miatt történhetett meg az, hogy a nevezett részletet rágalomnak tartották, mely mind hangnemében, mind céljaiban eltért az eredetitől. Ez azonban teljes egészében az amerikaiak hibája."[25]

Székely maga is hivatalosan tiltakozott az ellene a holland sajtóban megjelent cikkek miatt. Ugyanazon a napon, amikor az *Algemeen Handelsblad* második cikke megjelent, a magyar szerző levelet írt a gyarmati hatóságoknak, melyben tisztázni próbálta helyzetét. A levélben Székely László a „slendrián angol fordítást" és a „szövegkörnyezetből kiragadott részleteket", melyek így „teljesen más jelentést kaptak", okolja a „torzításokért".[26] Szerinte mindez természetesen nem az ő hibája. Ezzel úgy látszott, eloszlottak a viharfelhők a magyar szerző feje fe-

[22] Lasterlijk geschrijf. [Rágalmazó irodalom] In: *Algemeen Handelsblad* 1937. február 3.

[23] Lastercampagne tegen Deli. [Rágalomhadjárat Deli ellen] In: *Java-Bode* 1937. február 6.

[24] Geen lasterlijk geschrijf. [Mégsem rágalmazó irodalom] In: *Algemeen Handelsblad* 1937. február 8.

[25] Idem.

[26] Az említett levél, melyet Székely László W. G. Peekema-nak címzett és Budapesten 1937. február 8-án írt, a *Letterkundig Museum en Documentatiecentrum Den Haag* Madelon Székely-Lulofs kollekciójának L. 9452 jelzetű, feldolgozatlan anyagai közt található meg.

lől, az ügy lezártnak volt tekinthető. Az *Algemeen Handelsblad* megoldotta Székely problémáját.

Székely a fent említett levelében hivatkozott könyvének holland kiadására és az 1935-ben megjelent pozitív kritikákra is, noha tudnia kellett, hogy a holland és a magyar kiadás között tartalmi szempontból szintén jelentős különbségek vannak. Azt is tudnia kellett, hogy a botrány azért törhetett ki, mert az angol nyelvű fordítás a magyar és nem a holland kiadás alapján készült! Ha az *Algemeen Handelsblad* újságírója egy kicsit körültekintőbben járt volna el és beszerezte volna a *Van oerwoud tot plantage* mellett akárcsak a német kiadást is, akkor teljesen más következtetésre jutott volna. A *Tropenfieber*-ben ugyanis a vitatott szövegrészlet megegyezik a *Harpers Magazine*-ban megjelent angol nyelvű szöveggel. Ez azonban akkor nem derült ki. Mint ahogy az sem, hogy a holland és a magyar kiadás között akkorák a különbségek, annyi a csúsztatás, kihagyás, hozzátoldás, hogy az már nem nevezhető fordításnak, sokkal inkább ferdítésnek.

4. A holland és a magyar kiadás összehasonlítása

Az *Algemeen Handelsblad* által felfedezett különbségek csupán a jéghegy csúcsát jelentik. A magyar és a holland kiadás összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a holland kiadásban minden olyan szövegrészletet kihagytak, vagy átírtak, mely a holland gyarmatosítókat rossz színben tünteti fel az olvasók előtt. Például a magyar kiadás XV. fejezete az ültetvényen folyó élet leírásával kezdődik:

„A munka folyik szakadatlanul. Vasárnap nincs, ünnepnap nincs, templom nincs, csak munka van. Sötét reggeltől sötét estig munka, kemény, irgalmatlan robot. És kétszer egy hónapban, – elsején és tizenhatodikán – hari besar[27], nagy nap, munkaszünet. Ilyenkor az ültetvényesek összejönnek a klubban és rettenetes mennyiségű italt öntenek magukba. A kulik a játszóházban ülnek és kivilágos kivirradtig kockáznak. Ha a tong-tong[28] kíméletlen szava munkába hívja őket, abbahagyják a játékot, mert szólít a kötelesség, várnak a marcona mandorok[29], a fejfájós, álmos, vörösszemű tuwanok[30]. És kezdődik a robot elölről. Csattognak a fejszék, ropognak a gyökerek, egyhangúan szól a nóta: ankat kontjo báti rata, ajjó!"[31]

[27] Hari besar (maláj) – nagy nap

[28] tong-tong (maláj) – üreges fatörzs, melyen faütőkkel doboltak. A tong-tonggal jelezték az ültetvényeken a munka kezdetét és befejezését.

[29] Mandor (maláj) – bennszülött munkafelügyelő

[30] Tuwan (maláj) – úr itt: a fehérek megnevezése

[31] SZÉKELY, L.: *Őserdőktől* 160.

Ez a leírás, mely a fehér ültetvényeseket, iszákosok gyülekezeteként mutatja be, akik másnaposan mennek dolgozni, teljes egészében hiányzik a holland kiadásból. A fehér ültetvényeseknek a bennszülött munkásokkal szemben tanúsított durva magatartása is csupán a magyar kiadásban található meg. Az *Őserdőktől az ültetvényekig* 120. oldalán egy szökött jávai kulit hallgat ki a holland ültetvényes és bennszülött munkafelügyelője. A holland kiadásból az alábbi szövegrész teljes egészében hiányzik:

„A szökevény maga elé mered és csökönyösen hallgat.

- Miért szöktél el, te sátánok gyereke?! Azt hiszed te férgek férge, hogy minden nap fizetek érted egy ringitet[32]? Beszélj, mert agyonváglak! – ordít Klaassen.
- Beszélj te *haram djada [piszkos fattyú]*! – acsarkodik Djono, az új főmandor, aki még egy hónappal azelőtt maga is kuli volt, – beszélj, ha a tuwan besar[33] kérdez.
- *Szilap hati*, eltévelyedett a szívem, – mondja a kuli halkan és ujjával figurákat rajzol a homokba.
- Rettenetes erővel zuhan Klaassen ökle a kis jávai arcába.
- Adu![34] Ampon tuwan besar[35]... – üvölti a földön hemperegve. Djano vastag szeges-botja csattogva zuhan a barna hátra.
- Szökni akarsz, te sátán gyereke? Hogy a nagyúr énrám haragudjon?! – ordít Djono és ijesztően forgatja szemét. Szaporán suhan a nehéz bot, üvölt a kuli. Az új kulik pedig összébb szorulnak, egymáshoz bújnak és reszketve meresztik ijedt szemüket."[36]

Hogy miért nem került bele a holland fordításba ez a részlet, azt a holland ültetvényes kegyetlensége, a szökött kulival való bánásmód leírása magyarázza. A holland gyarmatosítóknak presztízsveszteséget jelentett volna, Hollandiában pedig felháborodást okozott volna, ha így ábrázolják az ültetvényeseket a gyarmatokon. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a holland kiadásban találhatók olyan, a gyarmatosítókat felmagasztaló részek, melyek viszont a magyar eredetiből teljességgel hiányoznak. Egy ilyen szakaszban a holland gyarmatosítókról szóló dicshimnusszal találkozhatunk:

„Arra kell gondolnom, hogy körülbelül tizenötezer kilométerre innen, odaát, a nagy óceán túlpartján, valahol az Északi tengernél él egy szőke nemzet egy kis

[32] Ringit – két és fél gulden, ennyit fizettek az ültetvényesek egy szökött kuli elfogásáért.
[33] Tuwan besar (maláj) – nagyúr
[34] Adu! (maláj) – Jaj!
[35] Ampon (maláj) – kegyelem
[36] SZÉKELY, L.: *Őserdőktől* 120.

országban, melynek hétmillió lakosa van, s ennek az országnak a fiai halálmegvető bátorsággal, vasakarattal és emberfeletti erőfeszítések árán teremtették meg itt ezt a jólétet. Vért izzadva, lépésről lépésre győzték le a könyörtelen őserdőt...".[37]

Mindent összevetve elmondható, hogy a holland kiadás a fehér ültetvényesekről sokkal pozitívabb képet fest, mint a magyar. A holland kiadásban az ültetvényes nem csak ura érzelmeinek (pl.: nem sír, ellentétben a magyar kiadással)[38], hanem a bennszülött munkásokhoz való viszonya is merőben más. Egy jellemző példa, mikor Székely a magyar eredetiben egy másik szökött kuli elfogását és kérdőre vonását írja le:

„A batakok[39] közelebb jönnek. Látom, hogy a rúdról ember lóg le. Összekötözött kezein és lábain rúd van keresztülhúzva, úgy viszik a marcona batakok. Az iroda elé érnek, meglóbálják a rudat és: egy, kettő, három! ... a cementezett járdán ledobják hátukról a nehéz terhet.

A jávai kuli nagyot nyekkenve esik hátára s mint összekötözött disznó hever a földön.

- Tabe tuwan besar[40], – kezdi az egyik batak, – szökött kulit fogtunk. Kérem a két forint ötvenet, – és tartja piszkos fekete tenyerét.
  A nagyúr megnézi a gúzsbakötött, félájult jávait.
- Honnan szöktél el te disznó? – mennydörgi, hogy a tintatartók táncolnak az asztalon.
- Lima-Kajuról, – nyöszörgi a sápadt, agyongyengült jávai.
- Persze hogy Lima-Kajuról, – és gyilkos, szemrehányó szemeket vet rám, minthogyha csak én tőlem szökdösnének a kulik.
- Miért szöktél el te anak setan[41]! – dörgi a gazda és nagyot rúg a szökevénybe.
- Ampon tuwan, – könyörög a kuli, – silap hati, eltévelyedett a szívem. Haza gondoltam a falumra, meg az anyámra otthon Jáva szigetén ...
- Nahát akkor csak gondolkozz, – mondja Klaassen és ott hagyja. A kuli a földön fekszik mozdulatlanul, szemét lehunyva. Barna, meztelen, izmos testén kapzsi legyek, éhes szúnyogok legelnek."[42]

A holland kiadásban a kulit nem rugdossák és Klaassen a kihallgatás végeztével parancsot ad, hogy oldozzák el a szökevényt s másnap vigyék a bíróságra.[43]

---

[37] SZÉKELY, L.: *Van oerwoud tot plantage*. Elsevier, Amsterdam 1935. 43.

[38] SZÉKELY, L.: *Őserdőktől* 108, 146, 147.

[39] Bennszülött törzs Szumátra északi részén, akik az európai ültetvényeken munkásként sosem dolgoztak, viszont fizetség ellenében szívesen elfogták a szökött kulikat.

[40] Tabe tuwan besar! (maláj) – Jó napot nagyúr!

[41] Anak setan (maláj, szitok) – Sátán fattyú.

[42] SZÉKELY, L.: *Őserdőktől* 102.

[43] SZÉKELY, L.: *Van oerwoud* 136.

A holland kiadásban tehát a gyarmatosító emberségét, igazságosságát hangsúlyozzák, miközben a magyar eredetiben pont ezeknek a tulajdonságoknak az ellenkezőjét domborítják ki.

Nemcsak a holland ültetvényesek megítélésében és azoknak a bennszülöttekhez való viszonyában vannak szembetűnő különbségek a könyvben. A bennszülöttek megítélése is eltérő a magyar és a holland kiadásban. A holland fordításban előfordulnak olyan betoldások, mint pl.: „a fehérek tudják, hogy minden perc számít, mert az idő pénz (...) de a bennszülöttek ezt nem értik, mert ők bennszülöttek." (235. old.). Ez a megjegyzés, mely a bennszülötteket és a fehéreket nemcsak szembe állítja egymással, hanem egyfajta szellemi hierarchiát is feltételez közöttük, az eredetiben nem található meg.

5. A holland kiadás fordítója

Felmerül a kérdés, mi lehetett az oka annak, hogy a holland fordítás és a magyar eredeti között ekkorák a különbségek? Sőt még az is kérdés, egyáltalán ki fordította a könyvet hollandra? A holland kiadásban ugyanis nincs megnevezve fordító, csak a szerző. Ezért az olvasó joggal feltételezi, hogy Székely László maga írta hollandul a könyvét. A holland és a magyar szöveg tüzetesebb vizsgálata és a német fordítással való összehasonlítása azonban kizárja, hogy Székely egyedül fordította volna művét hollandra. Noha Székely László nemcsak szerzőként, hanem fordítóként is dolgozott, mégsem egyedül, hanem feleségével, a holland írónővel, Madelon Székely-Lulofsszal közösen fordítottak.[44]

Anneke Soethout 1992-es cikkében meggyőzően bizonyította, hogy az *Őserdőktől az ültetvényekig* holland fordítása nem a magyar eredeti alapján, hanem a német fordítás segítségével készült![45] A holland kiadás ugyanis hemzseg a germanizmusoktól és a félrefordításoktól, melyek bizonyítják, hogy a holland szöveg elkészítéséhez felhasználták a német szöveget. A sok félrefordítás közül csak egy példa: a magyar eredetiben a 34. oldalon egy holland, a Szumátra felé vezető hajóúton a partok közelében így kiált fel: „Az új Klondyke[46], – véli csúfondáros hangon Lohuis, egy kis szőke hollandus (...)"[47]. A német fordítás 43. oldalán a magyar mondat korrekt német fordítása olvasható: „Der neue Klondyke – meint in höhnischem Ton Lohuis, ein kleiner blonder Holländer."[48] A holland fordítás-

[44] PUSZTAI, G., PRAAMSTRA, O.: i. m.

[45] SOETHOUT, A.: *László Székely: navolger of voorloper?* [Székely László: epigon vagy előfutár?] In: Indische Letteren 1992 (7) 86–97.

[46] Klondyke vagy Klondike: A Yukon és a Klondike folyó, aranylelőhelyeiről híres vidéke Kanada és Alaszka határán. Az aranyásók területe, ahonnan az Alaszkában talált arany nagy része származik.

[47] SZÉKELY, L.: *Őserdőktől* 34.

[48] SZÉKELY, L.: *Tropenfieber* 43.

ban azonban ez áll: „Het nieuwe Klondyke! – zegt honend Ton Lohuis."[49] A holland szövegben Lohuis nem „csúfondáros hangon" beszél, hanem „csúfondárosan". Ez önmagában még nem lenne baj, viszont a német „Ton" főnevet, mely hangot jelent, a holland fordító tévedésből összekeverte a „Ton" holland keresztnévvel, mely az „Anton" rövidítése. Így a magyar és a német verzióban Lohuis (akinek nem tudjuk a keresztnevét) „csúfondáros hangon" beszél, míg a holland verzióban Ton Lohuis mond valamit „csúfondárosan". Ebből a tévedésből is egyértelmű, hogy a holland fordító, a német kiadásból *is* dolgozott. A fordító azonban a magyar szöveget is felhasználta, melyre több tévedése utal. Egy példa: a magyar szöveg 199. oldalán a főhős egy kis faluba érkezik, mely az őserdő szélén fekszik: „Az ucca széles, poros, kétoldalt apró kínai boltok, deszkából, pálmalevélből, sörös-ládákból összeeszkábált kulipintyók." A német fordító helytelenül a „kulipintyót" kulik által lakott házaknak (Kulibehausung) fordította. A holland szövegben azonban a semleges és a magyar eredetihez közelebb álló ház (woning) áll. Itt helyesen, már szó sincs kulikról.

Székely László és felesége Madelon Székely-Lulofs valószínűleg közösen fordították hollandra az *Őserdőktől az ültetvényekig*-et. A házaspár fordítói munkássága mindig közös erőfeszítésekkel járt.[50] Székely készíthette a durva fordítást, melyet felesége később a német fordítást is felhasználva „finomított". Ez a finomítás azonban nem korlátozódott stilisztikai korrekcióra. Tartalmi változtatásokat is végrehajtottak a szövegen, melynek eredményeképpen egy merőben más hangulatú és tartalmú könyv került a holland olvasók elé.

6. Összegzés

A holland lapokban 1937 elején megjelent heves reakciók, melyeket a *Harpers Magazine* hasábjain napvilágot látott, Székely László könyvéből származó részletek váltottak ki, „rágalomhadjáratnak" nevezték mindazt, amit az amerikai lap Deliről írt. Azzal vádolták Székely Lászlót, hogy „rágalomhadjáratot" folytat a Holland-Indiák és azon belül a szumátrai ültetvényesek ellen.

Székely a maga részéről szintén „tendenciózus rágalomhadjárat"-ról beszélt, mely azonban a holland sajtóban ellene és felesége ellen irányult.[51] Mint állította, az amerikai lapban megjelent és a holland sajtóban felháborodást keltett szöveg ugyan az ő könyvéből származik, de a slendrián fordítás miatt az ott szereplő tényeket elferdítették. Tehát nem ő az aki rágalmaz, hanem éppen ő lett egy rágalomhadjárat áldozata.

[49] „Az új Klondyke! – mondja csúfondárosan Ton Lohuis." SZÉKELY, L.: Van oerwoud 39.
[50] HOORE, C. van: *Als je in het verleden verdrinkt.* [Ha elmerülünk a múltban] In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 1992. március 6.
[51] lásd a 26. jegyzetet

Székely szerencséjére az *Algemeen Handelsblad* újságírója ezzel a véleménnyel egybecsengő cikkével megmentette a magyar írót a további botránytól. Pedig ha a korabeli holland sajtó mércéjével mérünk, akkor Székely László eredeti, magyar kiadású, *Őserdőktől az ültetvényekig* című könyve bizony rágalmakat is tartalmazott. Persze ez csak akkor állja meg a helyét, ha – még egyszer hangsúlyozzuk – a korabeli holland (főleg gyarmati) sajtó mércéjével mérünk és nem objektív szempontokat mérlegelünk.

Ma már tudjuk, hogy Székely László könyve egyáltalán nem tartalmazott rágalmakat, de még túlzásokat sem. Történelmi kutatások bizonyították, hogy a Szumátra keleti partján fekvő Deliben az ültetvényesek kényük-kedvük szerint bántak a kulikkal, akik formálisan ugyan szerződéses munkások voltak, de lényegében rabszolgasorban éltek.[52] Mivel a központi gyarmati adminisztráció rendkívül kevés befolyással bírt ezen a területen, ez lehetőséget adott a fehéreknek, hogy büntetlenül kegyetlenkedjenek a bennszülött lakossággal, amit sokszor, meg is tettek.[53] 1902-ben vizsgálatot rendelt el a főkormányzó, hogy fényt derítsen a Szumátrán uralkodó áldatlan állapotokra, melyekről először egy holland ügyvéd, J. van den Brand a *De miljoenen van Deli [Deli milliói]* című kiadványban írt. Ennek a vizsgálatnak eredményeképp megszületett az úgynevezett „Remrev jelentés", mely megerősítette, hogy valóban történnek törvénytelenségek, sőt a helyzet sokkal súlyosabb, mint ahogy azt Van den Brand leírta.[54] A korra és a gyarmati közigazgatásra jellemző módon a jelentést titokban tartották, és egészen a XX. század végéig (tartalmát tekintve) még a kutatók számára is ismeretlen volt ez az elveszettnek hitt forrás.[55]

Az *Őserdőktől az ültetvényekig*-ben leírtak tehát egyáltalán nem álltak messze a valóságtól, noha a hivatalos holland állásfoglalás és a közvélemény szerint is ezek „rágalomnak" minősültek. Ezzel tisztában lehetett Székely és felesége is. Ez vezethette őket, amikor a holland fordításon dolgozva annyi változtatást hajtottak végre a szövegen, hogy az már csak nagy vonalakban hasonlított az eredetihez. Székely László a holland kiadás előszavában arról ír, hogy könyve egy „hangulatkép", mely egy letűnt idő atmoszféráját hozza vissza és ismerteti meg az olvasóval.[56] Ez a „hangulatkép" azonban merőben más a magyar eredetiben és más a holland fordításban, hiszen a szerző és felesége tartva a kedvezőtlen fogadtatás-

[52] JONG, L. de: *Het Koninkrijk* 132.

[53] BUITER, H.: *Nederlands-Indië (1830–1949), een kolonie in ontwikkeling.* [A Holland-Indiák (1830–1949), egy fejlődő gyarmat] Utrecht/Antwerpen, Kosmos, 1993. 20.

[54] BREMAN, J.: *Koelies, planters en koloniale politiek.* [Kulik, ültetvényesek és a gyarmati politika] KITLV, Leiden 1987. 7

[55] Idem. 7–8.

[56] SZÉKELY, L.: *Van oerwoud* VII.

tól, maguk „cenzúrázták" a szöveget. A botrány azonban minden óvintézkedés és elővigyázatosság ellenére így is elkerülhetetlen volt.

A mai kutatások alapján azonban már tudjuk, hogy nem Székely László könyve volt rágalom, hanem az azt bíráló gyarmati lapok, elsősorban a szélsőjobboldali Zentgraaff támadásai minősíthetőek annak. A magyar szerző művét tehát inkább kordokumentumnak tekinthetjük.

Bibliográfia

Primer

Székely, L.: Őserdőktől az ültetvényekig. Utazási Könyvek, Budapest 1935.

Székely, L.: Tropenfieber. Ralph A. Höger Verlag, Wien/Leipzig 1935. Ford: Mirza von Schüching

Székely, L.: Van oerwoud tot plantage. Elsevier, Amsterdam 1935.

Secunder

Boekbespreking In: *Wischoter Courant* 1935. december 21. és Literatuur In: *Groot-Nederland* 34. évf. (1936) 187.

Breman, J.: Koelies, planters en koloniale politiek. KITLV, Leiden 1987.

Buiter, H.: Nederlands-Indië (1830–1949), een kolonie in ontwikkeling. Utrecht/Antwerpen, Kosmos, 1993.

Critisch Bulletin In: *De Stem* 16. évf. (1936) II. rész 821.

De boekenplank In: *De Indische Post*, 1936. január 17.

Geen lasterlijk geschrijf. In: *Algemeen Handelsblad*, 1937. február 8.

Handelingen van de Volksraad. 80e vergadering – vrijdag 5 februari 1937.

Harpers Magazine 1937. november.

Het lasterijk geschrijf van Székely over Deli. In: *De Telegraaf*, 1937. február 3.

Hoore, C. van: Als je in het verleden verdrinkt. In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, 1992. március 6.

J. L. G.: Een plantersleven, *Van oerwoud tot plantage* door L. Székely. In: *Het Vaderland* (avondblad) 1935. december 6.

Jong, L. de: Het Koninkrijk der Nederladnen in de Tweede Wereldoorlog. 11A kötet, Leiden, 1984.

Lastercampagne tegen Deli. In: *Java-Bode*, 1937. február 6.

Lasterlijk geschrijf. In: *Algemeen Handelsblad*, 1937. február 3.

M.: Boekbespreking In: *De Nieuwe Gids* 1936. január 2.

Pusztai, G. – Praamstra, O.: Een 'lasterijk geschrijf'. In: *Indische Letteren*, 1997. szeptember (3) 98–124

Pusztai, G.: De onbekende László Székely. In: *Indische Letteren*, 1995. december (4) 194–206.

Pusztai, G.: Egy hazánkfia a holland gyarmati irodalomtörténetben. In: Debreceni Szemle, 1998/2. 222–236.

R: Leugens. In: *Bataviaasch Nieuwblad*, 1937. január 15.

Soethout, A.: László Székely: navolger of voorloper? In: *Indische Letteren*, 1992 (7) 86–97.

Zentgraaff, H. C.: Familie Székely opnieuw in actie. In: *De Locomotief*, 1935. december 21.

Zentgraaff, H. C.: Tropenleven. In: *Java-Bode*, 1935. december 21.

Zweers, L.: Sumatra, Kolonialen, Koelies en Krijgers. Fibula, Houten 1988. 95.

Letterkundig Museum en Documentatiecentrum Den Haag Madelon Székely-Lulofs kollekciójának L. 9452 szám alatti feldolgozatlan anyaga

GÁBOR PUSZTAI

Lästerkampagne oder Zeitdokument?
Die deutsche, englische und niederländische Ausgabe von *Őserdőktől az ültetvényekig* von László Székely und die Kritik in den Niederlanden

1935 erschien ein Buch des ungarischen Autors László Székely unter dem Titel *Őserdőktől az ültetvényekig* [Von Urwald bis Plantage]. Noch im selben Jahr wurde das Werk sowohl aus dem Ungarischen ins Niederländische (*Van oerwoud tot plantage*) als auch ins Deutsche (*Tropenfieber*) übersetzt und herausgegeben. Zwei Jahre nach seiner Erscheinung wurde das Buch in der holländischen Presse heftig angegriffen. Die Ursache dafür war die neulich erschienene englische Übersetzung in der amerikanischen Zeitschrift *Harpers Magazine*. Niederländische Journalisten konstatierten, dass im Werk über den Kolonialalltag und insbesondere über das Leben in Deli (ein Plantagegebiet an der Nord-Ostküste Sumatras) gelästert wurde, was zur Folge hatte, dass man sogar auf hoher politischer Ebene die Verurteilung von Székely forderte. Der Skandal brach aus, weil in den verschiedenen Übersetzungen des Buches von Székely (niederländisch, deutsch, englisch) die Situation in Deli unterschiedlich skizziert wurde. Obwohl die holländische Presse dafür letztlich die Übersetzer (vor allem den Amerikanischen) verantwortlich machte, waren die Eingriffe eigentlich dem Autor selbst zu verdanken. Die von Székely beschriebene Situation auf den Plantagen in Deli (wie man z.B. mit den einheimischen Arbeitern umging), hielt man in den Niederlanden und in Niederländisch-Indien für eine „Denunzination" und man drang darauf, den

Autor juristisch zu verfolgen. Laut dem heutigen Stand der Forschung ist die Beschreibung von Székely sicherlich keine Anschwärzerei, sondern viel mehr ein Zeitdokument.

BAKÓ ENDRE

A NADÁNYI-ÉLETMŰ UTÓÉLETE

Nagy Imre 1953-as politikai előretörése olvadást indított a művészeti életben is, s noha Rákosi ellentámadásba lendült és rövidesen visszaszerezte hatalmi állásait, a sztálinizmus már nem tudott a régi módon visszarendeződni. Így történhetett, hogy az Írószövetségből 1949-ben kizárt (majd időközben visszavett) Nadányi Zoltán összegyűjtött verseinek kiadására végre a Magvető Könyvkiadó vállalkozott. Ebben kezdeményező szerepet játszott Képes Géza, aki korábban együtt időzött az Irodalmi Alap szigligeti alkotóházában Nadányival, eközben megismerte és rokonszenvesnek találta az embert és a költőt egyaránt tanúja volt a *Hét falu kovácsa* c. színmű keletkezésének, sőt, „szakmai" kérdésekben tanácsadója, lévén édesapja kovácsmester. Nadányi ugyan a Szépirodalmi Könyvkiadóban bízott, s várta, hogy régi barátja, Illés Endre mozduljon, de úgy tűnik fel, Illés nem merte vállalni a kiadást.[1] Ez az abszolút politikamentes, alanyi költészet üdítőnek hatott az úgynevezett „közéleti líra" virágzása (erőltetése?) idején, amikor egyes költők a hűség és hála énekét zengték a felszabadítónak, mások Lenint, Sztálint, Rákosit dicsőítették, a békeharcot kántálták, hűségnyilatkozatokat tettek a néphatalom és a szocializmus mellett. Emlékeztetnünk kell rá, hogy legjobb költőink közül sem tudta mindenki elkerülni az érvényesülést garantáló hajbókolást, nem is beszélve a bolsevik elkötelezettségű költőkről, a Moszkvából hazatért emigránsokról.

Megfelel tehát a valóságnak az a jellemzés, hogy Nadányi 1947-es kötete (*Csók a sötétben*) után is folytatta a lírai színezetű szerelmi anekdotázást. Örök rejtély marad, hogy a *Mosoly* c. költeménnyel engedményt tett-e az irodalompolitikai követelményeknek? A vers így indul: „Tizenöt évet ült. Igen, / ezt így mondják, így röviden." A tizenöt év egyértelműen Rákosi börtönbüntetésének időtartamára utal. Nincsenek azonban további rávonatkozó sajátos epikus motívumok, a vers kérdések és reflexiók hullámhátán halad mindaddig, amíg a büntetés oka nevet nem kap: lázítani mert! E túlságosan általános „bűnt" a lehető legáltalánosabban részletezi. A vers harmadik szerkezeti egységében a rab immár újra szabad. „Ő simít egyet a haján, / a gyér haján, bizony / talán már túl az ötvenediken / és mosolyog. És ez nagy dolog." Ha a költő egyáltalán gondolt Rákosira, úgy ezzel a gesztusábrázolással modelljét elkülönítette tőle, hiszen közismert, hogy „a

[1] Domokos Mátyás a címet is eltévesztve rosszul emlékszik, azt állítván: „a Körmenet posztumusz megjelentetésével a Szépirodalmi Könyvkiadónak – 1955-ben – komoly kockázatot kellett vállalnia." DOMOKOS Mátyás – LATOR László: *Nadányiról.* In: *Versekről, költőkkel.* Bp. 1982. 163.

magyar nép nagy vezére" kopasz volt. Ha viszont tényleg gondolt Rákosira, nem zárható ki a komikus szándék, ami nem állt tőle távol.

Nadányi Zoltán azonban nem élte meg *Aranypiros pillangó* c. válogatott verseinek megjelenését, habár a kötetet még ő kezdte előkészíteni, de 1954-ben diagnosztizált betegsége végzetesnek bizonyult, s 1955. február 2-án meghalt. A Magyar Írók Szövetsége saját halottjának tekintette. Alakját és életútját a hivatalos gyászhírt követő méltatásban Rónai Mihály András idézte fel a *Magyar Nemzet*-ben, rámutatva, hogy bár konzervatív környezetből indult, és kötődését e társaságokhoz (Petőfi-, Kisfaludy-) a „fordulat évé"-ig megtartotta, formakultúrája révén inkább a Babits-iskolához tartozott már az első világháború óta. „... verseinek formai tökélye, virtuóz játékossága, már-már sanzon-könnyedségű tánca egyre több ironikus, itt-ott Heinére emlékeztető figurába szökkent, s ez a sajátossá fejlődő művészet egy-egy hosszabb vállalkozásban költészetünket igaz értékkel ajándékozta meg."[2]

Sírjánál gyászbeszédet Devecseri Gábor Kossuth-díjas költő mondott, aki eredetileg Kosztolányi-tanítvány volt, így fiatalkori költészete bizonyos fokig rokonságot mutatott a Nadányiéval. „Nadányi lírája személytől személyhez szólt, közvetlen és meghitt varázsú volt. Szeretetének tárgya a földkerekség volt, múzsája az életöröm". Vérbeli költőnek nevezte az elhunytat, aki fátyol nélkül villantotta fel verseiben a szerelmet, egyszersmind ünnepien. Verseit olyan érzékleteseknek és érzékieknek találta, mint a görög költészetet, amelynek ő tudvalevően kiváló szakértője volt. „... életöröme mélységesen emberi volt. Együtt tudott szenvedni a bádogdobozba zárt lepkékkel, együtt tudott örülni a kiszabadult pillangókkal a jázminbokornak, – hogyne szerette volna az embereket".[3]

A *Magyar Rádió* c. hetilapban Bárdos László emlékezett a váradi szerkesztőre és a „Piripócs-versek" szatirikusára.[4] Az emlékező írások sorában rövidesen megjelent a nagy tekintélyű Füst Milán tárcája, amelyben felsőfokon dicsérte Nadányi „bensőséges, gyengéd, játszi és habkönnyű, bájos, bűvölő és mégis nagy fájdalmakat kifejezni képes" alkotásmódját. Minden sorát az elragadtatás izzította: "... gyönyörű verseket írt. Ha az ember megint belemerül művészien szellemes, lágy, remekül hangszerelt költészetének élvezetébe, akkor lehetetlen azt nem mondania magának, (...) hogy Nadányi kivételes tehetség volt, vagyis olyan, amilyen csak ritkán adatik. Ez végső véleményem róla – Puskin és Mozart jutott róla mindenkor eszembe, most is!"[5] Illés Endre viszont az elszalasztott tökéletes-

[2] *Nadányi Zoltán 1894(!)–1955.* Magyar Nemzet, 1955. febr. 4. 5. A költő 1892-ben született!
[3] Uo. febr. 6. 9.
[4] BÁRDOS László: *Nadányi Zoltán.* Magyar Rádió, 1955/7. (febr. 14–20) 9.
[5] FÜST Milán: *A titokzatos ember.* Emlékezés Nadányi Zoltánra. Irodalmi Újság, 1955. márc. 5. 5.

séget kérte számon. Szándékosan „kegyetlenül" tette mérlegre Nadányi szerelmi költészetét, összevetette feltételezett eszményképe, Csokonai erotikus lírájával, s megállapította: „Nadányi Zoltánnak sohasem sikerült két olyan tündöklő sort leírnia, amilyen a Lilla-versek felejthetetlen fogadalma..." Illés arra vetette a hangsúlyt, mi lehetett volna Nadányiból, ha nem menekül a szerelem labirintusába. „A szerelemért ő kivetette magát sok mindenből - vagy legalább is egy *lehetőségből*. Talán a jelentős költészet lehetőségéből."[6] Illés Endre igazságtalanul bánt Nadányi örökségével. Nincs, nem volt elégséges alapja a Csokonaival való összemérésnek, másrészt Nadányi jelentős költő volt, ha nem is a legnagyobbak közül való. Nem csupán egy húron játszott, szatirikus vénájára Illés is utalt. Kiderült, hogy az életművet nem ismerte teljes mélységében: például világháborús verset sorolt az újfalui termés közé. Vajda Endre Nadányit Krúdy-hősnek, „fiktív alaknak" nevezte, s letette a garast „a vérbeli költő" mellett, mondván: „Nem volt forradalmár, de nem is volt annyira apolitikus, mint ahogyan romantikus önarcképének fájdalmas tetszelgése mutatja. A valóságból menekülve „költészete csillogó képeket és üde rajzokat terem".[7] Kiss Tamás összefüggést vélt a Nadányit kibocsátó bihari föld és költészetének alkata között. „Hallgatagsága, mozdulatai éppúgy idevalók, mint tiszta, sosem válogatott, de mindig pontosan a helyére tett szavai, egyszerű nyelve, átlátszóan tiszta szerkesztő művészete. Nadányi rengeteget tanult e föld népétől, látásmódot, bölcsességet, egyszerűséget; bármily hihetetlennek látszik is, sokszor éterien finom lírájának gyökerei nyelvében, ritmikájában, nem egyszer témáiban is a népi világba nyúlnak."[8]

Az 1955 nyarán napvilágot látott *Aranypiros pillangó*hoz a szerkesztő, Csanádi Imre, eligazító utószót rendelt a költő Gertrúd lányától, a későbbi *Félálomban* c. regény írójától.[9] Azt is kérte, hogy lássa el évszámokkal a verseket. Nadányi Gertrúd e feladatot emlékeire hagyatkozva végezte el, így fordulhatott elő, hogy több költemény alatt hibás évszám olvasható, s az *Emlékezés* c. tényekben gazdag és hangulatos utószó is tartalmaz egy-két téves adatot. A kötetet szinte kivétel nélkül kedvező kritikák fogadták. Kormos István az elhivatottságot értékelte Nadányiban, aki „azok közé a költők közé tartozott, akik ösztönösen találták meg a világban a poétikust: könnyedén tudta ritmussá oldani az érzelmet, mely a lelkét betöltötte, vagy megörökíteni a látványt, melyben szeme gyönyörködött. (...) Ugyanakkor Nadányi modern költő volt, ízig-vérig; néhány évvel a Nyugat nemzedékének kibontakozása után lépett fel, így birtokában volt mindama költői vívmánynak, mellyel Adyék nyelvüket és verselésüket, az irodalom

[6] ILLÉS Endre: *Nadányi Zoltán, 1892–1955*. Új Hang. 1955/3. 81–84.
[7] VAJDA Endre. *Nadányi Zoltán, 1894(!)–1955*. Csillag, 1955/3. 100–101.
[8] KISS Tamás: *Nadányi Zoltán, 1894(!)–1955*. Alföld, 1955/1–2. 90–92.
[9] NADÁNYI Zoltán: *Aranypiros pillangó*. Bp. 1955. Szerk. Csanádi Imre. Utószó: NADÁNYI Gertrúd.

egész témakörét felfrissítették. Innen ered képgazdagsága és hangulatainak sokrétűsége".[10] Imponáló anyagismerettel mérlegelte a kötetet Takács Tibor.[11] Dicsérte az ízléses kiadványt, ám szóvá tette, hogy sok kitűnő költemény kimaradt a kötetből, köztük népszerű szerelmes versek, balatoni kalandok, az *Átkok könyvének* szonettjei stb. Új, metaforikus értékkategóriát vezetett be: „Nadányi a vers kismívese. Néhány sorban is tökéleteset ad. A kismívességére annyira jellemző formai műgond, cizelláló hajlam, pontos szóhasználata, s rímeinek ötletessége és hajlékonysága: mind-mind erényeinek tárházát gazdagítja." Cáfolta, hogy Nadányi egyhúrú költő lett volna, hiszen „a világban nyitott szemmel járt-kelt, s amit látott, megírta szatirikus verseiben." Summája: „Mégis a kép, amit az Aranypiros pillangó ad Nadányi Zoltánról, teljesnek mondható." Ez a minősítés egy kissé engedékenynek, részben ellentmondásosnak tűnhet, ám tagadhatatlan, a kötet hiányai ellenére képes az egyéni művészarcot meggyőzően, a maga értékén felmutatni.

Tóth Endre tragikusnak vélte Nadányi írói sorsát, méghozzá két okból.[12] Egyrészt, úgymond, fellépése két nagy nemzedék közé esett (Ady–József Attila), másrészt nem tudta áttörni saját adottsága korlátjait, „bár birtokában volt a nagy líra kifejlődéséhez szükséges művészi eszközöknek." A legnagyobbak, mint Ady vagy József Attila kétségtelenül mindig árnyékot vetnek a kisebb alkotókra, mint az erdő faóriásai az aljnövényzetre, de ez nem tragikus jelenség, sokkal inkább törvényszerűség. Saját adottságainak határait pedig senki nem képes átlépni. Tóth Endre, némileg önmagával ellentmondásban így folytatta gondolatmenetét: „Természetesen ostoba dolog volna Nadányitól számon kérni, hogy pl. miért nem lett belőle egy második Illyés vagy Erdélyi". Tóth Endre, aki recenziójában egyébként több értékes megállapítást tett, nem egyedül esett az esztétikai voluntarizmus csapdájába. A jó szándék vezérelte: Nadányit rehabilitálni kellett, de okosan, dialektikusan, a hibákat is feltárva. A kényszerű egyensúlyozás léptennyomon kitetszik Gyárfás Imre túlméretezett, tanulmány terjedelmű, de főleg irodalompolitikai szempontokat érvényesítő írásából is.[13] A szerző becsületére legyen mondva, végül a hiányok felhánytorgatása, a vélt ellentmondások hangsúlyozása ellenére lelkesen ajánlja a kötetet a fiatal költőknek is, mert sokat tanulhatnak belőle. Különösen azt, „hogyan lehet sematizmus nélkül verset írni." Ezért „Nadányi Zoltánt tisztes és maradandó értékű hely illeti meg irodalmunkban, (...) a becsületes, tisztességes és valódi magyar költők neve között mindig jól fog csengeni a Nadányi Zoltáné is".

---

[10] KORMOS István: *Aranypiros pillangó*. Magyar Nemzet, 1955. jún. 18. 5.

[11] TAKÁCS Tibor: *Aranypiros pillangó*. Irodalmi Újság, 1955. július 9. 6.

[12] TÓTH Endre. *Aranypiros pillangó*. Alföld, 1955/4. 90–91.

[13] GYÁRFÁS Imre. *Gondolatok Nadányi Zoltán válogatott verseinek olvasása közben*. Szép-halom, 1955/3. 87–94.

Néhány hónapot késve, de még a Nadányi-rehabilitáció eufórikus hangulatában jelent meg Garai Gábor esszé-hangvételű, érzékeny elemzése a kötetről.[14] Garai is Krúdy-figurát képzelt a versek mögé, „széplelkű és fenelegény bohémot". „Nadányi Zoltán költészetének legjava (...) ma már örökség a számunkra. Semmiképp nem olyan örökség, amelyet így egészében, a maga szűk határok közé zárt szépségében és hitelességében kell példáként felmutatnunk, nem átfogó tudósítás a korról, s nem fegyver és nem zászló, de olyan örökség, amelyben gyönyörködni, amelyből valóságos, képmutatástól mentes emberség dolgában épülni lehet, s érdemes". Ez a fogalmazásmód lényegileg tükrözi a kor esztétikai közbeszédét, jelzi a megenyhült szemléletet, de az óvatos fenntartást is. A lényeg az, hogy a befogadás (visszafogadás!) megtörtént, Nadányi költészete immár újra a legális irodalmi értékek közé emelkedett. Hírnevét és rangját növelte az 1956-ban feltűnő sikerrel bemutatott, minisztériumi nívódíjjal jutalmazott *Hét falu kovácsa* c. színjátéka is, amelyet a kritika egyöntetűen méltányolt.

Nem feledkezett meg róla a *Kis magyar irodalomtörténet* sem, noha szűkre szabta a neki szánt teret: „Nadányi Zoltán (1894(!)–1955), aki csaknem élete végéig távoli kisvárosban, Berettyóújfaluban élt, játékos, leleményes formaértékű költő; a szerelem ezerféle változata, a nő tisztelete ihleti meg. A maga csendes, ironikus, enyhén érzelmes módján a kisváros úri osztályát is gúnyolja."[15] 1962-ben jelent meg a politikai hatalom kedvezményezettjének számító Bóka László tanulmánykötete, amelyben egy kedves anekdotával emlékezik meg Nadányiról.[16] Az anekdota újra napvilágot látott Bóka kibővített, csaknem ezer oldalas tanulmánykötetében. Sőt, a Balassi-versformáról szólva példaként említette Nadányi *Póruljárt lovas éneke* c. költeményét.[17] Bóka javára írható egyébként, hogy az ötvenes években egyetemi előadásai során is foglalkozott Nadányival, erről tanúskodik egyetemi jegyzete.[18]

Egy-két pontatlanságot tartalmaz az Irodalmi Lexikon egyébként tisztes tartalmú-és terjedelmű szócikke. Jellemző a korviszonyokra, hogy a kedvező értékelést voltaképpen közvetíti, Kosztolányira és Schöpflin Aladárra hivatkozva.[19] 1945 után mind a mai napig a legjelentősebb irodalmi vállalkozás a hatkötetes *A magyar irodalom története*, noha szempontrendszere és értékítélete mára jelentős mértékben elavult. A sorozat hatodik kötete foglalkozik az 1919 utáni korszak

[14] GARAI Gábor: *Aranypiros pillangó*. Új Hang, 1956/3–4. 86–87. ill. *Eszköz és eszmélet*, Bp. 1965. 145– 151.

[15] KLANICZAY Tibor–SZAUDER József–SZABOLCSI Miklós: *Kis magyar irodalomtörténet*. Bp. 1961. 357. A szerző SZABOLCSI M.

[16] BÓKA László: *Nadányi Zoltán igaza*. In: B. L. *Arcképvázlatok és tanulmányok*, Bp. 1962. 127–128.

[17] Ua.: In: *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1966. 997–998, valamint *Verstani problémák* 726–727.

[18] BÓKA László: *A két háború közötti magyar irodalom*. I. rész. Bp. 1960. Kézirat.

[19] SZERDAHELYI István fel. szerk.: *Magyar Irodalmi Lexikon*. II. kötet L–R. Bp. 1965, 311.

folyamataival és alkotóival. Nadányit a *Polgári humanista költészet* c. fejezet tárgyalja, s a Nyugat második nemzedékébe sorolja Sárközi György, Török Sophie, Fodor József, Berda József stb. társaságában. E besorolás annyiban állja meg a helyét, amennyiben költőnk életkor szerint a Nyugat második nemzedékébe illik. De Gellért Oszkár, aki ebben a kérdésben autentikusnak fogadható el, tanúsította, hogy Nadányi nem tartozott a *Nyugat* köréhez, jóllehet 1937-ben *Nem szeretsz* c. kötete a Nyugat-emblémájával jelent meg.[20] A kézikönyv portréjának szerzője szerint Nadányi „A modern magyar líra formai vívmányaival felvértezve nem a Nyugat szemléletét forradalmasította, hanem a századelő ízléséhez visszanyúlva találta meg igazi arcát." Ez érvényes megfogalmazás, de hozzákívánkozik, hogy Nadányi a modern formai vívmányokat az Ady-Babits nemzedéktől leste el, amint arra Kosztolányi is utalt felfedező kritikájában: „amit a Nyugat költői felszínre hoztak mély tárnákból, itt lelem új ötvözetté forrasztva". (*Nyugat*, 1921. augusztus 16.) Volt egy jól körülhatárolható „nyugatos" korszaka kb. 1914-től 1921-ig. E korszak versei előbb a *Kerekerdő* (1917), de főképp a *Furcsa vendég* (1921) c. köteteiben sorakoztak fel, az utóbbinak két-három darabjában még a közvetlen Ady-hatás is tetten érhető. Következő könyvében (*Szép nő az ablakban*, 1925) már fakult a formai elegancia, a kifinomult artisztikum, érzékelhető a stiláris visszafogottság, úrrá lett a közvetlen élménylíra, ennek következtében az életkép és a dalforma. Ez lehet visszanyúlás a századforduló ízléséhez, még inkább az újnépiesség, jelesül Erdélyi József hatása. Összességében helytálló a kézikönyv ama megállapítása is: „Artisztikus, de a mélységek felett lebegő szerelmi anekdotája a heinei csattanó felé kanyarodik, és könnyedén játékos dalaiban érzékies idill és pajzánság egymással váltakozva csendül." Jogos minősítés továbbá, hogy lírája alapvetően nem intellektuális és a szabad képzelettársítás sem jellemzi. Ez azonban nem jelenti azt, hogy gondolatszegény költészettel állnánk szemben. Látni fogjuk, hogy Bata Imre egyes Nadányi-versekben rilkei minőségű filozófiai mélységeket érzékelt. A szabadabb gondolattársítások, szimbolikus látomások is megtalálhatók e költői munkásság leíró darabjaiban. Iróniájáról, szatirikus készségéről nem is beszélve. Költészetére, miképp a kézikönyv állítja, egyként jellemző a biedermeier vonás, a benyomásokra éber impresszionizmus és a sejtelmes szimbolizmus.[21]

Ismét egyöntetű kedvező kép kezdett kibontakozni tehát Nadányiról. Időközben Bényei József, Debrecenben élő költő, a megyei lap kulturális rovatának vezetője is felfigyelt Nadányi költészetére és jelenlétének hiányára. Riportban idézte

[20] „Nadányi nem tartozott a Nyugat úgynevezett második nemzedékéhez. Sajnálom. Az a költészet egy színnel és egy szívvel gazdagabb lett volna." G. O.: *Egy író élete*. II. A Nyugat szerkesztőségében. Önéletírás. Bp. 1962. 277.

[21] A *magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Szerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp. 1966. 556–557. A fejezet szerzője RÁBA György.

emlékét, amelyhez többek között a költő Bakonszegen élő unokatestvére, dr. Blaskovichné Nadányi Olga szolgáltatott adalékokat. Bényei így fejezte be riportját: „Nem furcsa, hogy ha a megye íróiról, költőiről beszélünk, ha azokra emlékezünk, akiket nagyon számon kell tartanunk, az ő nevét soha nem emlegetjük. Pedig nemcsak azért tartozik hozzánk, mert a megyében élt, hanem művészetével, verseivel is".[22]

A következő néhány évben lefékeződött a Nadányi-életmű recepciójának dinamikája, hogy aztán 1972 körül, születésének 80. évfordulójához közeledve, annál nagyobb lendülettel folytatódjék. A Megyei Könyvtár könyvheti programjába iktatta a róla való megemlékezést, s az első reprezentatív előadás 1972. június 1-jén hangzott el Berettyóújfaluban.[23] Ez áttörésnek számított! A járás vezetői közül ugyanis személyesen a tanácselnök volt bizalmatlan és táplált ellenérzéseket Nadányi Zoltánnal szemben, mert testvérbátyja, Dr. Nadányi János a berettyóújfalui járás főszolgabírója, majd Bihar vármegye alispánja volt egészen a nyilas hatalomátvételig. Az akkor még nagyközségnek számító település népművelői, könyvtárosai, tanárai ezért csak kiselőadásokat, iskolai irodalomórákat mertek róla vállalni. A megyei könyvtár határozottan magáénak vallotta Nadányi örökségét. *Irodalmi őrhelyeink* címmel egy kis kiadványt adott ki, amely évfordulós szempontok miatt Bessenyei, Kölcsey, Nadányi, „Költő" Nagy Imre, Veres Péter-vázlatokat tartalmazott.[24] A Hajdú-bihari Napló Nadányi születésének évfordulója alkalmából teljes oldalon, tartalmas és műfajilag változatos összeállítással emlékezett meg a költőről.[25] A bevezető méltán hangoztatta: „...költészete ismét a régi fényében ragyogna, ha kötete kapható lenne. Egy-két könyvét még csak ki lehet kölcsönözni a könyvtárakból, de vásárolni szinte lehetetlen." A cikk hivatkozott a megyei tanács művelődési osztályának kiadásában napvilágot látott színvonalas, a felfedezés igényével készült, az újdonság ingerével ható megyei költészeti antológiára, amely Nadányitól egy tucat verset hozott.[26] A Napló évfordulós cikke említést tett a korábban napvilágot látott Magyar Szó – Tavasz c. antológiáról is. Ez Kovács János szerkesztésében és tanulmányával számottevően gyarapította a nagyváradi irodalmi hagyományok ismeretanyagát. Az is kiderült

[22] *A zöld Berettyó partján.* Egy költő nyomában Bakonszegen. Hajdú-bihari Napló, 1964. aug. 20. 6. (A továbbiakban Napló!)

[23] Nadányi Zoltán emlékest. Megemlékezést tart BAKÓ Endre. Az 1972-es Ünnepi Könyvhét nyomtatott programja. Szerző tulajdonában. Az előadás szövege nem jelent meg.

[24] SIMON Zoltán szerk.: *Irodalmi őrhelyeink.* Debrecen. 1972.

[25] *80 éve született Nadányi Zoltán.* (Szerkesztőségi méltatás, Kiss Tamás: Emlék Nadányi Zoltánról, Nadányi versei: Őméltósága, Bocsáss meg, A harkály, – Írók, kritikusok a költőről c. montázs, Odry Árpád levele faximilében,) Napló, 1972. okt. 7. 5.

[26] BÉNYEI József szerk.: *Hortobágy mellyéke.* Versek Hajdú-Biharról. Db. 1972. BÁN Imre Táj és irodalom c. bevezető tanulmányában Nadányit Nyugat-tanítványnak minősítette. *Az utolsó kaland* c. verse kapcsán a késői romantikus modorban történő tablófestésre hívta fel a figyelmet.

belőle, hogy költőnk az 1918/19-es forradalmak idején aktív irodalomszervező szerepet játszott Várad művészeti életében, és szerkesztőként részt vett a romániai magyar irodalom megalapozásában.[27]

Kiss Tamás országos lapban emlékezett a nyolcvan éve született költőről, miközben utalt rá, hogy „ a költő számára kínos volt a születésnapi dátum."[28] Fontos gesztusnak számít Zelk Zoltán cikke a *Napjaink*ban. Zelk elismeréssel nyilatkozott Nadányi költészetéről, s felidézte azt a találkozást, amikor az ötvenes években az utcán, Illyés Gyula társaságában megpillantották Nadányi Zoltánt. „Illyés fölkapja a fejét, mikor hallom, kiáltja, hogy: Zoltán! Az előttünk kavargó járókelők közt, de már kiáltásnyi messze járt Nadányi, aki megfordult, s már indult is vissza felénk, de Illyés is indult Nadányi elé, belekarolt, úgy jöttek vissza, úgy mentünk tovább hármasban. Lehet, hogy az az utcán utána kiáltott 'Zoltán!' volt a leggyöngédebb szó, a nagy költő karolása volt a leggyöngédebb mozdulat, amit akkortájt az őhozzá akkor is mostoha években kapott."[29] Mindezt hitelesíti Illyésnek egy interjú során arra a kérdésre adott válasza, hogy kikre hívná fel a fiatalok figyelmet. „Nadányi Zoltánt nagyon nagyra becsülöm – hangzott többek között a válasz.[30]

1974 októberében nyílt meg a Bihari Múzeum Berettyóújfaluban. Irodalmi gyűjteményének egyik megalapozója Nadányi Gertrúd volt. A múzeumnak adományozta édesapja több használati eszközét és tárgyát, többek között írógépét, s átadta kéziratainak és levelezésének maradványát, amely azonban így is gazdagnak mondható.[31] A Nadányi-anyag egy része évekig látható volt a múzeumban a bihari irodalmi hagyományokat bemutató állandó kiállításon, s kutathatóvá vált. A múzeum megbízásából készült a költő munkásságát bemutató füzet, egy kismonográfia vázlata.[32] Szerzőjétől Rónay László a verselemzések során olykor több kitekintést, összehasonlítást igényelt volna, „hiszen csak így válhatnék egyértelműen világossá, hogy (Nadányi) nemzedékének valóban egyéni hangú, jelentős lírikusa volt." Ennek ellenére méltatta a vállalkozást, példaértékét hangsúlyozva: „Bakó Endre könyve az irodalomtörténet írásnak is jó figyelmeztető: a kiemelkedő költőóriások mellett nagyobb figyelmet kellene szentelnünk kortársaiknak is, hisz az ő műhelyükben sok érték, szépség várja az érdeklődőt."[33] Tóth Endre szerint „A Kiss Tamás által lektorált tanulmány megérdemelte a ki-

[27] *Magyar Szó – Tavasz 1919–1920.* Antológia. Szerk. és a bev. tanulmányt írta KOVÁCS János. Bukarest. 1971.

[28] KISS Tamás: *Ceruzarajz Nadányi Zoltánról.* Élet és Irodalom, 1972. okt. 7. 10.

[29] ZELK Zoltán: *Főhajtás a túlvilágra.* Napjaink, 1974/3. 7

[30] SIMON István: *Írószobám.* In. Illyés Gyula: Iránytűvel. II. Bp. 1975. 829.

[31] Lásd erről a *Múzeumban a „Holtak derese"* c. beszámolót. Napló, 1974. okt. 15. 1.

[32] BAKÓ Endre: *Nadányi Zoltán élete és költészete.* Berettyóújfalu, 1975. 74. (Bihari dolgozatok. A Bihari Múzeum Közleményei 1.)

[33] RÓNAY László: *Nadányi Zoltán élete és költészete.* ItK, 1979/1. 117.

adást.(...) Körmenet címen jelent meg a könyvhét alkalmából Nadányi Zoltán összegyűjtött verseinek impozáns kötete. Ehhez is jól eligazító kalauz Bakó Endre tanulmánya."[34] Köteles Pál nagyváradi napilapban adott hírt a monográfia-vázlatról; szenvedélymentes elemzésnek, forrásértékű munkának nevezte, amely nemcsak jelentős hozzájárulás Nadányi életművének átfogó értékeléséhez, de Nagyvárad irodalmi múltját is számottevően gazdagítja.[35]

Közeledve Nadányi halálának húszéves évfordulója, a Hajdú-Bihar megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 25 ezer forintot szavazott meg a csaknem kétszáz éves bakonszegi Nadányi-kúria helyreállítására. A házban ekkor Nadányi Ágnes, a költő unokahúga, az egykori válogatott atlétanő lakott nővérével, dr. Blaskovich Lajosné Nadányi Olgával együtt. Az épület rendkívül romos állapotban leledzett, a megszavazott összegből csak felületi javításokra futotta, a végleges pusztulást ideig-óráig odázva el.[36]

(Az 1990-es évek első felében az épületet lebontották, helyén új ház épült.)

[34] TÓTH Endre: *Az első életrajz Nadányiról.* Napló, 1975. jún. 12. 5.
[35] KÖTELES Pál: *Nadányi Zoltán váradi évei.* Fáklya, 1975. febr. 2. 3.
[36] *25 000 forint Nadányi Zoltán lakóházának helyreállítására.* Napló, 1975. jan. 14. 4.

Halálának huszadik évében elsőnek Szentkirályi János emlékezett meg róla, s ő már jelezte, hogy rövidesen megjelenik válogatott verseinek reprezentatív kötete. A szeretetteljes írás értékelő mozzanata osztozott a kor felfogásában: „Költészetét nem nevezhetjük mérföldkőnek, nem akarta megváltani a világot, új irányzatot sem indított el, sőt: sok tekintetben a régi, konzervatív csapásokon járt, mindamellett sajátosan értékes színfoltja modern irodalmunknak."[37] Berettyóújfaluban a Fa-, Fém- és Építőipari Ktsz művelődési termében a járási könyvtár, a művelődési ház és a Bihari Múzeum irodalmi délutánt és kiállítást rendezett, amelyen a költő lányának, Gertrúdnak jelenlétben Kiss Tamás költő méltatta Nadányi költészetét, a kiállítást Bakó Endre ismertette.[38] Október 31-én pedig Bakonszegen tartottak közös Bessenyei- és Nadányi-emlékünnepséget.[39] Az év legfontosabb eseménye kétségtelenül az volt, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában megjelent válogatott verseinek egy újabb, minden eddiginél gazdagabb gyűjteménye.

A kötetet Nadányi Gertrúd hangulatos *Emlékezése* vezeti be, amely ezúttal is fontos fogódzót nyújt édesapja emberi habitusának, sőt alkotásmódjának és versszemléletének megismeréséhez. Különösen értékes háttér-információnak számít az az intim közlés, mely a költő homályos, leküzdhetetlen gyerekkori idegenségérzetére, a családi konfliktus feloldatlanságára utal, habár konkrétumok nélkül. Ehhez képest kár volt mellőznie ennek a nyomasztó érzésnek legjelentősebb versét, Nadányi egyik remekét, a kafka-i mélységű *Szürkület* c. költeményt. Hiányoljuk a kötetből a *Sirató* c. korai verset is, mint a költő esztétikai létszemléletének egyik jellegzetes dokumentumát. Nadányi Gertrúd ezúttal nem vállalkozott a versek datálására, szerkezetileg pedig édesapja köteteinek megjelenési rendjét követte, de a Piripócs-gúnyképekből külön ciklust kreált. Az *Aranypiros pillangó* c. kötetet néhány értékes darabbal egészítette ki, a *Nyomtalanul* c. verset például egy fiatalembertől vásárolta vissza.[40] Megjelentette továbbá a *Donna Monna szöktetése* c. elbeszélő költeményt is. Ez bővíti, de nem gazdagítja lényegesen a Nadányi-életművet, eszméjét a romantikus cselekmény maga alá temeti. Kétségtelenül értéke viszont a bravúros verselés, a nyelvi frissesség, a részletekben megcsillanó költői invenciók.

A *Körmenet* igen elismerő, gáncstalan kritikai fogadtatásban részesült. Az alaphangot a váradi barát, Ruffy Péter adta meg. „A vers nem életeleme, vallo-

[37] SZENTKIRÁLYI János: *Nadányi Zoltán emléke.* Szabad Föld, 1975. febr. 2. 12.

[38] *Nadányi kiállítás Berettyóújfaluban.* Napló, 1975. márc. 5. 8.

[39] Meghívó a Bessenyei emlékház fennállásának tízéves évfordulója alkalmából rendezett emlékünnepségre, Bakonszegre. Bessenyeiről Kilián István, Nadányiról Bakó Endre tartott előadást. Szerző birtokában.

[40] NADÁNYI Zoltán: *Körmenet.* Vál. és a szöveget gondozta NADÁNYI Gertrúd. Bp. 1975. Előzetes a könyvről: MORVAY István: Tizenhat íves Körmenet. Esti Hírlap, 1975. febr. 7. 2.

mása, hitvallása, játéka, öröme, derűje felszikrázása volt csak, hanem az egyetlen közeg, amelyben élni tudott. Akár vízben a hal, lélegzeni ő is csak a líra mélyvizében tudott." Ruffy arra is felhívta a figyelmet a piripócsi képekre utalva, hogy „Nadányi Zoltán körmenetében nemcsak habos, tearózsa szépségű, ingerlő és vad vágyú nők vonulnak el, hanem egy lusta dölyfös, ostoba társadalom" is.[41] Aminek nem mond ellent Veress Miklós megállapítása: „Ahogy görög bölcselők világának archéja olykor a víz, Nadányi költészetének őselve a nő, a szerelem"[42] Nadányi „azoknak a kismestereknek egyike volt, akik – mint festőtársai a klaszszikusok között – ott hajolnak munkájuk fölé a félhomályban, ahol másokon a teljes fény." Demény Ottó a bujkáló életművek közé sorolta a Nadányiét. „Pedig különös jó költő és sajátosan magyar jelenség (...). Szokás őt afféle megszállott nőimádónak, erotikus és pajzán trubadúrnak elkönyvelni, s ha ebben van is valami, de ő azért több ennél. Hallatlanul érzékeny, minden jelenség megértésére és megérzésére alkalmas, tépelődve gondolkodó alkat, akit éppen bravúros formakészsége miatt zárhattak be a könnyed költő skatulyájába". Demény sok találó megállapítása közül érdemes idézni még azt, hogy Nadányi hitt a költői munka fontosságában, de figyelmét elsősorban a részletek kötötték le. Ezzel függ össze alkotásmódjának az a sajátossága, hogy „csodálatosan ért ahhoz, hogy megrajzolt alakjait tökéletes egységbe fogja a környezetükkel, tájjal, s fénylő színekkel, s a tárgyakkal is. (...) Így bukkan ki az idill mögül a marcangoló önismeret, s válik el a szelíd, falusias életképektől a törött sorsok összege, vádlóvá, panaszossá mélyítve a mondanivalót".[43] Rónay László ugyan ismét a szerelmi líra „édes-bús" csellistájának, a szépség öncélú, naiv mesemondójának minősíti Nadányit. „Azt jelentené ez – teszi fel azonban a kérdést –, hogy Nadányi Zoltán a második vonal költője? Semmiképpen! Egyszerűen csak más költői ideált vallott magáénak, mint nemzedéktársainak többsége"[44] Rónai Mihály András lelkes kitartással követve a Nadányi-életmű sorsát, a *Körmenet* kapcsán inkább vallomással, mint kritikai mérlegeléssel próbálta nyomatékosítani a költő jelentőségét. Megállapította, hogy Nadányi nem kalandozott sem az elbeszélő, sem a gondolati próza világában, hiszen „ki sem látszott a versből. Csak költő volt, mindig költő, eszmélésnyi szünet nélkül, szakadatlanul: olyan éber lélekkel, de önkívületi kizárólagossággal, hogy párját újabb líránk daltelt mezein tán csak Somlyó Zoltánban tudom."[45]

Dankó István viszont kifinomult versérzékenységgel más magyar költőkkel rokonította. Lényegesnek tartotta, hogy az olvasó ne Piripócs egzotikus trubadúr-

[41] RUFFY Péter: *Körmenet*. Magyar Nemzet, 1975. márc. 16. 13.
[42] VERESS Miklós: *Versmenet a nőkért*. Élet és Irodalom, 1975. júl. 5. 11.
[43] DEMÉNY Ottó: *Nadányi Zoltán*: Körmenet. Magyar Hírlap, 1975. júl. 26. mell. 4.
[44] RÓNAY László: *Három verseskötetről*. Népszava, 1975. júl. 26. 8.
[45] RÓNAI Mihály András: *Dal, rege, történet*. Népszabadság, 1975. aug. 6. 7.

ját lássa benne. „Nadányi költészete egyik szólama a magyar költészetnek, s ugyanabból a szellemi közösségből nő ki, amelyből Juhász Gyula, Krúdy és természetesen Ady Endre. (...) Amíg a világ veszett fortisszimóban háborúzott, Nadányi lantja csendben ráfelelt a pusztulásra. Egyénisége, görögös szépségkultusza varázsos hangulatok csalitjába vitte". Dankó arra biztatatta a filológusokat, vizsgálják meg alaposan Adynak a Nadányi-költészetre tett hatását, részben a Heine-reminiszcenciák dialektikus azonosságának és különbözőségének függvényében. Könnyen lehet, hogy egy ilyesfajta vizsgálódás túlmutatna azon a hamar szembeötlő tényen, hogy a fiatal Nadányi a *Furcsa vendég* néhány költeményét Ady modorában írta. Nem kevésbé érdekes a recenzens eme megfigyelése: „Csontváry cédrusa körül láthatni olyan megdöbbentő táncot, mint itt a Körmenetben." Dankó korábban nem ismerte Nadányi poézisét, ezért számára felfedezésnek számított a lapozgatás: „az életmű egésze jóval többet ér, mint amit egy ismertetésben írhatni róla".[46]

A kritikai kórus meghatározó hangjának számít Bata Imréé.[47] Nadányit Bata is Adyval vetette össze. „Másik nemzedék, de ugyanabból a forrásból táplálkozik. Ugyanabból a poétai hagyományból. Az életfilozofikus lírai tradícióból, Reviczky és Komjáthy poéziséből. S mire Adyhoz érkeznék, Ady nincsen többé. Az Ady lírájának alaphelyzete sincs többé." Költőnk a Nyugat esztéticizmusával, az avantgard költészettel vagy az újnépiességgel találkozhatna, de ő belső körre vonul. „Így marad magányosan Nadányi Zoltán, így marad az emlékezet perifériáján, holott poézise a húszas és a harmincas években találja meg az életfilozófiai elmélyültség rilkei minőségét." Az életfilozófia kezdetben – figyelmeztet Bata – szerep volt nála, de a piripócsi közvetlen valóság élményeinek hatására továbblépett a hangulatlírától, s az életkép átalakult szatírává. A szatírákat immár az ismeretelmélet vagy az ontológia táplálja, ami úgy értendő, hogy a versben a filozófia sohasem íródik, hanem megjelenik. A szatírákban a lírai hős jelenléte vitathatatlan, de önön meditációjában érzi csak jelenlétét, tehát nem ő a versek hőse. „A vers hőse a típus, a vers lírája pedig ott bujkál a sorok közt, akár mint fájdalom, akár mint keserűség." Bata a *Sötétség* c. vers kapcsán konkrétan rámutat, hogyan fordul át az életképnek indult költemény léthelyzetté. S megtalálni vélte Nadányi elhúzódó mellőzöttségének okát is. „Nadányi lírája az a folytonosság, amelyet a történelem mozgalma a lírai fejlődés mélyére szorított. Reviczkyék életfilozofikus poézisát élteti új körülmények közt, midőn a magyar poézis fősodrát más erő húzza. Kevesebb figyelem fordul rá életében, mint érdemlette volna. Az életmű azonban türelmesen várakozik, mert van ideje. Romolhatatlan anyag,

[46] DANKÓ István: *Szeretett, furcsa vendég*. Nadányi Zoltán: Körmenet. Napló, 1975. aug. 14. 5.
[47] BATA Imre: *Nadányi Zoltánról*. A Körmenet megjelenése alkalmából. Új Írás, 1975. aug. 112–114.

egy történeti kor lélektani dokumentációja, egy nagy lírai stílus eredeti megvalósítása. Mindig kész a találkozásra, s ha hívjuk, eleven élettel kínál vissza".

Bozóky Éva új felfedezésre váró költőnek nevezte Nadányit, akit a hosszú, zenei hatású versek hívének gondol. Ez a költészet játékos stílusával, bensőséges, gyengéd ringató soraival Csokonaira és Chopinre emlékezteti őt.[48] Domokos Mátyás egyenesen Csokonai unokájának nevezi Nadányit, midőn Lator Lászlóval dialógus formájában elemzi a *Körmenet* c. versét, amelyet Lator ritka remeklésnek tart. A tartalmas beszélgetés során óhatatlanul kitérnek a teljes költői oeuvre értékelésére, a Nadányi-életmű irodalomtörténeti besorolására. Megállapítják, hogy Nadányi költészete meglehetősen rokontalanul áll a magyar lírában, olykor veszedelmesen közel került a daliparhoz, de valami titokzatos, nemes töltőanyag révén mindig önmaga fölé emelkedik. Kosztolányira és Füst Milánra hivatkoztak, akik mindig megérezték verseiben „a kellem tündéreinek jelenlétét." Rokonították költészetét Reviczkyével és Heltai Jenőével is.[49]

Fontos állomásnak számít a Nadányi-recepció fejlődéstörténetében Tandori Dezső és Szabó Magda dolgozata. A gyakorló esszéírónak számító Tandori, nemzedékének vezéralakja, szavai ezért is nagyobb súllyal esnek a latba. Alapvetése a Bataéhoz hasonló: Nadányi „a világ anyagszerűségét élte át a szerelemtárgykör elemei által." Szerinte festőibb költőnk talán nincs is nála, de nem festő költő csupán! Nadányi az első világháború végén, amikor az *Átkok könyvéből* szonettjeit írta, „új hang volt költészetünkben, úgy, ahogy *Éjszakák* kötetével Jékely – mintegy húsz év múlva." Egyike volt azoknak az első magyar poétáknak, akik a formatudatot versbe foglalták, ezért „csaknem mindenki tartozik neki". Kosztolányiék után ő formálta meg a hajlékony, fanyarul pontos, fegyelmezett, zárt és szellős poétai gondolatfűzés technikát. „Egyszóval jóval több volt, mint trubadúr, amit kevesen látnak. Holott érdemes lenne."[50] Szabó Magda finom, árnyalt elemzéssel bizonyította, hogy *A testőr* c. költeménynek két titka van. „Az első megoldásbeli, formai, s a vers felépítésének módszere, a szerkezet és ábrázolás költői leleménye igazít el a megfejtésben. (...) A költemény második titkának zárát az utolsó négy sorban kell felpattantanunk." Vagyis az önerősítés teszi a verset teljessé, példázatossá.[51]

A megszaporodott publikációk ellenére sem csökkent a Nadányival kapcsolatos filológiai pontatlanságok, hibák száma. Hegedűs Géza könyvében azt olvassuk, hogy a költő 1917-ben jogi doktor lett, ami azonban tévedés, mint ahogy az

[48] BOZÓKY Éva: *Költők, hazai tájakon.* A Könyvtáros, 1975/9. 553–554.
[49] DOMOKOS Mátyás – LATOR László: i. m. 161–177.
[50] TANDORI Dezső: *Nadányiról.* In: T. D. *A zsalu sarokvasa.* Bp. 1979. 66–78.
[51] SZABÓ Magda: *Nadányi Zoltán: A testőr.* In: Sz. M.: *A körön kívül.* Bp. 1980. 190–198.

is, hogy 1914-ben jelent meg első verseskönyve.[52] Ezt állítja az 1981-ben napvilágot látott *Nadányi Zoltán válogatott verse*inek életrajzi toldaléka is. Maga a válogatás gondos munka, pusztán szubjektív okokból lehetne egy-két hiányzó költeményt számonkérni, hiszen az egyes korszakok, témák, szólamok arányosan képviselik a költő valós kvalitásait. Szokatlan viszont, hogy a szerkesztő saját versével indítja a válogatást. Más kérdés, hogy a vers érdekes, méltó Nadányihoz. Bosszantó hiba, hogy Hegedűs a *Magyar Szó* c. irodalmi lap alapítását 1917-re teszi, holott az a *Tavasz* c. lappal együtt az első magyar nyelvű irodalmi szemle volt a román impérium alatt. A válogatott versek névtelen életrajzírója Ezüstkor-nak emlegeti *Ezüstkert* c. kötetét, végül azzal a pontatlansággal tetőzi járatlanságát, – akárcsak Hegedűs Géza –, hogy a költő 1944-ig volt levéltáros Berettyóújfaluban.[53]

A költő születésének 90. évfordulója alkalmából 1982. október 9-én a Berettyóújfalu Városi Tanács, a Magyar Írók Szövetsége és a Bihari Múzeum emléktáblát helyezett el a járási hivatal, az egykori megyeháza épületén. Avatóbeszédet Kalász Márton költő mondott, hangoztatva a Nadányi-életmű maradandóságát. Megfigyelései közül újdonság-értéke miatt érdemes idéznünk: „Nagy szavakat szinte sohasem mondott ki, de költészetében a meghitt, őszinte kötődés az emberekhez, a természethez, növényhez, állathoz oly meleg fényű, újra meg újra megrendít."[54] Az emléktábla-avatást Thuróczy György Alföld Színpadának irodalmi műsora követte a járási hivatal dísztermében. Az ünnepség védnöke szimbolikusan maga a költő volt: portréját Móré Mihály festőművész rajzolta meg.[55]

A mind élesebben kibontakozó figyelem ellenére a Kossuth Könyvkiadó irodalomtörténeti kézikönyve meg sem említette Nadányi Zoltán nevét.[56] Pomogáts Béla összefoglalója éppenséggel néhány sorban megemlékezett róla.[57] A hatkötetes irodalomtörténetet folytató, az 1945 utáni magyar irodalom történetét bemutató sorozat megfelelő kötete azonban, ha szűk terjedelemben is, számba vette utolsó

[52] HEGEDŰS Géza: *Nadányi Zoltán*. In: H. G.: *Arcképvázlatok*. Száz magyar író. Bp. 1980. Az idős szerző, noha e sorok írója helyreigazította tévedéseit (*Könnyed filológia*. Élet és Irodalom, 1981. okt. 10. 2.) 1997-ben újabb hamis adatokat és legendákat kódolt egy írásába, amelynek már a címe is tájékozatlanságra utal: *Megfeledkeztünk Nadányi Zoltánról*. Őszidő, 1997/8. 8. HARASZTOSI Csaba reagálása: *Nem felejtettük el Nadányi Zoltánt*. Őszidő, 1997/11. 23.

[53] *Nadányi Zoltán válogatott versei*. Szerk. KALÁSZ Márton. Bp. 1981. (A magyar irodalom gyöngyszemei)

[54] KALÁSZ Márton: *Nadányira emlékezve*. Élet és Irodalom, 1982. okt. 15. 6.

[55] A rajzot a járási hivatal rendelte meg. A költő lánya szerint „félelmetesen életszerű" alkotás. Nem sokkal később a rajznak nyoma veszett. Szerencsére a Napló reprodukciót közölt róla. (*Kilencven éve született Nadányi Zoltán*, 1992. október 9. 7.).

[56] *A magyar irodalom története*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1982. A korszakfejezetet Tamás Attila írta.

[57] POMOGÁTS Béla: *Az újabb magyar irodalom 1945–1981*. Bp. 1982. 261.

életszakaszának jellegzetes lírai értékeit. „Sejtelmes, elomló hangulatú verseiben az élet kultusza és a női szépség áhítatos imádata játszotta a vezérszólamot. (...) Az ő lírájában kezdődik az élet női princípiumának az a már-már áhítatos tisztelete, mely több változatban zeng vissza a mai magyar lírában, s a legerősebb kifejezést Weöres Sándor költészetében nyerte el." A portré írója felfigyelt rá, hogy a költő túlcsorduló életérzését olykor szenvtelenséggel ellenpontozta. A *Donna Monna szöktetése* c. elbeszélő költeményben „nagyon komoly mondanivalót" vélt megjelenni, azt tudniillik, hogy az üldöztetés egyszersmind összetartó erő is. Megemlékezett költészetének formai gazdagságáról és műfordításairól.[58]

A Bihari Múzeum minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy ébren tartsa a költő hírnevét. Évkönyveiben megjelentette Nadányi levelezését.[59] Az időközben létrejött Bihari Irodalmi Társaság is legfontosabb feladatának a Nadányi-kultusz ápolását tartotta. Esteket, ünnepségeket szervezett, s Nadányi-emlékplakettet bocsátott ki, amellyel szavalóversenyek és irodalmi pályázatok győzteseit jutalmazta.[60]

1991 nyarán a költő születésének közelgő 100. évfordulója alkalmából szerkesztők, műemlékvédők, könyvtárosok stb. részvételével emlékbizottság alakult, hogy a jeles évforduló megünneplése emlékkönyv kiadásával, emléktábla avatással, emlékülléssel méltó legyen a költőhöz. 1992. október 9-én Bakonszegen, az 1800 körül késő barokk stílusban épült, később eklektikusan átépített Nadányi-Miskolczy udvarház (nem azonos a korábban említett nagyapai házzal, amelyet lebontottak) falán elhelyezett emléktáblát Angyal László, a megyei műemlékvédő albizottság elnöke leplezte le. (Az épület jelenleg a Bessenyei Agroteam Rt. székháza). Ezután az Árpád téren Győrfi Lajos szobrászművész domborművét Ott Jenő polgármester avatta fel. A művelődési házban emlékülésre került sor, amelyen Bata Imre és Csűrös Miklós irodalomtörténész tartott előadást.[61] Bata a Nadányi-líra gondolati gazdagságával példálózott, Csűrös Miklós pedig arról értekezett, hogy a költő felismerte és a maga javára fordította a kényszerű falusi, kisvárosi hátrányt. Lírájának koherenciáját az artisztikumig fokozott elegancia szavatolja, „amely éppúgy távol tartja magát a hétköznapok prózájától, mint a

[58] *A magyar irodalom története 1945–1975.* II/1. A költészet, 266–267. A portré írója RÓNAY László.

[59] BAKÓ Endre: *Nadányi Zoltán levelesládájából.* Bihari Múzeum Évkönyve. I. 1976. 333–347. Uő.: *Nadányi Zoltán szigligeti levelei.* Bihari Múzeum Évkönyve III. 1982. 271–286.

[60] Az emlékérmet KURUCZ Imre szobrászművész tervezte.

[61] *Nadányi-emlékünnepségek Biharban.* Napló, 1992. okt. 10. 1.

patetikusan megnövesztett gesztusoktól."[62] Végül a Nadányi Emlékkönyvet Bakó Endre, a könyv szerkesztője mutatta be.[63]

Ruffy Péter szerint „A sok ismeretlen fényképpel, rajzzal díszített, nagyalakú ízléses kötet a filológiai pontosság és körültekintés példatárához tartozik.[64] Bényei József konkrét anyagismeret és nagy szerkesztői gyakorlat birtokában dicséri a vállalkozást, annak minden fejezetét, de hiányként említi, hogy a bevezető tanulmányban nem esik szó Nadányi remek újságcikkeiről, Héthy Zoltán amúgy kitűnő bibliográfiai összeállításából pedig kimaradt két Simonyi Imre- és egy Nagy Gáspár-vers.[65] Zöldi László Nadányi Zoltán tragikus sorsán meditálva, amit az Emlékkönyvből ismert meg, arra a következtetésre jutott: „Ritka ugyanis az ilyen gondos munka".[66] Tamási Orosz János is hangsúlyozta az Emlékkönyv értékeit, a bevezető tanulmányt gazdagnak minősítette, jóllehet nyelvét szikárabbnak érezte, mint egy korábbi rövidebb változatét, amely a miskolci *Napjainkban* jelent meg.[67]

Egyes kritikusok Nadányit par excellence költőnek minősítették, aki nem kalandozott el az epika világába. Ez azonban úgy értendő, hogy szellemes, elegáns, erotikus tárcáiban is elsősorban lírikus maradt. Nadányi ugyanis – különösen 1920 és 1937 között – szorgalmas tárcaírónak bizonyult. Terméséből életében a *Szegényember naplója* (1935) adott ízelítőt. Hézagpótló feladatra szánta magát az Aqua Kiadó, amikor 1994-ben megjelentette kötetben még nem publikált tárcáinak egy gazdag csokrát.[68] A szerkesztő ugyan elbeszélésekre és tárcákra osztotta a megtalált írásokat, de az élvezetes kisprózai munkák nehezen sorolhatók az előbbi kategóriába. A legtöbb tárca egyes szám első személyben íródott, egy-egy bekezdés erejéig valós élethelyzetére utalva, máskor a személyiség rejtőző narrátor mögé bújik. Egy-két írás helyszíne Budapest, a többségé a kisváros, ritkán a tanya. Szereplői ennek megfelelően néhány esetben fővárosi életművészek, kisvárosi dzsentrik, velük vagy a hivatalnokokkal érintkező népi alakok, de leg-

[62] CSŰRÖS Miklós: *Művészi alázat, türelem, eredetiség*. Napló, 1992. okt. 17. 21. BATA Imre dolgozatát nyomtatásban nem találtuk.

[63] *Emlékkönyv Nadányi Zoltán születésének századik évfordulóján*. Bakonszeg, 1992. Tartalma: Bakó Endre: A szépség és szerelem alattvalója (tanulmány), Kosztolányi, Karinthy, Vas István, Füst Milán írása, Nadányi Zoltán válogatott versei, Héthy Zoltán válogatott személyi bibliográfiája a költőről.

[64] RUFFY Péter: *Illyés – Nadányi – A Holnap városa*. Három emlékkönyv. Magyar Nemzet, 1992. nov. 11. 10.

[65] BÉNYEI József: *Nadányinak kultusza lett Biharban*. Napló, 1992. nov. 14. 8.

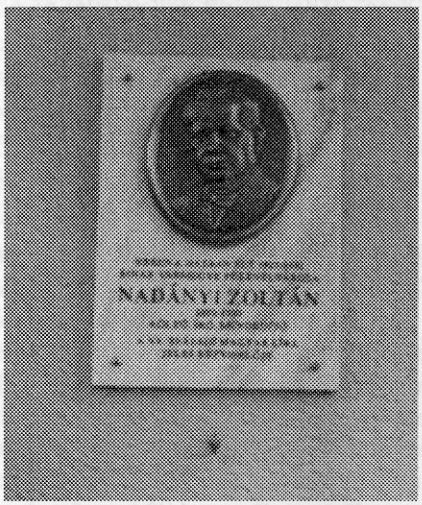
[66] ZÖLDI László: *Egy trubadúr Biharból*. Magyar Tükör, 1993. ápr. 14. 25.

[67] TAMÁSI OROSZ János: *„Csak most jöhettem, ünnepeltek."* Emlékkönyv Nadányi Zoltánról. Új Magyarország, 1993. okt. 13. 7.

[68] *Hajnali találkozás*. Kötetben még nem publikált írások. Összegyűjtötte, szerk. és az utószót írta URBÁN V. László. Bp. 1994.

többször a költő alteregói. Uralkodó hangnemük a részvétteljes humor, még inkább az irónia. Az író eszköztárának hatáskeltő mechanizmusában igen kedvelt, gyakran alkalmazott metódus a tragikus (fennkölt) és a profán ütköztetése, álnaiv keverése (*Történelmi dráma*: XIV. Boriszláv, a véres kezű fejedelem 29 halálos ítéletet ír alá, de a tizennegyediknél megáll pihenni, mert a középső ujja meggémberedett stb), egyes esetekben a játékos szürrealista szemléletkeverés. (*Különös párbaj*). A legjobb tárcák lélektani röntgenfelvételek, a gogoli, csehovi mélységek felé közelítenek (*És Vidéke, Őméltósága testsúlya*), ismét mások prózában rögzített versek (*Mással táncol*), egzisztencialista meditációk (*A fekete kút*).

Bényei József joggal írhatta a centenárium alkalmából: „Nadányinak kultusza lett Biharban." Berettyóújfaluban ugyanis 1997-ben emléktáblát helyeztek el a „bihari trubadúr" egykori lakóházán. (Tavasz utca 1. szám.)

A költő portrédomborműves emléktábláját, Kurucz Imre szobrászművész alkotását Szeifert Ferenc polgármester leplezte le a költészet napján. Ily módon két emléktábla őrzi a költő helyi tevékenységének nyomát.[69] Ettől kezdve hagyománnyá vált, hogy a költészet napján ünnepség keretében minden évben megkoszorúzzák az emléktáblát. 1998-ban az önkormányzat határozata értelmében a városi művelődési házat Nadányiról nevezték el.[70]

1999-ban *Szeress jobban* címmel megjelent válogatott verseinek egy újabb kötete.[71] Nagy szükség volt rá, hiszen a *Körmenet,* illetve *a Válogatott versei* óta felnőtt egy újabb versszerető nemzedék, amely legfeljebb antikváriumokban jutott hozzá Nadányi-kötethez. A szerkesztő szakított a hagyományos módszerrel, nem az egyes kötetcímek szerint strukturálta a fejezeteket, hanem összesen négy ciklusba rendezte a verseket, ezeknek maga adott címeket. Azzal, hogy a Piripócs-

[69] *Emléktáblát kapott a „bihari trubadúr"* Napló, 1997. ápr. 12. 1.

[70] Itt, az egykori Leventeház egyik belső falára 1927-ben az ő versét vésték: „Él Bihar, élteti szent hite. Falvai várat emeltek. / Nagy Biharországunk szelleme őrködik itt."

[71] NADÁNYI Zoltán: *Szeress jobban*! Válogatott versek. Bp. 1999. Szerk.: RÉZ Pál. Tévesen állítja a fülszöveg, hogy Nadányi 1926-tól 1947-ig volt Berettyóújfaluban főlevéltáros, csak 1940-ig!

szatírákat külön, utolsó ciklusként közölte, felborította a versek keletkezésének időrendjét is. Végső soron ez az eljárás is elfogadható, hiszen a könyvet nem a kritikusoknak és irodalomtörténészeknek szánták, hanem a nagyközönségnek. Félrevezető viszont ez a mondat: „Szeress jobban c. kötete műveinek ez idáig legteljesebb válogatása." Már csak azért sem igaz ez a reklám ízű szöveg, mert hiába keressük a kötetben ifjúkorának legmegrázóbb költeményeit, a *Szürkület* vagy a *Sirató* címűt.

Elmondhatjuk tehát: Nadányi redivivus! Az irodalomtörténet számol vele, mind többen méltányolják hangulatos lírájának sajátos világképteremtő erejét, művészattitüdjének modell-értékét. A könyvkiadók időről időre gondolnak rá, mert olvasótábora folyton megújul, bővül. Egykori lakóhelyén, az általa annyiszor könnyesen gúnyolt „faluváros"-ban számos híve van nemcsak az idősebb korosztály, de a fiatalok körében is. Az emléktáblák és az évente ismétlődő rendezvények jóvoltából neve ismerősként cseng a berettyóújfaluiak fülében.

ENDRE BAKÓ

Das Nachleben des Nadányi-Lebenswerkes

Die Studie folgt den Spuren des Nachlebens der Dichtung von Zoltán Nadányi vom Tode des Dichters, von 1955 bis zu unseren Tagen. Nadányi wurde 1949 aus dem literarischen Leben ausgeklammert, weil seine Dichtung als bürgerliche Kunst bewertet wurde. Er hatte erst in der Mitte der 1950er Jahre die Möglichkeit zurückzukehren, aber er konnte die Erscheinung des Sammelbandes seiner ausgewählten Gedichte (*Aranypiros pillangó*, 1955) nicht mehr erleben, obwohl die Gedichte noch von ihm zum Druck vorbereitet wurden. Der Gedichtband wurde von vorsichtigen, anerkennenden Kritiken empfangen, wodurch die Literaturgeschichte wieder mit Nadányi gerechnet hat. Auf sein Werk wurde auch seine engere Heimat, Berettyóújfalu aufmerksam, wo der Dichter 15 Jahre lang Archivar war. Seine Tochter hat seinen Nachlass für das 1974 gegründete Museum der Kleinstadt gespendet, was in großem Maße dazu beigetragen hat, dass es im Laufe der Jahre ein richtiger Kult von Nadányi im Komitat Bihar aufgekommen ist. Die Voraussetzung dafür war, dass er bezüglich seines 1975 erschienenen, ausgewählte Gedichte enthaltenen Bandes mit dem Titel *Körmenet* von den Kritiken unter die bedeutenden Dichter gerechnet wurde: ein Dichter, der mit seinen eigenartigen Liebesanekdoten und Satiren ein unvergängliches Werk geschaffen hat. In diesem Geist wurde er 1992 am 100. Jahrestag seines Geburtstages gefeiert. Seitdem erschienen mehrere Bände von ihm. Seine ehemalige Anwesenheit wird in Berettyóújfalu von zwei Gedenktafeln, in Bakonszeg von einem Relief verkündet. Nach ihm wurde 1998 das Zentrum für Kultur in Berettyóújfalu benannt.

UDVARI ISTVÁN

HODINKA ANTAL LEVELEI CSONTOSI JÁNOSHOZ

Hodinka Antal (1864–1946) akadémikus[1], a magyar szlavisztika úttörője ungvári, budapesti teológiai tanulmányainak befejezését (1887) követően közel egy esztendőt a Huszt környékén fekvő Szeklence községben, szülei otthonában töltött, mely időt a ruszin folklór és történelem tanulmányozására fordította[2]. 1888-ban a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában nyer alkalmazást, ahol működését szláv nyelvű kéziratok rendezésével kezdte. Munkahelyi vezetője Csontosi János akadémikus, a Corvin-kódexek egyik legjobb hazai szakértője.[3] A könyvtár elöljárói hamar felfigyeltek kiváló tehetségére és kitűnő felkészültségére, s 1889-ben állami ösztöndíjon egy évre a bécsi Osztrák Történeti Intézetbe (Institut für österreichische Geschichtsforschung) küldték, melynek keretében a bécsi egyetemen paleográfiát, diplomatikát és szláv filológiát hallgatott.[4] Az ifjú tudósnak első bécsi tanulmányútja tudományos fejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű volt. Bécsben ismerkedett meg közelebbről Thallóczy Lajossal, az osztrák-magyar közös pénzügyminisztériumi levéltár igazgatójával, a kiváló történettudóssal, aki akkor a magyar-balkáni kapcsolatokat kutatta. Thallóczy nagyszabású kutatásaiba bevonta Hodinkát is, és 1891-ben levéltárába neveztette ki, hogy hasznosíthassa tudását. Itt azonban csak egy esztendőt töltött, mert 1892-ben a bécsi Császári és Királyi Hitbizományi Könyvtár őre, vagyis könyvtárnoka lett, ahol 1906-ig szolgált.

---

[1] Életéről l. UDVARI István: *Hodinka Antal.* 1864–1946. In: HODINKA Antal: *Ruszin-magyar igetár.* Nyíregyháza, 1991. IX–XXXVIII; *Hodinka Antal, a ruszin történelem kutatója.* 1864–1946. In: UDVARI István: *Ruszinok a XVIII. században.* Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Vasvári Pál Társaság Füzetei 9. Nyíregyháza, 1992. 37–48; HODINKA Antal: *Az árvíznél is rettenetesebb az idő...*Ruszin nyelvű szövegek. A válogatást összegyűjtötte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta: KÁPRÁLY Mihály. Az előszót írta: Udvari István: Studia Ukrainica et Ruinica Nyíregyháziensia 16. Nyíregyháza, 2005; BOTLIK József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. II. A Magyarországhoz történt visszatérés után.1939–1945. Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 9. Nyíregyháza, 2005.

[2] Hodinka Szeklence = Szokirnicja község nevéből alkotta Szokirnickij szirochman, Szokirnickij szirotyuk álneveit, melyeket az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után használt.

[3] Vö. Új magyar életrajzi lexikon I. A–Cs. Főszerk. Markó László. Budapest, 2001. 1176–1177.

[4] Vö. HOLLÓS Attila: *Hodinka Antal bécsi tanulmányai.* In: *Hodinka Antal emlékkönyv.* Nyíregyháza, 1993. 63–66.

Hodinka levelezésére Tóvári Judit irányított rá a tudományos közvélemény figyelmét[5], Takács Péter és Udvari István Hodinka apjának, Hodinka Román hidegpataki görögkatolikus lelkésznek fiához írott leveleit publikálták.[6] Az MTA Könyvtára Kézirattárában, az OSZK Kézirattára levelestárában és a Máriapócsi Monostor Levéltárában őrzött gazdag levélgyűjteményből Tóvári Judit hiánypótló közleményében elsősorban azokat a darabokat válogatta ki, amelyek bepillantást engednek Hodinka Antal tudományos pályafutásába. Csontosi Jánoshoz, a Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattára vezetőjéhez címzett öt Hodinka-levélből azonban csak egyet adatolt. Közleményünkkel e levelekre szeretnénk ráirányítani a figyelmet.

A levelekből kitűnik, a két főváros, Bécs és Budapest között élénk tudományos kapcsolatok léteztek, s hogy Hodinka a bécsi magyar vagy magyar történeti, művelődési forrásokat őrző intézmények számos neves kutatójával kapcsolatba került. Forrásaink bepillantást nyújtanak Hodinka alkotói műhelyébe is. A művelődéstörténészek számára sem érdektelen egyik levél[7] szemléletesen dokumentálja, hogy Hodinka erős magyar elkötelezettsége mellett egyengette a kárpátaljai ruszinok egyik legeredményesebb kutatójává vált pétervári Alekszej Petrov első magyarországi tanulmányútját, aki szintén a bécsi Osztrák Történeti Intézet ösztöndíjasa volt. Petrov Alekszej magyarországi tanulmányútjának előkészítése kapcsán Hodinka tudományetikai meggyőződését is kifejezésre juttatja: a napi politikát és a tudományt nem szabad összekeverni; a politika maradjon a politikusoknak, a kutatók, tudósok pedig működjenek együtt. Ugyanakkor egyértelműen megfogalmazza, hogy magyar vezető szeretne lenni Oroszországban, s nem az orosz birodalmi érdekek képviselője Magyarországon. E hungarocentrikus értékítélet és értékrend jellemezte Hodinka működését egész életén át. E téren sokat tanulhatunk ma is tőle!

Hidegpatakon kelt leveléből[8] arról értesülünk, hogy az ifjú tudós számos értékes cirillbetűs kézirattal, könyvvel gazdagította a Múzeum könyvtárát.

Hodinka két levelében[9] is beszámol Csontosinak egy Corvina-codexszel való bécsi találkozásáról. A kódexet Krajnából hozták fel Bécsbe, az Osztrák Történeti Intézetbe, ahol tanárai bevonták annak vizsgálatába. A kódex vázlatos leírá-

---

[5] TÓVÁRI Judit: *Válogatás Hodinka Antal levelezéséből.* In: *Hodinka Antal emlékkönyv.* 387–404.

[6] TAKÁCS Péter – UDVARI István: *Adalékok Hodinka Antal felkészülésének tapasztalati forrásaihoz.* In: *Hodinka Antal emlékkönyv.* 48–61.

[7] Hodinka Antal levelek Csontosi Jánoshoz. Lelőhelye: OSZK Kézirattár. Levelestár. Bécs. (1890) augusztus 3.

[8] Hodinka Antal levelek Csontosi Jánoshoz. Lelőhelye: OSZK Kézirattár. Levelestár. Hodinka Antal levelei. Hidegpatak, 1889. február 9.

[9] Hodinka Antal levelek Csontosi Jánoshoz. Lelőhelye: OSZK Kézirattár. Levelestár. Bécs, 1890. február 26.; Bécs 1890. február 28. Ez utóbbi levél dátumozásában csak 28-a szerepel.

sából a fiatal tudós számos emberi és szakmai erénye kitűnik: alázat, segítőkészség, pontosság, vizuális érzék, alapos paleográfiai, történeti és nyelvi felkészültség. Tanárai kérésére sem vállalja azonban, hogy a magyar lapokban szélesebb olvasóközönségnek is bemutassa a kéziratot, ezt meghagyja a „legjobb Corvina ismerő" Csontosi János számára. Leveleiben Hodinka bőven él az irónia, a humor eszközeivel. Érzékletesen kitűnik ez akkor, amikor arról kesereg Csontosinak, hogy az általa vásárolt kéziratos könyvek árát a múzeum csak nehezen térítette meg.

Függelék I.

Nagyságos Uram!

Ha jól emlékszem Nagyságodnak Fejérpataky[10] urhoz írott és Tirolerhofban felolvasott levelének én reám vonatkozó nyilatkozatára, azt tetszett gondolom kérdezni, hát a Páter[11] mért nem ír? Most nem bocsátkozom annak fejtegetésébe, miért?, hanem egyszerűen megkerülöm („szláv ravaszkodás", ütné rám ismét a Tanácsos ur)[12] és írok. Egy (*lehúzva U. I.*) Nagy kérelmem volna Nagyságodhoz, t.i. instituti collegám, az orosz tanár, Pettrov Elek[13] ur jun(ius) elején fölment Pétervárra, most visszajött, s innét Magyarországba akar menni 2 hónapot, míg az institut ismét megnyílik, ott töltendő. Annyit kivettem belőle, hogy 400 rubel ösztöndíjat kapott ez időre azért, hogy a) legalább annyira megtanulja a magyar nyelvet, hogy olvasni és érteni képes legyen. Ha ezt elérte, össze kell állítania a magyar bibliographiát (ez a Nagyságos úr szakmája). B) a 40-es években a hires Grigorovics[14] kazáni tanár, egy kéziratu apostoloskönyvet látott Erdélyben 1227-ből. De nemcsak régisége, hanem az is fontosságot ad e könyvnek, mivel a

[10] Fejérpataky László (1857–1923) történetíró, az oklevél- és címertan egyik legkiválóbb hazai művelője.

[11] Páter = H. A. beceneve.

[12] Thallóczy Lajos (1854–1916) történészről, Hodinka Antal mesteréről, atyai pártfogójáról van szó. Vö. Hodinka Román levelei Thallóczy Lajoshoz. In: *Hodinka Antal emlékkönyv*, 147–150.

[13] Petrov, Alekszej orosz tudós (1860–1932). A ruszinok történelmének egyik legsokoldalúbb és legeredményesebb kutatója. Egyetemi hallgató korától érdekelte „Magyar Oroszország". Adatok Magyar Oroszország történetéhez (Матеріалы для исторіи Угорской Руси = MUR) címmel 1905-től sorozatot jelentetett meg Pétervárott, melynek két utolsó kötetét Csehszlovákiába történt emigrálását követően Prágában adta ki. E kötetetek szerint Hodinka később is kapcsolatban állt Petrovval, bár viszonya hozzá tartózkodó lett. Vö. MUR IV: (1906) 35. A Huklivai évkönyvre is Hodinka hívta fel Petrov figyelmét, együtt másolták azt le. L. még. MUR V. (1908) 1.; Древнейшія грамоты по исторіи карпаторусской церкви и іерархіи 1391–1498. г. Praha, 1930. XV.

[14] Grigorovics, Viktor Ivanovics (1815–1876) orosz szlavista, 1838–1865 között a kazanyi, 1865-től haláláig az odesszai egyetem tanára. 1844–1847 között tett hosszú külföldi tanulmányutat, amelynek során Magyarországon is megfordult, erre utal Hodinka.

középbolgár nyelv emléke. Ezt szeretnék az oroszok megkeríteni. Tessék neki erről úgy szólani, mintha mi is azon igyekeznénk, s nálunk is ismert dolog volna, akkor talán megmondja, hogy egy egyetemi docens *már kereste*, de nem találta, most jön ő s addig fogják küldeni a tettszomjas ifju tudósokat, a míg reá nem akadnak. Elég baj, hogy nálunk nem törődnek vele. Ha Asbóth[15] tanár úr otthon van, tessék vele szólni, ő bizonyosan tudni fog e könyvről. Ha az oroszok feltalálják, nevetni fognak hogy ecce ilyen emlékeket sem becsülnek a magyarok, bizonyosan nem tudnak rólok, s ez Asbóth tanár urra, mint egyetlen szakemberünkre kissé fura volna.

Én – mint a mestertől láttam, azt teszem magam is – látva, hogy collegám ép ugy gondolkodik, mint mi tavaly t. i. a politika maradjon a politikusoknak, mi pedig igyekezzünk jó viszonyba lenni és lépni, hogy czélja nem az izgatás, hanem tanulás, őt Nagyságodhoz utasítottam, illetve hogy Mühlbacher[16] tanár s én csak külön tájékoztatom Nagyságos Urat a kérelem mellett. Hogy neki kötelességévé tették a magyar nyelv megtanulását, amit csak a hirlapiróknak áll érdekükben, tehát politikából, ő pedig nem levén az, nem ilyen érdekből tanulja, ebben én Kocsubinszky[17] működését látom.

Ha Nagyságos úr hajlandó őt pártfogásba venni, tessék neki elmondani, kell-e jelentkeznie politika hatóságoknál, útlevelét láttamoztatni stb., mert én nem levén jogász ezt nem tudom. Továbbá én ajánlottam neki, menjen v(agy) 3 hétre Sárospatakra[18], mert egy alföldi magyar városban óhajtott, letelepedni, ahol czigány muzsikát, magyar táncot, tanyákat láthasson s semmiféle szláv szót ne hallhasson, más várost nem ismervén. Szeretném azonban, ha Nagyságos ur rávenné, hogy Debrecen körül menne valahová. Itt tanulmányoztatja a magyar népet, míg Patakon a nép tót-orosz s csak az intelligencia magyar. Továbbá utasítottam őt Szabó Endre[19] urhoz, mint aki jobban tudja nálam, hogy kell eljárni. Én csupa járatlanságból olyat tehetek, ami jövőmbe kerülhet s igazolhatná Thaly úr[20] gyanúját, melyet irántam hiába táplál, hogy muszkavezető vagyok, leszek, pedig épen az ellenkezője van eszemben, magyar vezető szeretnék lenni Muszkaországban.

---

[15] Asbóth Oszkár (1852–1920) szlavista nyelvész, a magyarországi szlavisztika megalapozója.

[16] Mühlbacher, Engelbert (1843–1903) a bécsi egyetemen a történelem rendkívüli tanára.

[17] Kocsubinszkij, Alekszandr Alekszandrovics (1845–1907). 1871-től élete végéig az odesszai egyetemen tanított, többször járt a nyugati és déli szlávoknál (Zoltán András szíves közlése).

[18] Petrov valóban eltöltött néhány hetet Sárospatakon, ahol Kún Pál segítségével tökéletesítette magyar nyelvi ismereteit. Vö. Kálmán KISS: *Письма Алексея Петрова к Йожефу Буденцу – как документы истории венгерско-русских научных контактов XIX века.* Studia Russica XX. Budapest, 2003. 194.

[19] Szabó Endre (1849–1924) író, az orosz irodalom műfordítója.

[20] Thaly Kálmán (1839–1909) történész.

Én most a bosnyák codexen és saját, doctori dolgozatomon[21] dolgozom. Ez kész is félig.

A Tanácsos úr[22] 12-én jön s pár nap mulva együtt megyünk ő, Szalay úr[23] és én. Károlyi úr[24] most szombaton megy el. Igy tehát ma van az utolsó vasárnap, ezt méltóan kell megünnepelni. Már 12 órakor indulunk valahová a környékbe.

Sándor bácsi[25] részére készítem a Chmelnyiczkij Bogdánt[26], fránya nagy munka, érdekes csak a vége; t.i. II. Rákóczy György lengyel hadjáratára vonatkozólag sok ujat alkalmaz. Ezért nyugszik a Kocsubinszky féle czikk félig készen.

No de 10 óra s én inspekciós vagyok a levéltárban, de meg Nagyságos úr is elátkozta már ezt a sietség miatti rossz írást. Én délután 1-kor érkezem Pestre s este 7-kor tovább mék. Ekként nem tudom lesz -e szerencsém Nagyságodtól személyesen elbúcsúznom v(agy) sem.

Kívánom, Isten áldja meg Nagyságodat minden jóval. Tartson meg jó indulatában s kedves hajlamában, ki arra mindig érdemes lenni igyekszik.

Bécs, 1890. aug. 3.

legalázatosabb szolgája Páter

Függelék II.

Nagyságos Uram!

A nyugtát mellékelve küldöm. Bármi uton és módon jutok ezentúl valami becsesebb könyvhöz, de ingyenbe jön nekem, azt minden más gyűjtemény mellőzésével a muzeumnak fogom adni, épugy ingyen, de hogy én pénzt adjak ki, még ha sinai tábla volna is, többé nem teszem. Ugye igazam van Nagyságos Uram, főleg ha minden megbízás nélkül teszem, mint a vakaczióban is tettem volt, de hát olyan lelkesedett voltam, hogy az Uristen palástját is lehuztam volna, ha kezemügyében lett volna és ha az valami codex blatt lett volna.

---

[21] Doktori értelmezését A szerb történet forrásai és első kora címmel védte meg, s 1891-ben meg is jelent. Vö. KOVÁCS Tiborné: In: *Hodinka Antal emlékkönyv*. 408.

[22] Thallóczy Lajos történészről van szó.

[23] Szalay Imre, min. tan. (1846–1917) muzeológus.

[24] Károlyi Árpád (1853–1940) történész, a bécsi udvari levéltár tisztviselője.

[25] Szilágyi Sándorról (1827–1899), a Magyar Történelmi Társulat elnökéről, a Századok szerkesztőjéről van szó.

[26] Nikolaj Kosztomarov munkái alapján Hodinka tanulmányt írt Hmelnickij Bogdánról, mely a *Századok* c. folyóiratban jelent meg. Vö. KOVÁCS Tiborné id. mű 408.

A codexekről levén szó, megbocsát Nagyságos Uram, hogy olyan bolondos jó kedvem van, de tegnap az Institutban magához int Sickel[27] tanár úr és azt kérdi: láttam-e a Muzeumban Corvinát, mert ugymond – az Institutba küldtek egyet, legyen tehát szíves Mühlbacher tanár urral azt megvizsgálni. Majd hanyatt vágtam magam rá!

Este hazajövén beröfögtem a Tanácsos Urnak.[28] Ő ma reggel volt az Institutban és megnézte a Codexet. Később jött Mühlbacher tanár úr mondta, hogy Krajnából, S. Paulból[29] küldtek az Institutba egy codexet meghatározás végett, melyett Sickel tanár a paleografiai jelek után Corvinának tart.

Egyuttal a vizsgálatot holnap (azaz ma) tüzte ki d. e. 10 órára.

A sorsjegyet holnap 9 órakor megnézem, ha nyert, be is jelentem s a listát fél 10-kor póstára teszem.

Ezek után Nagyságos Urnak mély köszönetet mondva magamat továbbra is jóakaratába ajánlva maradtam

Bécs, febr. 26. 1890.

legalázatosabb szolgája

Hodinka Antal
alias Páter Hugyecz

Függelék III.

Nagyságos Uram !

A nyeremény-listát idecsatolva küldöm. Nem siettem vele, mert nem nyert és mert eggyuttal már megakartam írni Nagyságodnak a Corvin-codex vizsgálatának eredményét, melyről tegnap emlékeztem volt.

A könyv folio, szép pergamennel, ivenként nyolc levél, az utolsón custossal. Fönn a közepén számozás cinoberrel. Kettős hasáb vonalazva, az írás gyönyörű, initiale három féle: közönséges majuscula kis vignettás és festett, ezek igazán szépek. De a codex nem a pompás corvinák közül valók, mert én Corvinának tartom, legalább egyetlen pontot sem tudok ellene fölhozni, mellette többet.

A mű: Valerij Mazini dictorum et factorum memorabili um ad liberium ad tiberium cesorem.

---

[27] Theodor von Sickel (1826–1908) a bécsi egyetemen a történelem és segédtudományainak rendkívüli tanára.

28 L. 22. jegyzetet

[29] Sankt Paul, karintiai helység.

A táblára ragasztott pergamen lapon: ex libris Ioanis scoultenius Blasiane Congregatioenis prior dono accepit ab Hermanus Riischer Thermopolitano A. 1544.

Az első lap a) oldalán: Hic liber pertinet Hartmano Riiseger de Baden anno dmni 1542.

A czinoberrel jelzett 1 lap(?) a) oldalán kezdődik a szöveg. Alul az initialetól független, de ugyanegy kéztől eredt diszitmény látható közepén magyar kettős pajzzsal. A pajzs két oldalán kis vignettás (l(ásd(f(entebb)) M. A. betűk. Eddig passzol a Corvinákra. A pajzs közepén arany alapon egy tőrrel átdöfött vörös szív van. A pajzs alatt e megjegyzés: I. Blasij. Ebből világos, hogy a szív később került a pajzsba, mert János prior csak 1544-ben kapta ajándékba, az M. A. betűk arra mutatnak, hogy a pajzs eredetileg is ott volt. S hogy az aranyozott szív rá van festve egy előbbi címerre, bizonyítja az, hogy az arany egészen más, mint a többi, össze van repedezve, a szív festése durva, hogy az alappajzsban két oldalról kék szín szerepelt jól látni, mert egy kicsit, hogy észre ne vegyék vakarni próbáltam.

A rajz így néz ki:

Mühlbacher tanár ur kért írnék róla a magyar lapokban. Ime én fölhívom rá Nagyságod, legjobb Corvina ismerőnk figyelmét.

Ezek után magamat továbbra is jóakaratú figyelmébe ajánlva vagyok nagyságodnak,

Bécs, Institut. (1890. február) 28. reggel fél 9-kor

Legalázatosabb szolgája Hodinka Antal

Függelék IV.

Nagyságos Uram!

Küldöm a Thallóczy úr dolgozatát, az ungvári Bieszcsát evangéliumról szóló jelentést, egy oláh-szláv psalteriumot s ennek leírását és két kéziratu evangéliumos könyvet. Küldtem volna többet is, ha tudnám, hogy a museum megtéríti nekem az én költségemet. A három könyvért én 30 frkat adtam s ha a kézirattár visszaadja azt nekem, akkor odaadom, ellen esetben kérem méltóztassék azt nekem visszaküldeni saját költségemen. A Thallóczy úr által leirt könyvekre vonatkozólag erősen hiszem, hogy sikerülni fog egynehányat belölök a Museum részére, mert láttam én sok 1600-ból való könyvet, holott ezek 1650-ig lemennek. Végül bátorkodom kérni Nagyságodat, kegyeskednék nekem a „Könyvszemle" 1889 foly.(amát) ha megjelenik megküldeni, amiért előzetesen is legmélyebb köszönetemet fejezve ki maradtam Nagyságodnak.
Hidegpatak, II/9. 89

Legalázatosabb szolgája Hodinka Antal
u. p. Iszka

ИШТВАН УДВАРИ

Письма Антона Годинки к Яношу Чонтоши

Впервые на переписку Годинки обратила внимание научной общественности Юдита Товари, а Петер Такач и Иштван Удвари опубликовали письма, написанные Годинке его отцом. Юдита Товари из богатого эпистолярного собрания Хранилища Рукописей Библиотеки ВАН, Отдела Писем Хранилища Рукописей Государственной Библиотеки им. Сечени и Архива Монастыря Марияпоч выбрала в первую очередь те письма, которые проливают свет на научную карьеру Годинки. Она не приводит значительное число венских писем Годинки, котрые представляют интерес для славистов. Одно из этих достойных прочтения писем мы публикуем ниже для того, чтобы обратить на них внимание. Адресовано оно уже упомянутому Яношу Чонтоши, руководителю отдела рукописей Библиотеки Национального Музея.

Из писем видно, что между двумя столицами, Веной и Будапештом, поддерживались оживленные научные связи, а Годинке доводилось вступать в контакты с работниками многих учреждений, где хранились первоисточники, связанные с историей и культурой Венгрии. Наша публикация проливает свет и на

творческую лабораторию Годинки. Это небезынтересное для славистов письмо наглядно свидетельствует о том, что Годинка, при всей его провенгерской ориентации, содействовал Алексею Петрову, также стипендиату Австрийского Историографического Института, ставшему позже одним из наиболее результативных исследователей подкарпатских русинов, в его первой научной экспедиции в Венгрию. В связи с подготовкой поездки Алексея Петрова Годинка не скрывает и своих этических убеждений, как ученого: нельзя смешивать текущую политику и науку; политика пусть будет уделом политиков, а исследователи, ученые должны сотрудничать независимо от нее. Вместе с тем, он недвусмысленно определяет, что хочет быть проводником венгров по России, а не представителем интересов русской империи в Венгрии. Такая хунгаро-центрическая система ценностей и взглядов отличала деятельность Годинки на протяжении всей его жизни. В этом мы и ныне многому можем у него поучиться!

MADAI SÁNDOR

ÚJABB ADATOK EGY ELFELEDETT JOGÁSZ PROFESSZOR ÉLETMŰVÉHEZ KISS GÉZA (1882–1970)*

Kiss Géza Nagyszebenben, Szeben vármegyében született 1882. április 26-án.[1] Kolozsváron végzett tanulmányait követően 1903. június 13-án avatták az államtudományok doktorává, majd *sub auspiciis Regis* a jogtudományok doktorává. Az ezt követő tanévet külföldön, Bonnban töltötte. E tanulmányútját feltétlenül említenünk kell, ugyanis meghatározó volt későbbi tudományos munkásságában.

A német hatás

Kiss Géza munkásságában a német jogtudomány hatása alapvetően három okra vezethető vissza: egyrészt Kiss Mór hatása, másrészt az egyetemi tanulmányok során Farkas Lajos befolyása, harmadrészt pedig a Bonnban eltöltött egy esztendő lehet a magyarázat.

Kiss Mór[2] – aki édesapja volt Kiss Gézának – a magyar jogtudomány századforduló körüli korszakában egyértelműen a Jhering tanait elismerő és követő csoportba sorolható.[3] Ez egyébiránt nem meglepő, hiszen ő németországi tanul-

* Jelen tanulmány kapcsolódik egy korábban megjelent publikációhoz: MADAI Sándor: *Kiss Géza: Az elfeledett római jogász*, In: *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947)*, szerk. P. SZABÓ Béla – MADAI Sándor, Debrecen, 2002, 53–73. Az újabb kutatásokra való inspirálásért, valamint az azokhoz nyújtott segítségért köszönetemet fejezem ki dr. Kun Andrásnak.

[1] Életrajzára vonatkozóan lásd: *Debreczeni Képes Kalendárium*, Debrecen, 1919, 19–21.; GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, XVI, Budapest, 1995, 571.; *Révai Nagy Lexikona*, XI, Budapest, 1914, 699.; GAAL György: *Egyetem a Farkas utcában*, Kolozsvár, 2001, 160., DÁVID Gyula (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, III. kötet, Bukarest, 1994, 47–48 (a szócikk szerzője Csákány Béla). Megjegyzendő, hogy Kiss Géza neve több, mértékadónak számító lexikonban sem található meg.

[2] Kiss Mórt (1857–1945) 1876-ban az államtudományok, majd a jogtudományok doktorává avatták. 1878-ban a kolozsvári egyetemen a római jog magántanárává habilitálták. Külföldi tanulmányútjait követően 1880 és 1884 között a nagyszebeni jogakadémián működött, majd a kolozsvári egyetemen folytatta oktatói pályafutását. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, VI. kötet, Budapest, 1899, 377–378. és *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, III. kötet, Budapest, 2002, 961. A rokonságot a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon egyértelmű tényként közli. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, 47.

[3] FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és institúciói*, Budapest, 1996, 142. A teljesség kedvéért ugyanakkor megjegyzendő, hogy Kiss Mór elismerte Savigny tudományformáló szerepét is, amikor a *„legnagyobb jogász-geniek egyiké"*-nek nevezi. KISS Mór: *A római jog*

mányútja során nem csupán Windscheidet, hanem Jheringet is személyesen megismerte, részt vett előadásain, így „tiszta forrásból" ismerhette meg a később az európai jogtudományt alapvetően meghatározó tanokat.[4]

A pregnáns Jhering-hatás Kiss Mór birtoktani fejtegetéseiben érzékelhető leginkább.[5] A birtoklással kapcsolatos legjelentősebb vita Savigny[6] és Jhering[7] nevéhez köthető.[8] Kiss Mór birtoktani elképzeléseire a legnagyobb hatással Jhering *Der Besitzwille* című műve volt, melynek megjelenését (1889) követő évben íródott *A birtokosi akarat* című munkája, melyben helyesli Jhering koncepcióját. (A századfordulótól kezdődően – elsősorban Szászy–Schwarz Gusztávnak (1858–1920) köszönhetően – a Savigny-féle birtokelmélet nálunk is egyre inkább háttérbe szorult és átvette helyét Jhering elképzelése.[9])

Kiss Géza tehát apja nyomán egyértelműen a Jhering-hatást érzékelhette, ide értendő – a fentiek mellett – természetesen az ún. *Interessenjurisprudenz*[10] egyéb vonatkozása is.

Kiss Mór mellett Farkas Lajos volt az, aki meghatározó befolyást gyakorolhatott Kiss Géza tudományos szemléletére.[11] Farkas viszont Kiss Mórral ellen-

és a jogi szakképzés, In: *Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának negyvenötödik éve alkalmából*, Kolozsvár, 1914, 139–167., 146.

[4] Vö. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, III. kötet, Budapest, 2002, 961.

[5] PÓLAY Elemér: *Jhering birtoktana és a magyar jogi romanisztika*, Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. XVI. Fasc. 3., 1969, 3–53., 8.

[6] Friedrich Carl von Savigny (1779–1861) elsősorban római jogi, illetve magánjogi munkásságával tette nevét halhatatlanná az utókor számára. Életére és munkásságára részletesen lásd SZABÓ Béla: *Friedrich Carl von Savigny*. In: *Fejezetek a jogi gondolkodás történetéből*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, 2004, 93–104.

[7] Rudolf von Jhering (1818–1892) fő kutatási területei – Savignyhoz hasonlóan – a római jog és a magánjog voltak. Életére és munkásságára részletesen lásd SZABÓ Béla: *Rudolf von Jhering*. In: *Fejezetek a jogi gondolkodás történetéből*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, 2004, 105–116.

[8] Savigny azt tekintette *civilis possessor*nak, aki tulajdonosi akarattal birtokolt, míg Jhering szerint e minőséget csupán a *causa possessionis*, vagyis a birtoklás jogcíme határozza meg. *Civilis possessio*ról akkor beszélhetünk a római jogban, ha a tényleges birtokláshoz jogi következmények (pl. birtokvédelem) is járulnak. FÖLDI András – HAMZA Gábor, i. m., 292.

[9] Lásd például SZÁSZY–SCHWARZ Gusztáv: *Parerga*, Budapest, 1912.

[10] A Jehring által megteremtett érdekkutató jogtudomány (*Interessenjurisprudenz*) elsősorban a jog célját és a szabályozás által védett érdeket vizsgálta. FÖLDI András – HAMZA Gábor, i. m., 133.

[11] Farkas Lajos (1841–1921) 1869-től 1871-ig a nagyszebeni jogakadémián tanított római jogot, majd a kolozsvári egyetemen tanított – rendes tanárként – római jogot. Két tanévben a jogi kar dékánja volt. 1893-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. 1897-ben miniszteri tanácsosi címet, nyugdíjazásakor Lipót rendet kapott. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, III. kötet, Budapest, 1893, 181–182.; *Magyar írók élete és munkái* (új sorozat), GULYÁS Pál adatgyűjtéséből sajtó alá rendezte VICZIÁN János, VIII. kötet, Budapest, 1992, 331.; *Révai Nagy Lexikona*, VII. kötet, Budapest, 190.; *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, II.

tétben egyértelműen a Savigny által képviselt irányvonal követőjének tekintendő, így Kiss Géza fiatal korában a korabeli német jogtudomány két, eltérő szemléletű, ám a maga nemében determináns tanával szembesülhetett. Ez azonban – vélhetően – előnyére vált, hiszen a két irányzat általa helyesnek tartott elképzeléseit beemelhette tudományos szemléletébe.

Farkas Lajos fő műve *A római jog története* címmel látott napvilágot. A mű címéből is következik, hogy a Savigny nevével fémjelzett történeti jogi iskola volt az a szellemi háttér, amelyre a munka támaszkodik.[12] Farkas a műben a római jogot egyértelműen és szinte kizárólag történelmi jelenségként fogja fel, s így is tárgyalja. Ezt a fajta történelmi látásmódot a korszak jeles tudósai közül sokan – például Szászy-Schwarz Gusztáv – túlzott mértékűnek és gyakran helytelennek minősítik.[13]

A birtoktanhoz visszatérve, Farkas természetesen osztja Savigny álláspontját, s mondhatjuk, hogy a Jhering és követői által preferált elméletre jóformán csak legyint, ami annál is érdekesebb, mivel a századforduló körül már – Magyarországon is, Európában pedig egyértelműen – érzékelhető volt a Savigny-féle birtoktan tarthatatlansága, s az érdekkutató irányzat előretörése.[14]

Bizonyosan hatott Kiss Géza szemléletére az 1903/04-ben Bonnban eltöltött egy esztendő. Ennek ékes bizonyítékai a kinti tartózkodása alatt, valamint az azt követően Németországban, illetve németül megjelent művei. Bonnból való hazatértét követően munkáiban egyre gyakrabban utal német nyelvű könyvekre, tanulmányokra, s mindezt olyan precíz alapossággal teszi, amiből arra következtethetünk, hogy jártas volt a korabeli német jogi publicisztikában.[15]

A német egyetemeken – a BGB (*Bürgerliches Gesetzbuch* – Polgári Törvénykönyv) 1900-ban történt hatályba lépését követően – elsődlegesen a pandektisztika[16] erőteljes térvesztését figyelhetjük meg, hiszen megszületett a – mindenki által kötelezően alkalmazandó – kodifikált joganyag, amely mellett nem játszhatott olyan szerepet a recipiált római jog, mint a BGB hatályba lépését megelőző-

kötet, Budapest, 2001, 525.; KOLOSVÁRY Bálint: *Farkas Lajos l. tag emlékezete*, Budapest, 1928.

[12] Kolosváry Bálint szavaival: „*A könyv a Sawigny-féle történeti iskola irányának typikus képviselője.*" KOLOSVÁRY Bálint, i. m., 8.

[13] PÓLAY Elemér, i. m., 14.

[14] Uo. 11–14.

[15] Ezt támasztja alá egy korabeli tudósítás is, mely szerint bonni útja során „*a német tudományos világ számos jelesével benső összeköttetést alapozott meg*". *Debreczeni Képes Kalendárium*, 1919, 20.

[16] A pandektisztika – mint a korabeli német jogtudomány egyik gyakorlati orientációjú ágának – fejlődésére lásd: FÖLDI András – HAMZA Gábor, i. m., 131–134.

en. Nem volt ez másként a bonni egyetemen sem, ahol a századfordulón a következő tárgyakat oktatták:[17]

- Római jog és történet;
- Német magánjog, hűbérjog és német jogtörténet;
- Egyházjog;
- Állam- és nemzetközi jog, jogfilozófia, enciklopédia, metodológia;
- Büntetőjog, büntető eljárásjog;
- Porosz jog, eljárás és gyakorlat.[18]

A felsorolásból egyértelművé válik, hogy már a BGB hatályba lépésének évében nem oktattak pandektajogot, hanem helyette a Római jog és történet című tantárgy szerepelt a tantervben. A tantárgy címe egyébiránt egyfajta rejtett – vagy talán nem is annyira rejtett – konszenzust sugall a korábban a római jogot dogmatikus szemlélettel kezelő irányzatnak, valamint a történeti jogi iskolának (később annak historikus irányzatának) a római jogot mint történeti jelenséget vizsgáló jogászai között.

Kiss Géza az 1903/04. tanévben Bonnban még hallgathatta Hermann Hüffert,[19] Philipp Zornt,[20] Hugo Loerscht,[21] Konrad Cosackot[22] és – talán legismertebb e nevek közül – Ernst Zittelmannt.[23]

Különösen hangsúlyoznunk kell Zittelmann nevét, mivel ő amellett, hogy kiemelkedő modern magánjogász volt, a kései pandektajogászok között is elismerést vívott ki magának. Zittelmann egyébiránt – csakúgy mint Kiss Mór – a

[17] A jogi kar történelmében – többek között – olyan ismert személyiségek játszottak jelentős szerepet, mint Friedrich Bluhme, Philipp Zorn, Paul Krüger, Karl Ludwig Arndts vagy Bernhard Windscheid.

[18] *Statuten der königlich preussischen-rheinischen Friedrich Wilhelm Universität*, Bonn, 1900, 17.

[19] Hermann HÜFFER (1830–1905) előbb rendkívüli, majd 1873-tól rendes tanárként tanított a bonni egyetemen. 1868–71-ig képviselőként is tevékenykedett. *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, 5. kötet, 1997, 208.

[20] Philipp ZORN (1850–1928) 1875-ben Münchenben habilitált. Még ebben az évben rendkívüli tanárként Bernbe ment, később rendes tanárrá nevezték ki. 1900-ban a császár kifejezett kívánságára tette át működését Bonnba. 1914-ben egészségi okokból vonult vissza. *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, 10. kötet, 1999, 689.

[21] Hugo LOERSCH (1840–1907) 1865-ben habilitált német jogtörténetből és rajnai jogból. A bonni egyetemen előbb rendkívüli, később rendes tanárrá nevezték ki. Jogtörténészként elsősorban a német magánjogtörténettel foglalkozott. *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, 6. kötet, 1997, 446.

[22] Konrad Carl Albert COSACK (1855–1933) 1882-ben Berlinben habilitált. 1889-ben már rendes tanárként ment Münchenbe, utána Freiburgba, majd Bonnba. 1918-tól Münchenben tanított. *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, 2. kötet, 1995, 381.

[23] Ernst ZITTELMANN (1852–1923) 1884-ben Bonnban folytatta működését. Több tanévben a jogi kar dékánja, az 1902/03. és az 1918/19. tanévben az egyetem rektora volt. *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, V. kötet, 1993, 1729–1732.

jheringi irányvonal markáns képviselője volt, bár Jhering mellett Windscheid erőteljes hatása is megfigyelhető munkásságában.[24]

Itthoni tanári működése

Németországból hazatérve Kiss Gézát, mint bírósági aljegyzőt, az igazságügyi miniszter behívta a minisztériumba, ahol részt vett a törvényelőkészítő osztály munkájában, tagja volt a polgári törvénykönyvet előkészítő bizottságnak.

1905-ben vagy 1906-ban nevezték ki a nagyváradi jogakadémia rendkívüli tanárává.[25] Az 1911/12. tanév későbbi karrierje szempontjából determináns változást jelentett, mivel Bozóky Alajos, a jogakadémia igazgatója és a római jog professzora nyugdíjba vonult, s tanszékére Kiss Gézát nevezték ki, míg az ő közjogi tanszékét Szandtner Pál vette át. Nagyváradi karrierjének szintén fontos momentuma volt, hogy nem sokkal később a jogakadémia dékánjává választották.

A debreceni egyetem római jogi tanszékre 1914-ben kapott kinevezést, illetve az I. félévben a bosnyák jog előadásával bízták meg.[26] A következő tanévben az állam- és jogtudományi kar dékáni tisztségét töltötte be, majd egy esztendőre prodékán volt. Egyetemi pályafutásának megkoronázásaként az 1918/19. tanévben a debreceni egyetem rektori tisztségét töltötte be, ekkor azonban pályafutásának szerencsecsillaga – úgy tűnik végleg – leáldozott.

A hirtelen fordulat egyik indoka az volt, hogy Kiss Géza részt vett a román király nagykárolyi látogatásán – mégpedig úgy, hogy ehhez az egyetemi tanácstól nem kért hozzájárulást. A másik vádpont azzal volt kapcsolatos, hogy a román állam a kolozsvári egyetem magyar nemzetiségű tanáraitól is hűségeskü letételét kívánta meg, akik ezt megtagadták, s közülük többen Magyarországra költöztek. Kiss Géza azonban a debreceni egyetem rektoraként, úgy foglalt állást, hogy az oktatóknak saját és családjuk megélhetése miatt nem kellene megtagadniuk a hűségeskü letételét. Ilyen előzményeket követően 1920. január 15-től kezdődő hatállyal, Kiss Gézát állásától megfosztották.[27]

A fegyelmi eljárás idején Kiss Géza Erdélybe távozott, ahol az Erdélyi Román Kormányzótanácsnak, majd a bukaresti Igazságügyminisztérium erdélyi államtitkárságának szaktanácsosa lett.[28]

---

[24] Uo. 1729.

[25] A források e kérdésben bizonytalanok, ám annyi bizonyos, hogy a nagyváradi jogakadémia 1905/06. tanév II. félévére vonatkozó tanrendjében már szerepel.

[26] Talán nem felesleges felhívnunk arra a figyelmet, hogy Debrecenben külön tantárgyként szerepelt a bosnyák jog.

[27] A fegyelmi eljárásra lásd: MADAI Sándor: *Kiss Géza: Az elfeledett római jogász*, In: *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947)*, i. m., 56–57.

[28] 1919 utáni életszakaszára vonatkozóan elsősorban lásd: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, 47–48.

1922-től országgyűlési képviselő, 1927–28-ban és 1931–32-ben pedig a Liberális Párt szenátora volt. 1933 és 1940 között Kolozsváron ügyvédként tevékenykedett, majd 1940 és 1944 között Bukarestben folytatta gyakorló jogászi pályáját. 1944-ben a román Nemzetiségi Minisztériumban dolgozott államtitkárként.

Pályafutása az államtitkári tisztségét követően visszakanyarodott a katedra felé: 1945–1951 között a Bolyai Tudományegyetemen[29], 1951–1953 között pedig a Jogtudományi és Közgazdasági Főiskolán római jogot és polgári jogot oktatott. 1970. január 11-én halt meg Kolozsváron.

Munkásságának újabb irányai

Kiss Géza munkásságában az 1919-ben, Debrecenből történő távozásig markánsan érzékelhető a római jog – ha nem is kizárólagos, de egyértelműen determináns – hatása. Ez feltehetően azzal, illetve azzal is magyarázható, hogy mind Nagyváradon, mind pedig Debrecenben fő oktatási és tudományos területe a római jog volt. Érthetőnek és kézenfekvőnek tűnik tehát, hogy ekkoriban publikációinak nagy része római jogi tárgyú volt, ám életművében már korábban is tetten érhetők olyan hatások, amelyek később valamelyest magyarázhatják a köz- illetve magánjog felé fordulását. Ez a többirányúság azzal magyarázható, hogy oktatói pályájának kezdetén – Nagyváradon, illetve rövid ideig Debrecenben – a közjog oktatásában is szerepet vállalt, az Igazságügyi Minisztériumban pedig – a polgári jog kodifikációjáért felelős bizottság tagjaként – természetesen a magánjoggal került közelebbi kapcsolatba. Kiss Géza munkásságában – az e korszakban alkotott műveiről ez feltétlenül elmondható – egymás mellett, egymást kiegészítve jelent meg a romanista, illetve az élő, a hatályos joggal foglalkozó jogtudós, ez a kettősség pedig sajátos szemléletmódot adott a professzornak.

Nem tudjuk viszont, hogy mivel magyarázható a római jogtól való elfordulása 1919 után. Kapcsolata az antikvitással megmaradt, hiszen kiváló nyelvtudását számtalan fordítása is jelzi, így példaként említhetjük az 1951-ben kiadott Lucretius, 1953-ban pedig Spinoza és Descartes szemelvény-fordításait, azonban korábbi nagyívű, szinte monografikus igényű tanulmányaihoz hasonló munkát[30] –

[29] A magyar egyetem ideiglenes vezetése Kiss Gézát javasolta a római jogi tanszék vezetésére. *Erdély magyar egyeteme 1944–1949*, a dokumentumokat válogatta, gondozta, szerkesztette: LÁZOK János és VINCZE Gábor, 2. kötet, Marosvásárhely, 1998, 105. Lásd még *A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben: A Bolyai Egyetem szervezésének válogatott dokumentumai*, gyüjtötte és szerkesztette: BARABÁS Béla és JOÓ Rudolf, Budapest, 1990.

[30] Lásd például: KISS Géza: *Az örökség elidegenítése a római jogban*, Budapest, 1905; KISS Géza: *Kritikai észrevételek a római jogi képviselet kifejlődéséhez*, Budapest, 1906.

tudomásunk szerint – nem jelentetett meg. Fordítói tevékenysége csúcspontjaként említhetjük T. Lucretius Carus *A dolgok természetéről* címmel írt tankölteményе hat könyvének 1957-es megjelenését.

1921-től kezdődően, egészen 1944-ig több román nyelvű folyóiratnak volt munkatársa, s figyelme a hatályos jog vizsgálata felé fordult.[31] Említhetjük a Demeter Jánossal és Kohn Hillellel román és magyar nyelven közösen kiadott román alkotmány hiteles változatát, amelyet Kiss Géza látott el magyarázó jegyzetekkel.

Azonban – a képet kissé árnyalandó – fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a hatályos jogon belüli vizsgálódásainak irányultsága szintén szerteágazó. Ugyanezt a megállapítást tehettük a „korai", tehát 1919 előtti korszakára vonatkoztatva, csak akkor e megjegyzés a római jogon belüli többsíkú problémafelvetésre vonatkozott.[32] Életművének sokszínűségét egy büntetőjogi és egy családjogi tanulmány ismertetésével kívánjuk bemutatni.

A szocialista büntetőjog emberiessége című tanulmányt jogászi szemmel végigolvasva megállapíthatjuk, hogy az számos olyan gondolatot, illetve felvetést tartalmaz, amely gyakran foglalkoztatta a büntetőjog tudományának művelőit a tanulmány esszenciáját nyújtja a szocialista büntetőjognak, azon belül elsősorban – Kiss Géza által is elismerten – a Szovjetunió 1961. január 1-jén hatályba lépett büntető törvénykönyvére támaszodva. A koncepció kiindulópontja az, hogy csak olyan esetben lép fel az állam büntetőhatalmával, amikor az elkövetett cselekmény veszélyes a társadalomra. Ennek hiányában büntetőjogon kívüli eszközök alkalmazását javasolták.[33] Mivel *„ma már a lakosság túlnyomó többségével szemben nincs szükség a megfélemlítés barbár szigorára"*[34], ezért a szovjet btk. olyan megoldásokat vezetett be, amelyek alkalmasnak tűntek az elkövetőkkel szembeni differenciált felelősségrevonás megvalósítására.

A fiatalkorúakkal szembeni sajátos anyagi jogi szabályok bemutatása, és a szabadságvesztéssel kapcsolatos kérdések vizsgálata után Kiss áttér a halálbüntetés alkalmazásának problémájára, melyről megjegyzi, hogy bár a törvény *„elvben eltörölte"*, azonban *„továbbra is kérlelhetetlen harcot kell folytatni a bűnö-*

[31] Pandectele Române, Pandectele Sâptâmînale, Ardealul Juridic, Arhiva pentru Ştiinţa şi Reforma Socială. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon,* 47.

[32] Munkásságának jelentős részét tették ki az ebben a korszakban megjelent recenziói.

[33] Említendő, hogy a modern büntetőjog-tudományban is egyre erőteljesebben jelentkezik a csekélyebb súlyú bűncselekmények vonatkozásában a – büntetőjogon kívüli – hatékony megoldások iránti igény.

[34] KISS Géza: *A szocialista büntetőjog emberiessége*, Korunk, 1962. évi 11. szám, 1361.

zők ellen", ezért ideiglenesen fent kell tartania a jogalkotónak, ám „*csak idő kérdése a halálbüntetés teljes felszámolása.*"[35]

Családjogi törvényünk és a válás című tanulmányának alapproblémája az, hogy az említett jogszabály a váláshoz szükséges okok taxatív felsorolását mellőzte, s így egyesek szerint a bírói mérlegelésnek túlságosan tág teret biztosított, ami egyúttal jelenthette azt is, hogy ez a válások számának növekedéséhez vezet. A szerző elméleti és gyakorlati aspektusból is alátámasztja, hogy a fenti vélemény nem feltétlenül helytálló: „*Családjogi Törvénykönyvünk tehát nem »válásbarát«. De éppolyan kevéssé »válásellenes«.*"[36]

Az itt közölt írás természetesen nem tűzte, nem is tűzhette ki célul Kiss Géza egész életművének áttekintését, hanem az érdeklődő jogászok, illetve tudománytörténettel foglalkozók számára kívánt új vagy talán kevéssé ismert információkkal szolgálni. Annál is inkább erre kellett törekednie a szerzőnek, mert Kiss Géza életművének és munkásságának teljeskörű feltárására olyasvalakinek lehet vállalkoznia, aki kellő jogi, klasszika-filológiai ismeretekkel és – ami még igen lényeges – megfelelő román nyelvi háttérrel rendelkezik, mivel akár Bukarestben, akár Kolozsváron – hogy csupán két fontos életrajzi helyszínt említsünk – lehetnek olyan csak román nyelven olvasható iratok, amelyek hozzájárulhatnak e fordulatokban gazdag és sajátos életmű bemutatásához.

SÁNDOR MADAI

Neue Angaben zum Lebenswerk eines vergessenen Professors Géza Kiss (1882–1970)

Der Juristenprofessor Géza Kiss hat schon jung die Anerkennung der wissenschaftlichen Welt sowohl in Ungarn als auch in Europa erkämpft. Er hat sich früh zum Unterricht verpflichtet, er hat zuerst an der Akademie für Rechtswissenschaft in Nagyvárad, dann an der juristischen Fakultät der Universität Debrecen unterrichtet. Géza Kiss hat im Studienjahr 1918/19 die Funktion des Rektors an der Universität Debrecen als Bekrönung seiner Laufbahn an der Universität innegehabt. Danach ist aber der Glückstern seiner Laufbahn gesunken und er ist nach Siebenbürgen gegangen, wo er – nach seinen von der Politik beeinflussten Jahren – zur juristischen Laufbahn zurückgekehrt ist, er arbeitete als Rechtsanwalt. Seine Laufbahn ist nach seiner Funktion als Staatssekretär zum Katheder zurückgekommen, er hat an der Bolyai Universität für Wissenschaften, danach an der Hochschule für Rechtswissenschaft und an der Hochschule für Ökonomie unterrichtet. Diese Studie möchte mit der Darstellung dieses eigenartigen Lebenswerkes den interessierten Juristen bzw. den sich mit Wissenschaftsgeschichte Beschäftigenden mit wenig bekannten Informationen dienen.

[35] Uo. 1362–1363.

[36] KISS Géza: *Családjogi törvényünk és a válás*, Korunk, 1962. évi 7–8. szám, 883–887., 887.

GOMBA SZABOLCSNÉ

KÖNYVTÁRI MENEDZSMENT

Vázlat a tantárgy oktatásához

A könyvtári menedzsment oktatása során a menedzsment témakör gazdagsága hozza zavarba a téma elsajátíttatására vállalkozót. Így az oktatónak mindenekelőtt el kell döntenie, hogy az alapvető fogalmak, valamint a legfontosabb történelmi állomások megismertetésén túl, mely területeket emeli ki és mélyíti el a tananyag feldolgozása során.

A Debreceni Egyetem informatikus könyvtár szakának indításakor a tantárgy oktatói elsősorban a külföldi szakirodalomra alapozhatták ismereteiket, kiegészítve azt több évtizedes tapasztalataikkal. Mindamellett a hazai szakirodalom lapozgatása – ha indirekt módon is – kínált hasznos ismereteket e téren (vö. Csűry István munkássága). Érdemes felidézni azokat a munkákat, amelyek a külföldi szakirodalom terén segítségünkre voltak, mint például Joanne R. Euster[1], Dwight F. Burlingame[2], Beverly P. I. Lynch[3], Murray S. Martin[5] tanulmányai, továbbá Gerald B. McCabe menedzsment kézikönyve.[6] Az általános könyvtárvezetési szakirodalom mellett igen hasznosnak bizonyultak a számítógépre alapozott könyvtári rendszerekkel foglalkozó munkák, úgy mint Jeannine Uppgard[7], Joe A. Hewitt[8], Lucy A. Tedd[9], Robin T. Harbour[10] stb. kötetei.

A kilencvenes évek közepétől a hazai szakirodalom is gazdagította a forrásokat, részben eredeti művek, részben fordítások megjelentetésével. Ezúttal csak utalni tudunk azokra a szakemberekre, akik e téren jeleskedtek, mint például

---

[1] EUSTER, Joanne R.: *The academic director. Management Activities and effectiveness.* New directions in information management, nr. 16. New York, Westport, London 1987. 150.

[2] BURLINGAME, Dwight F.: *Library development. A future imperative.* New York, London 1990. 152.

[3] LYNCH, Beverly P.: *The academic library in transition. Planning for the 1990s.* New York, London 1989. 409.

[5] MARTIN, Murray S.: *Financial planning for libraries.* New York, London 1983. 131.

[6] *The smaller academic library. A management handbook.* – ed. By Gerald B. McCabe. Greenwood Press, 1988.

[7] UPPGARD, Jeannine: *Developing microcomputer work areas in academic libraries.* London 1988. 124.

[8] HEWITT, Joe A.: *Advances in library automation and networking.* vol. 4. London, 1991. 252.

[9] TEDD, Lucy A.: *An introduction to computer-based library systems.* 3. ed. Chichester, New York 1993. 316.

[10] HARBOUR, Robin T.: *Managing library automation* 1998-ban magyar nyelven is megjelent az OSzK gondozásában, Murányi Péter és Pálvölgyi Mihály fordításában.

Sándori Zsuzsanna[11], Téglási Ágnes[12], Skaliczki Judit[13], Zalainé Kovács Éva, Alföldiné Dán Gabriella[14], Bátonyi Viola, valamint Mikulás Gábor[15]. Az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában sorra jelentek meg a menedzsment ismereteket gazdagító fordítások is, mint például Robin T. Harbournak[16] a könyvtárgépesítés menedzselését tárgyaló munkája, Helen Coote[17] Hétköznapi marketing című kiadványa. Gazdagította e sort még Sheila Corrall[18] stratégiai tervezéssel foglalkozó műve, továbbá Christine Abbottnak[19] a könyvtári és információs szolgáltatások teljesítménymérésével foglalkozó tanulmánya. Folytathatnánk a sort[20], hiszen napjainkban már bőven rendelkezésre áll az a szakirodalom, amely alapját képezheti a könyvtári menedzsment ismeretek elsajátításának.

A tantárgy oktatását célszerű az alapvető tudnivalókkal indítani, melyek között első helyen áll a menedzsment fogalmának tisztázása, egy szervezet céljainak

---

[11] SÁNDORI Zsuzsanna: *Hosszúra nyúlt utibeszámoló a könyvtárvezetési ismeretek (b)irodalmából.* Lektorált kézirat. Bp. 1998. június. 355. www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/vezetes/sandori

[12] *A könyvtári menedzsment időszerű kérdései.* (szerk. TÉGLÁSI Ágnes). Bp. 1999. OSzK.

[13] SKALICZKI Judit – ZALAINÉ KOVÁCS Éva: *Minőségmenedzsment a könyvtárban*; az „Esettanulmány" 9. és 10. fejezetét Ramháb Mária írta. [Kiad. az...Informatikai és Könyvtári Szövetség] – 2. bőv. kiad. – Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó; – Budapest: Informatikai és Könyvtári Szövetség, 2003. 199.

[14] *Könyvtárfinanszírozás és -működés, megoldás-e a nonprofit?* Bp. 1997. OSzK. /A könyvtári menedzsment füzetei – 2./

[15] DECKERS, Mark – MIKULÁS Gábor: *Bevezetés a könyvtári menedzsmentbe* / Mark Deckers, Mikulás Gábor; [közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. – Bp.: OSzK KMK, 1995. – 108 p. – 27 cm. – MIKULÁS Gábor: *Menedzsment: bevezetés 7 vezetői teszttel, 222 információs és könyvtári példával* / Mikulás Gábor. – Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Könyvtárak Egyesülés, 1999. – 277, [4]: ill.

[16] HARBOUR, Robin T.: *Managing library automation* (magyarul: A könyvtárgépesítés menedzselése) Ford. Murányi Péter, Pálvölgyi Mihály. Bp. OSzK, 1998. Aslib menedzsment füzetek.

[17] COOTE, Helen: *How to market your library service effectively.* (magyarul: Hétköznapi marketing.) Ford. Téglási Ágnes. Bp. OSzK, 1998. Aslib menedzsment füzetek.

[18] CORRALL, Sheila: *Strategic planning for library and information services.* (magyarul: Stratégiai tervezés – könyvtárak és információs szolgáltatások számára.) Ford. Murányi Péter, Pálvölgyi Mihály. Bp. OSzK, 1998.

[19] ABBOTT, Christine: *Performance measurement in library and information services.* (magyarul: Könyvtári és információs szolgáltatások teljesítménymérése.) Ford. Pálvölgyi Mihály és Téglási Ágnes]; [kiad. az Országos Széchényi Könyvtár]. – Bp. OSzK, 1998. – 64.

[20] BODA István – JUHÁSZ István: Könyvtár-informatikai képzés a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Stratégiai célok, fejlesztési lehetőségek. Könyvtári Figyelő 7 (43) évf. 1997. 1. 33–39.; BODA István – GOMBA Szabolcsné: *Gondolatok a könyvtári menedzsment és a minőségmenedzsment oktatásáról.* Könyvtári Figyelő 9 (45) (1999) 3 527–540.; GOMBA Szabolcsné – BODA István: *Gondolatok a számítógépes hálózatszervezésről.* = Könyvtári Figyelő 36 (1986) 4, 405–407.

eléréséhez szükséges erőforrások megszerzésének, felhasználásának folyamata: a nélkülözhetetlen emberi erőforrások, a tárgyi eszközök, valamint a pénzeszközök és vagyontárgyak felhasználásának koordinálása.

A Henry Fayol által megfogalmazott menedzseri feladatok, amelyek ugyan a későbbiek folyamán tartalmukban lényegesen kiszélesedtek, ma is a menedzseri feladatok lényegét képezik. Ide tartozik elsősorban a **tervezés,** mint minden menedzseri tevékenység alapja; a szervezetek küldetésének tisztázása és az ezen alapuló stratégiai és rövidebb távú célok meghatározása. A Fayol által meghatározott menedzseri tevékenységek közé tartozik a **szervezés**, melynek során a feladatokhoz hozzárendeljük a végrehajtásukhoz szükséges tárgyi-, személyi- és pénzügyi erőforrásokat, valamint összehangoljuk a tevékenységeket és az erőforrások felhasználását. A stratégiai és a cselekvési tervek alapján a vezetők személyekhez – csoportokhoz vagy egyénekhez – rendelik az elvégzendő feladatokat, különböző vezetői szintekre delegálják a végrehajtandó feladatokat.

Fontos tisztázni az operatív vezetők **közvetlen irányítási tevékenységét**, akik minden nap kapcsolatba kerülnek a munkavállalókkal, pénzbeli és nem anyagi jellegű **motivációs eszközökkel** ösztönözhetik, hogy a tevékenység összhangban legyen a szervezet céljaival.

A szervezetek egységeinek, dolgozóinak céljait és tevékenységét össze kell hangolni, **koordinálni** szükséges az intézményi célok megvalósítása érdekében. Ehhez elengedhetetlen a szervezeti egységek és egyének feladatainak meghatározása, a működési elvek és a kommunikációs csatornák kialakítása.

Az **ellenőrzés** ugyancsak része a vezetői feladatoknak, ami nélkülözhetetlen annak felméréséhez, hogy a szervezet a kitűzött céloknak megfelelően működik. E tevékenység lényege a tényleges és a tervezett tevékenység ill. teljesítmény felmérése és értékelése, a céloktól való eltérés okainak feltárása és a szükséges intézkedések megtétele. Fontos szerepet játszanak ebben a normák és azon indikátorok, amelyek alapján az elért teljesítmény értékelhető.

Célszerű tisztázni a szervezeten belül elhelyezkedő menedzserek, a felső vezetők, a középvezetők és az operatív vezetők tevékenységi körét is. Érdemes Kurt Lewin nyomán számba venni az autoritativ, a demokratikus és a liberális vezetési alapformákat, továbbá a vezetők számára fontos képességeket, úgy mint a szakmai, a konceptuális, az elemzési és a kapcsolatteremtő készségeket.

A szervezeteknek ismerniük kell azt a közeget, amelyben működnek. A működés szempontjából **a környezet** jelenti azt a feltételrendszert, ami nem hagyható figyelmen kívül a tevékenység során. A környezet lehetőségeket biztosít és egyben veszélyforrásokat is rejt magában egy működő szervezet számára.

Egy szervezet célmegvalósítási törekvéseit elősegítheti, de akadályozhatja is a **külső környezet**, annak szereplői. Nagyon fontos ezért, hogy minden szervezet

tisztában legyen külső érintettjeivel (politikai csoportok, állami szervek stb.), és azoknak a szervezetre gyakorolt hatásával.

A külső környezeten túl számolni kell a **belső környezettel** is, az adott szervezet sajátosságaival, struktúrájával, tagjaival és a közöttük lévő kapcsolatokkal. Kulcsfontosságú a működés számára a szervezet szempontjából előnyös adottságok, az ún. **erősségek** tudatosítása, továbbá azon tulajdonságok, amelyek hátrányt jelenthetnek a célok megvalósítása szempontjából, az ún. **gyengeségek.**

A menezsment tevékenységgel foglalkozóknak ismerniük kell az intézménynek keretet adó **szervezetet**, azt a rendszert, amelynek működése emberi tevékenységeken keresztül valósul meg egy meghatározott cél elérése érdekében. A szervezetekre jellemző struktúra elemei: a munkamegosztás, a hatáskörmegosztás, a koordináció és a szervezeti felépítés.

Miután számba vettük, hogy a szervezetek céljainak megvalósításához a menedzsernek terveznie, szerveznie kell a munkát, ki kell választania a feladatokat elvégző szakembereket, irányítania kell őket és ellenőriznie szükséges, hogy a szervezet a kitűzött céloknak megfelelően működik-e, érdemes számba venni **a vezetési, szervezési és szervezetelméleti irányzatokat.** Röviden áttekinteni a vezetési, szervezési és szervezeti problémákat, amelyek legelőször az állami, az egyházi, a katonai, a törzsi és a családi élet területén merültek fel. Érdemes foglalkozni azokkal a gondolkodókkal, akiknek munkássága jelentős mértékben hozzájárult a vezetési és szervezési gondolkodás fejlődéséhez (Robert Owen, Charles Babage, Andrew Ure, Charles Dupin, etc.)

A menedzsment oktatás részét kell képezzék a **klasszikus vezetéselméleti irányzatok,** amelyeknek hatása napjainkban is kimutatható, úgy mint például a minőségmenedzsment elméletében. A menedzserismeretek tudományos igényű megközelítéséhez döntő mértékben járultak hozzá Frederik Winslow **Taylor** (1856–1915) és Henry **Fayol** (1841–1925). Jelen keretek között csupán utalni tudunk F. W. Taylornak a teljesítmény és az idő összefüggéseit vizsgáló eredményeire, a standardizálással, a normák megállapításával, a munkamódszerrel kapcsolatos vizsgálódásaira. A megfelelő ember kiválasztása, a munkafolyamatok tanulmányozása, a munkát akadályozó tényezők kiküszöbölése sarkalatos pontjai voltak elméleti és gyakorlati munkájának, melynek számos eleme megtalálható a minőségmenedzsment tartó pillérei között. H. Fayol igazgatástanában meghatározta az igazgatás funkcionális elemeit, valamint tizennégy alapelvét, melyek mindmáig alapját képezik a vezetéselméletnek.

Számba kell venni a vezetéselmélet **emberközpontú irányzatait** is, ebben Elton **Mayo**nak és csoportjának fontos szerepét, a szervezeten belüli informális struktúra feltárásának fontosságát.

Végül érdekes megismerni Douglas **McGregor** X és Y elméletét, melyben a klasszikus és az emberközpontú irányzatok alapjellemzőit hasonlította össze, igen szemléletes módon kidomborítva azok lényegi eltéréseit.

Érdekes röviden számba venni a vezetéselméletben honos szemléleti módokat Paul de Bruyne, Harold Koontz, Chester Barnard és Herbert Simon nyomán, továbbá röviden áttekinteni a vezetés definiálásának kísérleteit.

Áttérve **a könyvtár színterére**, fontos kiinduló pontnak tartjuk a könyvtári vezetés segítő szintjeinek megismerését, azokat a területeket, amelyeken cselekednie kell a vezetőnek egy olyan könyvtári jövő létrehozása érdekében, ami az adott intézmény szükségleteinek legjobban megfelel. Általában négy szintet különböztetnek meg: a költségvetés, a személyzet, a könyvtáron kívüli kapcsolatok, valamint a tervezés és a jövő irányításának szintjeit. Ezek a vezetési szintek – mint, ahogyan az eddig elmondottak is mutatják – univerzálisak, tehát nemcsak a könyvtárak jellemzői.

A könyvtárigazgatóknak, – akik a költségvetést tervezik, személyzeti összetételeket állapítanak meg, számba veszik a könyvtáron kívüli növekvő mértékű megjelenést és terveket készítenek a jövő számára – gondolniuk kell a könyvtári feladatokra, a könyvtár lényegére, ami megkülönbözteti feladataikat más vezető munkakörben dolgozókétól. Legalább **három „végcél"** lényeges a könyvtárosság szempontjából, amit semmiképpen nem szabad szem elől téveszteni semmilyen vezetői vagy intézményi sikerre való törekvés során. Az első és legfontosabb az, hogy a könyvtár lényegét az intézmény intellektuális igényeinek kielégítését szolgáló dokumentumok gyűjtése, **az állományfejlesztés** jelenti. A könyvtár vezetőjének nem szabad tehát semmi olyasmit tennie, ami hosszú távon ellentétbe kerülhet a könyvtárlátogatókat szolgáló állomány megfelelő fejlesztésével.

A másik fontos feladat **a dokumentumok gyűjteménnyé szervezése** annak érdekében, hogy a mindenkori olvasók könnyedén hozzájussanak a könyvtári anyagokhoz. Ez a szervezettség alapvető feltétele a könyvtári működésnek. A könyvtárosság szempontjából kritikus pont az állomány megfelelő csoportosítás szerinti szervezése, amit minden vezetői döntésnek figyelembe kell vennie.

A könyvtárat a rendezett dokumentumok jelentik. Ez a rendezettség tehát követelmény, de minimális feltétel teljesül általa szakképzett személyzet nélkül. Elengedhetetlen olyan szakképzett személyzet, amely segíti a könyvtár látogatóit a könyvtár használatában. Bárhogyan nevezzük ezt a könyvtárosi tevékenységet, lényegét tekintve ez tulajdonképpen **az állomány használtatása, a gyűjtemény és a felhasználó közötti közvetítő tevékenység,** ami a könyvtárosi munka alapját képezi. A könyvtár vezetőjének – miközben ismeri a menedzsment alapvető elveit, tennivalóit – fontos tudatában lennie annak, hogy mi az, amit irányít.

A könyvtár vezetőjének mindig észben kell tartania a három végcélt, miközben a vezetés szintjeinek valamelyikével – a költségvetéssel, a személyi kérdésekkel, a külső kapcsolatokkal vagy a tervezéssel – foglalkozik.

A menedzsment oktatásban kiemelkedő szerepet kap a **humánerőforrás** kérdésköre, ami napjainkban a szervezetek sikerének kulcstényezője lett és stratégiai kérdéssé vált.[21] Az emberi erőforrás-menedzsment az emberekkel, mint a szervezetnek – így a könyvtári szervezetnek is – az alapvető erőforrásával foglalkozik, melynek célja az alkalmazottak munkaerejének leghatékonyabb felhasználása. E tevékenység legfontosabb területei a tervezés, a munkakörök elemzése, kialakítása és értékelése. Ide tartozik a munkaerő-toborzás és kiválasztás, a teljesítményértékelés, a munkaerő-fejlesztés, a karriertervezés, bérezés, jutalmazás, érdekegyeztetés és a munkakapcsolatok kérdésköre is.

A könyvtár vezetőjének személyzettel kapcsolatos tevékenysége semmiben sem különbözik a más területeken működőkétől. Egy könyvtár számára is alapvető a megfelelő munkaerő-állomány biztosítása, tehát a toborzás és a kiválasztás, tekintettel arra, hogy a könyvtár által kialakított stratégia és terv megvalósítására csak megfelelő mennyiségű és összetételű munkaerő képes. A folyamat magában foglalja a tervezés, a munkaerő-felvétel és a munkaerőleépítés menetét. Az emberi erőforrás-menedzsment tevékenység központi eleme a munkakörök elemzése, ami alapját képezi a tervezésnek, munkaerő-toborzásnak, kiválasztásnak, munkakör-értékelésnek, képzésnek, fejlesztésnek, továbbá a munkaügyi kapcsolatoknak. Nélkülözhetetlen a munkaköri leírások elkészítéséhez, a munkaköri követelmények megfogalmazásához és nem utolsó sorban alapot nyújt a menedzsment döntéseihez.

Jelen lehetőségünk szűk volta miatt itt nem térhetünk ki a személyzettel kapcsolatos gazdag kérdéskör minden részletére, de utalnunk kell a munkakörök és a munkavállalók közötti összhang megteremtésében jelentős szerepet játszó **ösztönzés-menedzsment** fontosságára. A jó teljesítményű munkaerő megszerzésének és megtartásának alapvető feltétele a megfelelő javadalmazási és ösztönzési rendszer biztosítása.

A minőségmenedzsment, jóllehet nem sok magyarországi könyvtár vállalkozik bevezetésére, nagy érdeklődést váltott ki a hazai könyvtárosok körében, amint azt számos írásmű is bizonyítja.

Mint a menedzsment oly sok irányzata, a **minőség, mint vezetési filozófia** sem a könyvtári szakterület terméke. Az amerikai üzleti élet vezetőinek köréből indult el, azoktól, akik mindent meg akartak tenni azért, hogy megőrizzék vezető helyüket a világpiacon termékeik és szolgáltatásaik szállítójaként. A minőség javítására tett erőfeszítések a 20. század első felében az Amerikai Egyesült Álla-

[21] GYÖKÉR Irén: *Humánerőforrás-menedzsment.* 2. kiad. Bp. 2001. 65. BAKACSI Gyula, BOKOR Attila etc.: *Stratégiai emberi erőforrás menedzsment.* Bp. 2000. 358.

mokban történtek meg. A következőkben felsorolt mérnökök, gondolkodók kezdeményezték azt, hogy a hibák felderítését célzó ellenőrzésről a hibák megelőzésére kell áttérni. A minőség, mint vezetési filozófia azt jelenti, hogy a vezetők úgy tervezik és szervezik a munkafolyamatokat, ill. munkatársaikat úgy irányítják, hogy a végeredmény, a szolgáltatás minősége állandóan megfeleljen a felhasználók elvárásainak, illetőleg permanensen túllépje azokat. (Csath, 1993).

Sokan vettek részt a szervezetek ezen új megközelítésmódjának kifejlesztésében és elterjesztésében. Mindezen törekvések közös eleme **a folyamatos javítás** elve volt. Fontos eleme, akár termék-előállításról, akár szolgáltatásról legyen szó, hogy az előállítás folyamatában távolítják el a nem kívánt elemeket és a mindennek alapját képező munkafolyamatot javítják.

A minőségi mozgalom történetében jelentős szerepet játszott Frederick Taylor, Walter A. Shewhart, W. Edwards Deming, Joseph M. Juran, Philip B. Crosby, a „nulla hiba" program elindítója, Armand V. Feingenbaum, aki a teljeskörű minőség-ellenőrzés (TQC – Total Quality Control) eszméje által vált ismertté. A teljeskörű minőségmenedzsment (TQM – Total Quality Management) három alapvető elvre, valamint hat kiegészítő elemre épül. Az alapvető elvek ismeretében érthető, hogy miért fordult a könyvtárosok érdeklődése ezen vezetési irányzat felé.

A szervezet működése során mindig **a felhasználó van a középpontban!** A felhasználó igényeinek kielégítéséhez elengedhetetlen az ügyfelek igényeinek felmérése és elemzése. Tanulságosak L. L. Bean gondolatai, aki a felhasználót tartja a legfontosabb személynek és hangsúlyozza, hogy nem a felhasználó függ tőlünk, hanem ellenkezőleg, a szolgáltató függ a felhasználótól. Leszögezi, hogy a felhasználó nem zavaró tényezője a munkának, hanem célja és értelme. Folytathatnánk így tovább a szolgáltatások minőségének meghatározó elemeivel, amelyek alapvető példaként kell szolgáljanak a jövő könyvtárosai számára is!

Nem maradhat említés nélkül **a munkafolyamatok állandó javításának kérdésköre**, a minőségmenedzsment másik fontos alapvető elve. Ezen elv szerint a munkafolyamat szüntelen figyelemmel kísérése által javítható a végtermék, biztosítható a folyamat megbízhatósága.

Az alapvető elvek közé tartozik a **teljes elkötelezettség,** ami aktív vezetést kíván meg a menedzsment részéről, a szervezet valamennyi alkalmazottja tehetségének kihasználását kívánja meg.

A kiegészítő elemek közül **az oktatás és képzés** szerepét emeljük ki, azoknak az ismereteknek és készségeknek a megszerzését teszik ezáltal lehetővé, amelyekre az alkalmazottaknak a minőség javításához, a problémák megoldásához szükségük van. A minőségmenedzsmenttel foglalkozók között többen nem kiegészítő elemként, hanem a negyedik alapvetően fontos tartó oszlopként kezelik az oktatás és képzés kérdéskörét.

Az oktatás során nem hagyható figyelmen kívül **a marketing menedzsment,** a reklámkommunikáció, a reklámpszichológia és a közönségkapcsolatok kérdéskör e.

Pályázatokban gazdag világunkban jelentős szerep jut a projekteknek és nem utolsó sorban a **projekt-menedzsmentnek.**[22] Napjaink könyvtárosának célszerű ismernie egy-egy fejlesztéssel járó, egyszeri tevékenységet jelentő munka kezelését, menedzselését. Egy-egy projekt eredménye meghatározott korszerűsítési igényt elégít ki, meghatározott idő alatt teljesít egy-egy kitűzött célt. Egy projekten belül a végrehajtott program egyszeri és a mindennapi, szokásos tevékenységtől eltérő komplex feladat végrehajtását jelenti. Az adott fejlesztési feladatot tekinthetjük egy projektnek, de egymásra épülő fázisai is felfoghatók egy-egy projektnek. Ezek a szakaszok lehetnek például a feladat megfogalmazásának, értelmezésének, tervezésének és kivitelezésének fázisai. Projektvezető, azaz projektmenedzser megbízásával, továbbá a munka megfelelő színvonalát biztosító szakemberek beállításával célszerű biztosítani azt, hogy a projekt eredményes és megfelelő színvonalú legyen. Tisztázandók a fejlesztési elvek, a fogalmak, az alkalmazandó módszerek, eljárások és technikák, továbbá a végrehajtandó feladatok és a végrehajtás fázisai. Gondoskodni kell a fejlesztési projekthez szükséges erőforrásokról, az alkalmazni kívánt eszközökről. Célszerű tisztázni a projekt vezetőjének feladatait, akinek el kell készítenie a projekt tervét, meg kell szerveznie az operatív feladatokat, koordinálnia, irányítania, ellenőriznie és minősítenie kell a munkát és nem utolsó sorban kapcsolatot kell tartania a megbízóval. Fontos annak tudatosítása is, hogy a projekt munka ne csak a végcél szempontjából legyen eredményes, hanem a fejlesztés hatékony, költségkímélő és rövid átfutási idejű legyen. A projektekben rejlő számos bizonytalansági tényező miatt a projektvezetőnek célszerű vizsgálnia a projektben rejlő kockázatokat is, amelyek a pénzügyi keretekre, a feladatok végrehajtására, a teljesítményekre, a határidők betarthatóságára vonatkoznak. Ide tartozik még a technológiai kockázat, a működési körülmények és feltételek esetleges bizonytalansága. Mindamellett, hogy a kockázatspecifikáció a projekt-terv szerves részét kell, hogy képezze, fontos foglalkozni a kommunikáció módjával és formáival. Minden könyvtári projektre is érvényes tehát az, hogy mi egy projekt indításának feltétele: a projektcélok definiálása, a projekt tevékenységének meghatározása, ütemezése, a szükséges erőforrások (humán erőforrás, szakképzett munkaerő, hardver-szoftver erőforrások, egyéb feltételek) biztosítása és a projektszervezet kialakítása.

A projektmenedzsment illusztrálására legalkalmasabb egy **automatizált könyvtári rendszer telepítésének menete**. Legyen az egy manuális rendszer lecserélése integrált gépi rendszerre, vagy egy automatizált rendszer átváltása

[22] GÖRÖG Mihály: *Bevezetés a projekt menedzsmentbe.* Bp. 1993. 341.

újabb rendszerre. Érdemes számba venni a változtatást előidéző, illetőleg az azt erősítő tényezőket és tudatosítani, hogy a döntő ok: a hatékonyság növelése kell legyen! Tudatosítanunk kell, hogy egy gépesített rendszer bevezetése igen körültekintő munkát igényel, és mivel az új rendszer a könyvtár működésének középpontjában van, a mindennapi munka alapjává válik és lehetetlen visszakozni a telepítés után, tehát súlyos következményekkel járó döntésről van szó. Így elengedhetetlen, hogy az mindenben megfeleljen egy adott könyvtár követelményrendszerének. Elengedhetetlen, hogy egy új rendszer telepítése az adott intézmény vezetőinek egyetértésével történjék. Ebből az következik, hogy szükséges a változtatás megfelelő indoklása mind a külső, mind a belső környezet számára, a változtatás lényegének pontos ismertetése, továbbá az előnyök számbavétele. A könyvtár vezetőjének meg kell szereznie a felhatalmazást egy megvalósíthatósági tanulmány elkészítéséhez, továbbá a megfelelő erőforrások megteremtéséhez. A menedzser költség-haszon elemzésének azt kell bizonyítania, hogy a tervezett program több előnyt biztosít az adott intézmény számára, mint amennyi költséget jelent. A hardver, a szoftver és a személyzeti költségek elemzését el kell végezni, becslésekkel kell próbálkozni a fogyóeszközöket illetően, továbbá számításba kell venni a már telepített szoftver karbantartásának folyamatos költségeit. Számba kell venni a legfőbb területeket, ahol haszon vagy megtakarítások várhatók, számolni kell a szolgáltatások javításával. A fejlesztés értékelésében segítséget jelent a mindenkori „jelenlegi rendszer", majd az új rendszer elemzése szakértők, valamint a munkatársak bevonásával. Elkerülhetetlen a meglévő és a számba jövő hardver és szoftver értékelése. A könyvtár vezetőjének tudnia kell pontosan, hogy mit vár el az új rendszertől. Tájékozódnia kell a szóba jöhető programcsomagokat illetően. Döntést kell hozni a tekintetben is, hogy az intézmény a munkafolyamatokat akarja-e az új rendszerhez igazítani, vagy az általa jónak vélt folyamatok megtartása érdekében bizonyos változtatásokat tart szükségesnek. A szükségletek analízise alapján kell összeállítani a kívánt funkciók és jellemzők listáját. Ezek között különbséget kell tenni az abszolút követelmények s a kívánatosak között, mivel a rendszer-szállító kiválasztása csaknem bizonyosan azon alapszik, hogy mennyire tudja a követelményeket és a kívánalmakat kielégíteni és nem azon, hogy szigorúan megfelel egy merev specifikációnak. A lista bővül és változik, ahogyan több rendszert is megtekintenek. Fontos problémakör tehát, hogy egy automatizált könyvtári rendszernek mennyire kell a felhasználó igényeihez, helyi szokásaihoz igazodnia. Külön érdekes kérdéskör, hogy milyen mértékig kell korlátozni a felhasználó számára elérhető beleszólást, tehát a változtatási, módosítási igényt. Az egyik oldalon áll a könyvtár és annak vezetője által megkívánt módosítási igény-skála, a másik oldalon gyakorlati szempontok, a rendelkezésre álló idő, a felhasználó képzettségi szintje és nem utolsó sorban a változtatásokat maguk után vonó többletköltségek. A gépesítési program előnyös a munkaműve-

letek alapos megismerése miatt és a különféle rendszerekkel való megismerkedés, azok vizsgálata komoly tanulási folyamat. Tanulságos a szállítókkal, azok pénzügyi helyzetének tisztázásával, a kínált rendszerekkel való megismerkedés és nem utolsó sorban a felkínált rendszerek használatban történő megismerése, sohasem csupán a demo-verziók által kínált lehetőségek elfogadása. A szerződés tárgyalásának menete, a vevő védelmének biztosítása jogi tanácsadó bevonásával, majd a teljes ár kifizetésének a vevő érdekében történő ütemezése sem jár tanulságok nélkül.

A rendszer kiválasztását követően az új rendszer bevezetése, üzemszerű működtetése, az ehhez szükséges eljárások kialakítása következhet. A szolgáltatás folyamatos, hatékony működtetésének biztosításához elengedhetetlen a műveletek **dokumentációja.** A működés hogyanjának tisztázását követően a könyvtár vezetőjének döntenie kell, hogy miként kell használni a rendszert, ki a felelős az egyes feladatokért. A dokumentációnak kellő részletességgel kell meghatároznia a tennivalókat. Nem maradhat el az új számítógépes rendszer bevezetéséhez kapcsolódó felkészítés, a megfelelő színvonalú **képzés** sem. Fontos a fizikai biztonság, az adatbiztonság, a rendszeres adatmentések, a biztonsági másolás, a rendszerhez való hozzáférés kérdésköre. Nem hagyható figyelmen kívül az adatvédelem, az egészségvédelem sem. A rendszer telepítésével nem ér véget a menedzser munkája, az üzemszerűen működő rendszert a könyvtár vezetőjének folyamatosan figyelemmel kell kísérnie és rendszeresen értékelnie, szükség szerint javítani annak működését.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a könyvtári menedzsment oktatásnak számos más megközelítési módja lehetséges. Vázlatunk egy küzdelmes folyamat eredménye, ami ismereteink és tapasztalataink függvényében állandóan változik. Ami állandónak tekinthető koncepciónkban, az a könyvtáros hivatás vállalása, szeretete, bárhol legyünk is a könyvtári ranglétra különböző fokozatain. A könyvtárvezetőnek azonban, helyzetéből következően, nagyobb felelőssége van minden tekintetben, példamutatása, helyes szakmai döntései húzóerőt jelentenek minden könyvtáros számára bármilyen könyvtártípusról legyen szó.

OLGA GOMBA

Library Management
Sketch for the Instruction of the Subject

The essay deals with one aspect of the teaching of the management. After giving a hisorical summary and making clear some basic concepts, it deals with human resource management, quality management, project management and finaly it

introduces the direction of the automated library systems, which enables the library management to be presented comprehensively.

After making clear the concept of management, the essay deals with the process of the acquisition and utilization of the resources needed for achieving the aims of the institute. The management tasks determined by Henry Fayol, and later extented in content – planning, organization, direct control and its motivational means, co-ordination and supervision – constitute the basis of every managerial activities. The authoritive, democratic and liberal elements of direction are mentioned after Kurt Lewin, as well as the professional, conceptual and analytical skills, which are essential for directors. The essay deals with the internal and external environment of the organizations, and their weak and strong points. It also studies the managerial, organizational and organizational theoretical trends, and McGregor's X and Y theory.

Head of libraries should know the basic ideas of management, and should be aware of being a leader of a library, being a conscious librarian: the leader mustn't neglect the collection development, organising documents into a real collection and the connection between the collections and its users.

In the education of library management, human resource management, motivation management, marketing management, promotion communication and psychology should be emphasized. Quality management and its leadership philosophy shuold be also stressed: the patron being in the center, continuously correcting the working process, the importance of the education and training.

KÖNYVTÁR ÉS KATEDRA

Bárhol, életem minden pontján
boldogan vállaltam volna megélhetésül a könyvtárosságot.

Illyés Gyula

SZÜLETÉSNAPI INTERJÚ A 90 ÉVES BORZSÁK ISTVÁN professor emeritus akadémikussal•

(Beszélgetőtárs: Tegyey Imre)

Borzsák István professzor úr középen
(balról Szepessy Tibor professzor, jobbról a beszélgetőtárs)

Borzsák István Széchenyi-díjas akadémikus Univerzitásunk egykor tényleges, ma honoris causa professzora, a klasszika filológia „nagy öregje" tucatnyi monográ-

• A Szerkesztőség az új sorozat első darabjával köszönti a magyar filológiai irodalom nestorát.

fiát szerzett, „kisebb" dolgozatait pedig *Dragma* címmel egyelőre hat kötetben gyűjtötte össze. Hosszú élete jórészét – már amikor Tükhé (a Sors) engedte –, a katedrán töltötte és tölti ma is, de a könyvtárral nemcsak mint tudós kutató került kapcsolatba. Kérdéseinket a budai mártonhegyi tusculánumában élő idős tudósnak írásban tettük fel.

1. Gyakran kezdődik egy tudósi karrier azzal, hogy az univerzitás könyvtárának valamely munkatársát a katedrára invitálják. De mi lehet a háttere annak, ha egy nagyhírű, népszerű professzor jelentős tudományos munkássággal a háta mögött otthagyja a tanszékét, és a bibliotékában folytatja?

Naív(nak álcázott) kérdés*: felvetője – és legtöbb olvasója – úgyis pontosan tudja, hogy én 1957. június 20-án *nem hagytam ott* tanszékemet, hanem az illetékes pártszervezet – nyilván „egyeztetve" a központi vezetőséggel – *hagyatta ott velem*. Magyarul: elrettentésül, megszégyenítőnek szánt módon utcára tett, megbélyegzett, sorsomra hagyott. Az sem pontos a kérdésben, hogy a „bibliotékában *folytattam*". Valójában hónapokon át félve is alig léphettem ki hazulról, mert munkakerülőként bármely pillanatban Kistarcsán, vagy még különb helyen köthettem volna ki. Megint csak szerencsére akadt olyan szaktárs (elárulhatom: Juhász László), aki gondoskodott holmi quasi-dokumentumról (pecséttel ellátva), amelyet igazoltatáskor felmutathattam volna. Sajnos, voltak olyan kollégák is, akik átmentek előlem a másik oldalra, hogy véletlenül se kompromittálják magukat holmi gyanús „ellenforradalmárral". Örüljünk annak, hogy *maradtak* igaz emberek is (kevesen), akik a maguk módján és a lehetőségekhez képest próbáltak segíteni a bajbajuttotton. (Megkeresésre nevekkel is szolgálhatok.)

2. Milyen viszonyokat találtál a megtorlás éveiben nemcsak a főváros, de az egész ország egyik legrégibb és legnevesebb könyvtárában?

A „megtorlás évei" – immár történelem. Amikor – hónapok múltán – a budapesti Egyetemi Könyvtárban megkapaszkodhattam, senki sem fogadott ellenségesen, vagy akár gyanakodva. Tudomásul vették, hogy a „szocialista humanizmus" (a „gumanyizm") nem ismer örök megbélyegzést (Trencsényi-Waldapfel Imre kegyes szavai), – már aki élve megéri. Különben sem voltam egyedül: odarekkentették Bibó Istvánt is, de *máshova* is irányíthattak volna bennnünket. Újdonsült

* Borzsák István megjegyzése: Az alábbi kérdések, amelyeket hajdani tanítványom, majd hűséges debreceni munkatársam a maga módján fogalmazott meg, a dolgok természeténél fogva sokban egyeznek azokkal, amelyekre a Magyar Tudomány 1996. évfolyamában (494 skk. = Dragma V 373 skk.) próbáltam válaszolni. Így némi ismétlődések elkerülhetetlenül adódhatnak; szerencsére nekem nem kell válaszaimat a pillanatnyi széljáráshoz igazítanom.

principálisom, Mátrai László cinikus bölcs volt, talán az egyedüli, aki – bölcsen megalkudva az emberi butasággal – hosszú évtizedeken át vezető pozicióban ténykedhetett (illetőleg: *nem* ténykedett), és akiben igenis volt annyi jó érzés, hogy a nála történetesen *korábban* habilitált kollégával véletlenül sem komiszkodott, sőt komoly – egzisztenciális – dolgokban segített is rajta.

3. Hogyan fogadtak a kollégák, akik között csak elvétve voltak az uralkodó rendszer hívei?

Könyvtári kollégáimtól – jórészt régi ismerősöktől – sem kaptam véletlenül sem egyetlen sanda pillantást, csakis (cinkos) megértést, és utólag sincs okom panaszkodni még az elvtársakra sem; a raktári személyzetnek pedig továbbra is „professzor úr" maradtam. (Drága Dömötör, Kaszás, Kóródi *bácsik*!)

4. Hogyan voltál képes folytatni tudományos munkásságodat a mindennapos könyvtári robot mellett? Ezekben az években születtek olyan jelentős műveid, mint a Bornemisza-monográfia és jónéhány egyéb tanulmány?

Megint csak naív kérdés. A kérdező ismerhette volt „főnökének" priuszát: rövid megszkításokkal tíz hosszú éven át (1937-től Szibériából való hazatérésemig, 1947-ig) tartó katonáskodásom, ill. hadifogságom során rákényszerültem, hogy „zseb-Horácomat" – Petőfi módjára – még silbakolás közben is bújhassam. Komisz előljárói nem néztek be asztalom fiókjába, ahol jegyzeteim vagy kéziratai lapultak; mint már ismételten megénekeltem, még magántanári próbaelőadásomra is illegálisan szöktem le a citadellai tüzelőállásból a Múzeum-körútra... Sok mindenre rákényszeríti a nyomorúság az embert: így *boldog*ultam könyvtári gályarabságom hat éve alatt is, akárcsak az egyszeri macska, akit az egerktől hemzsegő kamrába (engem könyvtárba) zártak.

5. Amikor enyhülni kezdtek a viszonyok, visszakaptad katedrádat – igaz büntetésül „csak" Debrecenben. Ami neked talán még mindig mellőzést jelentett, nagy szerencséje volt a cívis városnak. Milyen kapcsolatod volt a város két jelentős könyvtárával, a kollégiumival és az egyetemivel?

Persze nem „büntetésből" (nem is „kitolásból", ahogy az illetékes miniszterhelyettes magyarázkodott) kerültem 1963 februárjában Debrecenbe, hanem mert a viszonylagos enyhülés légkörében valamelyik értelmes elvtárs rájött arra, hogy az elárvult debreceni tanszéket velem – és nem mással – kellene (lehetne) rendbehozatni. Ezt a megoldást én nem tekintettem (ma sem tekintem) mellőzésnek, hanem komoly kihívásnak, kibontakozási lehetőségnek.

Itt általában megértéssel (sőt várakozással) fogadtak (elvégre a kar derekas része az Eötvös-Collegiumból került ki), de a pártvezetőség különös kegyeit *nem* élvezhettem. Nem értettem (dehogyis nem értettem!), hogy miért emlegetnek engem a hátam mögött „feudális nagyúrnak" – annyi bizonyos, hogy tizenöt év alatt mindössze kétszer részesültem prémiumnak becézett juttatásban, – ami a „megbízhatóknak" rendszeresen – *ex officio* – kijárt. Tagadhatatlanul bántott, hogy egyszer még túrista-útlevél iránti kérelmemet is visszadobták, – de a végén egy jóindulatú pesti ügyintézőnek köszönhetőleg mégis kijutottam (1977-ben) Angliába. Ezeket a bántó mellőzéseket igyekezett feledtetni hivatali utódom a *h. c.* doktori cím kieszközlésével. Köszönet érte!

6. Milyen volt a tanszéki könyvtár?

Az örökbe kapott tanszéki könyvtár magán viselte a hányattatást (ideiglenes szünelteltetés) következményeit. A törzsanyag eredendő hiányosságait tetézte a rendszeres állománygyarapítás lehetőségeinek szűkös volta. Mégis: aki *kutat*, talál, – ha a jószerencsén kívül mása is van. Példának okáért: az egyik szekrénynek a mélyén „kutatva" bukkantam egy, az egyházi könyvtárak széthordásából véletlenül oda vetődött régi Tacitus-kommentárra, amelyet addig a „tacitizmus" nemzetközi szakirodalma sem tartott számon. Máskor meg az Egyetemi Könyvtár kiállításán figyeltem fel a vitrin alatt egy olyan Copernicus-példányra, amelynek elmaszatolt possessor-bejegyzéséből sikerült kiolvasnom Johannes Sambucusunknak nevét. Ugyan hogy kerülhetett a nagyszombati jezsuita könyvtár állományából – tudós Hatvani István révén – a debreceni Nagykönyvtár polcaira?

7. Amikor már utazni is lehetett, számos külföldi bibliotékába eljutottál. Melyikre emlékszel a legszívesebben?

Szerencsém volt a külföldi könyvtárakkal is. Fölöttébb sajnálom azokat, akiknek a legérdekesebb kiállításokon forgolódva, vagy akármilyen gazdag könyvtár buzgó látogatása során sem jut az eszükbe semmi. Nekem felejthetetlen „találkozásaim" (és találataim) voltak. Szívesen és hálásan emlékezem itt akár a páratlanul gazdag római könyvtárakra (a német, az amerikai vagy a francia intézetben, a Bibliotheca Vaticana *keimélion*-jairól nem is szólva); fiatalkoromból a tübingeni vagy a berlini könyvtárakra; két alkalommal is élvezhettem a svájci Hardt-alapítvány vendégszeretetét (itt bukkantam a Bodmer-könyvtár 11. századi Horatius-kódexére is), de enélkül a PWRE „Tacitus"-cikkét sem tudhattam volna tető alá hozni. Nem felejthetem azt az érzést sem, amikor a gothai könyvtárból a kedvemért előhozták azt a kolligátumot, amelyből Bornemisza Péter Élektrájának

16. századi magyarságát szólaltathattuk meg. Vagy a bécsi Hofbibliothek-et említsem? Ott is csalhatatlanul odatévedtem a lorschi Livius-kódexhez, Simon Grynaeus „találatához".

8. Teljes, „fiatalokat megszégyenítő" szellemi frissességnek örvendve dolgozol tovább. Most éppen mivel foglalkozol?

Válaszom: *semper aliquid haeret*, – nemcsak valami rossz, hanem valami *érdekes* is, amin érdemes görög módra *elcsodálkozni* (*thaumazein*) és tudvágyat legeltetni. Egyébként pedig („fiatalokat megszégyenítő" koromra stb. való tekintettel) Horatiustól tanultam: *spatio brevi spem longam reseco*, – de – a klasszikus örökség *feltámadásaira* (renaissance!) gondolva – *hiszek* a manapság kilátástalannak érzett helyzet jobbrafordulásában.

9. Az utóbbi időben rossz hírek keltek lábra a könyvtárak jövőjéről, elsők között a pesti egyetemi könyvtárról. Hogy gondolkodsz az új „trendekről"? Lehet komoly irodalomtörténeti vagy filológiai munkát folytatni úgy, hogy a mai olvasó állítólag „csak az interneten barangol, lehív néhány adatbázist, kixeroxoz néhány lapot és azután otthon dolgozik"?

Szánom azokat is, akik úgy gondolják, hogy agyuk helyett majd a masinájuk fog működni. Könyvtárlátogatás nélkül sohasem volt és nem is lesz (nem lehet) érdemleges tudomány, – és ez korántsem csak a magam „ósdi" szakmájára érvényes. A kilencedik decennium lezárultát pedig még meg is kell érnem.

(Az interjú 2004-ben készült.)

SZENDREI LÁSZLÓ

SZEGÉNY AVAROK!

Gondolatok Tóth Gyula: A magyar krónikák és a kitalált középkor *c. könyve kapcsán*

Jóllehet a történésztársadalomban a „kitalált középkor" keltette vihar már lecsengőben van[1], ennek ellenére a 297 éves időlyuk igazolására, illetve annak szellemében most is jelennek meg munkák.[2] Ez önmagában nem is lenne baj, ha ezek az írások érdemben reagáltak volna az elméletet megcáfoló érvek és tények tömegére, valamint az adott korszak – nagyjából a 7–9. század – még nem kellőképpen tisztázott kérdéseire, eseményeire irányultak volna. Ezzel szemben a hazai „műkedvelő történészek" szinte kritikátlanul átvették Heribert Illig elméletét, mely így – elvileg – kiválóan alkalmas a hun-magyar kontinuitás bizonyítására. Ezt a vonulatot képviseli Tóth Gyula munkája is.[3] Félreértés ne essék, a jelen sorok írója szerint is van közünk a hunokhoz, s nem magával a bizonyítandó állítással van gondja, hanem a bizonyítás miként jével, módszerével és érvrendszerével.

Az alapképlet igen egyszerű, szinte kézenfekvő: az avar korszak az avarokkal együtt nem létezik, kitaláció. A bizonyíték pedig elsősorban a magyar krónikairodalom Thuróczyig bezáróan, valamint az illigi műhely publicistáinak munkái. Tóth Gyula főbb bizonyítékai tétele igazolására a következők:

1. Az avar korszak, az Avar Birodalom, sőt maguk az avarok sem léteztek, mert krónikáink nem írnak róluk (8–9.).

2. A Képes Krónika szerint Attila és Árpád kora között csak öt generációnyi volt időben a távolság (10.).

3. A krónikáink között meglévő időrendi zavarért a középkorban használatos többféle kronológia és maga a naptárhamisítás a felelős (13–14.).

4. III. Konstantin és VII. (Bíborbanszületett) Konstantin korszakának, a 7., illetőleg a 10. század első felének hasonló (azonos) történeti szituációja. (21–24.)

---

[1] A hazai történettudomány prominens képviselői nem kellő mértékben illették kritikával és nem kapott megfelelő teret, nem voltak lényegi viták a tekintetben, hogy miféle áltudományos, hatásvadász munkával állunk szemben. Érdemi kritikákra – melyek közül a legutóbbi Bárány Attila tollából jelent meg 2004. március 24-én (http://www.deol.hu/main.php?c=1991) – pedig igen nagy szükség lett volna, figyelembe véve azt a „sikert", amit a kötet a médiában aratott, mivel rövid időn belül már a harmadik kiadás került a boltokba. A témával kapcsolatos összes kritika elérhető a következő internetes címen: http://kitalaltkozepkor.hu/sajtovisszhang.php.

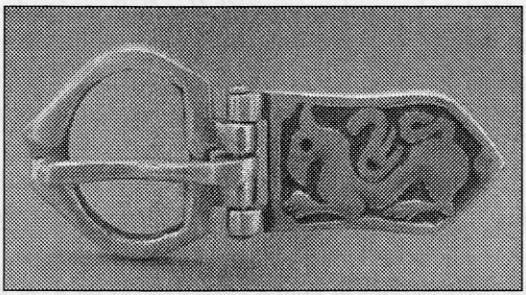
[2] Lásd a „Kitalált középkor" honlapot: http://kitalaltkozepkor.hu/fooldal.php.

[3] TÓTH Gyula: *A magyar krónikák és a kitalált középkor.* Főnix Könyvek 51. Debrecen, 2003.

5. A hun és magyar korszak közé becsempészett harmadik korszakért Ransanus és Bonfini a felelős. A kétosztatú (hun-magyar) előtörténet háromosztatú (hun-avar-magyar) előtörténetté változtatásának célja az, hogy a magyarokat egy közbenső korszak beiktatásával történelemtudatilag elválasszák a hun Attilától (80–84.).

6. Anonymus műve hamisítvány, melynek célja a finnugor-elmélet alátámasztása, a hun-korszak s a magyarság hun-tudatának teljes háttérbeszorítása (86–87.).

7. A naptárhamisításra azért volt szükség, hogy a nem létezett Nagy Károly pannóniai hódításai időben megelőzzék Árpád honfoglalását, s így a nyugatiak Kárpát-medencei jogigénye régebbi legyen a magyarokénál[4] (91.).

Vonatkoztassunk most el attól a ténytől, hogy az illigi elmélet szerinti közel háromszáz éves időlyuk nem létezik, és vizsgáljuk meg sorban Tóth Gyula tételének pontokba szedett bizonyítékait, vajon önmagukban helytállóak-e.

1. Könnyű belátni, hogy az, ami nincs leírva, nem jelenti azt, hogy az adott dolog nem is létezett, illetve az esemény nem történt meg. Kétségtelen tény, hogy az Avar Birodalomról és konkrétan az „avar" népről a Bonfini előtti krónikásaink valóban nem írtak.

Anonymus ugyan nem beszél itt maradt hun vagy avar népességről, de azért megemlíti, hogy Pannónia „annak az Attila királynak a földje, akinek ivadékaitól Álmos fejedelem, Árpád apja származott".[5] Sőt, egy rövid megjegyzéséből az is kiderül, hogy a székelyek kezdetben Attila király népe voltak.[6] Kézai Simon szerint a Krimhild csatájából [az Attila-fiak csatája 454-ben – Sz. L.] elmenekült hunok „a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csigle mezején

[4] Ez utóbbi kérdéskörhöz kapcsolódó, a könyv végén – sajnos – teret kapott, aktuálpolitikába hajló eszmefuttatásra nem kívánok reflektálni.

[5] ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei*. Fordította: Veszprémy László. KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Fordította: Bollók János. Budapest, 2004. 13. (Továbbiakban: ANONYMUS)

[6] Uo. 43.

maradtak, s magukat nem hunoknak, hanem székelyeknek hívták".[7] Kálti Márk, a Képes Krónika szerzője és Thuróczy János is ezt a hagyományt jegyezte le krónikájába.[8] Ransanus – miután tisztázza, hogy a hunok, magyarok, szkíták és szarmaták voltaképpen ugyanaz a nép[9] – szintén ír az itt maradtakról, de ő már megemlíti Nagy Károly „hun" háborúit is.[10] Végezetül meg kell említeni, hogy Bonfini jóval nagyobb forrásanyagból és szakirodalomból dolgozott, mint elődei, ezért tudott többet az avaroknak nevezett népességről.[11]

2. Tóth Gyula a Képes Krónikára hivatkozva megállapítja, hogy a régi magyar krónikák ötgenerációnyi távolságról tudnak Attila és Árpád ideje között, majd így fűzi tovább a gondolatmenetét: „A magyar krónikák még olyan részletekről is beszámolnak, miszerint Edömén, Ednek a testvére, aki Csaba fia, tehát Attilának az unokája, még megérte a magyar honfoglalást, és házanépével együtt ő is visszatért Pannóniába! Hogyan volna mindez lehetséges, ha Attila halála és a magyar honfoglalás között nem *100* vagy *104*, hanem *442* (!) esztendő telt volna el, amint az a hivatalos kronológiából következik?! Nyilvánvaló, hogy sehogy sem! A következtetés tehát kézenfekvő: Vagy a magyar krónikák állítanak valótlanságot, vagy meghamisították az időszámításunkat, mint ahogy azt Heribert Illig feltételezi!" (10–11.)

Először is, egyedül a Képes Krónika adja meg a teljes nemzetségtáblát, mely szinte teljesen történetietlen, másodszor, a generációval való számlálás sem tud semmi bizonyost adni, hiszen Noétól Attiláig 37 nemzedék található![12] Az, hogy

---

[7] Uo. 102.

[8] *Képes Krónika*. Fordította: Geréb László. Bp. 1971. 23. Továbbiakban: *Képes Krónika*. THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Fordította: Horváth János. Budapest, 1978. 74.

[9] „Előadta tehát ez az igen gondos író [a francia történetíró Elinius és munkája mindeddig ismeretlen számunkra – lásd 209-es jegyzet], művének ötödik könyvében – ahol elmondta mindazokat a dolgokat, amelyek a tatárok, gótok, vandálok, longobárdok, hunok és magyarok eredetére vonatkoznak –, hogy a hunok és magyarok ugyanaz a nemzet voltak, tudniillik szkíták, vagy másképpen szarmaták, de a hunokat Hunnus nevű vezérükről nevezték el, a magyarokat pedig bizonyos szarmata vidékekről, ahonnan Pannóniába jöttek, amelyet hazájuknak nevével Hungáriának akartak nevezni." RANSANUS, Petrus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Fordította: Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet. Budapest, 1999. 62. (Továbbiakban: RANSANUS)

[10] Uo. 63.

[11] BONFINI, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Fordította: Kulcsár Péter. Budapest, 1995. 1018. (Továbbiakban: BONFINI)

[12] „Miután a *somnium* a mi nyelvünkön *álom*, s ama fiú származását álom jövendölte meg, ezért nevezték Álmosnak, aki Előd, ez Ögyek, ez Ed, ez Csaba, ez Etele, ez Bendegúz, ez Torda, ez Szemény, ez Etej, ez Apos, ez Kodocsa, ez Berend, ez Zsolt, ez Bulcsú, ez Balog, ez Zombor, ez Zámor, ez Lél, ez Levente, ez Kölcse, ez Ompód, ez Miske, ez Mike, ez Beszter, ez Budli, ez Csanád, ez Bökény, ez Bondorfán, ez Farkas, ez Otmár, ez Kádár, ez Belér, ez Keár, ez Keve, ez Keled, ez Dama, ez Bor, ez Hunor, ez Nimród, ez Thána, ez Jáfet, ez Noé fia volt." *Képes Krónika*, 26. Etele = Attila.

Edömén esetleg megérhette az avarok bejövetelét – természetesen nem az Árpád-féle honfoglalást! –, érdekes feltevés lehet, de csak spekuláció, mivel bizonyítani források hiányában lehetetlen. Tóth „kézenfekvő" következtetése pedig egyszerűen nevetséges: nincs ok-okozati összefüggés, nincs vagy-vagy!

3. A magyar krónikákban fellelhető kronológiai bizonytalanságokért és tévedésekért Tóth Gyula a keresztény időszámítást és az azzal párhuzamosan is használt egyéb érákat teszi felelőssé, kiegészítve a naptárhamisítással. Mindez az ő szempontjából logikus következtetés, de ellene mond a kronológia tudományának.

„Nagy Sándor ugyanis Kr. e. 323-ban halt meg, s tudjuk, hogy a halála évétől útnak indult egy időszámítási rendszer. Ha valaki a középkor során következetesen a Nagy Sándor halála óta eltelt években gondolkodott, akkor pontosan 323 évvel nagyobb dátumokat használt, mint azok, akik már Krisztus születésétől számították az időt!" – írja Tóth könyvének 13. oldalán. Nos, valójában a „Görög nyelvterületen az egyik legnevezetesebb éra Nagy Sándor dinasztiaalapító hadvezéréhez, I. Seleukos Nikatórhoz kapcsolódik. Seleukos hivatalos iratokban az időt Mezopotámiában (Babilonban) 312-ben aratott győzelmétől és uralomra kerülésétől számította s fia, I. Antiochos (majd a többi utód is) folytatta ezt, felhagyva a hagyományos uralkodási év számításának a gyakorlatával. Így alakult ki a Kr. e. 312 őszétől, pontosabban a makedón újévtől, azaz Dios hónap 1-jétől (amely általában októberre esett) kezdődő, eredetileg dinasztikus időszámítási rendszernek indult Seleukida éra. Az ázsiai makedón-görög fennhatóság alatt élő [helyesen: lévő – Sz. L.] területeken (beleértve az ottani különböző nyelvű helyi lakosságot is) évezrednél is hosszabb ideig számították egyéb kisebb jelentőségű helyi érák mellett a Seleukida uralom kezdetétől az éveket. Ezt az érát a szír és arab szerzők „a görögök" vagy „Alexandros" évszámításának is nevezik."[13]

Másutt a julianusi vagy spanyol éráról „értekezik" s megállapítja, hogy az említett időszámítás szerinti dátumokat „értelemszerűen 44 év levonásával lehet Krisztus születésétől számított dátumokká konvertálni" (29.). Ezzel szemben a spanyol éra indulási dátuma Kr. e. 38. év jànuár 1-je. Ez a számítás a Kr. u. 5. század második fele óta volt használatos, s a Pireneusi-félszigeten még a 15. században is használták.[14]

Így nem csoda hát, ha Tóth Gyula téves számaival még azt is bebizonyítja, hogy Kézai – aki nem tudhatott arról, hogy Kálti Márk szerint Attila halálától a magyarok második bejöveteléig 100 vagy 104 év telt el! – miért 872-re tette a magyarok második bejövetelét:

[13] OLAJOS Teréz: *A görög kronológia.* In: *Bevezetés az ókortudományba* III. /ΑΓΑΘΑ/ Szerk.: HAVAS L. – TEGYEY I. Debrecen, 1999. 223.

[14] SZENTPÉTERY Imre: *A kronológia kézikönyve.* A *Chronologia* és az *Oklevéltani naptár* összevont, javított és bővített kiadása. Budapest, 1985. 32.

445 –	Ekkor halt meg Attila a Képes Krónika szerint.
104 –	Ennyi év telt el Attila halála és a magyar honfoglalás között a Képes Krónika szerint.
323 –	Ennyi év a különbség a Nagy Sándor halála utáni időszámítás és a keresztény időszámítás között
872	Kézirat szerint ekkor volt a magyar honfoglalás!
(445 + 104 + 323) –	(13–14.)

4. Tóth Gyula ezek után a bizánci „fantomkorszak" időhatárainak történeti szituációit, illetve „gyanús" uralkodóit vizsgálja: „614-ben III. Konstantin már koronázott társcsászár, ámde még csak három esztendős. Az az időszak tehát, amikor III. Konstantin tényleges hatalomhoz jut, már a fantomkorszak idején történik. *Ha Illig tétele igaz, akkor III. Konstantinnak valamilyen formában a 10. században is fel kell bukkannia! És lám, csodák csodája, a X. században ismételten találkozunk egy Konstantinnal, igaz, ezúttal nem III.-kal, hanem VII.-kel!* (...) Ez a fiú, csak egészen későn, a koronázása utáni 24. évben kap valódi hatalmat a kezébe, egészen addig mások intézték helyette a kormányzati ügyeket, ami az ifjú császárnak nyilvánvalóan csíphette a szemét. E tekintetben rendkívül hasonlított III. Konstantinra, aki szintén csak későn vehette kezébe az ügyek intézését, és akit szintén társuralkodóvá koronáztatott a császár-papa. [sic!] (...) Feltűnő hasonlóság mutatkozik tehát a 7. századi III. Konstantin élete, és a 10. századi VII. Konstantin élete között! (...) De nem csak a két Konstantin személye mutat feltűnő hasonlóságokat, hanem a 7. századi és a 10. századi Bizánc külpolitikai helyzete is! A 7. században, amint azt már megjegyeztem, észak felől az avar előrenyomulás szorongatta a birodalmat, délkelet felől pedig a perzsa hódítások szaporították aráncokat a mindenkori „Konstantinok" homlokán. A 10. században mintha ismételné magát a történelem: észak felől a magyarok zaklatják a Birodalom nyugalmát, délkelet felől pedig az arab előrenyomulás teszi ugyanezt! Ez az a pont, ahol az emberben elkezd motoszkálni valami balsejtelem: Nem lehetséges, hogy a 7. századi avarokban voltaképpen a 10. századi magyarokat kell tisztelnünk? És nem lehetséges, hogy a 10. századi arab expanzió voltaképpen ugyanaz, mint a 7. századi perzsa előrenyomulás? Ha Bizánc a 7. században a perzsákkal és az avarokkal volt kénytelen szembenézni, akkor a 10. századra e népekből magyarok és arabok lesznek!" (23–24.) [kiemelés Tóthtól]

Tény szerint: III. Konstantin igazából három hónapig uralkodott és 30 évig élt (611–641, társuralkodó 613. januárjától, császár 641. májusától szeptemberig), VII. Konstantin pedig ténylegesen 15 évig kormányzott és 54 éves korában hunyt el (905–959, 911-től társuralkodó, 913-tól császár, de ténylegesen I. Romanosz

Lekapenosz trónfosztása után – 944. dec. 16. – egyeduralkodó).[15] Az, hogy III. Konstantin után 300 ével élt egy másik – történetesen a VII. – Konstantin, az nem jelenti azt, hogy a kettő ugyanaz, s Illig elmélete bizonyított! E logika alapján azonos nevű, de más sorszámú uralkodókat – pl. VIII. Chlotart a Nyugati Frank Királyságban vagy Wessex-házi V. Cynegilst Angliában – kellene találnunk a 7. és a 10. század első felében Európában (sőt, szerte a világon!), ami természetesen nincs így. A nagyvonalúan felvázolt azonos történeti szituációhoz pedig nem ártott volna elolvasni bármilyen, Bizáncnak ezzel a korszakával foglalkozó szakkönyvet.[16]

5. Tóth elsősorban Ransanust teszi felelőssé a kitalált avar korszaknak a hun-magyar történet közé való becsempészésért: „*Ransanus elfogadta Thuróczy 744-es dátumát, ám szerinte 744-ben nem a magyarok, hanem a szarmaták (!) jöttek ki szülőföldjükről, miután egy Hungar nevű vezér (?) élükre állt, és a magyarok csak később jöttek be a Kárpát-medencébe úgy, ahogy azt Kézai Krónikája írja!*

Ez volt historikus irodalmunknak az a gyászos pontja, amikor a hun és a magyar korszak közé elkezdtek becsempészni egy harmadik, illegális korszakot. Egy olyan korszakot, amelynek egyetlen célja az volt, hogy éket verjen történelmünk két fejezete közé, s ezáltal megteremtse a lehetőségét identitásunk későbbi átprogramozásának, a finnugor hazugságnak!" (80–81.) [kiemelés Tóthtól]

Korábban már említettük, hogy Ransanus szerint a hunok, a magyarok, a szkíták és a szarmaták voltaképpen ugyanaz a nemzet (lásd a 8. jegyzetet). Ransanus a 744-es időpontot Thuróczytól vette át, pedig korábban *Annales*ében II. Benedek pápaságának ideje (684–685) szerepelt.[17] Érdekességként nem árt megjegyezni, hogy ez utóbbi dátum nagyjából a László Gyula-i „kettős honfoglalás-elmélet" egyik kulcsmomentumának, a szakberkekben csak „griffes-indás" – az elmélet szerint már magyar – népesség bejövetelének korszakára esik.

Természetesen Bonfini lesz a fő bűnbak, hiszen az ő munkája nyomán „vált tehát a kétosztatú (hun-magyar) előtörténet háromosztatú (hun-avar-magyar) előtörténetté. A cél egyértelmű: a magyarokat egy közbenső korszak beiktatásával történelemtudatilag elválasztani attól a hun Attilától, aki Isten ostoraként halálos csapást mért a nyugatiak nagy összeurópai birodalmára, az indoeurópaiak büszkeségére, az ókori Rómára!" (84.)

---

[15] MATZ, Klaus-Jürgen: *Ki mikor uralkodott? kormányzott*? Fordította: Hulley Orsolya, Pálinkás Mihály. Budapest, 1994. 52–53.

[16] Pl. BRÉHIER, Louis: *Bizánc tündöklése és bukása*. Fordította: Baán István. Budapest, 1997.; OSTROGORSKY, Georg: *A bizánci állam története*. Fordította: Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd, Prohászka Péter. Budapest, 2001.

[17] RANSANUS, 182.

Az eddigiek ismeretében talán nem meglepő, hogy Bonfini elég részletesen, közel nyolcvan oldalon foglalkozik Attilával, annak királlyá választásától a haláláig bezárólag.[18] Bonfini a folyamatosságra törekedett, mint ahogyan azt a Tóth Gyula által idézett (82.) Szabados György is megállapítja: az avar korszak „beemelése a több évszázad alatt rögzült magyar krónikás hagyomány egyik legfontosabb jellemvonásának, a régmúlt két részre tagolásának mondhatott volna ellent, ám az avarok ittléte nem nőtte ki magát közbülső fejezetté. Ennek oka az volt, hogy az író nem törekedett szakaszolásra, ehelyett a Kárpát-medence folyamatos históriáját adta elő".[19]

De adjuk át a szót magának Bonfininek: „Más szerzők nagyobbrészt azt állítják, hogy az egyszer már elfoglalt Pannóniákat nem is hagyták el sosem. Ezt a longobárdoknak az előző könyvben elbeszélt háborúiból egyszerűen ki lehet következtetni, hiszen a hunok, akiket avaroknak is mondtak, Kagán király idejében ezekkel többször hosszabb szövetséget tartottak, melynek vége szakadván, gyakorta keményen hadakoztak. (...) Véleményem szerint az avarok nem királyukról, hanem állhatatlanságukról kapták a nevüket, mert lakóhelyüket gyakran változtatták, és mert az övék volt Szkítia legősibb népe, melyet szoros rokonság kapcsolt a hunokhoz, hunoknak tartották őket. Amikor pedig Vindeliciát elfoglalták, a bajorokat, mint sokan vélik, a bójokról és az avarokról nevezték el; egypáran, mint fentebb kifejtettük, ezeket Boioarinak mondják. Azt tehát, hogy körülbelül 300 évig hunok nem lettek volna a Pannóniákban, másokkal nemigen tudom alátámasztani. Idegen földön nem is tehettek szert harminckét év alatt akkora erőre, hogy Károly roppant súlyos támadását könnyedén elviseljék, és nem találhatták elhagyatottan azt a termékeny és kellemes éghajlatú földet, amelyre nemcsak a szomszédok, hanem a legtávolabbi nemzetek is ácsingóztak."[20]

Látható, hogy Bonfininél is a hunok, az avarok és a magyarok gyakorlatilag ugyanaz a nép: a „hunok, akiket avaroknak is neveznek", az „avar pedig hun fajzat volt", „a hunok, akiket aztán magyaroknak neveztek"[21] stb. Mindebből egyértelműen az következik, hogy Bonfinire – Tóth Gyula véleményével ellentétben – nem lehet alapozni a finnugor-elméletet.

„De vajon miért nem felelt meg Mátyásnak az a krónika, amit Thuróczy János írt? Mi lehetett az oka annak, hogy Bonfinit, aki rövid magyarországi tartózkodás után hazatért Itáliába, kifejezetten azért hívatta vissza (!), hogy vele dolgoztassa át Thuróczy krónikáját?" – teszi fel a kérdést Tóth Gyula és rögtön meg is adja rá a választ: „Látva udvarának erőteljes olasz-orientáltságát, és ismerve a német-

[18] BONFINI, 74–151.

[19] SZABADOS György: *A magyar történelem kezdeteiről.* Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. (http://www.arts.u-szeged.hu/mediev/szgytezis.htm).

[20] BONFINI, 187.

[21] Uo. 165. és 187.

római császári cím megszerzésére irányuló ambícióit, érthető, ha idővel egyre inkább kínossá és kényelmetlenné lett számára a hun Attila öröksége! Attila nevének rendkívül negatív csengése volt nyugaton, s diplomáciai erőfeszítései során nem vetett rá jó fényt az olaszok által „kutyafülűnek" és „barbárnak" tartott hun fejedelem, aki a Krisztus utáni V. században porig alázta Rómát! Ezért lett Thuróczy krónikája elfogadhatatlan! Ő ugyanis egyenesen párhuzamot vont a nagy hun király és Mátyás között! (...) Ezért kellett tehát átdolgoztatni Thuróczy János magyar szellemben megírt, s alapvetően magyar forrásokra építkező krónikáját, amely még teljesen üresen hagyta az Attila és Álmos közötti évszázadokat!" (84–85.)

Ez az eszmefuttatás is tipikus példája a részigazságok, feltevések és önmagukban megálló tények ok-okozati összefüggésbe hozásával bizonyítani vélt téves állításnak. A német-római császári címért való küzdelemben Mátyás már 1486-ban alulmaradt, amikor I. Miksát római királlyá –, a császári címhez vezető lépcsőfok, mely később automatikusan a császári címmel együtt járt – választották.[22] Ennek oka nem Mátyásnak Attilával és a hunokkal való kapcsolata volt, hanem az európai nagypolitika; magyarán, senkinek nem állt érdekében, hogy Mátyás a viszonylag erős Magyarországgal a háta mögött megszerezze a német-római császári címet is. Az igaz, hogy Thuróczy János magyar szellemben írta meg a művét, ám az, hogy krónikája alapvetően magyar forrásokra épült, nem áll meg, mint ahogy azt már Mályusz Elemér tisztázta: „Amíg a két krónikacsoport szövegeinek összeolvasztásával Thuróczy csak csekély mértékben növelte meg művében a régibb magyar történetet tartalmazó rész terjedelmét, addig a szkíta-hun történetet jelentékenyen kibővítette új fejezetek beiktatásával. Ezeknek anyagát olyan munkákból merítette, amelyekről elődeinek részben nem is lehetett tudomásuk, mivel a 15. században keletkeztek."[23]

Kulcsár Péter így összegzi Bonfini megbízatásának okait: „Mátyás viszont nem mondott le a tudós familiárisról. Mihelyt az ausztriai hadihelyzet valamelyest rendeződött, és decemberben létrejött a fegyverszünet, a nyugalom beköszöntével első dolga volt, hogy visszahívja őt. A közvetlen okot az szolgáltatta,

[22] KUBINYI András: *Mátyás király*. Budapest, 2001. 117–118.

[23] MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, 1967. 109. Thuróczy fő forrása a szkíta-hun történetre vonatkozólag Aeneas Silvius földrajzi-történeti lexikonja és Antoninus firenzei érsek világkrónikája volt. Az ókor írói közül háromnak a könyvét tanulmányozta figyelmesen át: Trogus Pompeiusét, Pomponius Meláét és Julius Solinusét. Kevésbé kétségtelen, de bizonyítható, hogy közvetlenül ismerte Herodotos, Diodorus Siculus és Dionysios Periegetes munkáit. A többi ókori szerzőt ellenben kétségtelenül csak közvetve ismerte, főleg Aeneas Silvius nyomán. A kereszténykor történetírói közül alaposan tanulmányozta a XIII. századi dominikánus, Martinus Polonus krónikáját, ezt a rendkívül elterjedt kézikönyvet, valamint Isidorus Hispalensis, és Orosius munkáit. A többi középkori történetíró – Iordanes, Gembloux-i Sigebert, Beauvais-i Vince, Freisingi Ottó – már csak közvetve ismeretes előtte. (MÁLYUSZ, 110–118.)

hogy 1488. március 20-án Brünnben megjelent Thuróczy János *Magyar krónikája*, melyet szerzője a magyar történelem reprezentatív összefoglalásának szánt, az udvar finomabb ízlésű körei azonban tűrhetetlenül barbárnak találtak. Mátyás tehát fölkérte Bonfinit a tárgy reneszánsz szellemben, humanista stílusban, modern módszerekkel és méltó terjedelemben történő feldolgozására, természetesen a számára kívánatos felfogásban."[24]

6. Tóth Gyula ezek után Anonymust veszi célkeresztbe: „Anonymus a hun Attilát teljesen háttérbe szorította, a magyar történelem tárgyalását csak Álmosnál és Árpádnál kezdte, s az egyszerű nép történelmi emlékezetét nem tartotta többre *„parasztok hamis meséinél vagy regösök csacsogó énekénél"*. A vérszerződés aktusa sem Kálti Márknál sem Kézai Simonnál nem jelenik meg. Anonymus azonban említi, mégpedig egyértelműen azért, hogy kifejezésre juttassa: egységes magyar nemzet csak a vérszerződés óta létezik! Úgyhogy mi csak ne is firtassuk honfoglalás előtti történelmünket, hiszen semmi értelme sincs! Anonymus műve a 18. század közepéig *„titkon lappang"*, majd amikor előkerül alapjaiban változtatja meg *„előidőkről vallott vélekedéseinket"*!" (86–87.) [kiemelések Tóthtól]

Már korábban említettük, hogy Anonymus is összekötötte Árpádot Attilával. Anonymus ugyan használt forrásokat, művét mégis inkább regényes gestában elbeszélt, elsősorban politikai okokból megírt alkotásnak tekinthetjük.[25] Györffy György szerint „Az Attilától való származás anonymusi megfogalmazása egyébként teljes összhangban van a Gesta birtoklásigazoló törekvésével. Szinte az egész honfoglalástörténet nem más, mint a szerző környezetébe tartozó nemesek birtoklásának történeti legalizálása. Amint az egyes nemesi családok történeti birtokjogát a nemesek őseinek helyi csatáival teremti meg (vö. pl. Huba, Tühütüm szereplését), ugyanúgy az Árpádok és az egész nemesség egyetemének történeti birtokjogát a Pannóniát meghódító Attilára alapozza. Anonymust kell tehát a történeti jog gondolatának bevezetőjéül tekintenünk".[26]

Anonymus, bár valóban lekezelően nyilatkozik a népi emlékezetbe mélyen beívódott mondaszerű történetekről, ám pl. a Turul-mondát mégis felhasználja.[27] Az igaz, hogy sem Kálti, sem Kézai nem ír a vérszerződésről – valószínűleg nem is ismerték Anonymus művét –, de a vérszerződés megtörténésének hiánya nem azt jelenti, hogy a magyar nép azelőtt nem létezett. Az általánosan elfogadott álláspont szerint a vérszerződés „világszerte elterjedt szerződési forma, amelyben a

[24] KULCSÁR Péter utószava. In: BONFINI, 1013.

[25] GYÖRFFY György: *Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége*. In: Gy. Gy.: *Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok.* Budapest, 1988. 34–35.

[26] GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Budapest, 1993. 136.

[27] ANONYMUS, 12.

felek összevegyítik (majd általában megisszák) vérüket, ezzel jelképesen testvérül fogadva egymást. (...) Az aktus maga minden bizonnyal hiteles, és fontos szerepet játszhatott a különböző eredetű törzsek közötti politikai, ill. kulturális egység elmélyítésében, mivel abban a korban a vérségi rokonságon alapuló kapcsolatok elsődleges fontosságúak voltak."[28] Németh György tanulmányában meggyőzően bizonyítja, hogy Anonymus a vérszerződés történetének megalkotásakor antik és középkori forrásokat használt fel, azaz a vérszerződés antik és középkori toposz, amely nem a magyar hagyományból származik és valószínűleg Anonymus alkalmazta elsőként a magyarokra.[29]

Annak pedig, hogy Anonymus műve hamisítvány lenne, mint ahogy azt Tóth Gyula sejteti, ellent mondani látszik az a tény, hogy a kézirat keletkezése az írástörténeti párhuzamok alapján egyértelműen a XIII. század közepére, de mindenképpen IV. Béla halála événél (1270) korábbra helyezendő.[30] Tóth figyelmét az is elkerülte, hogy míg Anonymus munkáját 1746-ban adták ki, addig Sajnovics János *Demonstratio*-ja, melyben először történt kísérlet Magyarországon a finnugor nyelvhasonlításra 1771-ben jelenik meg, ám e korszak történetírásának igazi összegzője, Pray György – aki vallja a háromosztatú őstörténetet, s aki szerint a finnek oly módon rokonaink, hogy ők is hunok – munkája csak 1774-ben lát napvilágot.[31] Az tehát, hogy Anonymus műve alapjaiban változtatta meg a magyar őstörténetről vallott képünket, azaz ténylegesen köze van a finnugor-elmélethez, nem felel meg a valóságnak.

7. Tóth Gyula könyvének végén a naptárhamisítás okát a Kárpát-medence feletti jogigényben véli felfedezni: „Egy ilyen nagy elől birtokában hódító hadjáratait, Nyugat-Európa egységesítésére irányuló törekvéseiket nem lehetne többé agressziónak minősíteni! Úgy lehetne beállítani (kommunikálni) a dolgokat, mintha ők pusztán csak érvényre juttatnák a *Nagy Károly-féle* jogigényt, mintha Nagy Károly örököseiként helyreállítanák annak széthullott összeurópai birodalmát! A három fiktív évszázad megteremtette a lehetőséget e nagy nyugati császár történelembe való becsempészésére, miközben Árpádot el lehetett szakítani tényleges nagy elődjétől, valóságos hivatkozási alapjától, a hun Attila királytól! [88.] (...) Ebben a részletben gyönyörűen felsejlenek a hamisítás mögöttes szándékai, céljai. Az indogermán hegemóniára, és végső soron az ezt megvalósító új Rómára áhítozó 19. századi tudományos körök kire is hivatkoztak, amikor jogot formál-

[28] *Britannica Hungarica.* Világenciklopédia XVIII. kötet. Főszerkesztő: SZÉKY János. Budapest, 416.

[29] NÉMETH György: *The Origins of the Tale of the Blood-drinking Hungarians.* In: *Tolerance and Intolerance in Historical Perspective.* 91–109. Edited by Csaba LÉVAI and Vasil VESE. Edizioni Plus – Università di Pisa, 2003. 91–109.

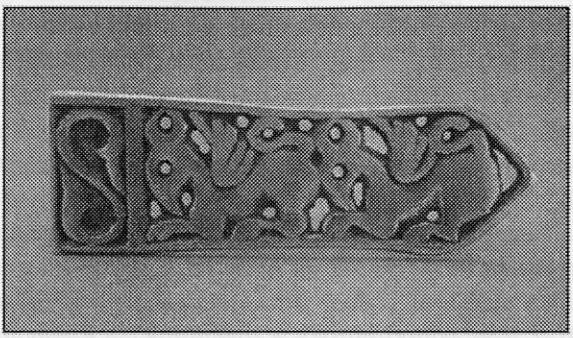
[30] VESZPRÉMY László utószava. In: ANONYMUS, 74.

[31] KISZELY István: *A magyarok eredete és ősi kultúrája* I. Budapest, 2000. 72.

tak a Kárpát-medencére? Természetesen Fiktív Nagy Károlyra, és annak pannóniai hódításaira! Ugyanis a beiktatott 300 év és a finnugorelmélet segítségével már korábban lehetetlenné tették, hogy a magyarok az Attila-féle jogalapra hivatkozhassanak, s ezután már bátran lehetett hangoztatni, hogy *Nagy Károly pannóniai hódításai időben megelőzték Árpád honfoglalását, ezért a nyugatiak Kárpát-medencei jogigénye régebbi, mint a magyaroké! A magyarok tehát törődjenek csak szépen bele, hogy a Kárpát-medence fölötti szuverenitásukat elveszítik, fogadják csak el, hogy országuk a nyugatiak tartományává züllik! Látható tehát, hogy milyen érdekeltségi viszonyok, milyen erők és milyen szándékok vezettek a 300 éves naptárhamisításhoz, a finnugor elmélethez, és krónikáink hiteltelenítéséhez! Ezek a kérdések mind-mind szorosan összetartoznak, egymástól el nem választhatók! A nyugatiak, a Róma újjáépítésében érdekelt erők, kárpát-medencei történelmünk során számtalan kísérletet tettek ennek az országnak a nyugathoz csatolására, európaivá tételére, megszelídítésére és egy összeurópai birodalomba való beillesztésére, beidomítására! Ehhez kreáltak maguknak jogalapot a nagy naptárhamisítással!*" (91.) [kiemelés Tóthtól]
Az eddigiekből, úgy gondolom, világosan kitűnik, hogy valamennyi krónikánk ennek az állításnak az ellenkezőjét bizonyítja. Mindegyikben megtalálható, hogy az Árpád-ház őse Attila, s a magyarok, az avarok, a hunok, a szarmaták és a szkíták ugyanazok a népek. Azaz a krónikáinkból nem lehet bebizonyítani a finnugor-elméletet!

Nagy Károly birodalmába elvileg beletartozott a régi Pannonia, de a valóságban más volt a helyzet: „A frankok tehát különösebb katonai győzelem nélkül, a nem várt bolgár hadjáratnak köszönhetően vonták uralmuk alá Pannóniát. A frank határok jogilag a Dunáig tolódtak ki. A valóságban azonban a létrehozott Pannon őrgrófság frank berendezkedést sosem kapott. Az avar szállásterületek nyugati sávjában – ahol a karantán szlávok is éltek – épült csak ki a frank közigazgatás. Az Avar Birodalom délnyugati része a friauli őrgrófságnak jutott, az Enns folyótól keletre eső területeket pedig Bajorországhoz csatolták. Ez utóbbi területeket később Ostmarknak, keleti őrgrófságnak nevezték."[32] Egy Nagy Károlyra való esetleges hivatkozás tehát már azért sem állja meg a helyét, mert a frank császár sohasem foglalta el az egész Kárpát-medencét. És azt se felejtsük el, hogy maga a naptárhamisítás Illig és követői szerint a 10. században történt – elkövetőként a szóba jöhető személyek: VII. Bíborbanszületett Konstantin, III. Ottó és II. Szilveszter[33] –, tehát találni kellene az ez utáni időkből való olyan forrást, mely a Magyarország ellen vezetett háború okát megjelölve erre az érvre hivatkozik. Ám ez idáig ilyen forrás nem bukkant fel, pedig háború akadt jócskán.

[32] PAPP Imre: *Nagy Károly és kora*. Debrecen, 1997. 46–47.
[33] ILLIG, Heribert: *Kitalált középkor. A történelem legnagyobb időhamisítása*. Bp., 2002. 404–405.

Végezetül érdemes néhány mondatot szólni az avarok régészeti hagyatékáról (eddig hatvanezer feltárt sírról van szó!!!), ami Tóth Gyula szerint „akár Attila hunjainak régészeti hagyatéka is lehet" (21.): „A Kárpát-medence területén felszínre került temetkezések, leletek és egyéb más emlékek (megközelítően egy milliónyi tárgyról van szó!) a nem szakemberek számára is azonnal nyilvánvalóan mutatják, hogy az avarnak nevezett emlékek egy egészen sajátságos kultúra, ritus és művészet tanúbizonyságai, amely kultúrának nem későantik (bizánci) vagy germán gyökerei vannak. Az avarok ízig-vérig a kelet – korábban már megismert – szkíta-hún művelődés nagyszerű örökösei, csak talán még zártabb, még körülhatároltabb szellemi és tárgyi emlékanyaggal rendelkeznek, mint elődeik."[34] Azt hiszem, ebből a rövid összefoglalásból is kiderült, hogy az avarok régészeti anyaga egyértelműen különbözik a hunokétól, azaz nem lehet a két nép régészeti anyagát összemosni. – Az avarok és a magyarok közötti kapcsolat meglétének problematikája egy más kérdés, de az már nem tartozik e cikk témájához.

Tóth Gyula könyve kapcsán több tanulságot is levonhatunk. Először is szögezzük le, hogy az amatőr történetírás nem azonos a dilettáns történetírással. Nem történész végzettségű kutató is tud értékest alkotni, ami gazdagítja a történettudományt. Ennek természetesen az a feltétele, hogy alapos és felkészült legyen, ismerje fel az ok-okozati összefüggéseket, tisztában legyen az adott korszak problémáival, ismerje a forrásokat és a szakirodalom jelentősebb munkáit. Sajnos Tóth Gyula, mint kiderült, nem bír e jellemzőkkel. Még a legminimálisabb elvárásnak sem felel meg, mert az elolvasott (?) krónikákat sem volt képes érdemben összehangolni saját a priori tételével. A téma szakirodalmának ismeretéről pedig szólni sem érdemes, hiszen legalább a Szádeczky-Kardoss Samu és

[34] BAKAY Kornél: *Őstörténetünk régészeti forrásai* II. Miskolc, 1998. 143–146.

Olajos Teréz által szerkesztett, az avar történelem forrásait bemutató munkákat[35] ismernie kellett volna, nem beszélve az avar korszak történetével és régészeti anyagával foglalkozó tanulmányok és könyvek tucatjairól.[36] Csak remélni lehet, hogy a történészszakma nem e mű alapján alkot véleményt a lelkes működvelő amatőr kutatók ténykedéséről, mert Tóth Gyulának ez a könyve sajnálatos módon nem rendelkezik egy tudományos munka alapkritériumaival.

LÁSZLÓ SZENDREI

Poor Avars!
Thoughts on Gyula Tóth's *A magyar krónikák és a kitalált középkor*
[Hungarian Chronicles and the Invented Middle Ages]

In the community of historians, the storm evoked by the hypothesis of the invented Middle Ages has already died down. However, the apparition of new works that aim at proving the existence of a 297 year time gap has not ceased. This would be alright if these works responded credibly to the vast amount of facts and arguments confuting the hypothesis or, if they acknowledged unclarified events and issues from the period in question – roughly the 7th–9th century. But instead, amateur Hungarian historians have adopted unquestioningly Heribert Illig's hypothesis which, theoretically at least, is the best proof for a Hun–Hungarian continuity. This paper has been inspired by such a work: Hungarian Chronicles and the Invented Middle Ages by Gyula Tóth. Yet, the problem is not in its main thesis but in its reasoning as regards both ideas and methods.

Gyula Tóth's primary contention is that the Avar period (including the Avars themselves) did not exist. It and they are mere invention. He uses the Hungarian chronicles up to Thuróczy's work and the writings of Illig's followers as proofs for his argument. This paper examines and contradicts these alleged proofs.

The book also offers other lessons which can be drawn. First, one should not forget that amateur historiography is not the same as dillettantish historiography. There are researchers without a formal education whose fine work contributes to the science of history. But they must embody certain qualities like accuracy and careful preparation, understand causality, be familiar with questions of different epochs/eras, and with sources and literature as well. Unfortunately, the author does not meet these requirements. He has not even shown himself able of reconciling the chronicles he has read with his own a priori allegations. He is lacking in an acceptable knowledge of the

[35] SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* Bp., 1998.; OLAJOS Teréz: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* Szeged, 2001.

[36] Legutóbbi nagy összefoglalások: *Archäologische Denkmäler der Awarzeit in Mitteleuropa* [I–II.] Hrsg.: József SZENTPÉTERI. Budapest, 2002.; *Magyar régészet az ezred-fordulón.* Szerk.: VISY Zsolt. Budapest, 2003.

literature on the topic. He should at least have familiarized himself with the works presenting the sources of Avar history, not to mention the numerous books and papers dealing with the history and archeological findings concerning the Avars. It is only to be hoped that professional historians will not form an opinion of enthusiastic amateur historiographers on the basis of Gyula Tóth's book as it does not fulfill the smallest criterion of a scientific work.

VISKOLCZ Noémi: **Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia, a Bisterfeld könyvtár**. Budapest – Szeged, OSzK, Scriptum Rt. 2003.

Tengeri utazás az Újvilágba hajó és vitorla nélkül (Johann Daniel Major 1570-ben kiadott útleírása nem valóságos utazás élményén, hanem a szerző ismeretein alapszik) hasonlatosságára képzeletbeli utazás e könyv a 17. század műveltségébe, térképrajzolás, gyűjteménykészítés, kincsestár katalógus.

Viskolcz Noémi doktori disszertációja (*Válság és publicisztika- egy heterodox csoport olvasmányai a 30 éves háború idején*, Szeged, 2000, /kézirat/), Bisterfeldnek a magyar oktatásügyben betöltött szerepét tárgyaló tanulmánya (*Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadása 17. században*, MKSz, 2002, 249–271), s ez a bibliográfia valamint könyvtárismertetés hiányt pótol. Azt az elmaradást igyekszik csökkenteni, mely e korszakban a gyulafehérvári tanügyi és kulturális központ jelentőségét nem láthatja be, mivel ennek helyes értékelése az itt élő Alsted, Bisterfeld és Piscator életművének ismeretét feltételezné. Mint a bibliográfia és könyvtárismertető előszavából megtudjuk Bisterfeld leveleinek, műveinek pontos számbavétele eddig nem történt meg, s így a kutatás alapjául Jan Kvačala 1891-ben megjelent dolgozata szolgál (Kvacsala János: *Bisterfeld Henrik János élete*, Száz, 1892, 447–478, 544–577), s külföldön egyáltalán nem ismerik Erdélyben kiadott műveit. Főként az összefoglaló, munkásságát összefüggéseiben látó tanulmányok hiánya elkeserítő, de filozófiai munkásságáról, diplomáciai tevékenységéről és irodalmi munkássága tekintetében (Bartók István két tanulmánya) is igen szűkszavú a szakirodalom.

„Johann Heinrich Bisterfeld 1629 novemberében érkezett két herborni tanártársával Gyulafehérvárra, hogy teljesítsék Bethlen Gábor felkérését az erdélyi akadémia létrehozására vonatkozóan. Johann Heinrich Alsted, Philipp Ludwig Piscator és Bisterfeld ki is dolgoztak egy átfogó oktatási programot." Az akadémia alapítása, később a nyomda vezetése, műveiknek, könyvtáruknak, főként Bisterfeld diplomáciai kapcsolatainak hatása oly szerteágazó és hosszú távú, hogy nem egyszerű e hatás feltérképezése. Tankönyvkiadásuk jelentőségét (maguk írták, vagy szerkesztették az ötosztályos köziskolának majd a teológiai illetve bölcseleti tanulmányokra a tankönyveket, melyeknek példányszámából arra következtethetünk, hogy több iskolába is elterjesztették) Viskolcz Noémi így összegzi: „Mindez azt jelenti, hogy a gyulafehérvári akadémia alsó öt osztályának oktatási programja egyfajta mintaként állt a többi református intézmény előtt". Azt a műveltséget kísérli meg körvonalazni a bibliográfia és könyvtárismertetés, amelyet Bisterfeld, mint teológus, filozófus, diplomata és tanár birtokolt és terjesztett.

A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai sorozat VI. köteteként megjelent kiadvány az előszó után egy bibliográfiai táblázattal indul, mely tisztázza Bisterfeld életrajzi adatait, illetve műveinek listáját, s azok bibliográfiai adatait. Erre az alapvető tisztázásra azért van szükség, mert mint az előszóból megtudjuk, „a 2001-ben megjelent filozófiatörténeti kézikönyv, mely

ugyan külön fejezetben tárgyalja Bisterfeldet, de a bibliográfiai részben egyrészt összekeveri apja, Johann Bisterfeld és az ő munkásságát, másrészt az erdélyi kiadványokról egyáltalán nem vesz tudomást." (Viskolcz 2003. 9. o.)

J. H. Bisterfeld műveinek felsorolása kiterjed saját disputációira, a herborni és erdélyi disputációira, az Erdélyben, külföldön és posztumusz megjelent műveire. Az általa gondozott és kiadott művek sorát mások által szerzett művekben megjelent költeményei, ajánlásai követik. A bibliográfiai adatokat gazdag jegyzetelés kíséri a nyomtatványok címlapjain található szövegek, illusztrációk leírásaiként. A szerző egy későbbi fejezetben is kitér a reprezentáció könyv- és olvasmánytörténeti jelentőségére.

Bisterfeld kiadott és kiadatlan leveleinek eddig feltárt jegyzéke (86 kiadott és 35 kiadatlan példányát ismerjük levelezésének) bepillantás Bisterfeld kiterjedt levelezésébe, melyben a 26 évre Erdélybe „zárkózott" tudós szellemi életének nagy része megörökítődött. A Bisterfeld könyvtárát feltérképezni kívánó tanulmány Bisterfeld könyvbeszerzéseinek kapcsán részletesen kitér levelező partnereinek bemutatására és külföldi tudóskörökkel való kapcsolatának jellemzésére, mely az 1638-as utazásától eltekintve az erdélyi évek alatt e levelezésekre korlátozódott.

Két kéziratos kötet származik Porcsalmi P. András kezétől, melyek közül az egyik Bisterfeld előadásainak másolata, a másik pedig több más 17. századi szöveg mellett tartalmazza Bisterfeld két írását, valamint egy ismeretlen kéziratos kötet, mely Bisterfeld négy írása mellett számos más kéziratot is magába foglal.

A Bisterfeldnek írt ajánlásokat a szakirodalmi lista követi, melynek karcsúsága aláhúzza a szerző munkájának jelentőségét.

A könyv második fele Bisterfeld és utódja könyvtárának ismertetését tartalmazza. A magyarországi könyvkultúra egyik érdekessége ennek a könyvtárnak a feltárása, mivel a 17. században ritka az ilyen „tudós gyűjtemény".

A Bisterfeld könyvtár feltérképezésére és elemzésére két forrás áll rendelkezésre, Bisterfeld levelezése, melyben könyvrendeléseit, kritikáit, olvasmányélmény beszámolóit találjuk, valamint egy könyvkatalógus, mely 247+18 tételből áll. A 18 tétel elemzését elvégezte a szerző a már említett tankönyvkiadásról szóló tanulmányában, hiszen ez a 18 tétel egy tankönyvfelsorolás Bisterfeld halála évéből, tehát valószínűleg, az akadémiai könyvtár egy pillanatnyi állapotának rögzítése.

Bisterfeld könyvtárának sorsát halála után meghatározta, hogy egyetlen örököse, leánya, még ugyanaz évben elhunyt, s így leánya gyámja, Peter Wiederstein feltételezhető Bisterfeld könyvtárának örökőseként. A könyvek egy részét feltehetően a gyulafehérvári kollégium örökölte meg, egy része pedig – a szerző feltevése alapján – Michael Halicius könyvtárába került, felvásárlás útján.

Bisterfeld könyvtárához Alsted könyvtárának története is hozzátartozik. A korabeli feljegyzések alapján Alsted könyvei elégetéséről rendelkezett, de végakaratának végrehajtása bizonytalan. Feltételezhető, hogy apósa könyvtárát Bisterfeld igyekezett meg-

menteni, hiszen saját könyvtáraként használta tudóstársa könyveit. „Egymás könyvtárának használata, sőt, egyfajta összeépítése, nagyon is logikusnak tűnik, főleg az Erdélyben igencsak egymás társaságára és így könyveire is szoruló professzorok esetében."

A fejedelem, I. Rákóczi György könyvtárára, és fia, Zsigmond könyvbeszerzéseire is hatása volt Bisterfelednek, a fejedelem könyvtárának könyveivel is rendelkezett. Feltehető, hogy a fejedelem segítségével is jutott könyvekhez.

Könyvbeszerzéseinek útjait levelei alapján részletesen tárgyalja a tanulmány, s csak azokat a könyveket, küldeményeket tartja számon Bisterfeld tulajdonaként, melyekről biztos tudomása van.

Bisterfeld műveltségét a rendelkezésre álló adatokból és forrásokból, levelezéséből, könyvbeszerzési szokásaiból a baconiánus, hagyományellenes filozófia művelésével jellemezhetjük. Könyvtára alapján olvasott korabeli teológiát, és ismerte a tudományosság időszerű írásait (Descartes, Campanella, Bacon és Mersenne műveit), érdeklődött a mechanikus tudományok és a kozmológia iránt. Összegezve az eddigi tapasztalatokat és adatokat Bisterfeld műveltségéről, a következőket emelném ki: műveiben és levelezésében végigvonul egy éles baconiánus szellemű hagyományellenesség, hagyományon Arisztotelészt és az ókori 'filozófiatudományt' értve. Olvasott kortárs teológusokat, filozófusokat és tudósokat, pl. Descartes-ot és Campanellát, Bacont és Mersenne-t. Rendkívül jártasságot mutatott a mechanikai tudományokban, kozmológiájában Galileit idézte és tudta, hogy vannak, akik feltételezik a Holdon az életet. Pánszófikus tervei kidolgozásában teljesen párhuzamosan haladt Comeniusszal, és a tudományokat hasonló reformokkal akarta megjavítani, mint ő." (Viskolcz 2003. 94. o.)

A kötet további része Bisterfeld és utóda könyvtárának töredékkatalógusának közléséből, valamint az ezt megelőző tanulmányból áll. E katalógus a szebeni Bisterfeld-hagyatékban található, mely egy részben feldolgozatlan levéltári iratcsomó, leveleket, számlákat, feljegyzéseket, katalógusokat tartalmaz. Mivel a lista fejléc nélküli, s a lap alján ér véget a felsorolás, feltételezhető, hogy töredék. Évszám nem fordul elő a tételek mellett, csak két esetben, az is jóval Bisterfeld halála utáni, (1661 és 1665) s mivel több olyan tételt is tartalmaz a katalógus, mely jóval Bisterfeld halála után jelent meg, így felvetődik a kérdés, hogy egyáltalán a Bisterfeldé volt-e ez a könyvtár, melyet e katalógus jegyez. A legkésőbbi kiadás 1688-ból származik, így a feljegyzés ez idő után keletkezett.

A tételek elemzése a katalógus csoportosítása mentén történik: *a hagyományok és kommentárok, középpontban Arisztotelésszel* fejezet a kor filozófiai műveltségét, *a hermetika, alkímia, iatrokémia* a korban elterjedt mágia területét, az *orvosi és természettudományi művek* a kor tudományosságát, a *kínai útleírások* pedig a kor különlegességeinek világába vezet. Rendkívüli műveltségrétegekbe enged betekintést e kalauz, felkeltve érdeklődését az Újkor kezdete iránt a mai olvasónak, mint hajdanán megragadta a csak álmodozva utazók képzeletét az Újvilág kalandorainak útleírása.

Az utolsó fejezet kitér a *reprezentatív jellegre,* mivel a „jegyzékbeli könyvek egy részében kitüntetett szerepet játszanak az illusztrációk", melyekből hét ábra erejéig ízelítőt is kapunk.

A könyvjegyzékben előforduló könyvek elemzése után – figyelembe véve a könyvtár hiányosságait: teológia, nyelvek, irodalom, poétika, történetírás, jog, hungarikák feltűnő hiánya, melynek oka lehet a könyvtár töredezettsége – megállapítható, hogy nem egy univerzális könyvtárról készült e jegyzék, hanem egy szakkönyvtárról. Minden szempontot figyelembe véve valószínűsíthető, hogy Bisterfeld hagyatékról szól e feljegyzés, melyet Peter Wiederstein Bisterfeld könyvtárának egy részére alapozva épített tovább.

Mihala Vera

BORVÖLGYI Györgyi: **Ráday Pál (1677–1733) könyvtára**. Bp., OSzK, 2004. 300 l. (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 7.)

Nagy múltú sorozat legújabb kötete látott napvilágot nemrégen: az OSzK kiadványai közül *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai* sorozat (közkeletűbb nevén a KKK) 7. darabját Ráday Pál egykori könyvállománya összeállításának szentelték. A possessort nem kell különösebben bemutatni a magyar nyelvű olvasóközönségnek, hiszen neve közismertségét részint a Rákóczi-szabadságharcnak köszönheti (a fejedelem személyi titkáraként sokrétű bel- és külpolitikai tevékenységet végzett), részint a református közéletben betöltött szerepének (az első református egyházi főgondnokot tiszteljük benne), illetve a szűkebb szakmai horizonton már életművét egy konferencián több szempontból megmérték (a kötet megjelent Esze Tamás szerkesztésében 1980-ban). A jórészt a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-könyvtárában őrzött muzeális anyag vizsgálatára korábban többen is tettek kísérletet, többnyire történeti szempontból; ám a Rádayakhoz köthető kötetek provenienciájának tényszerű felmérésére ezidáig nem vállalkozott senki. A feladatot stílszerűen a legkompetensebb, az egyik helyi kutató és könyvtáros, Borvölgyi Györgyi végezte el.

Aki végigkísérte a hasonló adattárak (*Adattár, Könyvtártörténeti Füzetek, KKK*) megjelenését, annak nem számít újdonságnak, hogy a Monok István patronálásával készülő elemző típusú kötetek vagy egy nagy múltú közösségi könyvtár (pl. a nagyszombati egyetemi bibliotheca) vagy a magyar művelődéstörténet meghatározó alakja, egy főnemes (Rákóczi-család) vagy tanár (Bisterfeld) köré szerveződtek. Monok tanár úr szerkesztői szempontrendszere a lehetőségig precíz, átlátható, több keresőfelülettel ellátott köteteket indukált. Borvölgyi Györgyi munkája sem kivétel ebben. A belső címlapon látható Ráday Pál szignójának másolata, majd ezt a klasszikus felosztás követi: a könyvtárról szóló állomány- majd eszmetörténeti tanulmány, a katalógusok, mutatók, szakirodalmi bibliográfia, és a fontos fejezeteknél német nyelvű összefoglaló. A hatalmas kutatómunkát végző könyvtáros háttérbázisát jelzi a könyv negyedét kitevő források ismertetése, a személy- és helynévregiszterek, a városok szerinti

nyomdász- és kiadómutatók, a művelődés- és könyvtártörténeti szakbibliográfia.

Az első tanulmány a források feltalálásának útját mutatja meg, hogyan állt össze a hét katalógus-fajta. Az 1730 körüli hivatalos, 12 classisra felosztott és a saját katalógus (összesen 171 tétele) mellett tetemes az egyéb, esetleges gyűjtések (Gorzó Gellért, Csikós Júlia és Borvölgyi Györgyi) révén megtalált könyvek, vagy könyvadatok száma is (125 tétel). A Rádayak által hátrahagyott listákon túl az Egyházkerület könyves állományában fellelt kötetek possessori bejegyzései, és a levéltári gyűjteményben fennmaradt autográf könyvrendelői jegyzék (95 tétellel) szolgáltatott ehhez újabb adatokat. Borvölgyi Györgyi szépen mutatta be az elemzésben ennek a nyomozó útnak a részleteit, ahogyan a precíz szakirodalom ismeret és a korreláló levéltári adatok alapos filológiai munkával épültek egymásra, mint egy mozaik kockái. (Egy zavaró, nem filológiai, hanem szemléletbeli hiányra leltünk: az egyes katalógusjegyzékek sorszámai híján nehéz megtalálni pl. a sorrendben 20.-at, amint erre a katalógus + sorrend kódra a tanulmány hivatkozásai egyébként utalnak.)

A források jegyzékét, majd a második nagy tanulmány könyvtártörténeti részét olvasva kibontakozik előttünk egy valóságos könyvkereskedelmi hálózat, melyben érintettek voltak református lelkipásztorok és tudósok éppúgy, mint könyvkötők és ingatlan összeírást végzők. A korabeli református értelmiség (a familiáris kapcsolatokon túl a Telekiekkel való rokonság, valamint a bécsi ágensek segítségén túl Pápai Páriz, Bél Mátyás külhoni ismeretségei) tevőlegesen járultak hozzá a könyvtárépítéshez. A személyes beszerzésekről fennmaradtak levelek, sőt feltételezhető az is, hogy a kötetben VII. szám alatt kiadott autográf Rádaykatalógus nyomtatott kereskedői katalógusjegyzék alapján jöhetett létre. Fontos többek közepett a Martonfalvi tanítványok sorával kötött baráti szál (Debreceni Ember Pál és veje, Szatmári Paksi István, vagy Mányoki János fia, a neves festő Mányoki Ádám), illetve Kármán András (Kármán József apja) tevékenysége, akik mind megfordultak Losoncon, a Rádayak egykori birtokán.

A családi könyvtár öröklési rendjét elemezve, főként Segesváry Viktor könyvtártörténeti munkáit vezérfonalul véve, említette meg a kötet szerzője, hogy mind a beszerzési kör, mind a bizonytalan vagy feltételezett birtokosú könyvek adatai kiegészülhetnek, amennyiben az erdélyi könyvesházak nyomtatványait autopsziával végig lehet vizsgálni, vagy ezeknek részletekre kiterjedő katalógusai megjelennek. Ha nem is a nagyon várt Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, de végre hosszú előmunkálatok után az Akadémiai Könyvtár RMK-katalógusa nemrég napvilágot látott Sipos Gábor kolozsvári történész-levéltáros gondozásában (Kolozsvár, Sapientia, 2004.). Borvölgyi Györgyi a Ráday-könyvtár kölcsönzési körét értékelve helyezte el ezt a nemesi intézményt a Teleki Téka és a Széchenyiek könyvtáralapító tevékenysége sorában. Nemcsak nemzetközi és magyar nyomtatványok szervezett gyűjtését támogatta ez a főrangú család, hanem a korszak neves literátorainak, filozófusainak nyújtott segítséget munkájuk elkészítésében, így a csa-

ládi könyvállományból kölcsönzött Bél Mátyástól Kazinczyn át Horányi Elekig több neves literátor.

A kötet derekát a hét csoportot alkotó katalógusjegyzék és a tételenként hozzáfűzött, néhol egész terjedelmes megjegyzések adják. A KKK-sorozat rendszeres adatkezelése, hatalmas szakirodalmi háttérbázisa igen jó tájékoztatást nyújt az egyes könyvek provenienciájának kutatói számára. Most kizárólag Ráday Pál olvasmányanyagának eszmetörténeti elhelyezését vesszük számba. Ráday Pál 1730 körüli katalógusának szakrendje igazodik a korabeli nemzetközi szabványhoz (pl. az oxfordi Bodleian Library 1614-es nyomtatott nyomtatványkatalógusához, ld. Fazakas Gergely tanulmányát, MKsz 2004). Borvölgyi Györgyi ismertetése (a második tanulmány második része) nagyjából követte ezt, de tematikus csoportokat alakított ki ezen belül (pl. három témakörbe választotta szét a jogi szakmunkákat: ezáltal Obersulz kánonjogi gyűjteménye, vagy az 1681-es törvények mind a Werbőczy, Otrokocsi, Hobbes műveit tárgyaló fejezethez tartoznak). Ráday Pál széles látókörét, olvasottságának spektrumát érzékelteti az, hogy a címek és az alkotók irányzathoz való besorolása alapján készített elemzés 15 oldalt tesz ki, és ugyanakkor csak a legfontosabb adatokat, súlypontokat jeleníti meg. Természetesen a kategorizálás velejárója, hogy támadható. Nem teszem. Csak a helyzet nehézségére kívánom felhívni a figyelmet, és arra, hogy milyen fontos lehet újabb és újabb szempontok szerint górcső alá venni ezt a hatalmas anyagot további olvasástörténeti elemzések során.

Érthető Bonfini és Istvánffy nevének említése Magyarország történetével kapcsolatban, illetve a történeti életrajzoknál Joviusé. Köztük azonban lényeges a szemléleti hasonlóság: a Liviuson alapuló reneszánsz történetírói paradigma. Hasonló a helyzet a magyar barokk irodalom emlékeivel: Kisviczay és Csécsi szólásgyűjteményei a retorikai képzésnek megfelelően valóban a feltüntetett helyen, ám nem a filológia, inkább a szótárak és preceptumirodalom közé illenek a korabeli szakrendben. Christianus Matthiae, német történetíró műve témáját tekintve besorolható az ókor történetével foglalkozó munkák sorába, tényleges hatása a protestáns mártírkultusz előzményeinek és kordokumentumainak feltüntetése miatt a protestáns történelemszemléleten mérhető le. Ugyanez a nehézség a jezsuita Tursellinus világtörténete és a németalföldi közkedvelt politikatörténész, Georg Horn művei kapcsán: az egyháztörténetből kinövő politikatörténet hazai viszonyok között még sokáig az alapdiszciplínát gazdagította.

Látványosan lehetetlen meghatározni a prédikációkat műfajuk (traktátus, elmélkedés, polémia, stb.), vagy eredetiségük alapján (a címlapon nem jelzett fordításra, átdolgozásra jó példa a prédikáció, elmélkedés formában megjelenő Csúzi Cseh Jakab Perkins-alapú *Lelki...Oskolája*). A szövegek azt mutatják, hogy ezek a határok igen elmosódottak a korban, több műfaj együtt jelentkezik egy alkotáson belül, habár a cím vagy az előszó mást ígér. A legtöbb kegyességi munkát, ha fennmaradt katalógusa, valószínűleg a *Libri Ascetici* körébe sorolták volna be, ahogy pl. a fordítások alapmunkáit (pl.

Perkins, Grosse, Hildersham, Kegel) a külföldi rendszerezések tették a korban. Szerencsésebb volt tehát a prédikációkat jobb híján az eszmetörténeti irányultságuk alapján besorolni, ahogy ezt Borvölgyi Györgyi is tette, miközben az újabb vizsgálatok azt mutatják, hogy ezek a 19. századi egyháztörténeti kategóriák egyre kevésbé alkalmazhatók, sem a személyekre, sem az egész magyar korszakra nézve, még kevésbé az egyes irodalmi művekre.

A legnehezebb a szűken vett teológiai munkák eszmetörténeti vagy műfaji elhelyezése. Hiszen a mai értelemben vett tudományok még nem váltak el élesen egymástól (pl. az alapvetően dogmatikai rendszerezésű oktatáson belül kapott helyet az etika, katechetika tárgya; a gyakorlati teológiát még a segédtudományok közé sorolták). Ezt a helyzetet jelzik a svájci dogmatikusok, Polanus, Heidegger és Turrettinus művei, amelyek dogmatikai rendszerezésű, de kifejezetten polemikus-apologetikus élű összegzések. A kora újkori Európában ekkor önállósodnak a bibliai segédtudományok (pl. archeológia, kortörténet, geográfia, kronológia, vallástörténet), és szakadnak ki az egyháztörténet teleologikus paradigmájából. Pósaházi János *Igazság istápja* című munkája tényleg káté formájú vitairat, ugyanakkor anyagbősége, példatárának és szemléleti paramétereinek elemei folytán méltán tartható a 17. századi református dogmatika alapműveként (mint Amesius *Medullája*, mint Ács Mihály König-fordítása) számon. Nem beszélve arról, hogy Debreceni Ember Pál a sárospataki professzornak ezt a művét az előszó adalékai miatt a magyar egyháztörténet kútfejeként emlegette több ízben.

Az 1980-as Ráday Pál-emlékkötetben Czeglédi Sándor és részint Makkai László tanulmányai tisztázták a diplomata eszmetörténeti helyét, elhelyezve őt a református pietizmus égisze alatt. Látókörének sokszínűségét, illetve tudományos és vallási elfogulatlanságát jellemzi, hogy a biblikus teológiai tárgykör alapvető kiadványain túl (Biblia, zsoltárok és zsoltármagyarázatok, imakönyv, exegézis, teológiai traktátus) a nemzetközi írásmagyarázói irányzatok legszélesebb palettája tárul fel könyvtárjegyzékeiből. A hugenotta hátterű, de Németalföldön tevékenykedő és harcos ortodox beállítottságú Maresius és Prideux mellett megtalálhatók Ráday gyűjteményében a hebraista Jacob Alting testvérének, Heinrich Altingnak irénikus munkája, ugyanitt a coccejánus Braunius és a francia karteziánus orvos, Deusing egyik műve, hasonlóan a kegyesek, az angol Perkins, Amesius és Grosse, illetve a német Francke, Spener értelmezései. Látva ezt a hihetetlenül tagolt eszmetörténeti spektrumot, két apró megjegyzés hadd álljon itt. Egyrészt nem meglepő a kötet egyik érdekes adaléka: III. Frigyes brandenburgi választófejedelemnek Spenerhez írt hitvallása olvasható az 1639-es Kegel-elmélkedés fordításának utolsó lapjain kéziratos bejegyzésként, melyet Borvölgyi Györgyi szöveghűen közölt (225. tétel). Másrészt pedig nem szokványos, hogy a korszak németalföldi centrumú teológiai kommentárirodalma helyett itt látványosan megnőtt a francia protestáns teológiai, történeti, földrajzi, filozófiai munkák száma. Kevés a francia nyelvű (ezek zömében latin anyanyelvű írások), de számos a

francia kultúrközegbe tartozó kiadványok mennyisége.

Ha a tanulmány rendszerező felosztásában elkülönítjük a polémia tárgykörébe eső kiadványokat, a *Libri Theologici Adversarii* egyéb, főként hungaricákkal való bővítése érdekes tanulságokkal szolgál. A hitváltás traktátusai (a sziléziai Scultetus munkája, a svájci Vedelius-fordítás Laskai János tollából és Czeglédi István *Az Országok romlásárul* szóló könyve) mellett jelentős a jezsuita-ellenes munkák száma (Amesius *Bellarminus enervatus*-a, Visartus és Aletophilus műve, illetve az 1657-es váradi névtelen kolligátum, a *Jesuita paterek titkai*). Leginkább a katolikus-protestáns, különösen is a magyarok közt lejátszódott hitviták kötetei iránt vonzódott a Ráday család: minden korszakból gyűjtötte a kiadványokat, a korai és kései Pázmány-polémiától (Tejfalvi Csiba Márton, Pósaházi János, Tolnai F. István), Kézdivásárhelyi Matkó István és Sámbár Mátyás 1660-as évekbeli sárospataki vitáin át, a pozsonyi vésztörvényszék ideológusa, Bárány György elleni anoním írásokig (Komáromi Csipkés György, Bethlen Miklós). Ráday Pál már érett emberként élte meg az Otrokocsi-féle rekatolizáció körüli vitát (Otrokocsi több művén kívül a porosz Praetorius és a magyar konvertita korábbi angol tanára, Woodroof írása tartozik ide), és közvetve támogatta az 1704 körül Kocsi Csergő János tiszántúli püspök vezetésével kibontakozott, 15 pont köré szerveződött vitát (Kocsi Csergő János, a Debreceni Ember Pál-féle Juellus-kiadás, a katolikus Szentiványi és Brenner válaszai).

A temetési búcsúztatók, személyes naplója, Ember Pál visszaemlékezései egyaránt kegyes mentalitású személyként állítják be Ráday Pált: fenti érdeklődése a protestáns felekezet terének beszűküléséhez köthető, annak történeti, retorikai oldalának megismerése iránti fokozott igényének tulajdonítható, semmint a személyiség polemizáló hajlamának, amire igazán nem is találunk példát. Ezzel rávilágíthatunk arra a helyzetre, amelyben a 17. századi politikus a felekezetek és politikai irányzatok közti szerepét játszotta. Többször is törésen állt: az 1690-es évek közepi vértelen ellenreformáció légkörében, a Rákóczi-szabadságharcban, majd a református egyház első főgondnokaként, funkcióját tekintve virtuális fejedelemként képviselte a protestáns felet a politikai küzdelmek során. Rendszeres teológiai felkészültségének egyik oldalára találtunk ekként bizonyítékot.

A 2004-ben megjelent Ráday-könyvtár szakszerű felmérése jelzetten kb. 300 tételes könyvgyűjtemény, de ténylegesen sokkal több kiadványt tartalmaz: nemcsak a kolligátumkötetek miatt, hanem azért is, mivel a bibliográfiai összeállításhoz tartozik egy majd 100 tételes appendix jegyzék. Ráday Pál életének utolsó időszakában (1729) Lipcséből megrendelt kötetek tudását már nem gyarapíthatták, de ez a lista fényt vet érdeklődésének az alakulására. A német jogi kiadványok (kézikönyvek, lexikonok, gyakorlati segédkönyvek) megrendelése egy politikustól nem számít ritkaságnak, hasonlóan ehhez a kertészeti, botanikai, földrajzi szakkönyvek a nemesi életforma részei. Ám az újonnan rendelt, túlnyomórészt németalföldi teológiai munkák az eddigi jegyzékekben nem szerepeltek, pedig a felsoroltak 70%-ának bőségesen voltak korábbi kiadványai.

Érthető a rendelés Vitringa, Witsius, az ifjabb Spanheim, Leydekker munkái esetében: ezek a századvégen több ízben, több helyen is megjelentek, van kötet, amelyik részenként, és a rendelt példány egy összefoglaló kötet.

Többségében kompendiumokat rendelt Ráday Pál (Heidegger, Hoornbeek, Bockhart, Lampe, Ussher), illetve egykét speciális témakör alapvető elemzését (L. de Dieu, Jansen, Pictet, Joh. Melchior), és valószínűleg már elrongyolódott vagy elkallódott kötetek helyére újabb kiadású verziót (Kálvin, Sulpitius Severus, Dordrechti kánonok). Azonban a fentiek közül (nem számítva a történeti tájékozottságot nyújtó Heidegger és Lampe műveket) egyedül Witsius-kötete volt eddig a magyar nemesúrnak. A 17. század végi magyar református teológusok között azonban ezen teológusok számaránya a legjelentősebb (kötetet és idézettséget tekintve egyaránt), ez pedig azt mutatja, hogy Ráday Pál élete vége felé, közéleti tevékenysége lezárultával kezdett el érdeklődni a teológiai kommentárok iránt, amikor az élete nyugalmasabb periódusába érkezett.

A KKK-sorozat újabb kötete igényes kiadvány, gazdag adattára a Ráday-család könyvtárépítésének. A magyarázatok hűen követik a könyvek vándorútját, a megrendeléstől, az állományba kerülésen át egészen a könyvtár máig ívelő sorsáig. Borvölgyi Györgyi kiadványa alapos filológiai előtanulmányok után került az olvasó elé: így a számtalan adatbázis után újra van egy komoly érdeklődésre számot tartó olvasmánytörténeti feldolgozásunk.

Csorba Dávid

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor: **Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században.** Tanulmányok, Argumentum Kiadó, Budapest, 2003, 280 l. (Irodalomtörténeti füzetek, 151 l.)

Az 1960-as években kezdett kibontakozni az az irodalomtörténeti irány, amely szerint régebbi korok szövegeit nem értelmezhetjük csak a mai irodalomfogalmunk alapján, hanem az adott kor felfogását integrálva – de világosan disztingválva szépirodalmi és tudományos igényű munkák között – kell azokat meghatároznunk. Ez a szemlélet hozta meg az irodalomtörténetírásban azt a paradigmaváltozást, melynek során az erősen esztétikaközpontú vizsgálódást felváltotta a komplex művelődéstörténeti (retorikai, irodalomszociológiai, irodalomantropológiai és sok más mellett természetesen az esztétikai jellegű) megközelítés. Ez a folyamat fordította a kutatás figyelmét többek között a 17–18. század tekintélyes méretű, feltáratlan szövegkorpusza, a magyar és latin nyelvű egyházi irodalom irányába.

Ma már szinte toposz jellegű, untig ismételt az irodalomtörténet-írásnak az a megállapítása, hogy a kora újkor századainak vallásos írásművészete nem marginális eleme, hanem szerves része az irodalmi kánonnak, és folyamatos kölcsönhatásban áll a kor világi művészetével, nyelvi, retorikai, stilisztikai tekintetben táplálója a 18. század végén megjelenő tisztán világi irodalomnak. Szükséges azonban megemlítenünk, hogy a gyarapodó – bár néhol esetleges – szövegkiadások és az egyre növekvő számú szakirodalom ellenére még mindig markáns elmaradás mutatkozik e periódus el- és megismertsé-

ge terén. Főként akkor szembeszökő ez a tény, ha a nyugat-európai gyakorlatot vesszük figyelembe. A kor hazai vallásos irodalmának feldolgozottsági mértéke rendkívül egyenetlen, erős differenciák mutatkoznak az egyes műfajok, sőt a protestáns és katolikus felekezet tekintetében is.

Knapp Éva és Tüskés Gábor az elmúlt két évtized folyamán jelentős erőfeszítéseket tett a kora újkor irodalomtörténeti és kultúrhistóriai hasadékainak kitöltésére. Bevallottan e hiátus enyhítése a célja az *Irodalomtörténeti füzetek* 151. köteteként publikált munkájuknak is, amely így zavartalanul illeszkedik be a friss kutatási eredményeket közzé tévő nagy múltú sorozat könyvei közé. Azonban munkájuk eltérést is mutat a sorozat általános arculatához viszonyítva, hisz könyvük nem monografikus igénnyel íródott, hanem a további vizsgálódást megalapozó, elősegítő szándékkal hét önálló tanulmányt ad közre. A szerzőpáros mind a bevezetésben, mind pedig az egyes tanulmányokban hangoztatja, hogy a 17–18. századi katolikus felekezetű vallásos irodalom ismert és kevésbé ismert fragmentumainak felvillantásával a majdani szintézisteremtéshez kíván hozzájárulni.

A tanulmánykötet jelleg magában hordozza azt, hogy a dolgozatok eredeti rendeltetésüket tekintve is rendkívül differenciáltak: találunk köztük konferencia-előadásokat, kritikai szövegkiadáshoz és fakszimile kiadáshoz írt kísérőtanulmányt, sőt kéziratban maradt munka összegzését is. Mégsem mondhatjuk azt, hogy a könyvben nem érvényesül erős koherencia. Ennek az összetartó erőnek elsődleges hordozója a kötet széles perspektívát nyitó címe.

Másodszor megfigyelhetjük, hogy az egyes szövegek diskurzusba lépnek egymással, értelmezik és kiegészítik egymást. Ennek kiaknázására a könyv szerzői törekszenek, hol a szövegen belül (36. ill. 40. oldal), hol pedig a paratextusban (110. oldal 13. lábjegyzete) valósítva ezt meg. Sajnos, a kötet vége felé ez a tendencia kevésbé érvényesül, pedig ezáltal szorosabb kapcsolatot lehetett volna létesíteni az egyes tanulmányok között. Gondolhatnánk itt pl. a Rákóczi meditációit és Mikes episztoláit tárgyaló dolgozatok egymáshoz való viszonyát átláthatóbbá tévő, egymást értelmező összefüggéseinek bemutatására.

A könyvön belül megvalósuló koherenciát szem előtt tartva, harmadik lényeges pontként kiemelhetjük azt, hogy a kötet szerkezetét vizsgálva a tanulmányok szignifikánsabb és lazább tematikai kapcsolata két nagy csoportot eredményez. Az első csoportba sorolhatjuk a közösségi áhítat különféle megnyilvánulási formáit vizsgáló szövegeket, melyeknek az itt elemzett esetekben a barokk és késő barokk korszak Mária kultusza az elsődleges hordozója. Erős megszorításokkal ide illeszthető be a 18. század vallásos ponyvairodalmát feldolgozó tanulmány, hiszen a ponyvanyomtatványokon belül – főleg a tárgyalt időszak második felében – érvényesülő katolikus dominanciát és az ezzel járó Mária tiszteletet a szerzők is kiemelik. A másik csoportot a Rákóczi meditációs irodalmával és Mikes episztolafordításaival foglalkozó két dolgozat alkotja, melyek között a janzenista teológiai és exegetikai szemlélet teremt szoros kapcsolatot, illetve az, hogy a vizsgált

szerzők a bibliai szövegek segítségével önértelmezést folytatnak.

A kötet nyitótanulmányában a szerzőpáros a Szent István országfelajánlása nyomán kibontakozó Patrona Hungariae és Regnum Marianum képzetkör 16–18. századi alakulását tekinti át, de mindezt erősen szövegközeli módon. Eszmetörténeti összefüggéseket szem előtt tartva rámutatnak az ilyen típusú Mária kultusz nemzetközi környezetére, majd kitekintenek a választott korszak előtti és utáni magyar vonatkozásaira. A három történeti fázis világos elkülönítése egyben arra is figyelmeztet, hogy a fogalmak nem cserélhetők fel. A Regnum Marianum toposzt tüzetesebben górcső alá véve hangsúlyozzák annak határozott rekatolizációs aspektusát. A Regnum Marianum képzetkört a toposzkutatáson belül az ún. tartalmi toposzok köré helyezik, melyeknek legfőbb jellegzetességük, hogy nincs állandó szerkezetük, nem köthetők személyhez, szerepüket és érvényességüket a történelmi és társadalmi, nem ritkán aktuálpolitikai helyzet nagymértékben befolyásolja.

A tanulmány a nagy ívű áttekintés mellett több ponton problémafelvető jellegű, további kutatásra ösztönző. Ezek közül két markáns kérdéskörre irányítjuk most figyelmünket. Az egyiket Szekfű Gyula fogalmazta meg több mint hat évtizede: „Sem az egyes szellemi irányok története nincs eléggé kidolgozva, sem pedig Szent Istvánnak ezekben való elhelyezkedése. Külön vizsgálatra volna szükség, amely az egész 16–18. századi protestáns irodalomra kiterjedve meg tudná állapítani, meddig maradt meg Heltai felfogása, s mikor és mily gyorsan távolodott el tőle a katolicizmussal minden téren szembehelyezkedő protestáns felfogás." (SZEKFŰ Gyula *Szent István a magyar történet századaiban = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SERÉDY Jusztinián, III, Bp., 1938, 32.) Bár a felvetett problémát ezidáig többen, többféle aspektusból is tárgyalták, de csupán valamilyen kérdés járulékos elemeként, így megnyugtató, katolikus és protestáns felekezeti viszonyulásokat egyaránt figyelembe vevő irodalmi és történelmi tisztázása még várat magára. A másik felvetés, hogy a rendi különállás és a Habsburg integráció kifejezésére egyaránt alkalmas toposz az egyes alkotók életművében hogyan artikulálódik. A legizgalmasabb kora újkori írók e szemszögből talán a Knapp Éva és Tüskés Gábor által is viszonylag részletesebben megfigyelt, és hagyományosan csak a „magyar szentek prédikátora"-ként aposztrofált jezsuita szerzetes, Csete István, vagy a szintén jezsuita Szabó István.

A következő tanulmány a barokk iskoladrámák világába kalauzol úgy, hogy közben kitárulkozik előttünk a nagyszombati jezsuita kollégium mindennapi élete az 1640-es évek végén. Körképet nyújt egy Judit-dráma előkészületeiről, a szereplők számáról, társadalmi és nemzeti hovatartozásáról. Az előadás időpontjának pontos meghatározásával sikerül beazonosítani a darab szerzőjét Gabriel Dietenshamer személyében. A szerző a programfüzet alapján rekonstruálja a dráma szerkezeti és dramaturgiai sajátosságait, melyek közül a leginkább szembetűnő a színpadi akció hiánya. Mint azt Knapp Éva is hangsúlyozza, nincs tudomásunk olyan Judit-drámáról, ahol Holo-

fernes ne lépne színpadra. Konzekvenciaként tehát azt vonhatjuk le, hogy e darabban a küzdelemről – mely a protestáns Judit-drámák központi eleme, s a török elleni harc allegóriája – a hangsúly áthelyeződik a győzelemre. Mindebben a darab ellenreformációs mozzanata érhető tetten, hisz a katolikus felfogás szerint Judit Mária praefigurája, s így Judit triumfálása voltaképp Mária dicsőítése. Gabriel Dietenshamer művének erénye, hogy a kor iskoladrámáihoz képest szabadon bánik a bibliai cselekménnyel, s a hagyomány és aktualizálás szerves egységben valósul meg nála.

A barokk kori vallásos próza egyik legérdekesebb, ugyanakkor jórészt feltáratlan területe az ún. mirákulumirodalom. A feldolgozottság hiányának oka leginkább abban lelhető fel, hogy a mirákulumnak, mint meghatározott elvek mentén szerveződő műfajnak az elismerése késlekedett a tudomány részéről, s az ilyen jellegű műveket hol az exemplumok, hol pedig a legendák körébe sorolták. A műfaj hazai kanonizációjának legtevékenyebb előmozdítói között találjuk Tüskés Gábort, aki a királyi Magyarország búcsújárási szokásait vizsgálva több művében is felhívta a figyelmet ezekre az irodalmi igényességű, fontos kor- és egyháztörténeti dokumentumokra. A szerzőpáros *Az első máriavölgyi mirákulumos könyv és utóélete* c. dolgozatában a műfaj egyik hazai viszonylatban korai reprezentánsát – amelyet Ferdinand Ignaz Grieskircher állított össze, s 1661-ben Bécsben jelent meg latin nyelven – elemzi. A könyv szerkezetét vizsgálva megállapítják, hogy az felépítésében megfelel a műfaj európai normájának és nívójának, de számottevő különbség, hogy Grieskircher mellőzi a külföldön gyakori hosszabb mirákulumelbeszéléseket. Ennek magyarázata az a tény, hogy az erkölcsi és vallási tanítást Grieskircher fontosabbnak tartja a szórakoztatás szándékánál. Különösen tanulságos a dolgozatnak az a része, melyben a szerzők számba veszik a széleskörű tudásanyaggal rendelkező, de pálos szerzetesként nagyobbrészt az alsóbb néprétegekkel kapcsolatot tartó Grieskircher retorikai-stilisztikai eszköztárát, s ezáltal jellemzik a mirákulumos könyv szerzőjének szinkretizmusát.

Esterházy Pál a 17. század végének illusztris, sokat idézett alakja, akár történelmi, akár művelődéstörténeti szerepét vesszük alapul. A kötet negyedik tanulmányának nem titkolt szándéka, hogy a hajdani nádorról kialakult képet tovább árnyalja, a politikusi, történetírói, költői, zeneszerzői jellemzések mellé felvázolja a kor színvonalán alkotó prózaíró portréját is. A *Mária atlasz* első kiadása 1690-ben jelent meg Nagyszombatban, ennek 1994-es fakszimiléjéhez készült kísérőtanulmányát olvashatjuk a szerzőpáros kötetében. Az 1696-os kiadással szemben, melyben 1300 Mária képről – ebbe a kor nyelvhasználata szerint festmények és szobrok egyaránt beletartoznak – olvashatunk, az 1690-es edíció sokkal izgalmasabb, mert bár „csak" 117 Mária kegyhelyet mutat be országok szerint csoportosítva, de a leírásokat itt metszetek is szemléltetik. Így a tanulmány szerzőinek alkalma nyílik szöveg és kép sajátos ikonográfiai alapokon nyugvó kommunikációs aspektusából elemezni a barokk kor Mária tiszteletét, melyben az áhítat és tudományos jelleg szerves egészként jelenik meg.

A barokk főúr műve legjelentősebb forrásától, Gumppenberg *Atlas Marianus*ától jelentősen eltér. Legszembeszökőbb ez a királyi Magyarország zarándokhelyeinek tekintetében, amelyeket a müncheni jezsuita művéhez képest nagyobb számban említ (összesen 17-et sorol fel, ebből 11 kép új Gumppenberghez képest, melyekből több, saját birtokán található), s ezek ismertetése részletesebb. Mindezzel a *Mária atlasz* szerzője azt a célt szolgálja, hogy saját birtokán és az országban serkentse a Mária kultuszt, ill. a hazai kegyképeket egyenrangúsítsa az európai ábrázolásokkal. Esterházy a hazai kultuszhelyek leírásainál fokozott figyelmet fordít a személyes érintettség kinyilvánítására. Ebben a barokk kor vallásosságának arra a jellegzetességre figyelhetünk fel, hogy míg a középkorban a búcsúhelyek nagyobbrészt egyházi kezdeményezésre jöttek létre, addig a kora újkor idején egy-egy zarándokhely felvirágoztatásában a helyi földesurak szerepe felértékelődik.

A szerzőpáros többször is kiemeli, hogy Esterházy művében a középkori és a barokk vallásosság elemei „szemléletmód és stílus szintjén szoros egységbe fonódnak" (148), de ennek az érdekes felvetésnek a kifejtéséhez egy hasonmáskiadás kísérőtanulmánya nem nyújt megfelelő keretet. Esterházy Pál munkájának irodalomtörténeti jelentőségét az is növeli, hogy a szerző személyében egy barokk főúr vallásos, nemzeti nyelvű művet alkot a széles néprétegek számára, s hogy több ezidáig latin nyelven és szájhagyomány útján élő történet első magyar nyelvű lejegyzését találhatjuk itt meg (pl. Genovéva-legenda).

A kötet ötödik tanulmányaként szereplő, II. Rákóczi Ferenc meditációit vizsgáló szöveggel a 17–18. század vallásosságának külsőleges, intézményesített megnyilvánulásai után a lélek legbensőbb tájain találjuk magunkat. A meditáció műfaji specifikumából adódik, hogy mindig valamilyen személyes válságélmény hatása serkenti, s benne az adott témához kötődően zsoltáros hangvételű lét- és sorsértelmezés fogalmazódik meg. Ám a meditáció konkrét megvalósulását a különböző szerzők történelmi körülményei, habitusa, s az általuk használt források gondolatvilága, meditációértelmezése döntően befolyásolja. Épp ezért példaértékű az az akkurátus pontosság, amelyet a szerzőpáros tanúsít e kérdéskör vizsgálatakor. Először tüzetesen ismerteteti az életrajzi körülményeket, a műfaj elméletét, majd rátér az 1721–22-re datálható *Meditációk* és. *Az 1723. év elmélkedései* c. művek forráskritikai elemzésére. Az eljárás jogosságát igazolja a meditációk keletkezési körülményeinek, felhasznált forrásainak és gondolati tartalmának szimbiózisa. A tanulmány szerzői szerint a szövegek spirituális, morális, aszketikus és teológiai jellege arra utal, hogy bár a janzenista tételek nyílt hangoztatását kerüli a fejedelem, de valójában a janzenista és jezsuita teológia ellentéteinek feloldására tesz kísérletet. Külön figyelmet érdemel a szerzőknek az az eljárása, hogy a műfajelméleti és az exegetikai fogalmakat a vizsgált kor kontextusában, mai értelmezésüktől megkülönböztetve igyekeznek tárgyalni.

A kötet hatodik tanulmányában a szerző a Mikes–filológia egyetlen nyitva maradt nagy kérdésére, az *Episzto-*

láknak és az evangéliumoknak... magyarázattya c. műnek a forrására keres választ. E munka újfent igazolni látszik azt a szövegkritikusok között Bóta László nyomán elterjedt megállapítást, miszerint: a régi magyar irodalom kutatása és a rendőri munka lényegében azonos logikára vezethető vissza. Tüskés Gábor hatalmas munkával a Mikes fordításához alapul szolgáló könyv „ősszerzőjeként" azonosította azt a François Perdoulx-t, akinek személye még a francia szakirodalom számára is szinte ismeretlen, s akinek műve 1686 és 1803 között jelentős átalakításokkal legalább 10 kiadást élt meg, melyekből azonban ma csak 5 edíció lelhető fel. Sajnos épp az elveszett kiadások között tartjuk számon azt az 1727-es edíciót, mely minden valószínűség szerint a fejedelem titkárának forrását jelentette. A szerző „nyomozása" eredményeként számtalan ismerettel pontosítja a francia életrajzi lexikonok adatait, megkísérli az elveszett kiadás rekonstrukcióját az ismert adatok és a fennmaradt példányok segítségével, valamint értékes könyvészeti leírásokat ad. A dolgozat utolsó fejezetében a feltételezett forráshoz legközelebbi kiadást alapul véve Mikes Kelemen fordítói gyakorlatát analizálja.

A tanulmánykötet záró darabja a *Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században* dolgozat, amelyben a leginkább érvényesül az az interdiszciplináris jelleg, mely a szerzőpáros két évtizedes kutató tevékenységének, így e könyv anyagának is legmarkánsabb védjegye. Az irodalomtörténeti, művészettörténeti, művelődéstörténeti, néprajzi és könyvészeti vizsgálódás határterületén mozgó ponyvanyomtatványokkal fogalakozó tanulmány e tárgykörben alapkutatást jelent. A ponyvanyomtatványok elkülönítése más nyomdászati termékektől, a kutatott korszak pontos behatárolása, a vizsgált anyag pontos, kvantitatív leírása mindmind az egzakt tudományosság kifejezői. E forrásanyag értékét leginkább az jelenti, hogy a barokk kor vallásosságát közvetíti a legszélesebb társadalmi rétegek felé, beleértve még azokat is, akik írni és olvasni sem tudtak. A dolgozat alapkutatás jellegét mutatja az is, hogy a szerzőpáros új kötetében e témának nagyobb teret biztosít. (Knapp Éva – Tüskés Gábor *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., Balassi kiadó, 2004.)

A kötet minden dolgozatán belül szilárd viszonyulási pontot jelent, hogy a tanulmányok áttekinthető elvek mentén szerkesztődtek. Ilyen pontosan meghatározható helyeken visszatérő jellegzetességek pl. a kevésbé ismert szerzők életrajzi adatainak, ismert szerzők esetén a mű keletkezési körülményeinek felvázolása; a műfajtörténeti ismeretek összegzése; avagy a hatástörténeti kitekintés. A nyelvi – retorikai – stilisztikai elemzések is ilyen állandói a dolgozatoknak, ezekben azonban zavaró, hogy az egyes művek sajátosságainak meghatározása katalógusszerűen, nem egyszer példák nélkül megy végbe.

A 17–18. századi egyházi irodalom reprezentáns műfajainak illusztris példák révén történő megközelítésével a szerzőpáros eleget tett vállalt feladatának, miszerint: „A kötet nyomán remélhetőleg kiszélesednek a jelzett időszak irodalmi folyamatainak értelmezési lehetőségei, s a tanulmányok szolid alapot teremtenek a további kutatá-

sokhoz és a témakör oktatásához". (9.) Knapp Éva és Tüskés Gábor konkrét példákkal mutat rá a régi irodalom tradicionális kutatási metódusa és a modern irodalomelméletek értelmezési elvei mentén szerveződő megközelítések összeegyeztethetőségére. Szép példája ennek a szerzőpáros által bevezetett és következetesen alkalmazott, Tzvetan Todorov elméleti diskurzusainak empirikus felfogását mutató „használati irodalom" kategóriája, amely az irodalmi termelés és a befogadás társadalmi, kulturális összefüggéseit veszi alapul.

Mercs István

Fata libelli. **A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntése** (szerk.: P. VÁSÁRHELYI Judit) OSzK, 2003.

Az Országos Széchényi Könyvtár 2003-ban, *Fata Libelli* címmel kiadott kötetével köszöntötte a nyolcvanéves Borsa Gedeont. A kötetben megjelent írások barátai és tanítványai tollából jelentek meg. A rendkívül szép, Jeckel Ferenc festette Borsa Gedeon portréval indító kötet a születésnapi köszöntések sorával indul. Borsa Gedeon ünneplői a magyar kollegák, barátok és tanítványok mellett a világ különböző tájairól jelentkeztek köszöntőikkel. Borsa Gedeon pályájának méltó értékelésére hadd idézzük Bitskey István szép szavait: „Hihetetlen, de ha az ÚMIL nem téved, mégis igaz: az RMNY „atyja", a közép-európai nyomdászattörténet Odysseusa, a kora újkori tipográfiák rejtélyeinek fáradhatatlan fürkészője, a Kárpát-medence soknyelvű nyomtatványkincsének rendszerezője, régi könyvek szövevényes sorsának feltárója, a rájuk vonatkozó kutatási programok *spiritus rectora*-a, a *Praeceptor ordinis bibliothecariorum et philologorum* immár nyolcvanadik életévét érte el...".(11.) A jókívánságok természetesen úgy folytatódnak, hogy az évtizedenként sorra meg-megjelenő RMNy-kötetekből még sokat, a harmadikhoz hasonlóan a negyedik, ötödik és hatodik kötetet is kísérje az ünnepelt lektori figyelme, „a régi filológusok hasznára és okulására, nemzeti kultúránk gazdagítására, múltunk európaiságának illusztrációjaként". Ehhez, a szakma köszönetével kísért feladathoz, újabb RMNy-tételek felfedezéséhez, régi könyvsajtók feledésbe merült sorsának további feltárásához kíván a korábbiakhoz hasonló energiát és töretlen munkakedvet.

„A könyv- és nyomdatörténészt, a könyvtárost, a bibliográfust, a kutatót, az oktatót" a határon túlról is elismeréssel, meleg szavakkal köszöntötték. Visszatérő motívumként találkozunk a kötetben az európahírű kutató szerénységének és segítőkészségének dicséretével. Csáky S. Piroska Újvidékről saját tapasztalataira alapozva foglalja össze Borsa Gedeon hatását, életművének tanulságaként mások munkájának tiszteletét, a tudomány iránti alázatot, valamint a kutatási eredmények mások számára történő hozzáférhetővé tételének fontosságát. Borsa Gedeon példája arra is ösztönzi tanítványait, hogy nem szóval és frázisokkal kell megköszönni munkáját, hanem tettre kész munkával.

1

A gratulálók sorában ott vannak CSAPODI Csaba baráti jókívánságai, magyar és külföldi kollegák köszöntései, úgy mint Peter AMELUNG Stuttgartból, Elly COCKX–INDESTEGE Belgiumból, Severin CORSTEN Bonn–Bad Godesbergből, CSÁKY S. Piroska Újvidékről, Claudia FABIAN Münchenből, Eva FRIMMOVÁ Bratislavaból, Theodor GRAFF Grazból, Karl–Heinz JÜGELT Rostockból, KESZTYŰS Tibor Göttingenből, Klára KOMOROVÁ és Helena SAKTOROVÁ Martinból, Ulrich KOPP Wolfenbüttelből, Hans–Joachim KOPPITZ Mainzból, Alexander KRISCHAN Bécsből, Claudia LEONCINI Rómából, Gisela MÖNCKE Münchenből, RÓZSA György Budapestről, Ennio SANDAL Veronából, Annaliese SCHMIDT Münchenből, Josef SEETHALER Bécsből, Josef ŠIMONČIČ Trnavaból, Jan SLASKI Padovából, Sabine SOLF Wolfenbüttelből és James E. WALSH az USA-beli Cambridge-ből.

A világ minden tájáról érkező gratulációkat a kötetben Borsa Gedeon könyvtörténeti vállalkozásairól készült írások, majd az ő köszöntésére készült tanulmányok követik.

A Borsa Gedeon könyvtörténeti vállalkozásaihoz kapcsolódó írásokat **JAKÓ** Zsigmond tanulmánya indítja a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának problémaköréről. Jakó Zsigmond szerint Borsa Gedeon munkája nélkülözhetetlen könyvtárosok és kutatók számára és mindemellett hasznos szempontokkal segíti a retrospektív nemzeti bibliográfiai feltárás területén jelentkező problémák elvi tisztázását, nagymértékben támogatja a gyakorlati megoldásokban. Jakó Zsigmond Szabó Károly érdemeinek méltatása után, összevetve a két retrospektív munkát, gondosan számba veszi a tanulságokat. Kiemeli a közösségi munkamódszer fölénybe kerülését az egyéni vállalkozással szemben, ami nélkülözhetetlen volt az RMK megjelenése utáni adalék-tömeg rendszerezéséhez és újabb kiadásának előkészítéséhez, a bel- és külföldi könyvtárak újbóli átvizsgálásához és az összegyűlt információk kritikai ellenőrzéséhez. Ugyancsak fontosnak tartja, hogy az RMNy első kötetének előkészítő munkálatai alatt új szakemberek formálódtak, akiknek munkája nélkülözhetetlen a korábbihoz képest hatalmas információanyag feldolgozásához, kritikai elemzéséhez. Kiemeli a kötet nagy többletét, mely szerint biztos és részletező tájékoztatást nyújt a régi nyomtatványok tartalmáról és eligazít a rájuk vonatkozó kutatások eredményeiről. Így „az RMNy valójában nemcsak retrospektív nemzeti bibliográfiának, hanem az irodalmi írásbeliség és az egyes tudományágak magyarországi története legfontosabb forrásrepertóriumának a szerepét is betölti." Elismeréssel szól az RMNy tíz különféle mutatójáról, melyek segítségével differenciált és gazdag segítség adódik az anyag használhatóságára.

A kötetben található tanulmányok íróinak egybehangzó véleménye szerint az RMNy nélkülözhetetlen segédeszköze nemcsak a régi magyar művelődés és nyomdászat kutatóinak, hanem a környező országok könyvtörténészeinek is, és megjelenése halaszthatatlanná teszi a retrospektív nemzeti bibliográfiai koncepciók újraértékelését, tágítását.

Kulcsár Péter szavai összecsengenek Jakó Zsigmondéval, mely szerint Borsa Gedeon legfőbb érdemének azt tartja, hogy „munka közben, az elvek, a módszerek fokozatos kialakításával párhuzamosan olyan együttest tudott kikovácsolni maga körül, amely nemcsak tevékenységével bizonyította be, hogy képes és kész a hatalmas feladat megoldására, hanem összetételénél fogva a jövő felé is átmenetet biztosít". Az RMNy-hez fűződő áldozatkészség és harcképesség értékelése mellett nagyra tartja a Borsa Gedeon kötetekben összegyűjtött írásokat, a magyar művelődéstörténetet gazdagító eredményeket, felfedezéseket, adatközléseket. Borsa Gedeon munkásságának nemzetközi vonatkozásait illetően külön hangsúlyt ad annak a ténynek, hogy Borsa számtalan publikációja által, melyek a nemzetközi szaksajtóban megjelentek, a hazai eredményeket a világgal megismertette. Munkássága által a korábban elszigetelten művelt hazai kezdeményezések és az RMNy körül folyó munkálatok nemcsak kedvező visszhangot váltottak ki, hanem a követendő példa rangjára is emelkedtek.

Paul **Raabe,** a kiemelkedő könyvtörténész és bibliográfus kiemeli Borsa Gedeon fontos, úttörő szerepét a budapesti Széchényi Könyvtár és a wolfenbütteli Herzog August Biboliothek közötti jó kapcsolatok megteremtésében, hidat teremtett Magyarország és Wolfenbüttel között. Úgy látja, hogy a wolfenbütteli könyvtár számára a hungarika katalógus egy különösen szép és szemmel látható eredménye e könyvtárak együttműködésének. Raabe nagyra értékeli, hogy a tanulmányában felsorolt magyar szerzőkön túl, Borsa Gedeon külön tanulmányt szentelt egy wolfenbütteli könyvtárosnak, Michael Ritthalernek (1641–1685).

Gernot **Nussbächer** Borsa Gedeon gazdag munkásságára visszatekintve, az erdélyi-száz Johannes Honterusról (1498–1549) írt munkáit veszi számba és értékeli kronológiai sorrendben.

Käfer István a magyar-szlovák szellemi összefüggés-rendszer értelmezési lehetőségeivel foglalkozik tanulmányában. Az értelmezési lehetőségek közül a hungarológia és a szlovakológia szigorú bibliográfiai szabályokhoz alkalmazkodó két tudományos diszciplina összevonásával próbálkozik, mely szerint a magyar-szlovák összefüggés-rendszerben a hungarológia (magyarságtudomány) tárgya a nyelvi, területi, külföldi nyomtatványok esetében pedig a tartalmi hungarikumok tanulmányozása és ugyanez a tartalma a szlovakológiának (szlovákságtudomány), a területi, nyelvi szlovacikumok feldolgozása. A tanulmány írója a mai szuverén államok létszükségletének tekinti az egykori közösség megismerését, bevallását és vállalását, s véleménye szerint a születésnapját ünneplő Borsa Gedeon igen sokat tesz ezért.

V. Ecsedy Judit a 16. századi nyomtatványokban található nyomdai cifrák kérdéskörével foglalkozik. A kutató munka a magyarországi nyomdák betűtípusainak kutatásával kezdődött, Borsa Gedeon irányításával, melynek eredményeképpen elkészült több műhely betűinek és díszeinek monografikus feldolgozása. A kutatómunka távlati célja a 16. és 17. századi magyarországi betűtípus- és díszrepertórium összeállítása, melynek egy részterületével – több, mint 60 év cifráinak

számbavételével, a cifrák hazai elterjedésével – foglalkozik a tanulmány készítője. A könyvnyomtatás korai szakaszában használt 61 különféle nyomdai cifrát a tanulmány írója táblázatban szemlélteti és megállapítja a cifrák hazai alkalmazásának két tendenciáját: a kezdetben nagyobb méretű cifrák fokozatos kisebbé válása mellett, azok variálhatóságát és sokféle alkalmazási lehetőségét. A korabeli olvasó igényének megfelelő díszítések az olvasás megkönnyítését, a betűk sorainak megállítását, kiemelést, elválasztást vagy a gondolat lezárását szolgálták.

Monok István a 16. századi erdélyi nyomdászok szöveghagyományozó tevékenységével foglalkozik tanulmányában. Csatlakozva ahhoz az európai kutatási programhoz, amely a szövegek áthagyományozásának folyamatát elsősorban a megjelent kiadások előszavai alapján kutatja, valamennyi Erdélyben kiadott könyv előszavát kézbe véve, ezekből kiindulva jellemzi az ottani nyomdászok hagyományt átörökítő szerepét. Tanulmányának keretét Pesti Gáspár (Desiderus Erasmus Adagia-kötete, Brassó, 1541) és Baranyai Decsi János (Sallustius-fordítás, Szeben, 1596) előszava adja.

Klinda Mária tanulmányában a Piarista Központi Könyvtár ősnyomtatványairól értekezik, melyek feltárási munkálatait Borsa Gedeon irányította. A tanulmány szerzője a rend Központi Könyvtárában 2002-ben elvégzett munkálatokból a 15. századi kiadványokról ad számot.

Velenczei Katalin a székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól készítette tanulmányát. A könyvtár történetének és értékes állományának ismertetését követően összefoglalja azokat az egységes szempontokat, melyeket az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztősége az 1980-as évek derekán Borsa Gedeon irányításával dolgozott ki az 1601 előtt megjelent nyomtatványok feltárására, és amelyek alapján az adatfelvétel megtörtént.

A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteményéről **Bene Sándorné** értekezik. A történelme során napjainkig az oktatás szolgálatában álló könyvtár gazdag régi állományának rendezését és feldolgozását foglalja össze: először az ősnyomtatványtár létrehozásának megvalósulását 1881-ben, majd az RMK gyűjteményét. A könyvtár saját terminológiája szerinti vetustissimákat, a 16. századi külföldi kiadású könyveket, az ún. antikvákat az 1950-es években különítették el. A régi könyvek feldolgozásának problémakörével foglalkozva kapunk tájékoztatást a szerzőtől arról, hogy a könyvtár az OSzK szakmai felügyelete, pontosabban Borsa Gedeon személyes irányítása mellett kapcsolódott be az országos ún. „antikva program"-ba. Az Egyetemi Könyvtár Borsa Gedeon ösztönzésére csatlakozott a programhoz, melynek munkálatai során értékes szakmai instrukciókkal és Borsa Gedeon szeretetteljes támogatásával lettek gazdagabbak a munkában résztvevők. A tanulmány írója beszámol a régi könyvek feldolgozásának menetéről és részletesen ismerteti a kötetek possessor-bejegyzéseinek feltárását és az abból adódó tanulságokat.

Bánfi Szilvia az Országos Széchényi Könyvtár nyomda-adatbázisáról számol be tanulmányában. A nyomda-adatbázis létrehozásának ötlete Borsa

Gedeontól származik, aki 2000-ben tett javaslatot annak kiépítésére. Az Országos Széchényi Könyvtár vezetése elfogadta, és az egész Kárpát-medence területére kibővítve magáévá tette a javaslatot: „A nyomda-adatbázis tehát az 1473–1948 közötti közel ötszáz évet átfogó, a régióban valaha működött nyomdák, nyomdászok és a nyomdahelyek adatait tartalmazza." Nyomon követi a tulajdonosváltozásokat, a nyomdászok vándorlásainak állomását, a fióknyomdákat, a névváltozatokat, az adott településnevek összes nemzeti névformáját, stb. A tanulmány részletesen foglalkozik az egyes időszakok adatainak forrásaival is.

A kötetben, a fentiekben ismertetett két nagyobb egységet a Tótfalusi Kis Miklós sírjánál álló Borsa Gedeon fényképe kapcsolja össze. A kötet második részében a Borsa Gedeon köszöntésére készült tanulmányokat **Vízkelety** András munkája indítja: A Leuveni Kódex két *Martinus de Troppau* – sermója és nyomtatott variánsuk 1489-ből. A szerző tanulmányában betűhíven közli a két sermo szövegét a Leuveni Kódex alapján.

Hervay F. Levente a ciszterciek és könyveik a 12–16. században témakörrel foglalkozik. Történeti háttérként ismerteti azokat a tényezőket, amelyek befolyással voltak az apátságok könyvkultúrájára. Részletesen foglalkozik a középkori apátságok könyvtárainak állományát alkotó darabok tartalmi kérdéseivel. E könyvtárak magját a zsolozsmához, a szentmiséhez és a szertartásokhoz szükséges könyvek képezték, majd a lelki-olvasmányok, valamint az egyházi és a világi tudományokhoz szükséges művek. Ismerteti a könyvtárak rekonstruálásához kínálkozó forrásokat, melyek a fennmaradt könyvjegyzékek, a könyvek possessorbejegyzései és a renddel szoros kapcsolatban álló művek kódexei, mint például ciszterci liturgikus könyvek, szabályok, ciszterci írók művei.

Rozsondai Marianne tanulmányának témája Johann Rynmann (1460–1523) könyvkereskedő, kiadó és a vele kapcsolatos augsburgi könyvkötések. Az értekezést illusztrációk gazdagítják.

Hendrik D. L. **Vervliet** a fiatal Robert I Estienne 1526–1530 közötti betűtípusaival foglalkozik írásában. A szerző Estienne 1530. szeptembere előtti tipográfiai útját követi nyomon.

Jan **Pirożyński** a Nyugat Európába exportált lengyel könyvek 16. századi sorsával foglalkozik a korabeli könyvkereskedői katalógusok és bibliográfiák tükrében. Számba veszi a korabeli vásárkatalógusokat, melyek tanúsága szerint a könyvek zömében latin nyelvűek (66%), majd ezt követik a német nyelvűek (30% felett) és a többi egyéb nyelvű (francia, olasz, spanyol, holland) kiadvány. Emellett foglalkozik a könyvek nyomtatási helyeivel, melyek zömében a krakkói nyomda termékei voltak.

Borda Lajos egy ismeretlen hamburgi nyomtatvánnyal, Johannes Carion 1537. évre írt *Almanach*jával foglalkozik, amelyet Carion a brandenburgi választófejedelemnek ajánlott és Franz Rhode nyomdájában került ki a sajtó alól. Ez az Almanach egy adott évre szóló naptár, amelyben a korabeli szokásoknak megfelelően, a kalendáriumrészt általános regulák – például időjárási prognózis – egészítik ki és a fiatalon elhunyt Carion utolsó munkája.

Balázs Mihály és **Káldos** János Karádi Pál nyomdájának sorsát követi nyomon értekezésében, melynek végső tanulságaként megállapítható, hogy 1579-ben Karádi Pál temesvári nyomdája újra munkába állt, és hogy az „alföldi püspökség" vezetői – az ismert és híressé vált leveleken kívül – magyar nyelvű nyomtatvány közlésével is kiálltak Dávid Ferenc mellett.

Kőszeghy Péter az aenigmatikus aenigma kérdéskörével foglalkozik munkájában. Balassi egyik versét alapul véve értelmezi a fogalmat, mely szerint „az *aenigma* magyar megfelelője, teológiai értelemben is, a *mese*".

P. Vásárhelyi Judit adalékokat közöl Mantskovit Bálint és Káldi György közös forrásához. Zoványi Jenő megfigyelésére alapozva foglalkozik a Mantskovit Bálint 1593-ban Vizsolyban kiadott *Index Biblicus*a és a Káldi György Biblia-fordításához csatlakozó *Bibliai lajstrom* esetleges közös forrásaival. Annak ellenére, hogy megállapítható, nem azonos forrás alapján készült a két munka, mégis sok a hasonlóság a két mutató között. Ez a műfaj természetéből következik, mivel mindkettőjük célja az volt, hogy a Biblia rejtett kincseire irányítsák az olvasók figyelmét.

H. Hubert Gabriella tanulmányában a naptárverset író Diósi Gergely kolozsvári diákkal foglalkozik. A *„Lakjál, egyél jámbor, utána jól is aludjál"* kezdetű 16. századi naptárvers szerzőjogi kérdéseivel foglalkozik.

Ferenc **Postma** a magyar peregrinusok herborni nyomát kutatva Georgius P. Onadi és Petrus B. Pécsváradi (1620) munkáival és kapcsolataival foglalkozik tanulmányában.

Heltai János Borsa Gedeon instrukciói alapján dolgozta fel és elemezte a budapesti Akadémiai Könyvtárban fellelhető halotti prédikációkat ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna fölött (Gyulafehérvár 1641.).

Németh S. Katalin a *Magyar Simplicissimus* forráskérdéséhez fűzi mondanivalóját. Daniel Speer regénye (1683) tartalma miatt fontos hungarikum, bár magyar nyelven csak a 20. században vált elérhetővé. A regény Felső-Magyarországon játszódik és fontos szerepet kap benne Kassa és környéke. A tanulmány szerzője a német nyelvű útleírások, városleírások, államismereti munkák által kívánja feltárni a korabeli városleírás forrását.

Font Zsuzsa és **Keserű** Bálint tanulmányukban a váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730) vonatkozó kezdeményezésekkel foglalkoznak. Részletesen ismertetett példáikat az 1620-as évekkel kezdődő évszázadból merítik a királyi Magyarország északnyugati sarkától Brassóig.

Perger Péter a kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetéssel foglalkozik. Az 1700. november 30-án íródott elszámolás az egyház levéltárából, Molnár B. Lehel levéltáros kutatásának köszönhetően került elő és a nyomda történetének számos pontját segít tisztázni. Perger Péter a beszerzés átfogó „könyvelését", a teljes elszámolás két tételét és a betűtípusok felsorolását tartalmazó iratokból adódó következtetések levonására törekszik, és a nyomda történetének további tisztázására vonatkozó célkitűzéseit fogalmazza meg.

Pavercsik Ilona a nyomdászok imádságait követi nyomon külföldi és hazai források számbavételével. Elsődleges forrásai a speciálisan mesteremberekneknek, illetve nyomdászoknak írt imádságok. Kifejezetten tipográfusoknak írt imádságot egy terjedelmes német nyelvű imádság-enciklopédiából merít, amelyet Michael Cubach lüneburgi könyvkereskedő állított össze a 17. század közepén, és válogatásának eredménye egy 1200 imaszöveget magában foglaló nagy imádságoskönyv. Szerző ismerteti Cubach imádságenciklopédiájának tíz nagy fejezetét. Az imádságok mindenki számára megmutatták kötelességeit. A városi rangsorban igen előkelő helyet elfoglaló nyomdászoknak szánt imádság kiemelte e művészet értékét, társadalmi hasznosságát és megemlíti munkafolyamatait. A Curbach-féle imádsággyűjteményből vett szöveget a szerző saját fordításában közli.

Dörnyei Sándor „egy kis hungarika-csokrot" nyújt át a Borsa Gedeont ünneplő olvasóknak. Munkájában a korábban kevés figyelmet kapott egyetemi vizsgákhoz kapcsolódó kiadványokkal, az egyetemi tanulmányokat lezáró nyilvános vitára és az avatási ünnepségre szóló meghívókkal, az azokban található sok értékes életrajzi adattal, továbbá az orvosdoktori igazolásokkal és a tanulmányok kezdetét igazoló 18. századi nyomtatványokkal foglalkozik.

Szelestei N. László a Mária Terézia korabeli könyvvizsgálás problémakörét kutatja. Dolgozatában a magyarországi könyvcenzúra és könyvrevízió ügyét tárgyalva, egy, az 1760-as években összeállított útmutatót ismertet. Tanulmányának függelékében a magyarországi jezsuita könyvvizsgálók névsorát adja városonkénti bontásban.

W. Salgó Ágnes a második világháború után gazdátlanná vált magánkönyvtárakból, egyesületi, valamint egyházi gyűjteményekből származó értékek sorsáról szól *Lappangó értékek* című munkájában. Az államosított gyűjtemények anyagának hányattatását felidézve, számot ad azokról az értékes könyvekről, kódexlapok, kéziratokról melyek „a hajdan volt könyvek kosarából" kiemelve gazdagították a nemzeti könyvtár régi könyvgyűjteményét.

Ujváry Gábor a berlini egyetem Magyar Intézetének és könyvtárának 1916 és 1945 közötti sorsáról, tevékenységéről ír *A magyar tudomány otthona Berlinben* c. tanulmányában. Munkájában többek között arról szól, hogy az Intézet sikeres és eredményes működése részben kiváló könyvtárának köszönhető, melynek alapítása és gyarapodása Gragger Róbert áldozatkészségének érdeme. Az ő széles értelmű hungarológia-koncepciójának megfelelően az állomány fejlesztése nemcsak a nyelvészet és az irodalom szakkönyveire terjedt ki, hanem mindazon munkákra, „amelyek hazánknak történelmi, földrajzi, jogi, államtudományi, közgazdasági, művészeti szempontból való alapos megismertetésére alkalmasak".

A kötet záró tanulmánya **Paczolay** Gyula: *Erdélyi közmondásgyűjtések nyomtatott forrásokban.* Szerzője a publikációk megjelenési formáit alapul véve, veszi számba a nyomtatványokat, úgymint önálló munkák, nyelvészeti munkák része, néprajzi, ill. folklór kiadványok része, más kiadványok része és végül a folyóiratokban megjelent adatok. A forrásmunkák külön kategó-

riájának tekinti Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára* eddig megjelent tizenegy kötetét. Tanulmányát a legalább 150 erdélyi gyűjtési adatot tartalmazó közmondás-szólás publikációk összesítő felsorolásával zárja.

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőségében készült kötet mind kivitelezésében, mind rangos hazai és külföldi szerző gárdájával és magas színvonalú szakmai tartalmával, méltó tisztelgés a nyolcvanéves Borsa Gedeon előtt.

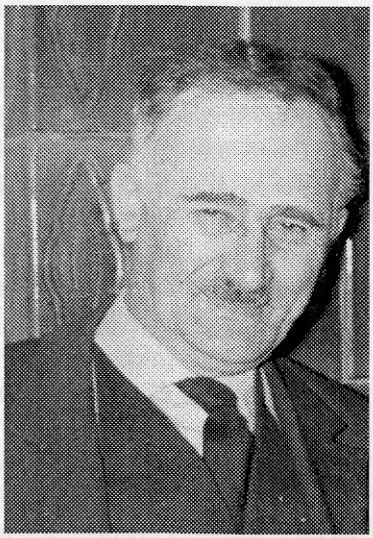
Gomba Szabolcsné

IN MEMORIAM

FEKETE CSABA

MÓDIS LÁSZLÓRA EMLÉKEZEM

A gyarlóság irtózott tőle, de a lélek vonzódott hozzá.

Módis László (1903–1972) írta ezt mesteréről, Csikesz Sándor (1886–1940) professzorról.[1] – Reá is ez volt érvényes és találó. Tanítványaként, későbbi munkatársaként ennek jegyében vázolok itt indíttatásokat. Azokat, amelyek szinte észrevétlenül állítottak könyvtáros pályára egy nagy múltú intézményben.

Monográfiává kerekedő visszatekintés sem nélkülözheti a személyes hatások és vélekedések elemeit, ez éppen úgy a történet, mint a valóságos összefüggések feltárásának része, nem személytelen sem hivatali munka, sem tudomány. A személyes emlékezés része a kutatásnak, értékelésnek, tárgyilagossággal sem ütközik, jóllehet szubjektív volta elkerülhetetlen. Szerencsésebb azonban, ha műfajilag is különválik a korrajztól, pályaképtől. Így sorakoznak alább személyes emlékek, amelyek mindenkor hatnak a szemléletre, a személyiségre, és a szigorúan tárgyilagos, deszkriptív tanulmányokra is, bár ezt nem szokás elismerni. Részük van az axiomatikus megközelítésben, márpedig a nem tudatos válogató elvek tartalmaznak értékelést, a »mosom kezeimet« tudományosság is érdekorientált, vagy pótcselekvés.

[1] Csikesz Sándor emlékkönyvek. 5, Debrecen, 1943. Előszó.

Az alább érintett témák feltárása nem remélhető hosszabb gyűjtögető és elemző folyamat nélkül. Alkalmi írásom előkészület. Kérdéses tudniillik, hogy mi dokumentálható pontosan, ha egyáltalán maradtak lappangó dokumentumai a még fel nem göngyölített eseménysoroknak, megnyilvánulásoknak, és mi az, amire feltételezésekkel vegyülő felvázolás az utókor egyetlen lehetősége. Közelmúltunk – megörökítésével annyiszor adósok maradunk – a mába érő tegnap felidézhető része Módis László emléke, és mégis így van emlékezetével és kora elemzésével kapcsolatban is.

***

Negyedszázada elmúlt, hogy a Debreceni Református Theológiai Akadémia folyosóján, hóna alatt fél tucat könyvvel, fejében félrecsapott kucsmával, magára kerített télikabátját fél kézzel összefogva, másik keze a levegőben hadonászott, öklét rázva fenyegetett messziről:

– Meg ne lássalak még egyszer szemináriumon... – Diákja voltam majd' egy éve, zúgva-morogva tanultam, eleinte nem fűlt fogam a bibliai héberhez. Azért jól vizsgáztam, felfigyelt rám, többet várt. Ez a diáknak nem tetszik. Diákcsíny meg mulasztás lobbantotta fel folyton mosolygó és türelmesen kiváró hangulatához mérten végletes és váratlan indulatát.[2]

Egy óra múlva beállítottam hozzá. Utólag sem tudtam kihüvelyezni, honnan vettem az indítékot és merszet, hogy ezt tegyem. A Petőfi-szobros lépcsőházban mélyet lélegeztem s bekopogtam irodájába.

– Szabad. – Felpillantva csaknem levert telefont, hamutartót, úgy fölugrott irathalmok, könyvek, cédulák dzsungelével púpozott íróasztalától. Félelmetesen, ahogy kevesen tudnak, rám kiáltott:

– Még ide mersz jönni?! –

[2] Csak az egyik okra emlékszem: engedély kérése és bejelentés nélkül eltűntem orgonát hangolni. A Mester utcán kántorkodtam, pénz nem volt, a hangoló úgy vállalta, ha lesz segítsége. Három nap mulasztottam igazolatlanul órát, szemináriumot; de lehetett, meg volt egyéb is rovásomon. Módis László zajcsinálóknak nevezte a zenészeket, – ez ugratás volt. Kollégája, Árokháty Béla (1890–1942) – az első diplomás orgonaművész és karnagy református lelkész, egyébként a pesti vallásoktatók egyik vezetője – orgonahangversenyére Kolozsvárra is elutazott.

A fölkapott nagy könyvet nem vágta hozzám. Elnevette magát, leültetett öreg s mélységes bőrfotelébe, aztán órákig beszélgettünk, akkor először. Professzor diákjával, akivel főként baja volt. Később is.

Valláspedagógusként és emberként ezt a vonását számtalanszor tapasztaltam. Azt is, hogy sokan vagy megrémültek és megfutamodtak (ezen jót derült, nem szívlelte a félős embert), mások meg vérig sértve, feldúlt érzelmekkel örök haragot fogadtak, nem ritkán meggyűlölték, és képtelenek voltak tárgyilagosan viszonyulni az általa képviselt megoldásokhoz, bármihez, ami személyével kapcsolatos volt. Ez a Kollégium Nagykönyvtárát illető ügyekben sem lehetett másként, amelynek terhes igazgatását – professzorság mellett – hamarosan ráróták.

Tudott sebeket kapni, és sebeket adni.[3] Tudott hallgatni, és hallgatva tanítani. Szemléletre. Ma sem tudom, hogy művelte ezt tanítványaival. Adatok, szakkönyvek, szempontok megemlítése, konstruktív bírálat magától értetődően formálja a szemléletet. Ez sem hiányzott. De mikor se igent, se nemet nem mondott, hogyan bírhatott rá mégis bennünket arra, hogy folyamatosan revideáljuk álláspontunkat? Mosolyogva fejét ingatta, vakkantott egy vagy két félmondatot... Aztán mégis, egyszerre csak kezdtük meglátni azt, amiről nem beszélt. És ha a tanítvány rákérdezett arra, amiről azt hitte, hogy már belelát, általában semmit nem válaszolt.

***

Közelebbről itt Módis László könyvtáros mivoltát firtatom. Könyvtártant – tudtommal – nem is tanult, bár a Tiszáról nevezett egyetemen habilitáltak könyvtártudományból. Hogyan kanyarodott élete útja Kovács Máté (1906–1972) felé és a bibliográfia műhelyébe? Könyvtári tervezetei megmutatják felfogását. Könyvtártudós? Tudós könyvtáros? – Nem lehet kérdés, hogy melyik oldalhoz tartozott volna, mikor elvált a vér a víztől. Természetesen elvárta, hogy a MSz 3224 kisujjában legyen a könyvtárosnak, és tudjon dolgozni, mint önkéntes rab. Polcológia művelését és tanszékesítését semmiképpen nem óhajtotta (gépesített polcológia[4] akkor még nem volt, uralomra jutását nem érte meg). Azt várta, amit vallottak mind, akiket Csikesz megtűrt maga körül, hogy mindent tudni kell, és folyton tanulni kell.

A világháború után a Vallás és Közoktatási Minisztérium osztálytanácsosa volt Módis László (többek között az akkor létrejött Izrael államot érintő ügyekkel

[3] Kocsis Elemér találó megfogalmazása.

[4] Az ELTE diáksága és professzorai körében általánosan használt elnevezés volt a tudni nem való dolgok tudományos könyvtártani tanszéki képviseletére; Fülöp Géza például a műveltség és egyes szakirodalmi területeken való jártasság nélküli informatikát titulálta gépesített polcológiának.

foglalkozott; Ézsaiás próféta fordítását akkor készítette). Debrecenben a kereskedelmi magyar–francia tanáraként kezdte Kovács Máté, a református vallástanár ugyanott Módis László volt. Kapcsolatuk ezidőből való. Mi módon került könyvtári státusba az akkor már Kossuthról nevezett egyetemen? – Amely intézmény neve ma DAB, annak létrehozása esedékes volt már a háború előtt is, a háború után Módis Lászlónak megbízatása lett volna a szervezése. Egy politikai változás, melynek következtében eltávolították a minisztériumból, évtizedekre eltolta a Tudományos Akadémia vidéki fiókjainak szervezését. Módis László így kikötött vagy megrekedt az Egyetemi Könyvtárban.

Az ötvenes évek légkörében, a ketté osztott világ hidegháborús légkörében tudománynak, egyetemnek és könyvtárnak más értelmezése volt kötelező; a klaszszikus értékek zárójelbe kerültek. Hagyományos elemeket és nézeteket mégsem lehetett mellőzni, a kényszerítő alkalmazkodás közepette mindenki érzékelte, hogy a beharangozott új mennyire kétséges, ha egyáltalán értékes. Hogyan boldogulhattak ekkor az átkeresztelt nevű egyetem könyvtárosai? A KLTE könyvtárának másik jellegzetes munkatársával, a görög-latin tanár, majd könyvkereskedő Bertók Lajossal Módis László naponta gyalog sétált hazafelé az Egyetemtől a Bem térig. Az első időkben egyre táskájában lapult Szabó Károly valamelyik kötete. Ifjú kora óta ismerte, most naponta memorizálta néhány tétel címét és szükség szerint más adatait. Tőle hallottam először a régiek tovább élő mnemotechnikájáról.

Például arról, hogy négy végzős diák, Baltazár Dezső (1871–1936), Csánki Benjámin (1868–1943) és Jánosi Zoltán (1868–1942), negyediküket elfeledtem, vasárnap délben szivarozva ültek be egy csöndes helyre, egy kisdiákkal felolvastatták az éppen megjelent újság vezércikkét, aztán versenyre keltek, hogy egyszeri hallásra ki mondja el hibátlanul. Soha nem magoltam, fintorogva mondtam rá valamit az idejét múlta mentalitásáról. Erre Módis László azt felelte, diákként ő is eljutott addig, hogy elolvasott egy fejezetet Ézsaiásból, utána el tudta mondani a héber szöveget fejből.

Arra csak hümmögött meg bólongatott, nem nyilatkozott, amit könyvtáros kollégái révén valahogy megtudtam, hogy volt egy bevált fogása a DEK öreg rókáinak, mikor ő Debrecenbe került. Csonka nyomtatvány ürügyén próbára tették az újdonsült munkatársat. Vele is elbántak volna. Néhány perc alatt talált olyan ismérveket, amelyekből bizonyos volt, hogy a mű RMK; a feltételezhető adatokat meg az egyezést már könnyebb volt ellenőriznie Szabó Károly és a szakirodalom nyomán. Reggel, mire az illető néhány nap múlva megérkezett a könyvtárba, asztalán ott volt a csonka mű, és bibliográfiai meghatározása írásban. Ennek híre járt, mert volt olyan, aki heteken át bosszankodott, próbálkozott és keresgélt, de addig nem sikerült senkinek megállnia a próbát.

***

Szemináriumát – nem könyvtártudományi, hanem bibliai héber speciálkollégiumát – azzal kezdte, hogy kérdezett (volna) bennünket. Mi az, hogy kézikönyv? Periodika? Lexikon? Szakszótár? Enciklopédikus szótár? Bibliográfia? Repertórium? Cédulázás? Hivatkozás?

Bevezetőt, valóságos hodegetikus tájékoztatót kerekített sorozatban, apránként adagolva. Fokról fokra a tudományos kutatás csínját-binját, etikáját és technikáját vázolta azzal együtt, hogy a vállalkozókra idegen nyelvű szaktanulmányok ismertetését bízta. Amilyen felzúdulás fogadta professzorságát (jóval többet követelt vizsgán, mint elődje) olyan váratlan volt, hogy a legtöbben az ő szemináriumára jelentkeztek. A tanulás notórius kerülői, sőt, erősen hiányos műveltségűek is felfigyeltek és rákérdeztek arra, hogy ilyesmiket miért nem tud meg a diák mástól is? Miért nem tanítják? Akadt bölcsész vagy orvostanhallgató is, aki néha titokban bejárt (akkor ez nem volt veszélytelen vállalkozás), igaz, bibliaórára is, a Református Kollégiumba e miatt. Indítékait csak később ismertem meg, gyakorló könyvtárosként. Tervezeteit is akkor olvastam el, ő ezekre nem hivatkozott.

Diákfővel nem hittem volna, hogy szerzői jogi törvény, jegyzőkönyv, leltározás engem érdekelni fog valaha. Másodévesként valamiként szeminaristaságban találtam magamat, elsős diáktársammal[5], észre sem vettem, hogy ez könyvtárosság. Az előző idők felemás (saját kútfőből koholt) szakrendjét megszüntettük, leltári sorszám szerint raktuk polcra a könyveket, ettől fogva a katalóguscédulák ismét használhatók voltak. A professzorok általában szeretik megszokásuk, felfogásuk szerint átrendezni a könyveket. Így volt a nagyjából 80.000 kötettel a teológiai tanszékek és tárgyak szerint minden szemináriumban. Nem is boldogult a könyvekkel sem az egyszemélyes könyvtári iroda, sem maga a professzor. Legkevésbé a kulcsos diák, meg az, aki diák módra (dolgozathoz, vizsgára, az utolsó este) szerette volna használni a könyvárat.

Az ószövetségi szemináriumban mindez másként alakult. Félévente könnyen végigleltároztuk az állományt. Abszolutóriumom idejéig könyv nem tűnt el, sőt, rég eltűnt könyveket sikerült visszaszereznem. Nem történhetett meg, hogy korábbi dolgozatot valaki felhasznált, különösen úgy, hogy kimásolt adatokat, kivéve, ha szerzőjétől írásbeli hozzájárulást szerzett. Kettőnk közül délután egy és tizenegy óra között valaki mindig ott a könyvtárban tanult, bárkinek lehetett helyben olvasnia, kölcsönözhetett, aki megbízhatónak bizonyult. Ezt láttuk Módis Lászlótól is, aki állandóan elvitt szakkönyvet éjszakára (annyi dolga volt, hogy szaktudományára már csak éjjel jutott ideje), zöld tintával mindent bejegyzett a kölcsönzési naplóba.

[5] Ő Börzsönyi József volt, későbbi munkatársam, aki ma Szerencsen esperes lelkész, és Sárospatak ószövetségi tanszékvezetője.

Nyáron a Nagykönyvtárban ideiglenes alkalmazottként leltároztunk. Éltes könyvtárosok nevették Módis Lászlót: diákokkal annyi munkát akar végeztetni egy nyáron, amire egy év is kevés. Megcsináltuk. Csakazértis? Virtusból? Ilyen is volt benne. Például az igen tehetséges Miklós Dezsővel, a pápai református könyvtár későbbi igazgatójával dolgoztam, tőle mindenki rettegett, úgy hajtott. Többek között idegen nyelvű folyóiratokat kosárban hordtunk a kijárt falépcsőkön fel a harmadik emeletre, raktunk polcra, új rendben. Évek múlva országosan talán elsőnek ezért jelenthette a fontosabb folyóiratok és napilapok állományát Módis László a Széchényi könyvtárnak. Harmadnap Miklós Dezső lerogyott. – Pihenjünk! Megnőtt a tekintélyem, s még ekkor sem gondoltam arra, hogy valaha könyvtáros leszek.

Kápláni vizsgámhoz közeledve egyszerre minden eldőlt. Közrekaptak... Bertók Lajos ült még az irodájában. Véletlenül? – Jól ismertem, Módis László könyveket küldött vagy hozatott velem a DEK mindenesétől, akinek csodáltam tájékozottságát, nemkülönben humorát, és kíméletlen szarkazmusát. „Értsd meg, bármihez nyúlsz, könyvtárban mindenből tanulhatsz." Erre emlékszem a zsongó fejjel végighallgatott érvekből. Egyházi intézmény könyvtárosa kétszeresen hátrányos helyzetű. Megesett évekkel később néhány hétig, hogy ketten takarítottunk és fűtöttünk reggel, mert az egy szem raktáros és félmunkaidős idegenvezetőnk beteg volt, harmadik társunkat behívták katonai gyakorlatra. Délidőben és munkaidő után visszaosztottuk a könyveket, nap közben felváltva egyikünk az olvasószolgálatot látta el, másikunk vezette a látogatókat. Távlati lehetőségeink szemléltetéséül: vásárlásra és köttetésre évente költhettünk nagyjából akkora összeget, mint amennyi egy átlagos középiskolai könyvtárnak akkor havonta rendelkezésére állott.

Még egy alkalommal voltunk hárman amaz irodában. Kovács Máté egyik szuggesztív előadásának hallgatójaként maradandóan rögzült bennem, hogy a háttér ismerete és kutatása nélkül a pusztán statisztikai adatok félrevezetnek. Azért írok itt le eseményeket, mert elvek és helyzetek kialakulása, de a megtanultak alkalmazása is többszörösen függ a mögöttes lehetőségektől és kötöttségektől, a „tények" közege nem steril. A komplex megközelítés azonban inkább eszmény, mint gyakorlat. Ismertem tehát Kovács Máté világló kékszemű arcát, őt találtam ott Módis Lászlónál, azért, mert nagyon ajánlotta, hogy a tervezett speciális könyvtárszakot végezzem el (régi állományú könyvárak és egyházi könyvtárak munkatársai számára is tervezte, az általános első év után specializálódási lehetőségekkel). Mondanom sem kell, ahogyan tervezte, az a könyvtárszak akkor semmi módon nem jöhetett létre. Nem csak ez volt lehetetlen. Ő maga, mint tanszékvezető sem, és a minisztérium képviselőjeként Debrecenbe látogató B. Nagy Ernő sem tudta akkor kideríteni, hogy végül miért nem nyertem felvételt könyvtárszakra. Több mint egy évtizeddel később, amikor már egyikük sem élt, juthat-

tam majd el addig, hogy évfolyamomon egyetlenként képviselhessem a klerikális reakciót. Egyházi iskolában végzetteket és lelkészeket tudniillik csak az Egyházügyi Hivatal útján vehetett föl a minisztérium illetékese, az egyetem nem. Ez az eljárási protokoll azonban nem volt ismeretes a könyvtártudomány szakembereinek sem, csupán a beavatottaknak. Láthatatlan korlátok övezték az egyházi könyvtárak ügyét akkor is, amikor Módis László hetente járt fel Pestre, hogy a Gyűjteményi Tanács révén próbálja intézni a soros tennivalókat. A közbülső években helyszíni »képzés« volt az osztályrészem.

***

Két hetes könyvtáros lehettem, amikor Módis László egy reggel mindjárt benyitott, kifújva magát a lépcsőjárás után, és váratlanul rámkérdezett:

– Mit tartalmaz Szabó Károly második kötete? És a harmadik?
Tátogtam.
– Még ezt sem tudod? Sötét leszel, mint a többi könyvtáros?

Leforrázva és kétségbeesve, de hamar szórakozva és szenvedélyesen böngésztem, mint elsős elemista koromban – a tücsköt-bogarat összeolvasó Arany János módján –, gyakran hajnalig, főként pákosztoskodva, mintsem tervszerűen, a kézikönyveket és szakirodalmat; gyakrabban, mint illett volna, ésszerűségtől messze kalandozva. Heteken át végigolvastam és jegyzeteltem például a *Magyar Könyvszemle* valamennyi évfolyamát. Szóval tudta, hogyan lombozzon le, és mégis serkentsen. Értékelte, ha ráhibáztam valamire. Három napja voltam könyvtáros, amikor megtaláltam néhány oklevelet, egy zugban. A nyilvántartás szerint „megsemmisültek a bombázások idején". Műfelháborodással rám ripakodott:

– Honnan kapartad ezt elő, a helyett, hogy dolgoznál?

Feldolgozatlan kéziratokat kellett összeszednem, rendeznem. A régiek kezeírása lenyűgözött. Elvarázsolva faltam Révész Imre (1889–1967) lektori véleményeit. Látóköre, jegyzetelése, tanulmányai, mielőtt valamit megírt, önvallomásnál jobban tiszteletre indítottak.

A hatvanas években előkerült Misztótfalu (1596–) jegyzőkönyvének nagyobb része. Évtizedekig lappangott bizonytalan helyen, majd valamikor eljutott a püspöki hivatalba, ott elfeledve hevert egy iratcsomóban. Mutatta egy délelőtt Módis László, mondtam én is, hogy ismerem, nálunk van a többi lapja.

– Miket beszélsz! Honnan szedted ezt?

Sarkonfordultam, egy óra mulva elé tettem. „Rongyollott kéziratok, egy csomó." Ilyen és hasonló címekkel leltározta Oláh Gábor (1881–1942), ami őt nem érdekelte, mert nem szépirodalom volt. Rábukkantam a Tótfalusi Kis Miklós szülőhelyéről való *Protocolom* leveleire egy ilyen kötegben, nem is a helyükön. Nem tudni mikor, hol és hogyan, ezeket Lugossy József (1812–1884) szerezte meg, vagy kapta. Az eredetit szintén tanulmányozta, le is másolt egyes olyan leveleket, amelyek azóta eltűntek.

Nem sikertörténet volt könyvtárosságom, bőven kijutottak az olyan megjegyzések, ha nem készítettem el valamit akkor és úgy, ahogyan Módis László várta (belefeledkeztem elég gyakran a munkába vett kötetek olvasásába), hogy „még mindig nincs meg?! Éhen halnál, ha teljesítménybérben dolgoznál".

Néhány év múlva Módis László (könyvtári gyakorlat címen) speciálkollégiumot hirdetett, rám várt, hogy bibliográfiák, szótárak, kézikönyvek használatára tanítsam a vállalkozó teológus diákokat. Mérlegre került az eredmény, amikor egyik évben néhányuk ellátogathatott Sárospatakra (az úgynevezett cserediákságot már korábban megszüntették, ismeretlen okból, politikailag nem tetszett valakinek). Sikerült rájuk ijesztenem, hetekig készültek, nem csoda, hogy Újszászy Kálmán (1902–1994) feltűnően tájékozottaknak találta őket. Majd másfél évtizeddel később, amikor végül megszerezhettem második diplomámat levelezőként az ELTE könyvtártudományi szakán, nagyrészt ugyanabból kellett vizsgáznom, amit én tanítottam az elszánt ifjaknak.

Láthattam volna meghaladott múltnak és ígéretes jövőnek munkahelyem és a modern egyetemi könyvtárszak eltéréseit. Nem erre bírt rá a megtapasztalás. Természetesen az ELTE könyvtárszakán sem szakkönyvekről szövegelés volt a cél – levelezők számára adott volt, hogy segédeszközök használata közben beletanul a szakmába, akinek van némi érzéke –; csakhogy a dörzsölt pesti diák pénzért megszerzi a puskát, hogy a soha nem használt, nem is látott kézikönyvekről mit kell verklizni a professzornak. Kedvezett ennek a helyzetnek a könyvtárügy és a képzés többé-kevésbé hátrányos besorolása. Bibliográfiai gyakorlatunk üres teremben folyt, kabátunk az ablakkilincsen lógott (fogas híján), míg hallgattuk álmosan az ELTE professzorait, és tanultunk számítógépről, amelyet legfeljebb képről ismerhettünk. Mennyire más volt nekem azokhoz a kézikönyvekhez hozzáolvasnom a problematikát, amelyeket magam is állandóan használtam. Így sejtettem meg fokról fokra, hogy mi lehetett Módis László szándéka tervezeteivel.

Eleinte sehogyan nem értettem. Megvilágosodott aztán olvasószolgálat, tájékoztatás, cédulagépelés, raktározás és fűtés közben (szénnel tüzeltünk cserépkályhában, ha a raktáros beteg volt, mi magunk) amint tapasztalataim gyűltek. Magyar szakos tanárok közül nem is egy képtelen volt kiírni a katalógusból, hogy Jókai vagy Mikszáth műveiből melyiket kéri. Inkább küldött egy kisdiákot

maga helyett, szóbeli üzenettel, hogy adjuk ki, ami neki éppen kellene. Volt olyan tanár is, aki kecsesen előtárta a táskájában őrzött cédulákat – előzőleg kitermelte a katalógusfiókból –, hogy ezeket kérem, de csak öt percem van...

Az olvasók könyvtárhasználatra nevelését mindezek értelmében másként kellett látnom. Vitatták, vitatható is Módis László tervezetében az, hogy önként vállalkozó tanárok végezzék a könyvtárhasználat iskolai oktatását. De ha egy jó tanár ismeri szaktudománya történetét, maga is használja felkészülés, tanácsadás, kutatás folytán a könyvtárat és a szakirodalmat, másként tanít bibliográfiát, könyvművészetet és könyvtártörténetet, mint akinek ez merő foglalkozása. Ilyen tanárok körében fejlődő személyiségek közül kiválogatódhatnak a könyvtárosok, és ha iskolai könyvtárakba is ilyenek kerülnek (és nem azokra sózzák, akikkel baj van, meg másra sem alkalmasak), mindjárt nem látszik olyan gyümölcstelennek az elképzelés.

A szintén felrótt maximalizmus és az óvatosan kerülgetett etikai norma még kényesebb pont. Tragédia, ha a gazdasági, politikai, technikai kérdések beárnyékolják az emberi tényezőt, ha személyes hatások és iskolateremtő tudósok hiányában defektusos az ifjú személyiség fejlődése. Etikai követelmények nem oldhatók meg a költségvetés módján, az emberi minőség nem biztosítható könyvtári és egyéb törvényekkel, kötelező tanfolyamokkal. Ezt mindannyian tudnánk, ha hajlandók lennénk vállalni, és ha a humanitás elhanyagolására nem csupán katasztrófák és népirtások terelnék érdeklődésünket.

Szakozás? ETO? Közkönyvtárba, általános gyűjtőkörű nagy gyűjteményekbe nem való, szakkönyvtárban kell alkalmazni. Ez volt Módis László egy másik eretnek vélekedése. Olyanokra kell bízni, akik nagyon ismerik szakterületük történetét és irodalmát, és azonnal tudják, hogy hová kell sorolni a legfrissebb adatokat, cikkeket, könyveket. Életet menthetnek egy veszélyes operációra készülő sebész informálásával, tudományos kérdéseket terelhetnek helyes mederbe elfeledett vagy nem közismert szakirodalmi tanulmány kézbeadásával.

Képtelenség-e a tájbibliográfia? Negatívum-e a teljesség igénye? Elvileg mondjunk-e vétót ilyen célokra, vagy mégis inkább törekednünk kellene rá? Régésznek a szemétgödör pótolhatatlan ismereteket jelenthet; kutatónak is őriznek a sokadrangú, akár szemétnek minősített publikációk, dokumentumok más helyről nem pótolható adatokat. Az éppen hivatalos vagy divatos szempontok szerint való válogatást tehát nem szabadna próbakőnek elfogadnunk. A piac abszolutizálása és a kapitalizmus hajhászása miatt ma már némelykor elégikus hangokat észlelhetünk arról, hogy hol tartunk és hol tarthatnánk, ha régen esedékes adósságunk törlesztése nem odázódna egyre jobban, és nem halmozódnának az újabb megoldatlanságok. Ha hozzávetjük azokat a nagyon is jogos szakmai megnyilvánulásokat, amelyek a gombamód termelt bibliográfiákat minősítették, olyan években, mikor a nemzeti bibliográfia tisztességes kiadására sem jutott, vagy a

Magyar Könyvszemle repertóriuma nem jelenhetett meg a nemzetközileg egyik legrangosabb könyvészeti folyóiratunk jubileumára, akkor nehezen juthatunk derűs következtetésre.

Honnan eredtek Módis László könyvtáros nézetei? Miként szerzett jártasságot? Szegedre emlékezett egyszer néhány mondatban. A később szétdúlt könyvtár gyűjteményét egy valódi *custos* kezelte. Észrevette az idős szerzetes tanár, hogy a jó fejű szegény diák a szokásos latin meg német mellett görögül is tud. Naponta beinvitálta, valahonnan előhúzott egy-egy régi könyvet, és mesélt. Nem volt olyan véletlenül kezébe került könyv, amiről ne tudott volna valami érdekességet. Ez tekintette Módis László a régi könyvek világában való tájékozódása legkorábbi indítékának.

Csikesz famulusaként képtelenség volt, hogy valaki ne tanuljon, ha volt tehetsége. Módis Lászlót erre nem kellett biztatni. Amint hajdani szobatársa, a már századik évét taposó Kiss Tihamér († 2005. július 19.) mai napig emlegeti, ők egész éven át tanultak. Valamelyik diáktársuk plakátot szerkesztett ajtajukra kollokviumi időben, az omniscientia reklámját.

Csikesz Sándorról egyháztörténet professzorom, Tóth Endre (1899–1970) szavait kell idéznem. Ő, a fiatal korától elismert kutató úgy nyilatkozott, hogy Zoványi Jenőnek (1887–1958) mindenkor voltak pozitivista precizitással kezelt adatai, de nem mindenkor volt koncepciója. Révész Imre koncepciózus látását a szakmai közvélemény csodálta, neki meg nem mindenkor voltak kikutatott adatai. „Egyetlen csodálatos emberrel találkoztam életemben, aki lenyűgöző koncepciója mellett mindenkor ismert olyan adatokat, amelyekről a szakmabeliek sem tudták, hogy bukkant rájuk, honnan bányászta elő, ez volt Csikesz Sándor". Nem véletlen, hogy a magyar református teológiai szakirodalom első bibliográfiai áttekintését megvalósította, és – mint amolyan iskolateremtő professzor típusa – Incze Gábortól (1898–1966) Bodonhelyi Józsefen (1909–1965) át Kathona Gézáig (1903–1989) egy egész tudós nemzedéket bocsátott szárnyra. E nemzedék egyik tagja volt Módis László. Ő volt a legfiatalabb segédlelkész, aki akkor tudományos és tanári megbízatást nyert, 1929–1936 között Losoncon tanított ószövetségi tárgyakat és sémi nyelveket. Jeruzsálemi ösztöndíját nem vehette igénybe, erre csak legyintett. Nyugdíjazása után akarta megírni, amit egy életen át munkával terhelten nem tehetett. Nem érte meg.

Könyvtár és kutatás indítékait Bécs és Budapest, valamint a Felvidék is fejlesztette benne. Az egyházatyák teljes irodalmát átnézte latinul és görögül, a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként keresve a gondolkodás és az ószövetség értelmezésének adatait értekezéséhez a patrisztikus korban és azon túl. A katalogizálás porosz hagyományai, a császárváros óriásgyűjteményének szervezettsége és kincsei kutató elméje előtt nem maradhattak rejtve. Sémi nyelveket Budapesten

főként Aisleitner Józsefnél (1883–1960) tanulva[6], fővárosunk országos és nemzetközi jelentőségű könyvtárainak használata és példája sem maradt nyomtalan vélekedésére. Losonci tanárként megismerte a Sarlósokat, kapcsolata volt később is a Károly Egyetemen (Prága) tanultakkal, emlegette az ottani magyar anyagot, és azt is, hogy többször bizalmasan megmutattak neki rejtekben őrzött régi magyar könyveket, kisebbségi sorstól és nacionalizmustól szenvedő református gyülekezetek menekített levéltári dokumentumait.

Utalt aztán arra is némelykor, hogy valójában a *Theológiai Szemlét* ők szerkesztették Farkas Ignáccal és Lukács Lászlóval. Csikesz irányított. A szakirodalmi jártasság, a külföldi szakirodalom figyelése, a bibliográfiai igény ebben a helyzetben magától adódott. Majdan az Egyetemi Könyvtár munkatársaként ezért tervezte és végezte személyi bibliográfiák, repertóriumok szerkesztését, kiadását. Kézzel lemásolta, nem is gépelte, a régi *Theológiai Szemle* teljes tartalomjegyzékét, ő még tudta, hogy kiktől erednek a névtelen írások. Vésztőn volt segédlelkész, Gönczy Béla esperes lapjába is dolgozott.

Az indíttatások nyomán nagy áttekintéseket fogalmazott meg. Egyszer néhány szót elejtett arról, hogy egész sor tervezetet készített a minisztériumban (1945–1950). Megvannak-e valahol? Nagyon kevés valósult meg belőlük. Például az, hogy reggeli rádióban mindig volt szó az új könyvekről. A Vérmezőre szánta a Nemzeti Könyvtár új épületét. Megközelítés miatt tartotta jónak, hogy könnyen juthasson el oda bárki, és ne meglévő épületet kelljen módosítgatni, hanem a könyvtári igények diktálják a tervezést. Ezt csak azért mondta el, mert valahogy ráakadtam a nemzetközi bibliai intézet tervére. Annyit válaszolt, hogy elismerték, de valamelyik tekintély (Karl Barth?) kijelentette, hogy „kellene rá egymillió dollár, ami most erre nincs". Ezzel félretették. Idézem az egyetlen hírt, amely erről azóta is napvilágot látott:

»Egy magyar református lelkésznek, Módis László dr-nak, a Biblia fordítására, kiadására, magyarázatára vonatkozólag érdekes tervét ismertetjük az Új Magyar Asszony olvasói előtt.

A figyelemreméltó tervezet egy olyan nemzetközi bibliai intézet létesítését ajánlja, amely a bibliakiadás körébe vágó mindennemű elvi és tudományos munkát világraszólóan egységesen elvégezne. Eddig ugyanis csak bibliakiadó társulatok alakultak. Ezeknek a munkája megállt a bibliakiadás, a minél több nyelvre való fordítás és terjesztés körénél. A tudományos feladatokat a tudósok a kiadótársulatoktól legtöbbször függetlenül végezték. A nemzetközi bibliai intézet legelső feladata az lenne, hogy a Biblia valamennyi héber- és görögnyelvű alapszövegét egybegyűjtse s azokat egységesítse. Az egységes alapszövegből minden nyelvű fordítás egybehangzó elkészítését tervezi, megszüntetve a mostan meglévő kü-

[6] Egyszer megajándékozott régi kőnyomatos jegyzetével.

lönbözőségeket és fordításbeli tévedéseket. El kellene készítenie az egységes Biblia olyan magyarázatos kiadását is, amely mind a szakemberek, mind az egyszerű olvasók számára érthetővé teszi a Szentírást. Itt megjegyezzük, hogy a magyar Károli Gáspár-féle fordítás első kiadásában, a vizsolyiban, egyes versek után olvasható ilyen magyarázat.

A bibliai intézet feladata lesz még az is, hogy összegyűjtsön minden kéziratos bibliát, minden eddig megjelent fordítást és a Bibliával foglalkozó irodalmat (eredetiben, vagy facsimilében). Ezek alapján megíratja a fordítások történetét, valamint magának a Bibliának a történetét is. Elkészítteti a bibliai kutatásokban nélkülözhetetlen teljes bibliai szótárt, nyelvtant és kommentárt, az egykori vonatkozások megértéséhez szükséges részletes és alapos régiségtant s a mindenirányú ismereteket tartalmazó, hasonlóan teljes bibliai lexikont valamint a Szent-föld régi lakói szokásainak, akkori földrajzának illusztrált leírását. Az intézet feladata lesz, hogy évente rendezzen világkonferenciát a Bibliáról, létesítsen bibliai múzeumot és szervezzen utazásokat a Szentföld látogatására, kutatására s megismerésére.

A Biblia kutatásra vonatkozó, ezt a mindeddig legérdekesebb és legnagyvonalúbb tervezetet, az értékes munkásságú bibliai tudós, a hazai és külföldi egyházak vezetői elé terjesztette.«[7]

***

Ilyen tapasztalatok és nézetek birtokában a Református Kollégium Nagykönyvtárát – szívós hadakozás közben, például Esze Tamással (1903–1993) szemben is – minden baljós körülmény, tehertétel és kedvezőtlen politikai helyzet ellenére, néhány év alatt teljesen átformálta. Soha nem is bocsátották meg neki ezt azok, akik a tudományos igényt semmibe vették, illetve a politikai beilleszkedést elvárták volna.

Új szemlélethez új könyvtáros nemzedéket nevelt volna, az oda nem valókat mellőzte, igyekezett megszabadulni tőlük. Például említem a legendás susztert, aki nem maradt a kaptafánál – hihetetlen memóriája miatt. Szinte mindent megtalált, Révész Imrének csak mondani kellett, hogy milyen kis barna könyvet keressen. Akadt prepa, aki a kilencvenes években is váltig emlegette megboldogult Szőke Sándort; hoztak neki a könyvkerülő diákok kolbászt, borocskát, és falatozás közben mesélte a kötelező olvasmányt, nem kellett elolvasni... Módis László is meghallgatta meséjét egyszer (akkor még szervezett idegenforgalom alig volt),

[7] *Új Magyar Asszony*. Az Országos Református Nőszövetség hitbuzgalmi havilapja. Szerk. Bottyán János. III/3 (1947. március), 8. lap.

s bizony nem is történhetett másként, képzelgéseket meg történeti valótlanságokat hallott attól, aki a nem különben legendás hírű Varga Zsigmond (1886–1956) idejétől a Nagykönyvtárhoz nőtt. Azonnal nyugdíjazta.

A hatvanas évek második felében sűrűsödtek a bajok. Látványos emlékezés előkészületei folytak a kényszerhelyzetben, az egyházak körül épült láthatatlan gettó falai mögött. Debrecenben történt meg négyszáz évvel korábban, hogy a II. Helvét Hitvallás elfogadásával (1567) elkövetkezett a svájci és német reformáció hazai ágának elkülönülése, amely az ország keleti felében már ekkor szervezetileg is megvalósult. Az ünneplés helye egy lerongyolódott épület lett volna, mert a Református Kollégium tatarozására a háborús évek óta nem volt mód, továbbra is ideiglenesen volt megoldva minden attól fogva, hogy a teológiai fakultást megszüntették, tehát a lelkészképzés visszatért az ősi falak közé, és Theológiai Akadémia elnevezéssel próbálta folytatni, megnyirbált lehetőségek között, az örökséget. Az épület többi részében internátusok, valamint gyűjtemények működtek, szintén ahogy lehet koncepció szerint. A nagy épülettel, különösen a tetővel sokasodtak a gondok. Az épület földszintjét, még Péter János püspöksége idején, egy évre „kölcsön vették" mezőgazdasági internátus céljaira, s közben sportegyesületnek adták albérletbe a tornatermet, majd más részlegek is beköltöztek (így a Zeneművészeti Szakközépiskola fúvósai), és egy évtized múltán az „ideiglenes" itt tartózkodás mintegy végleges berendezkedés alakját öltötte. A Református Gimnázium is csak részben volt használható egyetlen református iskolaként, az állami általános iskola már az emelet egyik részét is belakta, természetesen kölcsönvette. Hallgatva a politikai kényszerhelyzetről, amikor az egyházi vezetők sem tudhattak egyes nem nyilvános határozatokról, a gondok összesített megoldására a gimnáziumi épület „eladását választották". Ezt az ünnepi rendezvényekhez kapcsolódva elég jól meg is lehetett magyarázni a valóban tarthatatlan helyzettel, és rá lehetett mutatni, hogy kompenzálásul a teológusoknak épült internátust átalakítják gimnáziummá, habár alig volt leplezhető, hogy ez jóval kevésbé lehet alkalmas oktatási intézménynek, de azt el lehetett mondani, hogy végre valóban a református egyházi oktatás céljait szolgálja a Református Kollégium. A hazai és külföldi közvélemény azonban azt csak a botrány kirobbanásakor tudhatta meg, hogy időközben az Egyetemi Templom „eladása" is megtörtént. Az egyetem részeként épült templom az állami vezetésnek régóta szemet szúrt, most ezt az ideológiai mementót is semlegesíteni lehetett.

Ebben a helyzetben (amikor a birodalmi politika meghatározta a tudományosságot és lelkiismereti szabadságot) Módis Lászlónak mindenféle országos ügyeket, és e mellett a Református Kollégium tatarozását is intéznie kellett, az akkoriban éppen nem példaszerű fegyelemről és törvényes meg műszaki előírások teljesítéséről ismeretes építőipari részlegek és egymást váltó mesteremberek ellenében képviselve a kollégiumi érdekeket. Éjjel-nappal robotolva, egyszemélyes iro-

daként volt főigazgató (nyugdíjas gépírója volt csak részmunkaidőben, titkára, titkárnője soha), és próbálta menteni, ami menthető. Ezekben az években a könyvtár ügye is megtorpant és egyre inkább háttérbe szorult, az ő szervezete sem viselhette el ezt a hajszát a végtelenségig. Ennek a válságos időnek a feltárása és áttekintése még nem történhetett meg. Kényes és szűkös modus vivendi létezhetett csak a könyv (főként az egyházi könyvek) és a könyvtár ügyében.

– Nem érte meg beleölni egy évtizedet. – Ezzel fogadott egyszer Módis László. Ez akkor történt, mikor professzorként már nyugdíjazták. A vázolt körülmények között várható volt az eltérő nézetek és kimondatlan elvárások összeütközése. Végül Bartha Tibor püspökkel már nem lehetett elodázni kenyértörését. Annyit árult el, hogy ő bizony nyugdíjat sem kért, ámde voltak, akik győzködték, hogy a Kollégiumban folyó építkezés irányítását még végig kellene vezényelnie. Rábírták. Utána végleg csak a könyvekkel és könyvtárral foglalkozott volna. Terveiről nem mondott le még ekkor sem, sikerült tartalékolnia a raktárak teljes újrapolcozásának és könyvtár felújításának fedezetét.

***

Három pillérecskén nyugszik sírköve, három szóval megjelölve, amelyet családja értekezése címéből idézett: hit, tudás, szolgálat.[8] Váratlan és tragikus halála után folyt tovább a könyvtár (és természetesen minden egyházi tevékenység) zsugorítása; a könyvtárra összerakott pénzből egy fillér sem jutott például a szabálytalan és életveszélyes elektromos vezetékek kicserélésére, maradtak az ácsolt deszkapolcok. Egy évtized múltán akkor kezdődött lépésenként némi javulás, amikor (például az Egyházügyi Hivatal előtt) nem lehetett tovább leplezni az intézmény látványosan megbénult működését. A korábbi tervekről (tudományos műhely, kutatás, ösztöndíjak, külföldi kapcsolatok) többé nem lehetett szó.

A Református Kollégiumból indult és oda visszatért Módis László; élete és tervei is zátonyra futottak. Tudomásomra hozták nekem is egyszer később bizalmasan az ő megbocsáthatatlan vétkét. Nem törődött bele, és nem volt hajlandó elfogadni, hogy márpedig elitnevelés az egyházban nincs. Nem lehetett kivétel a könyvtárosság sem.

Három arckép... Módis László irodája falán Wittenbergnek Luther korabeli látképe mellett három nagy férfiú vonásai díszlettek az állandóan gomolygó füstfellegek homályában. Vallomásosan. Szellemük, erkölcsi szintjük, munkás életük miatt. Ott mosolygott, reformátorokat és humanizmust képviselve, az európai

[8] *Hit, tudás és szolgálat.* Dékáni székfoglaló beszéd. Református Egyház XVIII (1966), 241–243.

gondolkodás páratlan géniusza a 16. századból, két arcél pedig ábrázolta a szellem 20. századi jelenlét: egy teológus–orvos–orgonaművész, és a judaizmus egyik legnagyobb alakja, bibliafordító; azaz Erasmus Rotterodamus (1466–1536), Albert Schweitzer (1875–1965), Martin Buber (1878–1965).

Eme szellemi nagyságok jelképezte igénnyel robotolt, mint az evező rabok, míg bele nem halt. Hit, tudás, szolgálat triásza foglalta keretbe könyvtárosságát.

CSABA FEKETE

Remembering László Módis

The Rev. Professor L. Módis (1903–1972), director of the College Library of the Reformed Church (since 1959 to his death) had three portraits, namely that of Erasmus, A. Schweitzer and M. Buber in his workroom beneath the picture of the 16th century Wittenberg. His tombstone is also supported by three small pillars wearing the inscriptions /faith, science */and/* service./ These express his character and endeavors. Remembrance and personal issue are never to be neglected in research, though they should be separated from a survey of an age and evaluation of a personality. The present paper is written more by a former pupil than colleague and it is meant to be a preliminary to a detailed study of library science in the framework of the Reformed Church in Hungary during the decades of communism.

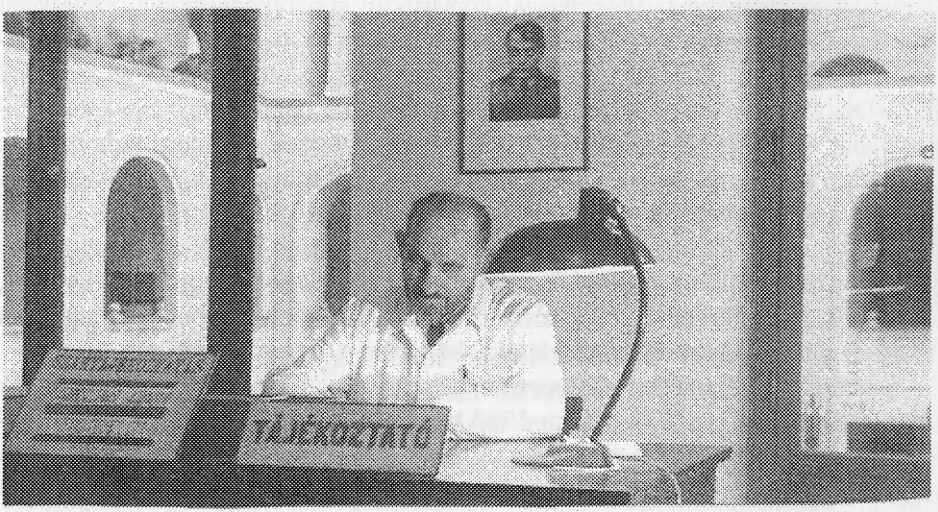
Menet közben… (a Kollégium előtt, az 1960-as években)

KÖNYVTÁROS PÁLYÁK – KÖNYVTÁROS SORSOK

KOROMPAI GÁBORNÉ

DR. PÁKOZDY FERENC

(Hódmezővásárhely, 1904. okt. 7. – Debrecen, 1970. máj. 11.)

Pákozdy Ferenc a Debreceni Egyetemi Könyvtár tájékoztató pultjánál, 1955.

Születésének 100. évfordulóján emlékezünk a Debreceni Egyetemi Könyvtár egykori munkatársára, dr. Pákozdy Ferencre, aki 1952–1966-ig látta el a referenszszolgálat valamennyi tennivalóját. Rendkívüli felkészültségével gyakorlatilag egymaga végezte mindazt, amit más nagykönyvtárakban külön csoport végzett már akkor is. Nem véletlen, hogy az ő távozását követően vált időszerűvé a könyvtár információs tevékenységének újragondolása, a szakreferensi rendszer bevezetése 1967-ben.

Megemlékezésünkben Pákozdy Ferenc könyvtári munkában töltött éveiről kívánunk képet adni.

Ő volt az első az egyetemi könyvtárosok közül, akit minden bölcsészhallgató már elsőéves korában megismert. Nem személyesen, csak úgy messziről, mint általában a híres embereket szokás. Mert Ferkó bácsi híres ember volt. Illet róla tudni, hogy költő, aki József Attilát csak Attilaként emlegeti. Szent borzalommal néztük borostás ábrázatát, hiszen akkoriban, 1956 után veszélyes dolog volt sza-

kállat viselni. Éppen egy másik költőről hírlett, hogy bajba került a szakálla miatt. Nem tudom, Ferkó bácsinak támadt e ebből kellemetlensége, de azt tudom, hogy 1956 előtt és után is kitartott a szakáll-viseletnél, makacsul. Mert ő aztán makacs ember volt a javából, öntörvényű, különc, olyan intellektussal, ami az akkori időkben nem feltétlen előnyt, inkább veszélyforrást jelentett.

1952-ben, amikor a szintén Hódmezővásárhelyről elszármazott Bognár Rezső, a Kossuth Lajos Tudományegyetem akkori rektora beajánlotta az Egyetemi Könyvtárhoz, Kovács Máté igazgató joggal tételezte fel, hogy a térben, időben és témában szerteágazó tájékozottsága, konstruktív gondolkodásmódja, széleskörű nyelvismerete alapján Pákozdy Ferenc személyében az ideális tájékoztató munkatársat találta meg. Első hozzá intézett levelében tájékoztatta a felajánlott státussal járó feladatokról: „Az a munkakör, amit el kellene látnia, könyvtári referenceszolgálat lenne. Ez az olvasók bibliográfiai tájékoztatása, útbaigazítása, egyének és intézmények számára való könyvajánlásokból, reference-bibliográfiák és katalógusok összeállításából valamint különféle fordítások elkészítéséből állana. Ezért havi 1204.-Ft. alapfizetést tudnánk adni. A munka napi 8 óra, amit pontosan le kell tölteni."[1] A további levelezés baráti hangja arra enged következtetni, hogy Pákozdy Ferenc bemutatkozó látogatást tett Debrecenben és személyes megbeszélést folytatott Kovács Mátéval könyvtári alkalmazásáról.

Akkori élethelyzetében a Könyvtár ajánlata minden szempontból előnyösnek ígérkezett, hiszen szülővárosában 1944 után betöltött főjegyzői majd főlevéltárnoki beosztásából 1950-ben végelbánással történt felmentése után az újrakezdés lehetőségét jelentette számára. Az Egyetemi Könyvtárban új munkatársak alkalmazását az a személyzeti fejlesztés tette lehetővé, amelyet az 1952-ben kiadott kötelespéldány-rendelettel, mint nemzeti könyvtári funkciókkal felruházott intézmény kapott.

Pákozdy Ferenc alkalmazásának körülményeiről a korra jellemző adalékot szolgáltat Kovács Máté felterjesztése: "... az egyetemi Személyzeti Osztály részletes információt szerzett Hódmezővásárhelyről Pákozdy Ferenc eddigi működésére vonatkozóan. A beszerzett írásbeli és szóbeli információk egybehangzóan azt mutatják, hogy Pákozdy Ferenc igen képzett, sokirányú érdeklődésű, sokoldalú, alapos nyelvtudással, széles műveltséggel rendelkező munkaerő, akinek alapos természettudományos és orvosi tájékozottsága, orosz, német, angol, francia nyelvtudása, haladó politikai gondolkodása, rokonszenves emberi egyénisége komoly értéket jelentene könyvtárunk reference-szolgálatának kiépítésében. Ezért javaslom, hogy Pákozdy Ferencet a 715/2 kulcsszámú munkahelyre 1952. nov.

[1] Kovács Máté levele Pákozdy Ferenchez. – Debrecen, 1952. szept. 18. DEENK Irattár: 14–0611/1952.

1-jei hatállyal könyvtárunkhoz kinevezni szíveskedjék."[2] Kinevezése 1952. nov. 14-én megérkezett, az erről szóló értesítést nov. 17-én átvette és munkába állt.[3]

Az áttelepedés nem volt zökkenőmentes, közel egy esztendő elteltével sem sikerült beköltözhető lakáshoz jutnia, e miatt állásáról való lemondását fontolgatta.[4] A korábbi végelbánás miatt előző szolgálati időinek elismertetése nem járt sikerrel, arra kényszerült, hogy nyelvvizsgát tegyen, s ezáltal szerezzen jogcímet nyelvpótlékra.[5]

Jóllehet a könyvtár vezetése messzemenő jóindulattal viseltetett iránta, Pákozdy Ferencet mégis érték sérelmek, helyzetét több szempontból méltatlannak érezte. Költői érzékenysége, művész-énje erősebb volt, mint tudós énje, ezzel magyarázható, hogy olykor rapszódikus, indulatos volt.

Ha méltó szellemi társra talált – könyvtáros kollégában, egyetemi oktatóban, olvasókban, diákokban – akkor ő volt az ideális referensz-könyvtáros. De jaj, ha butaságot, kicsinyességet, tudatlanságot kellett tapasztalnia! S a tájékoztató pultnál bizony ilyesmire is volt példa. A kérdésről ráismert az emberére. A rossz kérdésekre adott irónikus válaszai szállóigévé váltak, s mivel az ilyesfajta hírek gyorsan terjedtek, a hallgatóság körében nem mindenki vette a bátorságot, hogy „háborgassa".

Ha kedvére való, intelligens kérdés merült fel, akkor élénk taglejtésekkel kísért, az egész katalógusteremben hallható kiselőadást rögtönzött, amiből a kitüntetett kérdezőn kívül az avatatlanok aligha foghattak fel valamit. Egykori kollégája, Futala Tibor a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg tájékoztató tevékenységéről: „Hányan és hányan vagyunk, akkor még fiatalabb kollégák, egyetemi hallgatók, akiknek munkához, tanuláshoz éppen szükséges adatok, tények, összefüggések, dokumentumok elővarázsolása közben és mellett fel tudta villantani a rész és az egész egybetartozását, az egyszerre jó szakemberré és elkötelezett értelmiségivé válás szükségességét."[6]

Bibliográfiai munkája az akkori elvárásoknak megfelelően olyan témabibliográfiák összeállítása volt, amelyet egyetemi oktatók, kutatók igényeltek a könyvtártól. Az ő munkakörébe tartozott több természettudományos témakör külföldi szakirodalmának figyelése éveken keresztül. Mindazok, akik munkájából profitáltak, elismeréssel kísérték tevékenységét; az egyetemi oktatók körében nagyrabecsült szakemberként tartották számon. Közvetlen környezetében azonban nem

[2] Kovács Máté felterjesztése Pákozdy Ferenc kinevezése ügyében a Közoktatásügyi Minisztériumhoz. – Debrecen, 1952. okt. 30. DEENK Irattár: 14–0611/1952.

[3] Pákozdy Ferenc könyvtárosi alkalmazásával kapcsolatos iratok. DEENK Irattár: 14–0611/1952.

[4] Pákozdy Ferenc levele Kovács Mátéhoz. – Debrecen, 1953. szept. 28. DEENK Irattár: 1413–2/25–1953.

[5] Pákozdy Ferenc nyelvpótlékának ügye. – 1954. febr. 24. DEENK Irattár: 1413–5/2, 3/1954.

[6] FUTALA Tibor: *Pákozdy Ferenc* /Nekrológ/ = Könyvtáros, 20. évf. 1970. 411.

mindenki akceptálta sajátos stílusát, módszereit. Gyakran érte kritika egyes munkatársak, olykor olvasók részéről is. Sértettségében nem egyszer kért fegyelmi vizsgálatot maga ellen.[7] Minden esetben a könyvtár igazgatójának kellett a kényes ügyekben tapintatos megoldást találni. Találóan jellemezte Futala Tibor: „...könyvtárosnak is rendhagyó volt, de mindig a magasabb színvonal, a nem alkuvó igényesség érdekében. Tehette bátran: értelme mindent feldolgozott, amit ernyedetlen szorgalma, nem szűkülő érdeklődése felkínált neki, s emlékezete rengeteget, rendezetten és tartósan raktározott el...".[8]

Mind Kovács Máté, mind Csűry István nagyra értékelte az olykor nehéz helyzeteket előidéző Pákozdy Ferencet, aki az iránta tanúsított gesztusokat az „írástudók" természetes szolidaritásának tekintette, de még velük szemben is ingerültté vált, ha méltatlanság érte. Már pedig az akkori világban nem volt ritka az ilyesmi. Emlékezetes eset a nyelvpótléka körüli bonyodalom, amikor új rendelkezések következtében kérdésessé vált nyelvvizsgák árán szerzett jogosultsága. Felindultságában odáig ment, hogy megtagadta nyelvismeretére alapozott feladatainak ellátását.[9] Bármilyen ragyogó elme volt, saját igazának védelmében nem tudott diplomatikus lenni. Nem törekedett arra, hogy hivatali feletteseivel jó viszonyt alakítson ki. Inkább azokkal a munkatársakkal volt barátságos kapcsolata, akik hozzá hasonlóan „könyvtárba száműzettek". A fiatalok körében érezte jól magát: Futala Tibor, Bata Imre, Balla Lajos, Kiss Ferencné Papp Juliska alkották azt a szűkebb kört, amely ismerte és értékelni tudta művészetét, morális tartását.

Munkatársai közül legjobb barátja a másik különös zseni, dr. Várady-Szabó László volt. Éveken át közös íróasztalt használtak, mígnem Várady-Szabó László hosszú levélben hívta fel az igazgatóság figyelmét erre és barátját ért más sérelmekre, amelyek keserítették Ferkó bácsit, de ő keményebb ember volt annál, sem hogy maga szólt volna miattuk.[10]

Úgy tűnik, az 1950-es és 1960-as években igazi sikerélményt csak kedvenc passziójával, a sakkozással, a sakk-versenyeken elnyert helyezéseivel ért el. Gyakran kapott meghívást megyei és országos versenyekre előbb mint az egyetemi sportkör tagja, majd a KPVDSZ sakkcsapatának válogatott versenyzője.

---

[7] Pákozdy Ferenc levele Kovács Mátéhoz. – Debrecen, 1954. márc. 9. DEENK Irattár: 1413–9/1/1954. Csűry István levele Pákozdy Ferenchez. – Debrecen, 1960. márc. 10. DEENK Irattár: 151/3/30/1960.

[8] Futala Tibor, i. m.

[9] Pákozdy Ferenc levele Csűry Istvánhoz. – Debrecen, 1957. jan. DEENK Irattár: 42/3/4/1957. Pákozdy Ferenc levele Csűry Istvánhoz. – Debrecen, 1964. okt. 23. DEENK Irattár: 439/3–92/1964 Mellékelve Csűry István válasza.

[10] Várady-Szabó László felterjesztése az Egyetemi Könyvtár igazgatóságához Pákozdy Ferenc munkakörülményeiről. – Debrecen, 1965. jún. 8. DEENK Irattár: 383/3–82/1965.

Irodalmi munkásságáról csak a beavatottak tudhattak többet, mint amit a ritkán megjelent műveit olvasó többiek. Pedig születtek versei, műfordításai, esszéi könyvtárossága idején is, bizonyság erre a nyugdíjaztatása után napvilágot látott kötete.[11] Jelentkezését még a szakmabeliek is revelációként fogadták. „Az olvasó számára szinte első kötetnek számít az *Esthajnal*, az előző kettőről legfeljebb a szorgalmas irodalomtörténész tud, meg a szűk baráti kör. A versolvasók valamelyest szélesebb tábora bizony alig ismeri e magányos, különös sorsú, árnyékolt tájakon élő, folyóiratokban ritkán szereplő, antológiákból többnyire kimaradó sajátos hangú költőt és műfordítót..." írta a kötet méltatásában Juhász Béla.[12]

A huszadik századi magyar líra kallódó kincsének nevezte Kardos Pál Pákozdy költészetét. A kötet megjelenése alkalmából írt kritikájában így jellemezte a szerzőt: „Mint századunk megannyi nagy költője, ő is erősen összetett, ellentmondásos természet, gondolat és érzésvilágában hű tükrözője nem kevésbé ellentmondásos korunknak." Legműveltebb költőink közé sorolta, aki nem egy idegen nyelv költészetét eredetiben olvasta, s kitűnő fordításaival gazdagította a magyar nyelvű irodalmat. Kiemelte költészetének „nyakas, dacos magyarságát", különös tartózkodásait, hogy néha még azt is röstellte, ha megszólal, amint ez kései, elmagánosodást, öregedést panaszló verseiben nyomon követhető.[13]

A negatív életérzések súlyát nehezen viselte, az 1960-as évek elejétől gyakran betegeskedett. Ő is áhította a független nyugalmat, de mégis tartott a nyugdíjaztatástól, hiszen az akkori rendelkezések értelmében mindössze az Egyetemi Könyvtárban eltöltött 13 évét lehetett hivatalosan beszámítani a szolgálati idejébe, s emiatt igencsak alacsony összegű nyugdíjra számíthatott.

Hatvanéves korára egészsége annyira megromlott, hogy munkaidőkedvezmény iránti kérelmet terjesztett az igazgatóság elé, de ennek támogatására nem volt lehetőség. A könyvtár igazgatója ebben a helyzetben csak annyit tehetett, hogy Pákozdy Ferenc számára méltányossági eljárást kezdeményezett. Csűry István ezt írta az egyetem akkori rektorához: „Kérem szíveskedjék a Munkaügyi Minisztériumhoz előterjesztést intézni annak érdekében, hogy nevezett részére méltányossági alapon 2000.-Ft. összegű kiemelt nyugdíjat állapítson meg. A méltányosság indoklásául megemlítem, hogy Pákozdy Ferenc másodmagával, feleségével él jövedelméből, továbbá elvált feleségét és felnőtt rokkant fiát rendszeresen támogatja. Felesége gyenge, beteges, ő maga súlyos szívbajos. Munkát vállalni egyikük sem tud." Végül, az indoklást megerősítendő, megemlítette, hogy Pákozdy Ferenc ismert, tehetséges költő.[14]

---

[11] PÁKOZDY Ferenc: *Esthajnal.* – Budapest, 1968, Magvető Kiadó

[12] JUHÁSZ Béla: *Egy különös sorsú költő esthajnala.* = Alföld, 1968. XIX. évf. 9. sz. 61–66.

[13] KARDOS Pál: Pákozdy Ferenc: Esthajnal. /Ism./ = Hajdú-Bihari Napló, 1968. aug. 25. 11.

Nincs adalékunk arra vonatkozóan, hogy sikerült-e méltányossági alapon magasabb összegű nyugdíjat kapnia. Az egykorú iratokból csak az állapítható meg, hogy 1966. jan. 15-i hatállyal nyugállományba került.[15]

Ezután a könyvtárban már alig-alig láttuk, szívszorító látvány volt, amikor botra támaszkodva, nehézkes léptekkel rótta a Péterfia utcát.

Haláláról a helyi lap adott hírt. A szerkesztőség megemlékezésében olvasható, hogy utolsó éveiben nem csak verseiben foglalkozott a halál gondolatával.[16]

„Már szinte egyidejűségben élt a halállal. Nem is csalta meg, sőt könyörületes volt hozzá: spirális füzetére hajolva érte, verőfényes délelőtt, versírás közben..." írta búcsúztatójában a költőtárs, Kiss Tamás.[17] Niklai Ádám, a sok tekintetben rokonlelkű és hasonló sorsú poéta, halála másnapján vetette papírra a pótolhatatlan veszteségen is átsugárzó reménységét:

„Nem szólsz többé. Intő barna botod lehanyatlott.
Gyász-nagy a csönd. De amott, távoli, tiszta mezőn,
esthajnal ragyogásban a mondataid – csoda mének –
földübörögnek..."[18]

Az Egyetemi Könyvtárban történt alkalmazását megelőző pályájáról a Magyar Írók Szövetségéhez intézett felvételi kérelméhez csatolt életrajzi adatait mellékletként közöljük. A Magyar Nemzeti Galéria adattárának Galyasi Miklós anyagából, Kőszegfalvy Ferenc szíves közvetítésével.

[14] Csűry István levele Szarvas Pál rektorhoz. – Debrecen, 1966. jan. 5. DEENK Irattár: 1/3–1/1966.

[15] Csűry István levele Kemény István gazdasági főigazgatóhoz. – Debrecen, 1966. jan. 6. DEENK Irattár: 2/3–2/1966.

[16] Pákozdy Ferenc, 1904–1970 /Szerkesztőségi nekrológ/ = Hajdú-Bihari Napló, 1970. máj. 12. 5.

[17] KISS Tamás: *Pákozdy Ferenc*, 1904. X. 7. – 1970. V. 11. /Arcképpel/ = Alföld, 1970. XXI. évf. 6. sz. 79–80.

[18] NIKLAI Ádám: *Ferkó bátyánk sírjára.* = Alföld, 1970. XXI. évf. 6. sz. 80.

Melléklet

Életrajzi adatok

1904: Születési éve (október 7, Hódmezővásárhely).
1917: Első versének megjelenése.
1918: Ifjúsági lap országos pályázatán nyertes Ady-tanulmány.
1922: Érettségi (kitüntetéssel).
1922–25: Orvosi tanulmányok.
1925: Anyja, Dobson Eleonóra (sz. 1870) halála (február 7.).
1927: A „Tisza Sirálya" c. verskötetének megjelenése.
1928: Újságíró-foglalkozásának kezdete (január 1.).
1929: Jogvégzettség.
1930: Fia születése (augusztus 7.).
1932: Munkanélküliségének kezdete.
1934: Munkanélküliségének vége. (Budapestre kerül újságírónak.) A Tornyai Társaság alapítása. (Tornyai János, Koszta József, Galyasi Miklós, Faragó Sándor, Kohán György, Vén Emil társaságában.)
1935: „Endrőd" c. bujdosó verse. – Budapesti napilapok munkatársaként napi 15-18 órákat teljesítve saját hibáján kívül márciustól szeptemberig lakás, sőt szállás nélkül.
1936: Kezdeményező részvétel a népi írók üldözése ellen tiltakozó írói megmozdulásban.
1937: Vers a Szabó Pál szerkesztette Kelet Népe c. folyóiratban József Attila haláláról. – Hazaköltözés Budapestről Hódmezővásárhelyre.
1940: Háromhetes katonai szolgálat a román határon, az erdélyi bevonuláshoz hadrakelt sereggel, majd hosszabb tartózkodás a Szegedi Egyetem idegklinikáján.
1941: Tetemnézőben Teleki koporsójánál, utána levél Bárdossy miniszterelnöknek: egy tapodtat sem ebbe a becstelen háborúba. (április 5.) A jugoszláviai bevonulásra szóló behívás személyes nyílt megtagadása (április 7.) – „Levelek az igazság szolgálatában" címmel cikksorozat a zsidók igazságtalan üldözése ellen. – Apja, Pákozdy László (1866) állatorvos halála (november 20.)
1942: „Újvidék" c. bujdosó verse. – Újabb idegklinikai tartózkodás Kolozsváron.
1943: „Shakespeare Szonettjei" című fordításának megjelenése. – „A velencei kalmár" fordítása a Nemzeti Színház megbízásából. A

„Förgeteg" című, nyomban megjelenése után elkobzott verseskötete.

1944: Újságíró-foglalkozásának megszakadása, és közszolgálatának kezdete (október 8-án, a felszabadulás helybeli napján, a város volt és jövendő vezetőinek kérésére). 1945. májusáig mint tb. Főjegyző Hódmezővásárhely város főjegyzői hivatalának vezetője, azóta a város főlevéltárosa, 1948. december 23-ával szolgálatra az előljárósághoz beosztva mint a szegénységi bizonyítványok előadója és kezelője.

1945: Második házassága.

1946: „A vihar" (Shakespeare) fordítása a Nemzeti Színháznak.

1948: Egységes jogi és államtudományi tudorság (summa cum laude).

***

Írt mintegy 1000 verset, fordított angolból, franciából, németből, görögből és latinból, megjelent egy csomó verse, fordítása, tanulmánya, cikke és tudósítása, kiadatlan két regénye és több kötetre való novellája. Fiát és annak anyját, valamint második feleségét és annak gyermekét tartja, továbbá egy férjvesztett özvegyet. Törzsfizetése 451.- Ft, lakbér és családi pótlékkal együtt!
A demokráciának nem haszonélvezője, hanem példaképe szeretne lenni.

Hódmezővásárhely, 1949. május 10.

/Pákozdy Ferenc dr./
író
tb. főjegyző

Pákozdy Ferenc személyi bibliográfiája Kőszegfalvy Ferenc szerkesztésében a Tiszántúli Személyi Bibliográfiák c. sorozat 6. köteteként megjelenés előtt áll.

MÁRIA KOROMPAI

Dr. Ferenc Pákozdy (1904–1970)

Ferenc Pákozdy war Bibliothekar der Universitätsbibliothek Debrecen im Informationsdienst für anderthalb Jahrzehnte, er hat den Referentendienst des Instituts begründet. In den Jahren der Vorbereitung hat er medizinische Studien betrieben, dann hat er seine Studien in Jura absolviert. Der Bibliothekar von vielseitigem Interesse, der mehrere Sprachen beherrschte, arbeitete von dem Zweiten Weltkrieg als Journalist in seiner Geburtsstadt, in Hódmezővásárhely, dann wurde er der Mitarbeiter hauptstädtischer Zeitungen und war der Teilnehmer der Bewegung der Volksschriftsteller. 1944/45 war er der Obernotar in Hódmezővásárhely, dann der Oberarchivar der Stadt. 1952 kam er in den Leserdienst der Universitätsbibliothek Debrecen, wo er mit seiner besonders umfangreichen Informiertheit und seinem wissenschaftlichen Anspruch bei den Arbeiten von Studenten, Forschern und Professoren mit der Zusammenstellung von Themenbibliographien und in Bezug auf die Fachliteratur eine unentbehrliche Hilfe geleistet hat.

Er war eine den Erwartungen der Zeit gegenüber skeptische und wenig anpassungsbereite Künstlerseele, er hat seine Gedichte selten veröffentlicht. Obwohl seine Dichtung unter den Liebhabern der Literatur nicht unbekannt war, hat er in seinem Leben mehr Erfolg mit seinen gewonnenen Schachspielen in den Wettbewerben gehabt. Er ist 1966 wegen seiner schweren Krankheit in Ruhestand gegangen und hat seine letzten Jahre der Literatur gewidmet.

A KÖTET SZERZŐI:

BAKÓ Endre irodalomtörténész (Dr. Phil.), 4027 Debrecen, Füredi út 54. V/17.

BUJTÁS László Zsigmond tud. kutató (Dr. Phil.), 1096 Budapest, Haller u. 40. II/18.

BURAI Erzsébet doktorjelölt, Debreceni Egyetem* Klasszika Filológiai Tanszék

CSORBA Dávid főiskolai tanársegéd (PhD), Nyíregyházi Főiskola, Magyar Irodalmi Tanszék

DARAB Ágnes egyet. doc. (PhD), Miskolci Egyetem, Összehasonlító Irodalmi Tanszék

FAZAKAS Gergely Tamás predoktori ösztöndíjas, DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék

FEKETE Csaba tud. főmunkatárs (PhD), Református Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

GOMBA Szabolcsné ny. könyvtári főig. (PhD), DEENK

HAVAS László egyetemi tanár (DSc), DE Klasszika Filológiai Tanszék

KÁNTOR Sándorné Varga Tünde ny. egyet. adj. (PhD), DE Matematikai Intézet

KOROMPAI Gáborné ny. osztályvezető (Dr. Phil.), DEENK

LŐKÖS Péter egyet. doc. (CSc), Pázmány Péter Katolikus Egyetem

MADAI Sándor egyet. tanársegéd, DE Büntetőjogi Tanszék

MERCS István PhD-ösztöndíjas, DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék

MIHALA Vera PhD-ösztöndíjas, DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék

OROSZ Ágnes doktorjelölt, DE Klasszika Filológiai Tanszék

PUSZTAI Gábor egyet. tanársegéd (PhD), DE Germanisztikai Intézet

SEBESTYÉN Attila PhD ösztöndíjas, DE Régi Magyar Irodalmi Tanszék

SZENDREI László könyvtári tud. munkatárs, DEENK

TASI Réka egyet. tanársegéd, Miskolci Egyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszék

TEGYEY Imre ny. egyet. doc. (PhD), DE Klasszika Filológiai Tanszék

UDVARI István egyet. tanár (DSc), Nyíregyházi Főiskola, Ukrán és Russzin Tanszék

VELKEY Ferenc egyet. doc. (CSc), DE Történelmi Intézet

A kötetben közölt írások lektorai:

Barta János, Bitskey István, Gesztelyi Tamás, Imre Mihály, Koltay Klára, Köpösdi Zsuzsa, Ladányi Sándor, Márkus Béla, Munkácsi Katalin, P. Szabó Béla, Szabó Emese, Szögedi Gabriella, Tegyey Imre

---

* Debreceni Egyetem (továbbiakban: DE)